YU ISSN 0351-3017

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

19

НОВИ ПАЗАР 1995.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Др Марко Поповић
Петар Вајковић
Радомир Станић
Мр Изудин Шушевић
Драгиша Премовић-Алексић
Светлана Бикорац
Др Ејуп Мушовић

УРЕДНИК
Др Ејуп Мушовић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК
Душко Саздовић

ЛЕКТОР
Момчило Чорбић

КОРЕКТОР
Светлана Бикорац
Драгиша Премовић-Алексић

ПРЕВОДИЛАЦ
Јелена Ердељан

ИЗДАВАЧ
Музеј »Рас« Нови Пазар

Насловна страна: Златна пентограма из Новог Пазара

YU ISSN 0351-3017
Тираж — 500
Штампа »СЛОВО« Крагујевац

УДК 930.(Б5)

YU ISSN 0351-3017

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

19

НОВИ ПАЗАР 1995.

NOVOPAZARSKI ZBORNIK
19

EDITOR-IN-CHIEF
Dr Ejup Mušović

EDITORIAL STAFF
Dr Mirko Popović
Dr Petar Vlahović
Radomir Šuanić
Mr Izudin Šuković
Dragica Premović-Aleksić
Svetlana Bionac
Dr Ejup Mahmić

TRANSLATOR
Jelena Erdeljan

PUBLISHER
Muzeum »Ras« Novi Pazar

YU ISSN 0351-3017
Printed by »SLOVO« Kraljevo

САДРЖАЈ – SOMMAIRE

IN MEMORIAM
ЕЈУП МУШОВИЋ (1930–1995) 9
БИБЛИОГРАФИЈА ДР ЕЈУПА МУШОВИЋА 13

Др Ејуп Мушовић
ВАРОШ МАХАЛА У НОВОМ ПАЗАРУ 21

Др Александар Јовановић
АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У НОВОПАЗАРСКОЈ БАЊИ 31

Др Марко Поповић
ПОДРУЧЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ГЛУХАВИЦЕ 69

Драгица Премовић-Алексић
ПОСТАНАК ГРАДА СЈЕНИЦЕ 89

Др Олга Зиројевић
ДЕЊМЕ (DÖNME) 103

Др Драги Малиновић
НОВИ ПАЗАР У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ 109

Љубиша Дражовић
ЗАКЉИЊАЊЕ НА ВЕРНОСТ И ПОСЛУШНОСТ КНЕЗУ МИЛОШУ
ПОВОДОМ ПРИКЉУЧЕЊА СРБИЈИ ДЕЛА НОВОПАЗАРСКЕ НАХИЈЕ .. 121

Радмила Вилотијевић
РАД ОДБОРА ОПШТИНЕ У НОВОМ ПАЗАРУ
1913–1915. И 1918–1920. ГОДИНЕ 133

Др Бегумша Храбак
ЈУГОСЛОВЕНСКА МУСЛИМАНСКА ОРГАНИЗАЦИЈА ПРЕМА
МУСЛИМАНИМА САНЏАКА, КОСМЕТА И МАКЕДОНИЈЕ
1919–1929. ГОДИНЕ 155

Мр Сафет Бандовић
ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА ОБИЉЕЖЈА САНЏАКА
У МЕЂУРАТНОМ ВРЕМЕНУ (1918–1941) 179

Мр Александар Кнежевић
О ПРОУЧАВАЊУ И ВРЕДНОВАЊУ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА
НОВИЈЕГ ДОБА У НОВОМ ПАЗАРУ 193

Др Марко Барјактаревић
О НАРОДНОСНОМ И НАЦИОНАЛНОМ ОДРЕЂИВАЊУ 205

Ристо Јовановић
СТАНОВНИШТВО ОПШТИНЕ НОВИ ПАЗАР 217

Др Сајт Кајтаз
ПОЧЕТАК РАДА НОВОПАЗАРСКЕ УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ
И ЖИВОТНИ ПУТ ПРОФЕСОРА БОЖИДАРА КАРЛИЧИЋА 235

Васо Пајовић
О ЈЕДНОЈ ПОЗНОЈ «ПОДЗЕМНОЈ» ЕПИГРАФИЦИ
НА ГОРЊОЈ ПЕШТЕРИ 259

Хусеин Дедејић
НЕКЕ ЗАЈЕДНИЧКЕ ЕТНОЛОШКО-СОЦИОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИКА РЕГИЈЕ БАРЕ 271

ОСВРТИ, МИШЉЕЊА, КРИТИКЕ

Радиша Вујетојевић
МИОДРАГ РАДОВИЋ: ЉУДСКЕ И МАТЕРИЈАЛНЕ ЖРТВЕ НОВОГ ПАЗАРА И ДЕЖЕВСКОГ СРЕЗА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ 289

Др Богумил Храбак
О ИДЕНТИФИКАЦИЈИ РАСА СА НОВИМ ПАЗАРОМ 293

Др Јованка Калић
ПРЕДТУРСКА ИСТОРИЈА НОВОГ ПАЗАРА 301

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Др Марко Поповић
Драгиња Премовић-Алексић
ВЕЛИКА ГРАДИНА У ВРСЕНИЦАМА I 307

Др Марко Поповић
РАС – КАСНОАНТИЧКО УТВРЂЕЊЕ X 311

IN MEMORIAM
СЕЊКО РАШЉАНИН (1960–1994) 313

IN MEMORIAM
ВУКАШИНОВИЋ ДРАГОМИР ГАЊЕ (1937–1995) 315

ЕЈУП МУШОВИЋ
(1930–1995)

У четвртак, 6. јула 1995. године изненада је у Новом Пазару умро др Ејуп Мушовић, директор Музеја »Рас«, човек који је свој живот посветио истраживању, обради и научном проучавању народног стваралаштва у области духовне и материјалне културе. Умро је човек кога не жали само породица, рођаци и пријатељи, радна организација у којој је радио, већ и познаници његовог доба — без обзира на националну припадност, образовање, професију и убеђење.

Ејуп Мушовић је рођен 25. септембра 1930. године у Сувом Долу на Пештери, у селу где су се населили његови родитељи 1929. године, долазећи из Бијелог Поља. У Сувом Долу је завршио основну школу, гимназију у Новом Пазару, а Филозофски факултет у Београду, где је на Одељењу за историју дипломирао 25. фебруара 1957. године. Непосредно по дипломирању постао је професор историје у Основној школи у Тутину, а након одслужења војног рока и директор исте школе. Међутим, у Тутину се није дуго задржао: већ 1. септембра 1959. године почео је да предаје историју ученицима новопазарске Учитељске школе, а потом Гимназије »Братство-јединство«. Знање стечено на студијама, где су му професори били најистакнутији имена српске историографије: Георгије Острогорски, Михаило Динић, Виктор Новак, Васа Чубриловић, Светозар Радојчић и други, Ејуп Мушовић је са невероватним умећем преносио новопазарским ученицима пуних 12 година. Његов педагошки рад најсликовитије је описао један бивши ученик рековши на комеморативној седници: »Када је професор Мушовић ушао у учионицу, мислио сам да ћу присуствовати часу историје, међутим, ја сам присуствовао часу поезије«. Био је омиљен међу колегама, а његови ученици и познаници су га до краја живота ословљавали са »професоре«.

У исто време када је постао професор Учитељске школе, Ејуп је постављен за хонорарног директора Музеја у Новом Пазару. Од тада, октобра 1959. године, до последњег дана, био је везан за ову установу са којом су га сви поистовећивали. Када је, новембра месеца 1971. године, званично именован за директора Музеја, у новопазарском крају је почео велики културни препород. Исте године су почела прва систематска археолошка истраживања, која се несмањеним интензитетом одвијају до данас, а чији је главни иницијатор био Ејуп Мушовић. Упоредо са археолошким, почела су и комплексна истраживања богатог културног наслеђа: историјска, историјско-уметничка, етнографска, као и радови на конзервацији, реставрацији и презентацији споменика културе, радови на заштити природе. У сваки сегмент истраживања и заштите, Ејуп је утрадио део себе. Са одушевљењем је говорио о богатој културној баштини новопазарског краја, како случајним посетиоцима, тако и бројним високим функционерима из земље и иностранства. Најсрећнији је био када су споменици културе у долини Рашке нашли своје место на листи светске културне баштине, што је схватао и као личну сатисфакцију и награду.

Своју искрену љубав и бригу за културно наслеђе, највише је показао у великом броју научних радова објављених у часописима широм земље. У монографији «Нови Пазар и околина», објављеној 1969. године, написао је поглавље «Средњи век» чији је био изврстан познавалац, као и поглавље «Нови Пазар и околина 1912–1941. године». За историју некадашњег Новопазарског санџака, драгоцене податке је објавио у радовима који обрађују турске пописе нахија овог санџака. Обрадио је и објавио пописе нахија: Јелеч, Звечан, Сјеница, Барче, Моравица, Мидвеђева, Ржаник.

Велики и пионирски посао др Ејуп је обавио радећи на књизи «Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара», која представља докторску дисертацију одбрањену на Филозофском факултету у Београду крајем 1978. године. Књига је настала на основу извора, литературе и вишегодишњег прикупљања података на терену. Ова књига је постала незаобилазна литература за све који се, на било који начин, баве прошлошћу новопазарског краја.

Др Ејуп се одужио и свом родном крају, најпре радовима везаним за родни Сува До, а затим и монографијом «Тутин и околина». О тутинској општини, до појаве ове књиге, никада није писано у виду посебне целине. Тај крај је био пун комуникација, збивања, догађаја и интересовања, па је утолико већи значај ове монографије.

У највећем успону свог стваралаштва, 1992. године, објавио је књигу «Муслиманско становништво Србије од пада Деспотовине (1459) и његова судбина». То је прва књига у нашој науци која говори о непознатим и историјски занемареним појавама и догађајима из живота Муслимана у српским градовима и насељима, од пада српске државе па до краја XX века. Као таква, она је знатно померила границе досадашњих знања о овој, недовољно разматраној проблематици. Након ове, др Ејуп је написао и књигу «Муслиманско становништво Црне Горе», али га је смрт претекла да је види и одштампану.

Ејуп Мушовић је 1977. године покренуо и музејски годишњак «Новопазарски зборник», за који су многи мислили да је још један из низа провинцијских публикација које ће бити кратког даха. Међутим, он је успео да од «Новопазарског зборника» направи утицајни стручно-научни часопис који је подстицао рад многих установа и појединаца који су резултате свог рада из области археологије, историје, етнологије, историје уметности, орнитологије и других научних дисциплина објавили у 19 бројева овог годишњака. Захваљујући њему, «Новопазарски зборник» се данас сврстава међу најсадржајније и научно најактуелније часописе у унутрашњости Србије.

Тешко је са овако кратке дистанце говорити о делу Ејупа Мушовића. Ово је само део онога што је он написао, а о његовом делу ће се тек говорити. Међутим, ни овом приликом се не сме заборавити да је он, председавајући Музеја, учествовао и у утемељивању других институција у култури и културно-уметничких манифестација у Новом Пазару. Био је и иницијатор и организатор бројних научних скупова и саветовања археолога, етнолога, музејских радника, конзерватора, архивских радника.

За свој плодни рад љубио је низ веома важних награда и признања од Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда, Завода за заштиту споменика културе из Краљева, Етнографског музеја из Београда, Народног музеја из Београда, Туристичког савеза Југославије, Удружења бањских и климатских места Србије, Одбора наградног фонда Вукман Шалипуровић, СО Нови Пазар и СО Тутин. Добитник је и ордена за војне заслуге са сребрним мачевима, Плакете територијалне одбране и Повеље од ООСУБНОР-а из Новог Пазара. Међурепубличка заједница за културно-просветну делатност из Пљеваља доделила му је

књижевну награду «Вамик Сијарић» за необјављену збирку приповедака, која је под називом «Сремија» штампана 1994. године.

Уместо последње захвалности подсетићемо се речи Радомира Станића, написаних у прилог књизи «Муслиманско становништво Србије...»: «Ако се једног дана буде писала историја културе и науке, поготово развитка послератне научно-истраживачке активности у унутрашњости Србије, др Ејуп Мушовић ће, несумњиво, заузети веома истакнуто место. Реч је о човеку који ће не само целог живота остати веран изворима свог завичаја, него о личности која је неизмерно много учинила за његову просветну, културну и научну афирмацију. Он је синоним Новог Пазара, његовог културног узлета и утемељитељ научне мисли о прошлости Муслимана овог подручја, али је истовремено делатник који је дао изузетан допринос свеукупном научном позивању недавног Спорог Раса — матичне области старе српске државе, особито културног наслеђа из његових позних времена.

Није ми познато да у Србији постоји град који има такву личност с којом се може толико подичити као што се Нови Пазар може поносити са др Ејупом Мушовићем, човеком високих моралних врлина, културним и научним прегаоцем највишег реда и изванредним знаоцем историјске прошлости овог дела Србије.»

УДК 929.5
10. октобар 1995

Драгиња Прековић-Алексић

БИБЛИОГРАФИЈА ДР ЕЛУПА МУШОВИЋА

КЊИГЕ

НОВИ ПАЗАР И ОКОЛИНА, [пособна поглавља: Средњи век и Период 1912–1941], Нови Пазар и околина, Београд 1969, 89–116, 273–302.

БОРЦИ НОВОПАЗАРСКОГ КРАЈА ПАЛИ У НОР-у, (заједно са Мидрагом Радовићем), Завичајни музеј, Нови Пазар 1974.

ТИТО У НОВОМ ПАЗАРУ, Завичајни музеј, Нови Пазар 1978.

БОГОЉУБ ЧУКИЋ, НАРОДНИ ХЕРОЈ, Завичајни музеј, Нови Пазар 1979.

ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ И ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА НОВОГ ПАЗАРА [докторска дисертација]; Посебно издање Етнографског института САНУ, књ. 19, Београд 1979.

БОРЦИ НОВОПАЗАРСКОГ КРАЈА ПАЛИ У НОР-у, (заједно са Мидрагом Радовићем, друго, допуњено издање), Завичајни музеј, Нови Пазар 1984.

ТУТИН И ОКОЛИНА, ЕИ САНУ, књ. 27, Београд 1985.

МУСЛИМАНСКО СТАНОВНИШТВО ОД ПАДА ДЕСПОТОВИНЕ 1459. И ЊЕГОВА СУДБИНА, «Слово», Крагујевац 1992.

ЏАМИЈЕ У НОВОМ ПАЗАРУ, (заједно са Славком Вујовић), Републички завод за заштиту споменика културе у Београду и Завод за заштиту споменика културе у Крагујевцу, Београд–Крагујевац 1992.

СЕРМИЈА, зборка приповедака, «Мрљеш», Београд 1994.

ШЕМСИ-ПАША БИШЕВАЦ (необјављено).

МУСЛИМАНСКО СТАНОВНИШТВО ЦРНЕ ГОРЕ (необјављено).

РАДОВИ ОБЈАВЉЕНИ У ЧАСОПИСИМА

1962.

ПОПОВИЋИ ИЗ СУВОГ ДОЛА И ЊИХОВА ПРОСВЕТИТЕЉСКА ДЕЛАТНОСТ НА ПЕШТЕРИ, «Настава и васпитање», Београд 1962, 7–8.

1964.

СУВОДОЛСКА БИТКА 1809. ГОДИНЕ, «Наша прошлост», Крагујевац 1964, 1, 11–14.

1965.

НОВИ ПАЗАР И ЊЕГОВИ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ СПОМЕНИЦИ, «Србија, знаменитости и лепоте», Књижевне новине, Београд 1965.

1966.

СРЕДЊОВЕКОВНО КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО БЛАГО У ДОЛИНИ РАШКЕ, «Багдала», Крушевац 1966, 89–90.

1967.

НЕШТО О НОВОПАЗАРСКИМ ЈЕВРЕЈИМА И ЊИХОВОЈ СУДБИНИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ, «Јеврејски алманах», Београд 1965–1967, 149–156.

1971.

ДВЕ ПОВЕЉЕ СУЛТАНА МЕХМЕДА ОСВАЈАЧА ПИСАНЕ У СЛЕПИЋИ И НОВОМ ПАЗАРУ, «Наша прошлост» IV–V 1969–1970, Крагујевац 1971, 33–36.

СИМЕОН ЛЕХАЦИ О НОВОМ ПАЗАРУ, СКОПЉУ И САРАЈЕВУ, «Наша прошлост» IV–V 1969–1970, Крагујевац 1971, 36–40.

НОВИ ПАЗАР, «Мостови» 11, Пљевља 1971, 130–138. (Прилог)

1972.

ЕВЛИЈА ЧЕЛЕБИЈА О НОВОМ ПАЗАРУ, «Мостови» 13, Пљевља 1972, 84–90.

НОВОПАЗАРСКА ЈЕФИЛЕМА ИЗ 1767. ГОДИНЕ, Зборник Историјског музеја Србије 8–9, Београд 1972, 87–94.

ЈЕДНА ЗАБОРАВЉЕНА КУЛТУРА, «Глобус» 3, Београд 1972.

1973.

ДЕЖЕВА И ДЕЖЕВСКИ САБОР 1282. ГОДИНЕ, «Мостови» 17, Пљевља 1973, 155–160.

СТАРИ ЗАНАТИ У НОВОМ ПАЗАРУ, «Мостови» 18, Пљевља 1973, 123–147.

ДОЛИНА РАШКЕ У СВЕТЛУ ИСТОРИЈЕ, «Рашка» 4–5, Рашка 1973, 35–42.

ПЕСМЕ СУЛЕЈМАНА ТАБАКОВИЋА, «Мостови» 19, Пљевља 1973, 137–142.

1974.

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА НА РАСУ, «Повеља», Крагујевац 1974.

ПОПИС НЕКИХ СЕЛА 1455. ГОДИНЕ У СЛЕНИЧКОМ КРАЈУ, «Мостови» 21, Пљевља 1974.

1975.

ШЕЈХ МУХАМЕД УЖИЧАНИН, Ужички зборник» бр. 4, Титово Ужице 1975. (заједно са Зимом Аземовићем), 81–89.

СЕДАМДЕСЕТ ГОДИНА РАДА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У СУВОМ ДОЛУ, «Настава и васпитање», Београд 1975.

РЕТКО НАУЧНО ДЕЛО, «Мостови» 25, Пљевља 1975, 113–115.

1976.

НЕШТО О ХОТИМА И ХАСАНУ ХОТУ, ПЕШТЕРСКО БИХОРСКОМ ЗАБИТУ, «Сеоски дани Сретена Вукосављевића» бр. III, Пријепоље 1976, 311–312.

НОВОПАЗАРСКО ПРИЈЕПОЉСКИ КРАЈ У ТУРСКОЈ АДМИНИСТРАТИВНОЈ ПОДЕЛИ, «Сеоски дани Сретена Вукосављевића» IV, Пријепоље 1976, 161–166.

1977.

ПОКРЕТИ МУСЛИМАНА У НОВОПАЗАРСКОМ КРАЈУ ПРОТИВ РЕФОРМИ СУЛТАНА МАХМУДА II, Зборник Историјског музеја Србије 13–14, Београд 1977, 75–98; и у Југословенском историјском часопису 1–4, 1978.

НОВИ ПАЗАР, «Мостови» 11, Пљевља 1977.

1978.

САНЏАЧКЕ МИГРАЦИЈЕ И ИМИГРАЦИЈЕ У XIX ВЕКУ, «Сеоски дани Сретена Вукосављевића» V, Пријепоље 1978, 207–218.

АХМЕД Б. АЛИ ГУРИ БАБА, новопазарски књижевник из XVIII века, «Багдала» 217, Крушевац 1978.

НОВИ ПАЗАР У ПРОШЛОСТИ, Новопазарски зборник бр. 2, Нови Пазар 1978, 7–13.

ХАЈДУЧИЈЕ И КОМИТЕ У САНЏАКУ, Сеоски дани Сретена Вукосављевића» VI, Пријепоље 1978, 85–91.

ГДЕ ЈЕ ОСТРОВИЦА КОНСТАНТИНА МИХАИЛОВИЋА ИЗ ОСТРОВИЦЕ, «Рашки» 11, Рашка 1978, 71–77.

НОВОПАЗАРСКИ РОМИ И ЊИХОВЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ, Гласник ЕИ САНУ XXVII, 1978, 80–112.

1979.

ВЕЗЕ КЊЈ КОСОВСКЕ МИТРОВИЦЕ И НОВОГ ПАЗАРА У ТОКУ НОР-А, «Радничка класа Косовске Митровице и околине и рад у комунистичком покрету социјалистичке револуције», Зборник радова са научног скупа, Косовска Митровица 1979.

О НЕКИМ ЗАЛЕДНИЧКИМ ОБИЧАЈИМА МУСЛИМАНСКОГ И ПРАВОСЛАВНОГ СТАНОВНИШТВА ПЕШТЕРИ И БИХОРА, Гласник Етнографског музеја 43, Београд 1979, 235–237.

СТРАНИ СЛАВИСТИ У НОВОМ ПАЗАРУ, Југословенски семинар за стране слависте» 30, Београд 1979, 218–225.

НОВОПАЗАРСКИ ЈЕВРЕЈИ, Новопазарски зборник бр. 3, Нови Пазар 1979, 23–38.

НЕКОЛИКО СРЕДЊОВЕКОВНИХ ЛЕГЕНДИ, Новопазарски зборник бр. 3, Нови Пазар 1979, 77–79.

ИСЛАМИЗАЦИЈА У НОВОПАЗАРСКОМ САНЏАКУ, «Сеоски дани Сретена Вукосављевића» VII, Пријепоље 1979, 55–114.

1980.

ПЕШТЕРИ И ЊИХОВО СТАНОВИШТВО У ПРОШЛОСТИ, Гласник Етнографског института САНУ XXIX, Београд 1980, 63–85.

НОВОПАЗАРСКИ БЕЗИСТАН, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 189–191.

ПЕТРОВА ЦРКВА У ЛЕТОПИСУ ПОПА ДУКЉАНИЋА, «Рашка», Рашка 16–17, 1980.

СЛЕПИЧКА НАХИЈА У XVI ВЕКУ, Новопазарски зборник бр. 4, Нови Пазар 1980, 59–64.

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У ДОЛИНИ РАШКЕ, «Југословенски осврт за стране слависте» бр. 31, Београд 1980, 235–239.

1981.

ЈУГОСЛОВЕНСКО ИСЕЉЕНИШТВО У ТУРСКОЈ, Зборник радова ВИ САНУ 12, Београд 1981.

НАХИЈА ЛЕЛЕЧ У XVI ВЕКУ, Новопазарски зборник бр. 5, Нови Пазар 1981, 41–75.

МЕМОАРИ СИМОНА ЈОАЊОВИЋА, «Сеоски дани Сретена Вукосављевића» бр. «IX, Пријепоље 1981, 151–162.

МУШОВИЋИ, Историјски записи XXXIV (LIV) бр. 2, Титоград 1981, 86–102.

1982.

ГЛУХАВИЦА, Новопазарски зборник бр. 6, Нови Пазар 1982, 67–74.

НАХИЈА БАРЧЕ У XVI ВЕКУ, «Сеоски дани Сретена Вукосављевића» бр. X, Пријепоље 1982.

1983.

КОЛАШИНЦИ И НИКШИЋАНИ У САНЏАКУ, Новопазарски зборник бр. 7, Нови Пазар 1983, 89–98.

ДР ЂОРЂЕ МИКИЋ, АУСТРОУГАРСКА И МЛАДОТУРЦИ, «Повеља» 4, Краљево 1983. и Историјски записи 1–2, Београд 1983, 199–200. (Приказ)

ФЕРМАН О ПЕФЕРИМА ТВРЂАВА ОВОГОШТ И БАЊВИР ИЗ 1713. ГОДИНЕ, Историјски записи 3–4, Титоград 1983, 77–85.

1984.

ЈЕДНА ЗНАЧАЈНА МОНОГРАФИЈА, «Рашка» 20, Рашка 1984. (Приказ).

ЂЕФИЛЕМЕ МИТРОВИЋУ, БАЊСКЕ И ДУГЕ ПОЉАНЕ ИЗ 1787. ГОДИНЕ, Новопазарски зборник бр. 8, Нови Пазар 1984, 105–117.

ПЕРОМ КРОЗ ПРОШЛОСТ, «Мостови» 78–79, Пљевља 1984.

ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРИГРАДСКИХ НАСЕЉА И ДРУГИХ СЕЛА У ОКОЛИНИ НОВОГ ПАЗАРА, Зборник радова ЕИ САНУ 14–16, Београд 1984, 479–489.

О ЕТИКЕЦИЈИ И ЛАСКАВОСТИ У ТУРСКОЈ АДМИНИСТРАЦИЈИ XVIII ВЕКА, «Повеља», Краљево 1984.

1985.

ИСЛАМСКА МОНУМЕНТАЛНА УМЕТНОСТ XVI ВЕКА У ЈУГОСЛАВИЈИ, «Преглед» 1, LXXI, Сарајево 1985. (Приказ).

КРАЉЕВАЧКИ ПРАПИЗАНСКИ ОДБОР У ДНЕВНИКУ БОГОЉУБА ЧУКИЋА, Зборник радова, Краљево 1985.

Д. МИЛОШЕВИЋ И Л. НЕШКОВИЋ, БУРЏЕВИ СТУПИЋИ, Историјски записи XXXVIII, Титоград 1985, 57–67. (Приказ)

ИСЛАМСКИ СПОМЕНИЦИ НОВОГ ПАЗАРА, Новопазарски зборник 9, Нови Пазар 1985, 67–99.

ПОРЕЗИ, БУЏЕ И ЗЕМИРИ У РОЖАЈАМА И БИХОРУ 1565–1768, Историјски записи 3–4, Титоград 1985, 57–69.

СТАНОВНИШТВО И ИСЛАМСКИ СПОМЕНИЦИ УЖИЦА У ПЕРИОДУ ТУРСКЕ ВЛАСТИ, Ужички зборник 14, Титово Ужице 1985, 23–35.

ТУРСКИ КАТАСТАРСКИ ПОПИСИ НЕКИХ ПОДРУЧЈА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ XV И XVI ВЕКА, Ужички зборник 14, Титово Ужице 1985, 383–385. (Приказ и реценција)

1986.

ЦРНОГОРСКИ МУХАЏЕРИ И ЊИХОВА КРЕТАЊА, Историјски записи 1–2, Титоград 1986, 129–158.

СТАНОВНИШТВО РУДНИКА У XV И XVI ВЕКУ, Етнолошке свеске VII, Београд – Тополи 1986.

ДВА ТУРСКА ДОКУМЕНТА ИЗ XVI ВЕКА О ОСНИВАЊУ ВАРОШИЦЕ РУДО, «Мостови» 91, Пљевља 1986, 77–80.

ПРИЈЕПОЉСКИ КРАЈ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА, «Сеоски дани Сретена Вукосављевића» XI, Пријепоље 1986, 119–126.

СТАНОВНИШТВО МЗ СУВИ ДО, Новопазарски зборник 10, Нови Пазар 1986, 203–217.

СЈЕНИЧКИ КРАЈ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА, Зборник Сјенице бр. 2, Сјеница 1986, 25–38.

НАХИЈА МОРАВИЦА (ИВАЊИЦА) У XVI ВЕКУ, Зборник радова Народног музеја у Чачку XIV, Чачак 1986, 95–105.

1987.

ШЕМСИ ПАША БИШЕВАЦ И ЊЕГОВО ДОБА, Рожајски зборник 6, Рожаје 1987, 55–89.

НОВОПАЗАРСКИ КЊИЖЕВНИЦИ ОД XVI–XX ВЕКА, «Повеља» 3–4, Крагујевац 1987.

НАХИЈА ЗВЕЧАН У XVI ВЕКУ, Новопазарски зборник 11, Нови Пазар 1987, 103–117.

ЈЕНИЧАНИ У УГУШИВАЊУ БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКОГ УСТАНКА, Историјски записи 4, Титоград 1987, 163–173.

1988.

САЊАЧКЕ ЛЕГЕНДЕ КАО ОБЛИК ПАМЋЕЊА, Зборник радова XXXV Конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Титоград 1988.

ДУГА ПОЉАНА – СТАНОВНИШТВО, Новопазарски зборник 12, Нови Пазар 1988, 83–101.

ПОКРЕТИ МУСТАФА ПАШЕ БУШАТЛИЈЕ ПРОТИВ РЕФОРМИ МАХМУДА II, Историјски записи 1–2, Титоград 1988, 37–53.

БИЈЕЛО ПОЉЕ, Историјски записи 1–2, Титоград 1988, 253–257.

СТУДЕНИЧКИ КРАЈ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА, Одељење историјских наука, књ. 1, Београд 1988, 553–559.

ФЕРМАН О ПОСТАВЉАЊУ НОВОПАЗАРСКОГ МИТРОПОЛИТА 1776. ГОДИНЕ, САНУ, Балканолошки институт (посебно издање) Грађа културе на Балкану (XV–XIX) 2, Зборник радова, књ. 1, Београд 1988, 139–150.

1989.

СУЛЕЈМАН ТАБАКОВИЋ, НОВОПАЗАРСКИ ПЕСНИК ИЗ XIX ВЕКА, «Сопоћанска ћирија» 8, Нови Пазар 1989.

СТАРОРАШКЕ ЛЕГЕНДЕ О КОСОВСКОМ БОЈУ, Зборник радова XXXVI конгреса удружења фолклориста Југославије, Сокобања – Београд 1989, 302–306.

ПОСЛЕРАТНЕ МИГРАЦИЈЕ И ИМИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА НОВОГ ПАЗАРА, Новопазарски зборник 13, Нови Пазар 1989, 141–153.

СТАНОВНИШТВО СЈЕНИЦЕ, Гласник Етнографског музеја књ. 52–53, Београд 1989, 9–41.

СТАНОВНИШТВО ТУТИНСКОГ И СЈЕНИЧКОГ КРАЈА, Филозофски факултет, Катедра за етнологију, Етнолошки проблеми и монографије, књ. 8, Београд 1989.

НАХИЈА МИЛЕШЕВО КРАЈЕМ XV ВЕКА (У ТУРСКИМ ИЗВОРИМА), Историјски записи 1–2, Титоград 1989, 11–28.

1990.

НАШЕ СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ КАО ПРЕДМЕТ БРИГЕ ДРУШТВА, «Мостови» год. XXII бр. 114–115, Пловдив 1990, 145–147.

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ РАШКО-ИБАРСКЕ РЕГИЈЕ, Зборник XXXVII Конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Плитвичка језера – Загреб, 1990.

НАХИЈА РЖАНЕ У XVI ВЕКУ, Новопазарски зборник 14, Нови Пазар 1990, 59–65.

ПРВИ ПИСАНИ ДОКУМЕНТИ О НОВОМ ПАЗАРУ, Новопазарски зборник 14, Нови Пазар 1990, 157–160.

1991.

ОДНОС КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА ПРЕМА БУЋИ ХУСКИЊ КАПЕТАНА ГРАДАШЧЕВИЋКА, Новопазарски зборник 15, Нови Пазар 1991, 86–98.

ПРИЈЕПОЉЕ И МИЛЕШЕВО У ПОПИСИМА XVI И XVII ВЕКА, «Сеоски дани Сретена Вукосављевића» XIV, Пријепоље 1991.

САНЏАЧКИ МУСЛИМАНИ У ЕТНОЛОГИЈИ СРБИЈЕ, ЗИ САНУ књ. XLI, Београд 1991, 141–145.

1992.

БРВЕНИК У ТУРСКИМ ИЗВОРИМА XV И XVI ВЕКА, Новопазарски зборник 16, Нови Пазар 1992, 55–74.

ЈЕДАН ПЛАН ПОРТЕ ЗА ОБРАЧУН СА МАХМУД-ПАШОМ БУШАТЛИЈОМ, СКАДАРСКИМ ВЕЗИРОМ, Историјски записи 1–4, Подгорица 1992, 59–65 и Новопазарски зборник 16, Нови Пазар 1992, 123–128.

1993.

ПРВИ КОНТАКТИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА СА ИСЛАМОМ, «Сеоски дани Сретена Вукосављевића» XV, Пријепоље 1993, 147–153.

ПРОФЕСОР ДРАГАН НЕДЕЉКОВИЋ У САНЏАКУ, Liber amicorum др Драган Недељковић (Књига пријатеља др Драгана Недељковића) Приређивач Мирољуб Јевтовић, Београд–Nancy, 1993, 53–56.

ДЕРВИШИ У НОВОМ ПАЗАРУ, Новопазарски зборник 17, Нови Пазар 1993, 73–89.

1994.

КОСОВСКО-МИТРОВАЧКИ ЈЕВРЕЈИ, Историјски часопис Историјског института САНУ XXXIX, Београд 1994, 223–232.

THE TRADITION OF INTER-CONFESSIONAL AND-CULTURAL RELATIONS IN THE NOVI PAZAR AREA, Religion i War European movumni in Serbyn, 1994, Beograd.

ПРВИ ЦРНОГОРСКИ МУСЛИМАНИ, «Сеоски дани Сретена Вукосављевића», XVI, Пријепоље 1994.

МАКЕДОНИЈА КАО МОСТ ЗА ИСЕЉАВАЊЕ САНЏАЧКИМ МУСЛИМАНА И ЊИХОВА НОВА ОТАЏБИНА, Новопазарски зборник бр. 18, Нови Пазар 1994, 135–145.

1995.

ВАРОШ МАХАЛА У НОВОМ ПАЗАРУ, Новопазарски зборник бр. 19, Нови Пазар 1995, 21–30.

РАДОВИ ОБЈАВЉЕНИ У ШТАМПИ

ВИШЕ БРИГЕ О СТАРИЦАМА, «Братство» бр. 136, Нови Пазар 3. септембар 1953, стр. 4.

АМИР-АГИНЕ ХАЏ, «Политика», Београд, март 1973.

ИСА-БЕГОВ ХАМАМ У НОВОМ ПАЗАРУ, «Ибарске новине», Краљево, јануар 1968.

НОВОПАЗАРСКИ ЧЕРКЕЗИ, «Братство», Нови Пазар 6. децембар 1977.

РАШКЕ СТАРИНЕ ПИКОЉЕ БОШКОВИЋА, «Братство», 13. децембар 1977.

УЗ КОГА ЈЕ БИО ВАСОЈЕВИЋКИ ВОЈВОДА ЛАКИЋ, «Братство», 12. септембар 1978.

СОПОЋАНИ НА ПОЧАСНОМ МЕСТУ, «Политика», Београд, 15. септембар 1979.

ПУТ ЈЕДНЕ РЕВОЛУЦИОНАРКЕ, (приказ за књигу «Теби моја Долорес»), «Братство», 10. јуни 1980.

АХМЕД Б. АЛИ ГУРБИ – БАБА, НОВОПАЗАРСКИ ПЕСНИК ИЗ 18. ВЕКА, «Братство», 12. август 1980.

ЕВЛИЈА ЧЕЛЕБИЈА О НОВОМ ПАЗАРУ, «Братство», 21. октобар, 4, 11. и 18. новембар 1980.

НОВОПАЗАРСКИ СРЕЗ 1899. ГОДИНЕ, «Братство», 20. фебруар 1980.

ПЕТРОВА ЦРКВА У ЛЕТОПИСУ ПОПА ЛУКЉАНИНА, «Братство», 13, 20, и 27. новембар, 18. децембар 1981.

РАШКА И ОЧУВАЊЕ ЊЕНЕ БАШТИНЕ, «Зидови», јули-август, Београд 1984.

МИШЧИЋИ И РАСТКО НЕМАЊИЋ, «Братство», 18. март 1984.

БЕЂЕВИЈА ХАСАНА ХОЏА, «Братство», 10. фебруар 1984.

ТУРЂЕВИ СТУПОВИ (приказ за књигу Љ. Миловановић и Ј. Нешковића), «Братство», 7. децембар 1984.

УДРУЖЕНИ РАД И МЕЂУНАЦИОНАЛНИ ОДНОСИ СКС У ОСТВАРИВАЊУ НАЦИОНАЛНЕ РАВНОПРАВНОСТИ У БОРБИ ПРОТИВ НАЦИОНАЛИЗМА, «Комунист», Београд 1985.

МЕЂУНАЦИОНАЛНИ ОДНОСИ У ОПШТИНИ НОВИ ПАЗАР, «Комунист», издање за Србију, 1986.

НАСЛЕЂЕ ВЕКОВА, «Зидови», Београд, мај 1986.

ПОСЛЕРАТНЕ МИГРАЦИЈЕ САНЏАЧКИХ МУСЛИМАНА У ТУРСКУ И МАКЕДОНИЈУ, «Опредељење», фебруар 1989.

МУСЛИМАН ИЛИ БОШЊАК, «Борба», 30. јули 1990.

УДК 01.2
28. септембар 1995.

Светлана Бинрић

Др Ејуп Мушовић
Музеј «Рас»
Нови Пазар

УДК 316.728
8. јун 1995.

ВАРОШ МАХАЛА У НОВОМ ПАЗАРУ

Урбани развој бројних градова данашње Србије започиње после продора Турака-Османлија на Балкан. Многи од њих су управо тада формирани као градови у којима су живели трговци и занатлије, што је давало печат економском животу. По-с обзиром на време и постепен продор робно-новчане привреде, они су углавном имали полуаграрни карактер. Градови су били седишта спахија – феудалаца који су због повлашћеног положаја и стицања средстава градили најлепше зграде у градовима.

У већини балканских земаља градови су носили обележја оријентално-источњачких урбаних целина. По правилу у средишту градова налазила се чаршија у којој су били лоцирани дућани – трговачко-занатлијске радње где је био концентрисан капитал. Око чаршије су биле махале – делови града, у којима се становало. Махале су истовремено служиле као одбрана чаршије. У махалама су живели становници груписани према конфесионалној, етничкој или некој другој припадности. То значи да је у муслиманским махалама, а њих је било најмање јер су муслимани били већинско градско становништво, могло бити: Муслимана, Турака, Албанаца, ако су били припадници исламске религије, али без обзира на религијско опредељење, ту нису могли становати Цигани или Черкези. Они су имали своје махале које се означавале као циганске или ковачке, или за Черкезе черкеске. Ове прве јављају се од почетка 19. века када су Цигани, сходно царским прописима, морали у великом броју да пређу на седелачки начин живота и најчешће су се насељавали по градовима бавећи се ковачким занатима. Черкеске махале се у неким градовима Србије јављају после 1853. године, када су их Руси расељили из њихове постојбине Кавказа. У XIX веку у градовима на југу Србије формирају се посебне махале муџахера (муслиманских избеглица из Босне, Херцеговине, Црне Горе као и из југоисточне Србије) тзв. муџахерске махале. Понегде су махале образоване и по племенској припадности без обзира на религијску опредељеност. Тако на пример градић Рожаје је био подељен на две велике махале: Кучку и Клименташку и та подела, настала почетком 18. века, када су Кучи и Климente населили то место, одржала се и после исламизације та два племена – све до недавно.

Тамо где је било Јевреја они су такође имали своје градске четврти – махале означаване као јеврејске или јеврејске. Дубровчани су имали тзв. дубровачко насеље, које су чинили у градовима посебне градске целине или градске четврти. По томе је Нови Пазар врло карактеристичан.

Свака муслиманска махала имала је џамију или месџид (мања џамија, често и без минарета). Није џамије по правилу је било и име махале. Биће да су џамије добијале имена по њиховим градитељима, а с обзиром на улогу џамије код муслиманског света и на време градње, онда су џамијска имена кумовала именима махала. Најнеобичније је да су први објекти на одређеном месту биле џамије око којих су

формирана насеља или махале. У свакој махали постојале су основне школе – мектеби и махалске пекаре.

Срби, као становници градова, који су у тзв. турском периоду, чинили мањину градског становништва, такође су становали у посебним градским четвртима – махалама које су, почев од XVI столећа означаване по имену неке личности, заслужне по нечему или су задржавале имена ранијих насеља на чијим просторима су формирани градови. Бројни су турски пописи, на пример из XVI века, који говоре о томе да је исламско становништво у градовима било муслиманско, а у селима је било обратно; тамо је готово искључиво живело хришћанско становништво. Наводимо податке из пописа 1526. године по којима је број домаћинстава означен према конфесионалној структури у неколико градова Крушевачког санџака:

Крушевац:	број муслиманских домаћинстава	203
	број хришћанских домаћинстава	64
Лесковац:	број муслиманских домаћинстава	121
	број хришћанских домаћинстава	62
Прокупље:	број муслиманских домаћинстава	360
	број хришћанских домаћинстава	302

То је случај и са другим градовима Србије. Карактеристично је да је у даљем историјском току број хришћана у градовима смањиван, а број муслиманског становништва повећаван. Иако не значи да је то било правило за све, уопште узето, најчешће је тако било.

Долазимо и то, да су Срби чинили војничко становништво у неким рударским насељима као на пример у Заплањи и Плани – Крушевачки санџак, а та насеља су у XVI веку имала статус градских насеобина.[1] Очигледно, тамо где је била потребна радна снага за тешке послове (села, рударска насеља) ангажовани су хришћани.

Како се кретао однос муслиманског и српског становништва у првој половини XVI века, показују подаци о Новом Пазару:

Године 1468. имао је	194 хришћанска и	175 муслиманских домаћинстава
Године 1485. имао је	72 хришћанска и	167 муслиманских домаћинстава
Године 1489. имао је	56 хришћанска и	152 муслиманских домаћинстава
Године 1516. имао је	81 хришћанска и	367 муслиманских домаћинстава
Године 1528. имао је	23 хришћанска и	530 муслиманских домаћинстава
Године 1540. имао је	93 хришћанска и	443 муслиманских домаћинстава[2]

Подаци из далеке 1468. године показују да је у Новом Пазару било више хришћанских породица у односу на муслиманске за 19. Из 1485. године очуван је попис новопазарских махала са бројем домаћинстава у њима. Децидирано је наведено у новоформираним махалама, старим двадесетак година, означеним муслиманским именима, живе искључиво муслимани: у Пашајагитовој махали регистровано је 46 муслиманских домаћинстава; у махали Мурата Субаше – 34; у Калајџиној махали 68; у Монтенегелу махали – 14 и у Терцумановој махали – 4 домаћинства. Тамо није било ни једног од хришћанских домаћинстава. Хришћани су живели у ранијим селима која су, у попису из 1485. године означена као махале Новог Пазара: Пирнце са 28 хришћанских домаћинстава; Врбовца или Милин Дол – 27; Пиралово – 7 и Ђуковац – 8 хришћанских домаћинстава.[3] Јегпро Новог Пазара чинили су војни логор, Иса-бегова џамија, хамам и мала чаршија. Ти објекти су

управо лоцирани између Париса и Буковца, а нешто мало даље су биле Паралово и Врбовац. То је почетак Новог Пазара који се под тим именом помиње 1461. године.

Дакле, није било мешовитих насеља — махала, већ су становници у њима живели према конфесионалном и неком другом опредељењу. То је карактеристично и за каснија времена што нам показују пописи из 1489, 1516, 1528, 1540. и 1604. године. Ти пописи говоре да се број муслиманских махала у граду повећава са пет, колико их је пописано 1485. године, на осамнаест колико их је регистровано 1604. године, док су хришћанске остале само четири и једна дубровачка. Биће да је то углавном тако било све до 1689. године. Број домаћинстава у појединим махалама је варирао али се у хришћанским махалама смањивао изузимајући Махалу Дубровачких трговаца. Ту су 1485. године чинила два домаћинства, а 1504. године ту је било четрдесет домаћинстава.[4] Моћ Дубровчана почивала је на трговини. Није случајно путописац Луј Де Е (1626) записао: «Сва трговина Новог Пазара је у рукама Дубровчана».[5]

Број становника Новог Пазара се у целини повећавао особито током XVI века, али како то пописи показују, повремено и смањивао. На то су утицали многи разлози економски, ратови, болести, глад. Међутим, изразито се смањивало хришћанско — српско становништво. Оријенталиста Хатиџа Чар Дрина, пише да су муслимански житељи у градовима били у повлашћеном положају и да нису плаћали рајински порез, а хришћани (без Дубровчана) јесу, исто онако као и становници села. То значи да су се житељи хришћанских махала Новог Пазара: Буковац, Париће, Врбовац и Паралово, баш као земљорадном као главним занимањем чак и онда када су та насеља (1468) означена као градске махале.

Има више разлога за смањивање хришћанског становништва у Новом Пазару, почев од њихове економске предности па до исламизације. То није само случај са Новим Пазаром. Пишући о судбини хришћанског становништва у босанским градовима др А. Хандић истиче: «... а њихово хришћанско становништво се упоште смањивало услед постепеног прелажења на ислам».[6] Сигурно је да су и новопазарски хришћани у одређеном броју прелазили на ислам. Таквих конвертита је у новопазарским муслиманским махалама регистровано 1489. године 19 и то у врло појасу, а 1528. биће их је 122.[7]

Сасвим је извесно да су и дућани у новопазарској чаршији били подељени — посебно лоцирани према конфесионалном опредељењу, а новопазарску чаршију је 1516. године чинило 180 дућана.[8] То значи те целине у чаршији држали су муслимани (Муслимани, Турци), Срби и Дубровчани. О томе да је Нови Пазар и чаршија у њему била знатна има доста путописних података особито из XVI века. Бенедикт Рамберти је записао 1533. године да је Нови Пазар «гласовит трг, велик и пун трговина и дућана, хришћанских и турских; где станују Дубровчани и други трговци».[9] По Катарину Зену (1550) становници Новог Пазара су: «Турци, хришћанска Срби и многи Дубровчани»,[10] а Павле Контарини (1580) наводи податак по коме је у Новом Пазару било 6.000 кућа од којих су 100 биле хришћанске. Године 1611. кроз Нови Пазар је прошао Лефевр и забележио да је то «доста велика и добро насељена варош» те да и ту «има и нешто хришћана-католика римског обреда».[11] Марино Бици је такође оставио из 1610. године сведочанство о Новом Пазару: «Ово је велики и леп град са више од три хиљаде огњишта и ту имају две латинске куће дубровачких трговаца, али шизматика (православаца Е. М.) има у великом броју».[12]

Према томе, Нови Пазар, чији први писани помен потиче из 1461. године, настао је на простору између четири села: Париће, Буковац, Врбовац и Паралово. Та села се помињу као саставни делови града 1485. године као махале у којима су живели искључиво хришћани. Сви пописи из друге половине XV и из XVI века, а

њих је било неколико, па чак и онај из 1604. године, то потврђују. Биће да је то тако било све до велике катастрофе Новог Пазара 1689. године, када је град спаљен па у обновљеном граду то више нису биле хришћанске махале. Као такав, Нови Пазар, који је 1468/69. године имао укупно 336 домаћинстава, 1485. — 242, 1489. — 218, није могао бити шехер, како то у новије време неки пишу. У XV веку Нови Пазар није могао бити ништа више, особито у првим годинама његовог постојања, одређење или евентуално касабе. Шехер је велики, сјајан и блистав град, насеље највишег ранга, који подразумева велики број становника и постојање бројних јавних, културних и других градских објеката. У Србији XV века готово да није било града који се могао означити шехером, а да је то заиста био. Према томе, то ласкаво име није могао у XV веку носити Нови Пазар и још мање Рас јер, поред осталог, тамо где је доминирајућа натурална привреда, нема градова, а да су то они били у правом смислу. То што је 1460. године записано да се у нахији Рас изграђивао «шехер Нови Пазар, који се другачије звао шехер Рас»[13] не може се буквално схватити. Та претпоставка нечим материјалним није потврђена и може се схватити једино као ласкавост овом тек започетом градском насељу. Таквих облика ласкавости, приписивања епитета «шехер» градовима који то никада нису били има доста. Тако је записано да је «шехер Сјеница» била спаљена 1688. године, а зна се да Сјеница никада није била «шехер». Додајмо да се између «шехера и «вароши» не може ставити знак једнакости. У турској администрацији са термином «варош» (реч је мађарског порекла) означавала само градска насеља чак и касабе а камоли шехера, у којој су живели хришћани. Варош је такође појам којим се означавају насеља пореклом постојећа тврђава — што је везано за почетке градова као економских центара.

II

Прекретницу у развоју и даљој судбини Новог Пазара представљао је Велики или Бечки рат (1683–1699. г.) између Аустрије, Венеције и Пољске с једне, и Османске царевине с друге стране. На тај, довезују се још два рата, вођена у првој половини XVIII века, судбоносна за историју, посебно демографију Новог Пазара.

Велики или Бечки рат, у коме су учествовали балкански устаници — хришћани, био је један од најкатастрофалнијих ратова по својим последицама, који је икада вођен на југословенским просторима. Нови Пазар, један од најзначајнијих градова по економској снази, величини и броју становника на средњем Балкану, страдао је у поменутом рату као никада раније и касније. Он је претворен у прах и пепео и од њега готово није остао »ни камен на камену«. Ту катастрофу града на Рашки еликовито је описао путописац Кабога који је 1707. године прошао овуда и записао: «Ово место би некада врло гласовита варош на Левенту, а сада је ништа, где беше (раније) 12.000 кућа (сада) нема више од три стотине».[14]

Нови Пазар је страдао највише од устаника из Старог Влаха и Аустријанаца. У турској противофанзиви било је изложено стрмим истрељанима хришћанско становништво и њихова материјална и културна добра. У току поменутог рата одиграле су се две велике сеобе становника. Прва се, у једној великој сеоби, повукло муслиманско становништво према југо-истоку, о чему се до сада мало зна и Прва сеоба Срба под Арсенијем III Чарнојевићем, пећким патријархом, о чему је доста писано. Када је рат завршен 1699. године, ови крајеви су изгледали застрашујуће пусти, а Нови Пазар се од њега никада није могао опоравити. Величину коју је до тада имао никада није могао повратити.

Захваљујући новој светој трговини, поново оживљеним караванима, занатству, а и новој стратегији, Нови Пазар се доста брзо опорављао. У њему се тада

изграђује војно утврђење са кулом мотриљом, утврђеним бастионима повезаним бедемима и дубоким ровом који је описивао целу тврђаву. Новопазарско становништво поново постаје бројно и у њему Муслимани чине изразиту већину. Срби су такође становници Новог Пазара али они више не станују у раније поменутим српским махалама Париће и Врбоњи. На њиховим просторима формиране су нове муслиманске махале али су таванице очуване тако да она и данас означавају делове Новог Пазара. Сигурно је да су Срби у XVIII веку, као и касније, живели у посебној махали и биће да ту треба тражити почетке Варош махале.

Почев од XVIII века, у градовима ондашње Србије, градске четврти или махале у којима су живели Срби означаване су као «варошки» или «варош махале» (варош је турски мађарског порекла) па је то био случај и са Новим Пазаром, као и другим градовима Босанског ејалета, нешто касније пашалука. Варош махала се често помиње у вези који је из нас, а и данас је у целини позната под тим именом без обзира на то је сада чини више улица. С поносом се то име помињало јер је било лаковано живети у Варош махали.

Језгро Варош махале у Новом Пазару чине садашње улице: Реље Крилатице, Раде Петровић (раније Црквена, па улица патријарха Варнаве), Милорада Јовановића (раније Генерала Живковића) и делови улица Соколанска, 28. новембра и Бурђеви ступови, управо онај простор где се те улице укрштају и којим се завршавала горња чаршија. На том делу су биле дућанске радње које су држали српски трговци и занатлије.

До 1912. године Срби су живели искључиво у Варош махали, а касније њих је било и у другим новопазарским махалама, или од тада новоформираним улицама, у којима су живели заједно са муслиманским или неким другим, на пример јеврејским грађанима. Међутим, у Варош махали су и даље остали као једини становници. До овога је дошло због врло изражене исељавања муслиманског становништва у Турску па су од њих, највећи службеници, жандарми, финансијски чиновници под врло повољним условима куће и имања. То значи да ти становници — Срби или Црногорци који су, иако не у великом броју, живели у другим деловима Новог Пазара помешани са муслиманским житељима, нису стари Пазарци, нису из Варош махале већ су досељеници из Црне Горе, са Голије, Рогозне, рубе из других крајева Србије. Та појава насељавања других махала осим Варош махале, карактеристична је и за период до 1938. године, па и за време од 1950–1970. године, до када су трајала исељавања муслиманског становништва.

У периоду после Другог светског рата чињени су од званичних власти и целокупне политике, напори да се разбију национално хомогена насеља, а тада је изграђено највише стамбених зграда, више него икада раније. Пошто су те зграде грађене у друштвеној својини могла се диктирати политика усељавања у њих и строго се водило рачуна да станари не буду једнонационалне припадности. Међутим, у приватној изградњи то се није могло, или се само делимично испоштовало. Формирана су нова насеља на периферијама, углавном једнонационална, и то су сада саставни делови града.

Садашњи становници Варош махале су досељеници и највише су црногорског порекла: Кучи, Васојевићи, Пипери, Дробњаци и други. Они су се пробијали, највише у првој половини XIX века, а неки још и у XVIII веку, доселили из Црне Горе и населили по селима Ибарског Колашина, Рогозне, Голије, сјеничке регије, па су се, неки од њих досељавали у Варош махалу јако се воле за то указивала прилика. Сасвим су ретки они старинци који би могли имати своје порекле још из XVIII века. Такви су Кулишићи — стара новопазарска свештеничка породица; Коматине, старином из горњег Полимља; Митровићи који себе сматрају потомцима новопазарских Дубровчана.

Више ни Варош махала није чисто српско насеље. Од недавно тамо има и неколико муслиманских кућа. Као и они Срби који су дошли у Варош Махалу после Другог светског рата и они су куповали куће од Срба који су се селили највише у Београд али и у неке друге градове. Најчешће су се из Варош махале и из других делова града исељавали школовани људи. По правилу, они који су студирали у Београду, тамо су и остајали, што није само специфичност Новог Пазара.

Становање и начин живота, опредељени према религијској или етничкој припадности у градовима били су стварност. Гледано с данашњих позиција то је тешко схватљиво како су људи могли да живе и раде у једном граду а да се међусобно не сусрећу, не контактирају, не мешају међусобно. По томе је Нови Пазар био карактеристичан. Докле је то ишло најбоље показује пример из 1908. године када је Нови Пазар био захваћен колером од које је умрло око две хиљаде људи,[15] а да међу њима није било ни једног Србина.

Варош махала се и архитектонски разликовала од осталих новопазарских махала. То важи особито за време после 1912. године. Од тада нико више није градио куће у «старотурском стилу» већ је евидентан продор средњоевропске архитектуре и те новоподигнуте зграде биле су најлепше у граду. Међу старијим објектима, могуће и најстарије очуваним зградама у Варош махали, спада зграда Митрополије. Иако је рађена од доста лошег грађевинског материјала, као и све раније зграде, очувана је до наших дана — можда баш због тога што је била Митрополија. Боље речено, она је последњих година била склона паду па су је радници Завода за заштиту споменика културе порушили и на њеним темељима подигли потпуно нову зграду — али уз све поштовање аутентичности.

Митрополија у Новом Пазару уско је повезана са црквом св. апостола Петра и Павла или Петровом црквом, једном од најстаријих очуваних хришћанских богомоља на јужнословенским просторима. Стога су и Петрова црква и Митрополија индикатори врло развијеног духовног — црквеног живота што се у континуитету протезао над овим просторима готово пун миленијум.

До 1871/72. године као градска служила је црква св. апостола Петра и Павла (Петрова црква), удаљена од Варош махале два километра. Тада је изграђена у Варош махали црква Св. Николе, великих димензија али није живописана. Међутим, она има велики иконостас, свакако један од најлепших у Србији тога доба. Иконостас су радили мајстори из Галичника — Дебарски крај у Македонији и о томе оставили натпис у десном углу иконостаса: «Изображенни од Браћо К. Даскаловић од С. Галичник». (Последњих година у дворишту цркве С. Николе изграђен је високи звоник, а недавно и стамбено-пословна зграда). Вредно је навести до скоро чувано предање код Срба из Варош махале, по коме су Турци дали паре и дозволу за градњу поменуте цркве, јер је то «турско доба». Биће да је у питању нешто друго. Те године (1871) када је грађена црква подигнута је и Војна касарна тачно изнад Варош махале, на Војничким ливадама, раније на Великом гробљу. То су били земљишни поседи цркве и сасвим је извесно да су турске власти откупиле ту земљу где су изградили Војну касарну која и данас служи у те сврхе. Црквене власти су тражиле дозволу да у Варош махали подигну цркву пошто им је Петрова црква била доста удаљена и да је граде новцем који су добили за земљиште где је изграђена Војна касарна.

Срби из Варош махале су имали доста рано и своје школе. Оне су првобитно носиле печат црквеног и једна таква се помиње 1820. године. Она није имала школску зграду већ се настава одвијала по приватним кућама.[16] У Годишњаку Косовског вилајета из 1899. године, назначена је као световна школа у Варош махали у Новом Пазару која је постојала од 1829. године.[17]

Никола Васојевић, авантуриста и енглески вицеконзул у Новом Пазару, основао је у овом граду основну школу коју су могла похађати и муслиманска деца. Српска школа у Варош махали је регистрована и 1850. године, а 1871. године једини учитељ из Варош махале остао је без плате јер је фонд био исцрпљен због изградње цркве Св. Николе. Године 1875. у Новом Пазару (Варош махала) регистроване су две српске школе са 60 ученика.[18] То значи да се то школство готово у континуитету одвијало кроз цео XIX век и све до 1912. године, када и школе на српском језику нису више биле само једнонационалне.

Додајмо овоме да је још Вук Караџић записао: »Нови Пазар на Рашци у коју ту Јошаница утиче, такођер стари град с великом вароши као Нишка што је«.[19] Дакле, он Нови Пазар означава као град, а у том граду варош при чему очигледно мисли на Варош махалу.

На крају, по свиденцији из 1912. године, у Новом Пазару је регистровано 17 муслиманских махала и Варош махала у којој су живели Срби.[20]

Нове грађевине Варош махале које својом архитектуром одударају од традиционалнијих и ранијих, грађене су управо после балканских и Првог светског рата, али је и становништво те махале углавном новијег датума. Ранијих и до балканских ратова, становника готово да нема. Међутим, сада доста бројно становништво Варош махале, односно оних улица које чине Варош махалу, а да се не мисли на оно које живи у другим деловима града, углавном је досељено из околних села после Другог светског рата. То досељавање је повезано са индустријализацијом Новог Пазара и општим напретком. Садашња српска презимена Варош махале су: Алемпијевићи, Анђелковићи, Антонијевићи, Баловићи, Белићи, Белојице, Бешевићи, Биришићи, Бишевци, Богавци, Божовићи, Боричићи, Бугарићи, Васиљевићи, Васојевићи, Велимировићи, Вељковићи, Вељовићи, Вранићи, Вујанци, Вукашиновићи, Вукмановићи, Вулетићи, Гојковићи, Дабићи, Добрићи, Деспотовићи, Дрманићи, Дробњаци, Ђоковићи, Ђорђевићи, Ђудурићи, Ђурковићи, Ђуровићи, Живићи, Ивановићи, Илићи, Јанићи, Јанићијевићи, Јанковићи, Јаћовићи, Јентићи, Јекићи, Јелисијевићи, Јеремићи, Јовановићи, Јовићевићи, Клисарићи, Колушићи, Комаренце, Коматине, Костићи, Крсмановићи, Кулагићи, Кулушићи, Лазићи, Лаушевићи, Луковићи, Мајдаци, Максимовићи, Манојловићи, Маринковићи, Марјановићи, Мијајловићи, Мијаљевићи, Мијатовићи, Миладиновићи, Милановићи, Милисковићи, Милетићи, Милинковићи, Милутиновићи, Мутавџићи, Никодиновићи, Николићи, Нићифоровићи, Нововићи, Окошановићи, Павловићи, Пендићи, Плавшићи, Поповићи, Профиловићи, Пузовићи, Равићи, Радовановићи, Радовићи, Ракетићи, Ратковићи, Ристићи, Ристовићи, Рогличи, Савићи, Сарићи, Сенићи, Славковићи, Словићи, Стефановићи, Стојановићи, Тењевићи, Тиосављевићи, Тодоровићи, Ћурчићи, Урошевићи, Филиповићи, Цветковићи, Чекановићи, Чековићи, Чоловићи, Чубрићи, Шебековићи, Шошкићи, Шујдовићи.

Напомене:

1. Милан Васић, Сумарни дефтер санџака Алаџа Хисар, Прилози за оријенталну филологију, Сарајево 1990, 1??-1??.
2. Хатиџа Чар-Дрнда, Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа, Новопазарски зборник 8, 1984, 83.
3. Махале [illegible] и Ђуковац су и данас саставни делови Новог Пазара, а у XVI веку биле су на периферији до[illegible]. Врбово или Милин Дол је [illegible] манастира Ђурђеви ступови [illegible] преко реке Рашке. [illegible] периферија града с десне стране пута Н. Пазар — Рибариће.
4. Хатиџа Чар-Дрнда, нав. рад, 81-85.
5. Р. Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика XVI и XVII века, Београд 1961, 174.
6. Адем Ханџић, О српском становништву у Босни у XVI ст. Прилози за оријенталну филологију, 28-29/1978-9, Сарајево 1980, 248.
7. Хатиџа Чар-Дрнда, нав. рад, 87-88.
8. Олга Зиројевић, Нови Пазар у турским пописима, Новопазарски зборник 1, 1977, 115.
9. П. Матковић, Путовање Бенедикта Рамберта, РАД ЈАЗУ LXII, Загреб 1882, 314.
10. П. Матковић, Путовање Катарина Зена 1550, РАД ЈАЗУ LXII, Загреб 1882, 98-99.
11. Р. Самарџић, нав. рад (Лефевр), 100.

12. Фрањо Рачки, Извјештај Марина Бицција о својем путовању 1610. по Арбанаској и Старој Србији, Старине XX, Загреб 1888, 126.

13. Хазим Шабановић, Босански пашалук, Научно друштво НР БиХ-а, Сарајево 1959, 116.

14. Лујо Војновић, Записи последњег посланика Марина Маројевић Кабоге о његовом посланству у Херцеговини, Споменик СКА XXXIV, 2, Београд 1898, 228.

15. Др Властимир Илић, Историја санитетске здравствене службе у Новом Пазару и околини, Књижевне новине, Београд 1978, 15.

16. Салих Кочан, Школство у Новом Пазару и околини, Нови Пазар 1987, 26.

17. Годишњак Косовског вилајета за 1898, у оставини Омер-еф. Ковачевића, Архив Музеја „Рас" Н. Пазар.

18. Е. Мушовић, Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара, ЕИ, САНУ, Београд 1979, 40.

19. Вук Караџић, I и II српски устанак, Београд 1974, 15.

20. Омер-еф. Ковачевић, Писана заоставштина (чува се у Музеју у Новом Пазару).

Dr Ejup Mušović

THE VAROŠ MAHALA IN NOVI PAZAR

The arrival of the Turks on the Balkans brought many novelties to these parts. Urban development of many towns in present day Serbia was certainly one of the more revolutionary ones.

These towns in the making with characteristics of typical Oriental urban centres, with inhabitants employed mainly in trade and the various crafts, formed the basis for all future development. Town centres were taken up by bazaars (*carsi*) with numerous shops and residential quarters (*mahala*) developed around them. In the mahalas, the population was grouped according to religious, ethnic or other affiliation. The Muslims formed the majority of the overall population and thus had the greatest number of mahalas.

Each Muslim mahala had its mosque or mosjid named, as a rule, after the mahala itself, as well as its own elementary schools- the mektab and bakeries.

As a minority, the Serbs lived in separate mahalas. In this paper the author publishes data from the year 1526 concerning the relations between the Muslim and the Serbian population in towns of the sanjak of Kruševac, from which we can draw conclusions as to who lived in the towns and who lived in the countryside. The number of Muslims living in the towns was constantly increasing as we can see also from the author's review of the population of Novi Pazar during the XV and the XVI century. The town of Novi Pazar, first mentioned in written documents in the year 1461, was made up of mahalas (previously actually villages) inhabited by Serbs: Panoc, Vrbovac, Milin Do, Parlovo, Čukovac and an urban nucleus comprising a Turkish military camp, Isa bey's mosque, baths (*hamam*) and a small *carsi*. All of the above is listed in the census dating from 1485. A growth in the Muslim town population explained by Islamization, brought an increase in the number of town mahalas in Novi Pazar from 5 listed in 1485, to 18 registered in the census of 1604. Shopowners in the *carsi* were both Muslims and Christians. In the year 1516 there were as many as 180 shops in Novi Pazar. According to the contemporary chronicles their owners were «Serbs, Turks and many from the city of Dubrovnik». After the catastrophy of 1689, the four original Christian mahalas of Novi Pazar changed in the identity of their inhabitants.

The Great or Vienna War (1683- 1699) was a turning point in the development and fate of Novi Pazar. In the winds of war this city was reduced to dust and ashes. Great migrations of its inhabitants, Muslim and then Christian, left the city deserted. Not too long after, however, due primarily to trade and commerce Novi Pazar entered a period of renewal. A military fortification with a watch tower, angular bastions connected by ramparts and deep trenches was raised in the city.

The majority of the population remained Muslim but there were also some Christians living in separate, newly formed mahalas which actually constitute the basis of the Varoš mahala. Since the end of the XVIII century mahalas populated by Serbs are all called »varoš« or »varoš mahala«. This name has survived until the present day although now the Varoš mahala of Novi Pazar constitutes actually of a number of streets named after Relja Krilatica, Rada Petrović, Miodrag Jovanović and parts of streets Sopočanska, 28. novembra, Đurđevi Stupovi. Until 1912 all the Serbs of Novi Pazar lived only within the Varoš mahala. Later on, as a result of the great migrational changes which took place prior to 1938 and between the years 1950 and 1970, they moved to other city quarters as well. Today, even with all the changes in the structure of its inhabitants forced especially by the local authorities after World War II, the population of Varoš mahala is ethnically homogeneous.

The architecture of Varoš mahala differs from that of the other mahalas of Novi Pazar. Beutiful structures such as the see of the metropolitan bishop, today restored to its original splendor, were built in the neo- mediaeval style. The church of St. Nicholas also belongs to the

Varoš mahala. In 1850 there was one Serbian school in Varoš mahala and in 1873 two schools with 60 students. According to the census of 1912, there were 17 Muslim mahalas in Novi Pazar and the Varoš mahala populated by Serbs.

The more recent buildings from the Varoš mahala were raised after the Balkan Wars and World War I. Its inhabitants are also newcomers to the city, having migrated here from the surrounding villages after World War II.

Finally, the author publishes a complete list of surnames of all the families living in the Varoš mahala today.

Др Александар Јовановић
Филозофски факултет
Београд

УДК 930.26 (497.11)
Примљено 16. октобра 1992.

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У НОВОПАЗАРСКОЈ БАЊИ

Археолошка открића, чак и само њихови наговештаји, узбуђују и стварају климу претпоставки, дилема и питања. Откриће у позној зими 1983.[1] године из Новопазарске Бање подсећа је наша осећања. Најпре, откривен је нови локалитет на простору теоријски прелиференом за значајне налазе што нас је све обрадовало и суочило са лепим научним изазовом. Међутим, чињеница да је локалитет нелотично и скоро безразложно оштећен, а непосредне се касније истраживањима и у значајном обиму уништен, онеспокојавала нас је у великој мери. Са овако нелелсним осећањима и несигурним предлозом започели смо у лето те 1983. године археолошка истраживања на овом локалитету. Трагови и наговештаји који су се видели на тераси и Евансово усхићење Новопазарском бањом,[2] као и раније откривени мермерни споменици[3] уливали су наду да се ради о изузетном налазишту. Ту наду је са нама делио и др Ејуп Мушовић, добар познавалац и, рекао бих, пријатељ Бање. Често нас је током истраживања посећивао, помагао и са жељом осећањима ишчекивао нове резултате. Жељо је да се пронађе грађевина са мозаиком. То на жалост нисмо пронашли, мада не искључујем да су термс, које се налазе на самој граници суседног војног објекта и које нису истраживане[4] могле имати овакву декорацију, али су други налази указали на значај овог локалитета који је Ејуп Мушовић наслућивао. Овај прилог сматрам и одужењем дела дуга том прегаоцу.

Археолошка истраживања у Новопазарској бањи вршена су са прекидима од 1983. до 1989. године. Нису била великог замаха, радило се са скромним средствима, лишене у пријатним условима разумевања и са добронамерним и корисним сугестијама. Мислим овде пре свега на сарадњу из Музеја Рас у Новом Пазару и Регионалног завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу. Руководилац радова проф. Александрина Цермановић-Кузмановић, којој сам захвалан на могућности објављивања материјала и колегијалној помоћи, изнела је прелиминарне резултате са ових истраживања и ту су назначени основни проблеми које локалитет у Новопазарској бањи носи и поставља пред истраживаче.[5] Реч је о вишеслојном археолошком локалитету, али са посебним типом стратума који се показује кроз хоризонталну стратиграфску слику где се слојеви не наслојавају и не мешају, већ се вештачки и реконструисано у оквиру сакралног и културног начела. Откривене су 4 хумке са гробовима из касног бронзаног доба, део већег тумула са гробовима из најмлађе фазе старијег гвозденог доба, капела и светилиште из II–III века, адитирана црква са краја IV или почетка V века и базилика из VI века. Већ се у овом врло набрајању и генералном сагледању функције и хронологије откривених објеката да је наслутити сугестија овог локалитета. Сви налази су директно или посредно повезани са секуларним или сакралним култом. Ова сложеност је водила и она нам омогућује да са сигурношћу и применом истог методолошког поступка премостимо велике хронолошке разлике и успоставимо функционалан континуитет.

Најстарији културни хоризонт представљају 4 хумке са гробовима спаљених покојника чији су остаци похрањени у урне (план IV/1–4). Ово је само део некрополе која се простире у југоисточном делу локалитета. Основни фунерални елементи ових гробова су: кремација, постављање изгорелих остатака са ломаче у урне, полагање урне у простор поплочан, ивичен и прекривен камењем и насипање мање хумке над централним простором са урном, која је ивичена прстеном од крупнијег камена. Плашт хумке сачињавао ситније и крупније необрађено камење и обдушци. Хумка бр. 1 садржи две урне, а у осталима су појединачни укопи. Хумке су високе око 20 цм, то је заправо очувана висина, оне су вероватно биле више, јер су оштећене приликом ревитализације обрада земљишта. Стога су урне, осим код хумке 4, сачуване у доњем делу и не може се извршити пуна реконструкција. Хумка бр. 1 је највећа, пречника 5,60 м и има два периферна прстена постављена на растојању од 60 цм. У средишњем делу похрањене су две урне ограничене крупнијим камењем. Прилога у урнама није било. Хумка 2 била је сличног облика као и претходна само нешто мањег пречника (R = 5,10) и са једним периферним прстеном. У централном делу хумке налазила се већа количина крупнијег камења (R = 1,20 м) у коме је била смештена урна са оскудним остацима спаљеног покојника, прилога није било. Хумка обележена са бројем 3 је пречника 4,60 м, а у средишњем делу у оквиру кружне конструкције од камена (R = 1,05 м) био је смештен оштећени урн. У урни је, поред остатака спаљеног покојника, нађен лео увијене спиралне бронзане жице, можда део главе игле са спиралним намотајем. Хумка бр. 4 је најбоље сачувана. Кружног је облика (пречник 5,20 м) са периферним прстеном и брижљиво наведеном кружном конструкцијом у средишњем делу која је поплочана и где се поред урне налазило и лежиште за мали двоухи пехар који је припадао овој оспуларној структури. У самој урни, поред веће количине изгорелих остатака ишчињеног покојника, није било прилога. Урна из хумке бр. 4 може се реконструисати. То је оформична посуда са кратким коничним вратом који се завршава разгрнутим ободом. На изузетно наглашеном овоидном трбуху налазе се две дршке, а на рамену и два дугметаста залепљена (сл. 1/1).

Може се претпоставити да су гробови једновремени. На овај закључак наводи сличност изнесених конструкција и чињеница да се хумке својим периферијама прстенова додирују, а никада не преклапају или мимоилазе. Ово стварање сакралног појаса у коме је свака хумка један бесчуг вероватно треба да потенцира повезаност у оквиру наглашене унутрашње, можда породичне, целе.

Облик урне, карактер и форма гробних прилога, као и комплетна оспуларна конституција указују да ове гробове треба уврстити у културни комплекс некрополе типа Доња Брњица – Горња Стражава и датовати у финални период бронзаног доба или последњу фазу гвозденог доба I.[6] Урна и део пехара са спиралним намотајем су по форми веома блиски са аналогним материјалом из споменутих налазишта у Доњој Брњици и горњој Стражави, као и Доњој Топоници.[7] Посебно је занимљива сличност са материјалом из другог нивоа сахрањивања на тумулу I са локалитета Латинско гробље у оближњем Глоговику.[8] Овом географском и културном кругу треба приписати и материјал са непубликоване некрополе у Делимеђу. У оквиру овог регионалног контекста интересантна је појава двоухог пехара из хумке бр. 4 (сл. 1/2). Наиме, пехари са две дршке су релативно чест део гробног инвентара у гробовима некрополе хоризонта Доња Брњица – Горња Стражава.[9] Међутим, примерак из Новопазарске Бање има нешто више постављене дршке чија је страна према ободу конвексна, а не конкавна као код осталих пехара. Ова чињеница не означава само типолошку већ, можда, и хронолошку разлику. Најближа аналогија нашем примерку регистрована је у гробу 44 првог хоризонта сахрањивања на тумулу I из Латинског гробља у Глоговику.[10] Овај гроб је са

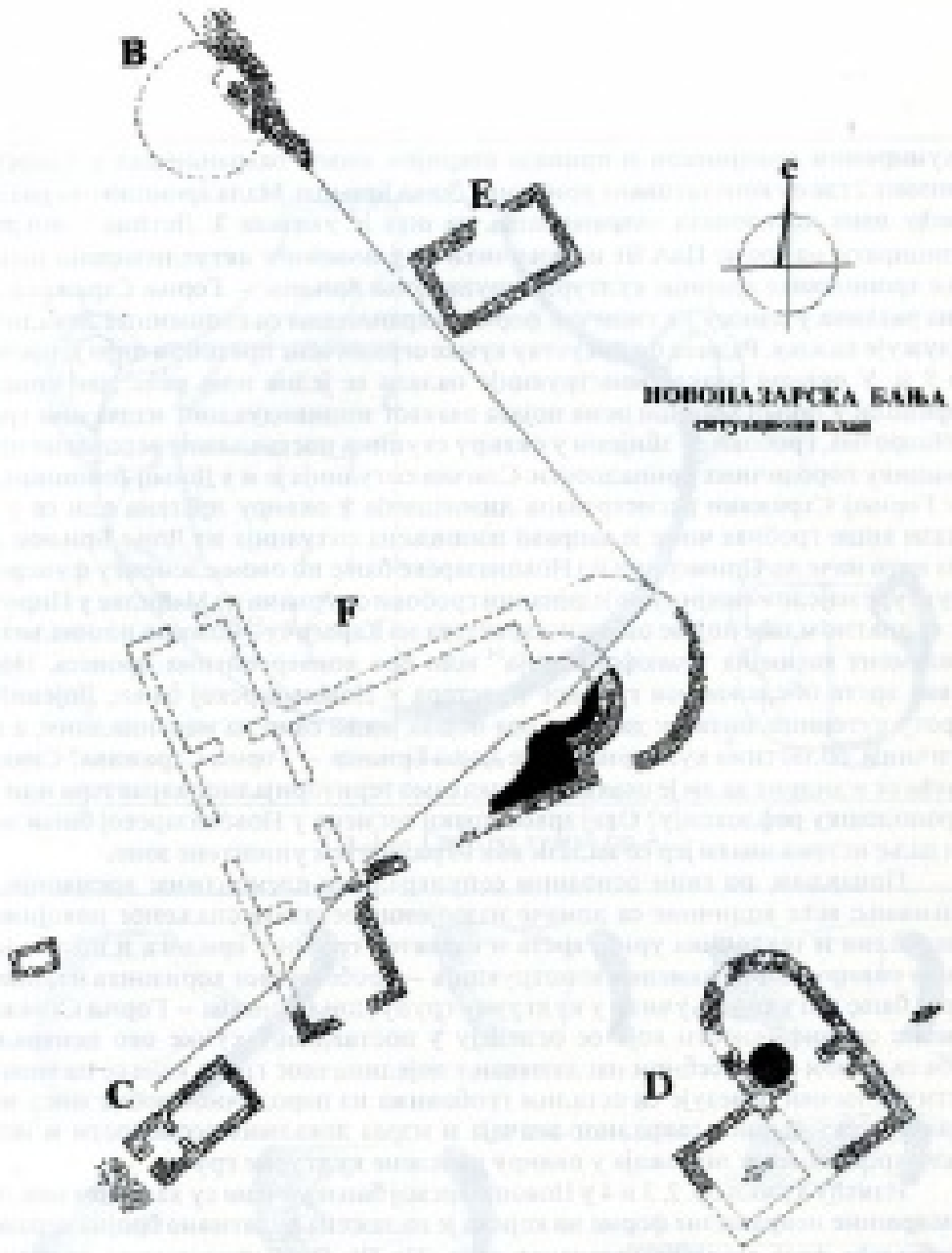

План I – Новопазарска баня – ситуационен план

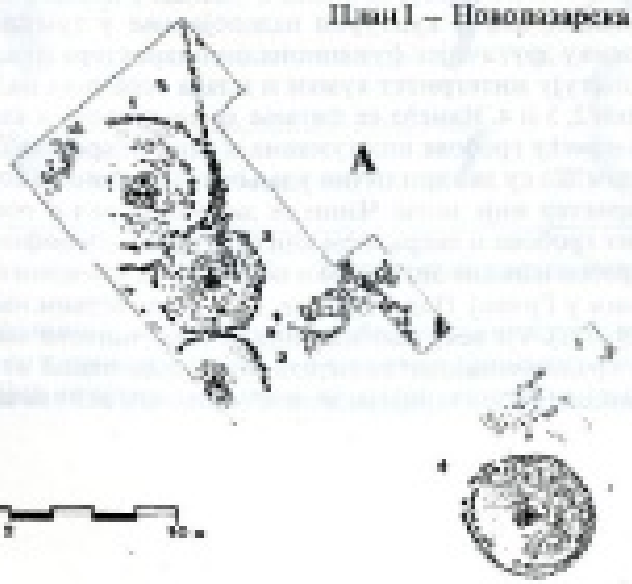

инхумираним покојником и припада старијем нивоу сахрањивања у односу на хоризонт 2 где су констатоване урне типа Доња Брњица. Мала хронолошка разлика између ових хоризоната сахрањивања, на шта је указала З. Летица,[11] могла би индицирати на време HaA-B1 и укључити се у поновно актуелизирана питања доње хронолошке границе културне групе Доња Брњица – Горња Стражава. Још једна разлика у односу на типичне форме сахрањивања са епонимних локалитета заслужује пажњу. Ради се о присуству хумке ограничене прстеном чији је пречник око 5 м. У оквиру овакве конструкције налази се једна или, ређе, две урне. На некрополи у Доњој Брњици нема појава оваквог индивидуалног издвајања гробова. Напротив, гробови су збијени у оквиру скупина постављених вероватно према принципу породичних припадности. Слична ситуација је и у Доњој Топоници, док је у Горњој Стражави регистрована лимитација у оквиру прстена али се у њој налази више гробова чиме је заправо поновљена ситуација из Доње Брњице дата кроз исто начело. Примерима из Новопазарске бање по овом елементу фунерарне структуре најсличнији су појединачни гробови са урнама из Мађилке у Пироту,[12] док су знатно млађе појаве оваквог карактера на Карагачу[13] можемо помишљати да су елемент каснијих трансформација[14] или пре конвергентних процеса. Појава овакве врсте обележавања гробног простора у Новопазарској бањи, Дојевићу и Пироту сугерише питање: да ли се ова појава јавља само на маргиналним, а не у матичним, областима културне групе Доња Брњица – Горња Стражава? Свакако, намеће се и дилема да ли је оваква разлика само територијалног карактера или има и хронолошку рефлексију? Овај археолошки сегмент у Новопазарској бањи може се и даље истраживати јер се налази ван игралиштем угрожене зоне.

Понављам, по свим основним сепулкралним елементима: кремација, похрањивање веће количине са ломаче издвојених остатака спаљеног покојника у урне, облик и тектоника урни, врста и карактер гробних прилога и постављање урни у оквиру мањих камених конструкција – гробови овог хоризонта из Новопазарске бање могу се укључити у културну групу Доња Брњица – Горња Стражава. Извесне специфичности које се огледају у постављању хумке око централног гроба са урном и у посебном наглашавању појединачног гроба који се на карактеристичан начин повезује са осталим гробовима из породичне гробне инсуле разлике су секундарног сакралног значаја и израз локалних особености и можда нижег хронолошког положаја у оквиру наведене културне групе.

Између хумки бр. 2, 3 и 4 у Новопазарској бањи уочене су каменом поплочане површине неправилне форме на којима је нађена релативно бројна керамика из најраније фазе старијег гвозденог доба (Ha D). Овај неправилни поплочани простор на коме су нађене животињске кости и поменута керамика обухвата око 10 м². Слична појава је регистрована у Доњој Топоници,[15] можда у неком редукованом виду и у Горњој Стражави, док је културно надслојавање у тумулима на Латенском гробљу у Глоговику другачијег функционалног карактера и садржаја. Ове површине углавном поштују интегритет хумки и млађа керамика нађена је по ивицама или ван хумки 2, 3 и 4. Намеће се питање да ли постоји и каквог је карактера евентуална веза између гробова под хумкама и ових површина са бројним керамичким материјалом? То су два прилично удаљена хронолошка хоризонта, а ни функционални карактер није исти! Чини се да је овде реч о посебном начину поштовања старијих гробова и сакралном континуитету специфичне рационализације. Овде је потребна извесна дигресија и поређење са сличним сакралним феноменом забележеним у Грчкој. Подсетимо се да су са почетком настанка градова – држава у Грчкој (VIII–VII век), као иницијални део њихове сакралне суштине и митолошког и традиционалног ентитета било поштовање старијих микенских гробова и утврђивање култа хероја родоначелника или оснивача града.

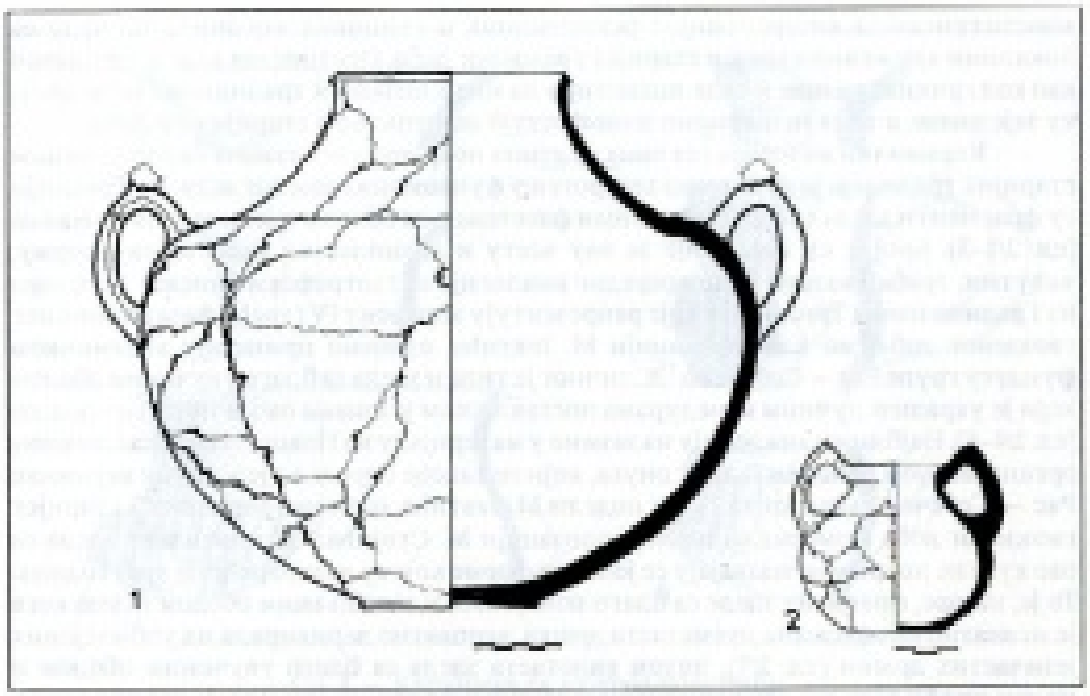

Сл. 1 – Гроб из хумке бр. 4

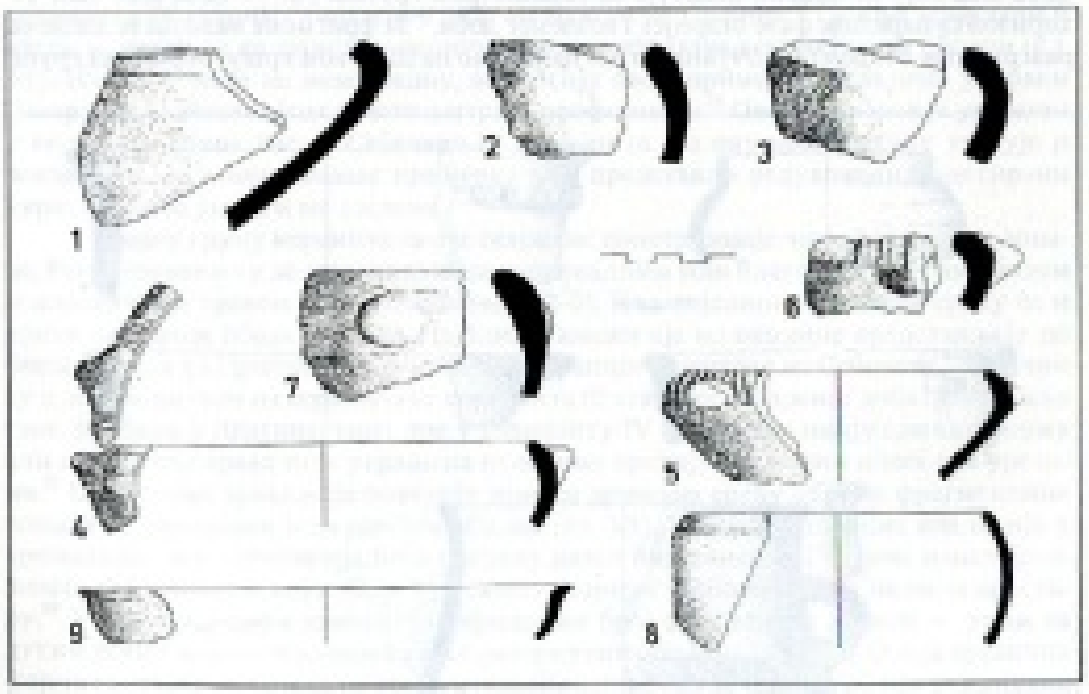

Сл. 2 – Керамика са култног површине

Овај феномен, који је захваљујући бројним студијама релативно добро познат,[8] може се у начелу и основним токовима примењити и на наш пример. Поштовање старијих гробова на нашем простору започиње са социјалним раслојавањем и

конституисањем кохерентнијих регионалних и етничких заједница на челу са локалним кнежевима крајем старијег гвозденог доба. Претпостављам да се слично као код грчких градова и овде инсистира на митолошком и традиционалном претку заједнице, а то се непосредно манифестује поштовањем старијих гробова.

Керамички материјал са ових култних површина повезаних са поштовањем старијих традиција је прилично хетероген у функционалном погледу. Најбројнији су фрагменти здела са благо увученим фасетованим ободом и језичастим дршкама (сл. 2/1–3). Бројне су аналогије за ову честу и хронолошки неосетљиву форму, међутим, треба указати на непосредне аналогије са географски блиског простора из Градине изнад Трговишта које репрезентују хоризонт IV (трећа фаза развијеног гвозденог доба) по класификацији М. Јевтића, односно припадају керамичком фундусу групе Рас – Себечево.[17] Сличног је типа и здела са благо увученим ободом који је украшен лучним канелурама постављеним у зонама око језичастих дршки (сл. 2/4–6). Најближу аналогију налазимо у материјалу из Новог Пазара, са сличном организацијом орнаменталног опуса, који се такође опредељује у групу керамике Рас – Себечево хоризонта IV по подели М. Јевтића, односно хоризонт 3 старијег гвозденог доба Поморавља по периодизацији М. Стојића.[18] У инвентару здела са ове култне површине издвајају се још три форме које су нешто ређе од претходних. То је, најпре, фрагмент зделе са благо повијеним и задебљаним ободом испод кога је незнатно профилисана дугметаста дршка, вероватно деривирала од уобичајених језичастих дршки (сл. 2/7), потом калотаста здела са благо увученим ободом и малом профилацијом као рецидивом фасетираног украса (сл. 2/8). У оквиру скромног броја непосредних аналогија најзанимљивија и најиндикативнија је она из Себечева коју М. Јевтић повезује са керамичком групом Рас – Себечево свог IV хоризонта најмлађе фазе старијег гвозденог доба.[19] За фрагмент калотасте зделе са разгрнутим ободом (сл. 2/9) аналогије налазимо на Шарском крају (керамика групе

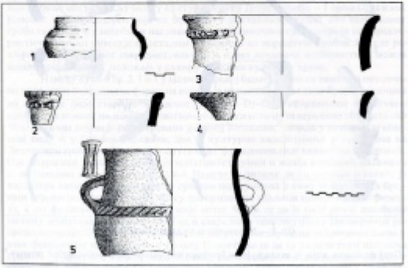

Сл. 3 – Керамика са култне површине

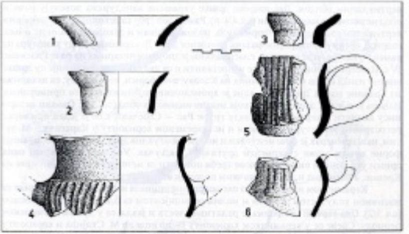

Сл. 4 — Керамика са култне површине

Рас — Себечевој као и у неким формама са Сарине међе који припадају керамичком хоризонту IV старијег гвозденог доба по подели М. Стојића.[20] Пажњу привлачи и здела — пехар са калотастим реципијентом и кратким вертикалним ободом (сл. 3/1). Извесну, мада не непосредну, аналогију овом примерку налазимо у Новом Пазару где је реципијент нешто оштрије профилисан.[21] Овај примерак је уврштен у керамику групе Рас — Себечево IV хоризонта. На ову хронологију указује и декорација на рамену нашег примерка која представља редуковани фасетирани украс какав се јавља и на зделама.

Бројну групу керамике са ове сакралне конструкције чине фрагменти лонаца. Регистровани су делови лонаца са вертикалним или благо разгрнутим ободом и пластичном траком испод обода (сл. 3/2–3). Код појединих примера срећу се и урези на ивици обода (сл. 3/4). Најближе аналогије из околине представљају по форми лонац из Црнoче, а по форми и декорацији примерак из Себечева.[22] Слични су и лонци-питоси из керамичког хоризонта III старијег гвозденог доба Поморавља (лок. Врбина у Драгошевцу), док у хоризонту IV ови лонци имају сличну форму али пластична трака није украшена отисцима прстију већ косим и цик-цак урезима.[23] Пластичне траке које повезују зоне са дршкама срећу се и на фрагментима лонаца са увученим или равним ободом (сл. 3/5). У оквиру блиских аналогија у хронолошком и територијалном погледу навео бих лонац са Градине изнад Трговишта који припада најмлађем хоризонту старијег гвозденог доба на овом простору.[24] У извесној мери изненађује приличан број фрагмената лонаца — урни са дугим уским вратом и широко укосо разгрнутим ободом (сл. 4/1–3). Ово је архаична форма генетски повезана са урнама доњобрњичке групе или каснијим репликама украшеним басараби декоративним стилом. Међутим, М. Зотовић је упозорио да се оваква форма може срести и касније (нпр. у контексту кнежевске гробнице у Пилатовићу) што нам омогућује да и наше примерке тако оквирно датујемо.[25]

Нешто је неубичајнија слика са пехарима пронађеним у поменутом сакралном контексту у Новопазарској бањи. Нађено је неколико фрагмената пехара са две дршке и сферичним реципијентом и благо профилисаним или равним вратом са

вертикалним ободом. Две широке дршке украшене канелурама повезују раме и обод незнатно га надвисујући (сл. 4/4–6). Раме једне трбуха декорисано је широким вертикалним канелурама. Форма суда, положај дршки и декорације, али не и њен садржај, спаја се у старијим фазама гвозденог доба. Декорација у виду канелура на рамену указује на везу са тзв. гласиначким јајастим посудама из фазе Гласинац IV с. Извесне сличности могу се успоставити и са двоушим посудама чији су дршке знатно ниже обода констатованих на Косову, а по форми, не и украсу, са посудама из Градине изнад Трговишта који је хронолошки најближи нашим примерцима. Најчешћа је и једна дршка посуда која знатно надвисује обод (сл. 5/1). Овакви посуди нису познати у керамичком фонду групе Рас — Себечево, али је један примерак регистрован у културно блиском и истовременом хоризонту у Карагачу.[27] Међутим, тај примерак је фрагментован и можда евентуална другачија реконструкција форме посуде може сугерисати другачији закључак. Уколико је положај оних дршки уобичајенији онда ове судове треба повезати са истовременом аналогијом из Кремне, а посредно и са гласиначким подручјем.[28]

Керамичком инвентару са ове површине припада и фрагмент тзв. кашике са масивном колутастом дршком и малом резервоаром са благо увученим ободом (сл. 5/2). Ова керамичка форма је релативно честа и јавља се у дужем временском периоду. Среће се у керамичком хоризонту IV по подели М. Стојића и хоризонту III по класификацији М. Јевтића, али и у млађем IV хоризонту на шта указује налаз из Шарског крша.[29]

На овој површини од ломљеног и необрађеног камена нађен је један керамички прибор (сл. 5/3) и део дршке профилисаног скифоса рађеног на витлу (сл. 5/4).

У погледу културног и хронолошког опредељења керамика са култне површине камену хумки 2, 3 и 4 може се закључити да она највише сличности повезује са материјалом из околине Новог Пазара, односно керамичком групом Рас — Себечево, али са нешто мање гласиначких елемената. Хронолошки се може повезати са хоризонтом IV, односно трећом фазом развијеног гвозденог доба Западне Србије према класификацији М. Јевтића.

Овом периоду припада и гроб обележен као Г-1/86 по нашој нумерлатури, који откривен у очуваном сегменту тумула уз западну ивицу језгра за централне (сл. I/B). Према очуваном делу (ширине око 5 м) може се закључити да је тумул

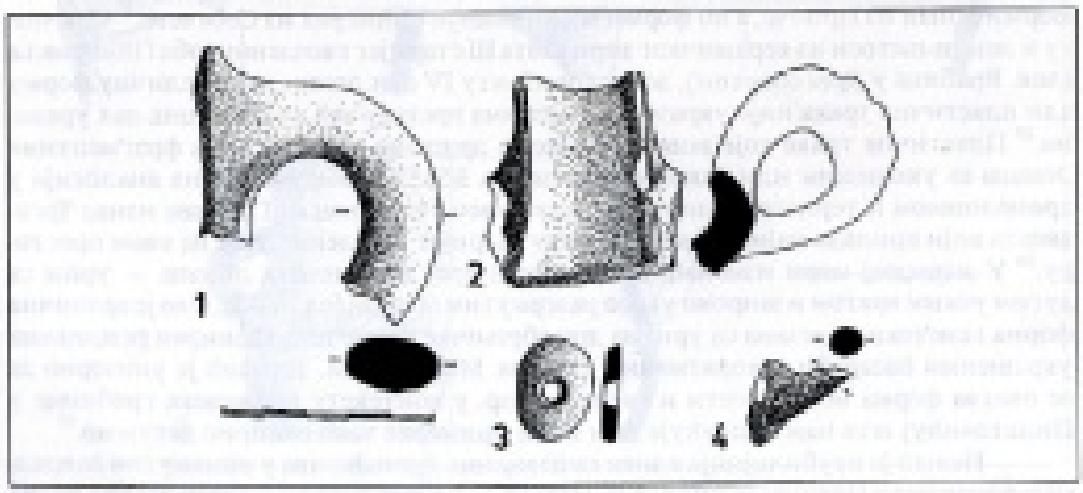

Сл. 5 — Керамика са култне површине

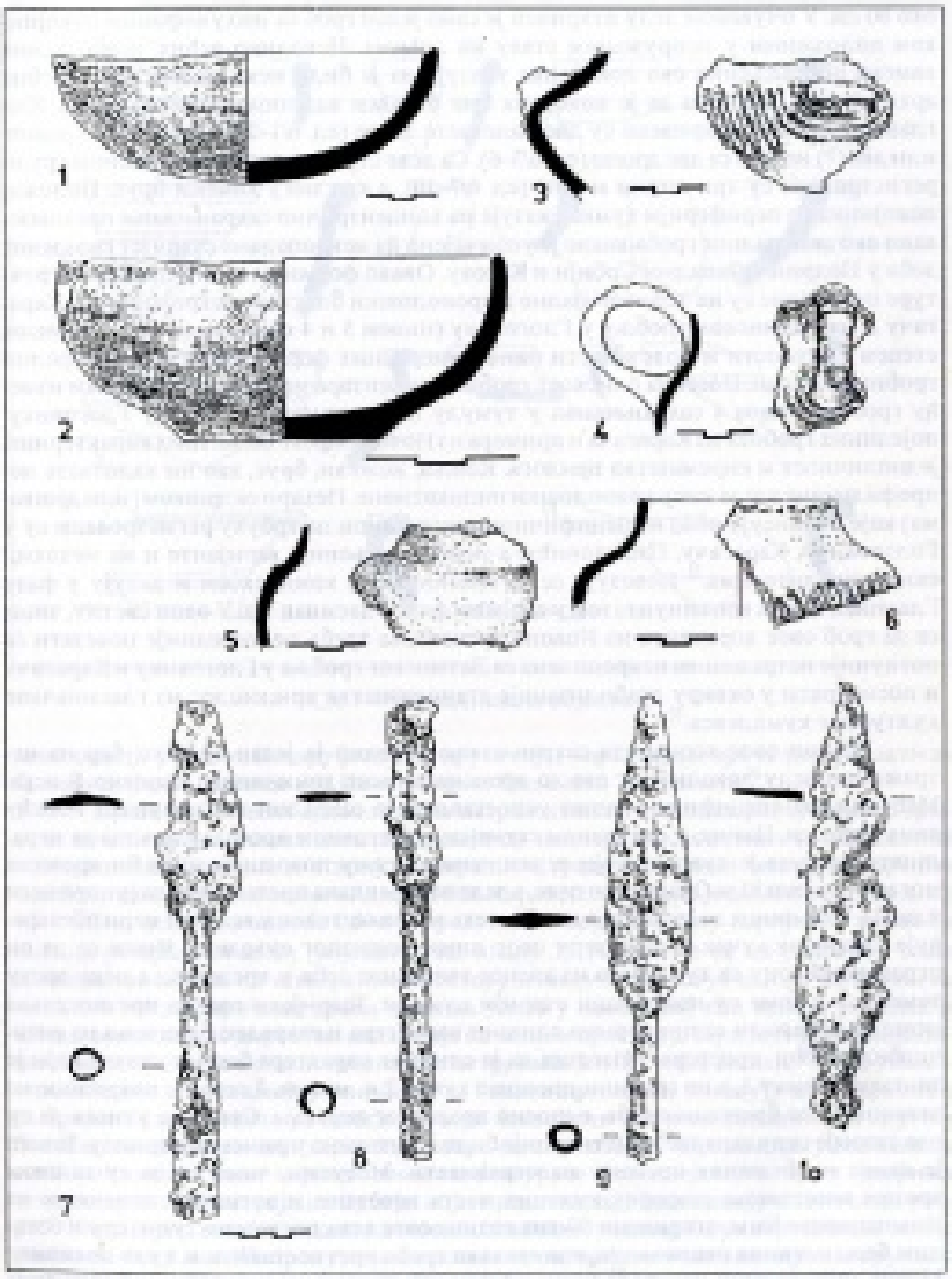

Сл. 6 – Прилози из гроба 1/86

имао два претина постављена на растојању од 1,10 м. Простор између два претина насут је крупнијим камењем, док је простор унутар мањег претина засут земљом и ситнијим камењем. Тумул је приближно био пречника око 8 м и незнатне висине

око 80 цм. У очуваном делу откривен је само један гроб са инхумираним покојником положеним у испруженом ставу на леђима. Неколико већих необрађених камена постављених око покојника указују да је било неких елемената гробне архитектуре, односно да је покојник био ограђен каменом конструкцијом. Код главе покојника откривене су две калотасте зделе (сл. 6/1–2) и фрагменти једног или два (?) пехара са две дршке (сл. 6/3–6). Са леве стране покојника у висини груди регистрована су три копља и нож (сл. 6/7–10), а код ногу камени брус. Положај покојника на периферији хумке указује на концентрично сахрањивање организовано око централног гроба какво је уобичајено на некрополама старијег гвозденог доба у Подрињу, Западној Србији и Косову. Овако формиране сепулкралне структуре откривене су на територијално и хронолошки блиским некрополама у Карагачу и на Латинском гробљу у Глоговику (нивои 3 и 4 сахрањивања).[30] На висок степен сличности и повезаности ових фунерарних форми указују и истородни гробни прилози. Посебна блискост гробног инвентара може се успоставити између гробова нивоа 4 сахрањивања у тумулу на Латинском гробљу у Глоговику, појединих гробова из Карагача и примера из Новопазарске бање. Њих карактерише једноличност и сиромаштво прилога. Копља, ножеви, брус, као ни калотасте непрофилисане зделе нису хронолошки индикативне. Пехари са дршком (или дршкама) које надвисују обод и специфичном декорацијом на трбуху регистровани су у Глоговику, Карагачу, Пилатовићу, а нешто удаљеније варијанте и на метохијским локалитетима.[31] Повезују се са гласиначким комплексом и датују у фазу Гласинац IV с са континуитетом у следећој фази Гласинац V а. У овом светлу, чини се да гроб овог хоризонта из Новопазарске бање треба непосредније повезати са потпуније истраженим некрополама са Латинског гробља у Глоговику и Карагачу и посматрати у оквиру стабилизације становништва придошлог из гласиначког културног комплекса.[32]

Након овог хоризонта сахрањивања уследио је један хијатус, бар на истраженом делу локалитета, све до времена римске доминације, односно II века. Међутим, на специфичан начин успостављен је сакрални континуитет између ових периода. Наиме, у сачуваном сегменту у источном профилу ископа за градилиште уочљив је сухозид који ограничава кружну површину чији би пречник могао бити око 50 м. Овај зид дотиче, а делом и преклапа венац тумула (упоредити план I). Чињеница да је овај део локалитета веома оштећен у великој мери обесхрабрује сваки закључак о карактеру овог лимитационог сухозида. Чини се да он ограничава зону са тумулима из касног гвозденог доба и представља неку врсту теменоса у коме су поштовани старији кумири. Теоријски оваква претпоставка може се подржати са примерима сличног карактера и сакралног значења из источнобалканског простора.[33] Изгледа да је сличног карактера био и сухозид који је тангирао хумку 1, а по средини пресецао хумке 2 и, можда, 3 старије некрополе из завршне фазе бронзаног доба, односно прелазног периода. Стиче се утисак да су ове старије сепулкралне конституције биле поштоване у римском периоду. Тешко је овако неубедљиву премису надограђивати. Међутим, чини се да су са овом врстом поштовања старијих култних места повезани и вотивни споменици из Новопазарске бање откривени 50-тих година овог века посвећени Јупитеру и осталим божанствима овога места, где свакако треба претпоставити и култ локалног генија минералних извора.[34] Један од тих вотивних споменика сотеролошког и ијатричког карактера пронађен је приликом изградње бањског купатила које се налази око 100 метара северозападно од локалитета.[35] Други споменик истог карактера, али са другим дедикантом, искоришћен је као сполија и узидан у Петрову цркву.[36] Он вероватно потиче са овог сакралног комплекса у Новопазарској бањи, док вотивни споменик посвећен Немези, секундарно употребљен у кругу Алтун

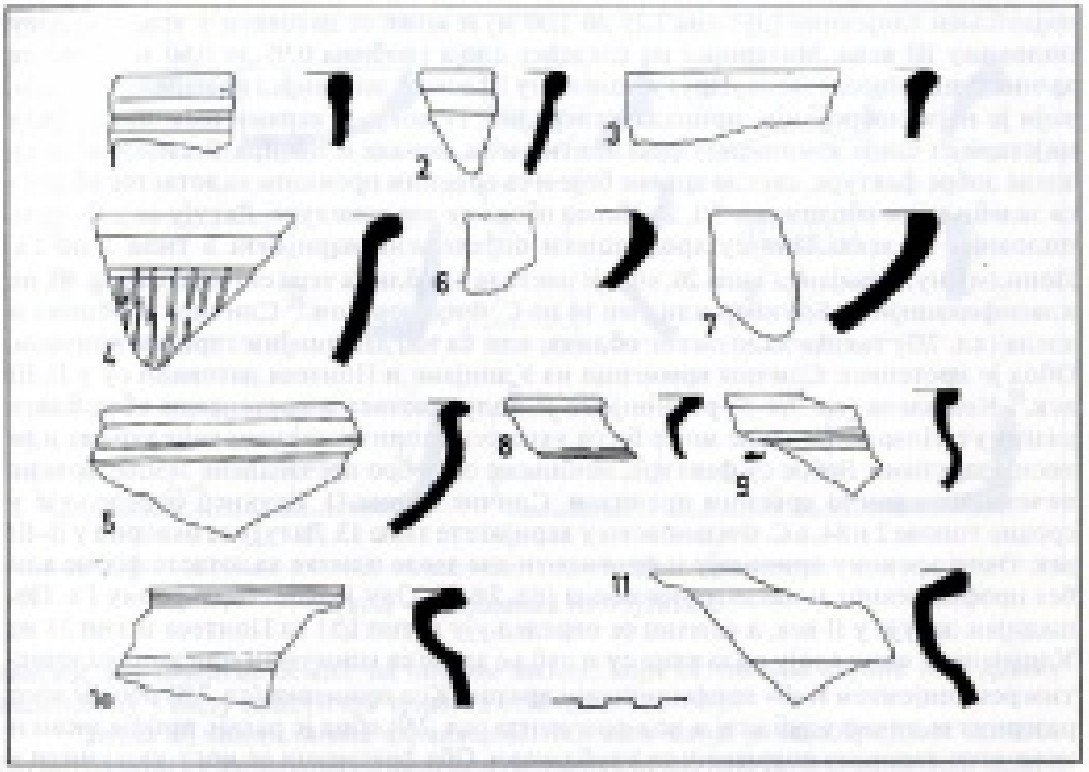

Сл. 7 – Керамика из објекта С

алем џамије у Новом Пазару је нешто другачијег карактера и пре се може везати за бенефицијарис станицу код Новопазарске бање или Трговишта.[38]

Приликом нових археолошких истраживања у Новопазарској бањи откривена су два храма мањих димензија који су непосредно повезани са обилношћу минералних извора и старијом сакралном традицијом овог места, а посредно можда и са наслеђем споменицима. Мањи храм, или капела је димензија (спољне) 6,3 x 3,2 м дебљина зидова 0,5 м и представља изузетнију варијанту храма са нишама (templum in antis) (објекат С на плану I). Разликује се од основног типа храмова ове основе по затвореном простору између анта и стубца и на тај начин се повећала изглед прочеља храма и сужа улаза у наос. Овај тип капеле је редак и нисам констатовао директне аналогије на нашем простору. Територијално најближа аналогија, мада не непосредна, регистрована је у Вучијој Локви,[39] а у функционалном погледу значајну сличност са нашим примером показују мали храмови са бројних светилишта уз бањске изворе посвећени трачком коњанику и другим божанствима њиховог карактера са трачког простора.[40] Према плану ова капела из Новопазарске бање најмање личи на тезауруси Петенеје и Мегаре у Делфима и мали храм из Еретреје на Еубеји који представљају адаптацију класичних узора.[41] Капела је солидно зидана од камена повезаног малтером уз коришћење опеке у зонама око улаза. Испред улаза налази се простор поплочан ситнијим и крупнијим камењем. Објекат је делимично оштећен постављањем цеви за одвод топле воде. Приликом истраживања капеле и њене околине регистрован је бројан керамички и нумизматички материјал који указује на време настанка и коришћења овог објекта. Почетак коришћења је вероватно повезан и са почетком употребе топлих извора и подизањем терми. Могу се издвојити три хоризонта који су можда повезани са фазама употребе ове капеле. Најстарији материјал регистрован је у

најдубљим слојевима (дубина 1,25 до 1,00 м) и може се датовати у крај II и прву половину III века. Материјал из следећег слоја (дубина 0,95 до 0,60 м) може се хронолошки определити у другу половину III века, а материјал из најмлађег слоја, који је најмногобројнији, припада, генерално, IV веку. У керамичком материјалу најстаријег слоја доминирају фрагменти зделa, лонаца и тањира. Регистроване су зделе добре фактуре, светло црвене боје и са црвеним премазом калотастог облика са задебљаним ободом (сл. 7/1, 2). Испод обода су две канелуре. Датују се у II– прва половина III. века. Тако су хронолошки одређени варијанта а типа 1 по Гх. Попиличају, варијанта типа 26, која је настала од облика тера сигилате Drag. 40, по класификацији О. Брукнер или тип 16 по С. Филиповском.[11] Сличног је облика и зделa (сл. 7/3) такође калотастог облика, али са наглашенијим горњим конусом. Обод је претенаст. Слични примерци из Улпијане и Понтеса датовани су у II–III век.[12] Код зделa (сл. 7/4–5) реципијент је полукалотаст а претенасти обод благо разгрнут. Површина зделе може бити украшена хоризонталним канелурама или косим зарезима. Добре су фактуре, начињене од добро пречишћене земље, црвено печене и са тамно црвеним премазом. Сличне форме О. Брукнер определује у средње тонове 2 и 84, а С. Филиповски у варијатете типа 13. Датују се овеорно у II–III век. Овом времену припадају и фрагменти две зделе плитке калотасте форме или без профилисаног и наглашеног обода (сл. 7/6–7). Ову једноставну форму Гх. Попилијан датује у II век, а слично се определљују и тип I/51 са Понтеса и тип 34 из Улпијане. У овом слоју налажене су и дубље зделе са коничним или полукалотастим реципијентом и «S» профилисаним вратом. Код примерка (сл. 7/8) обод је косо разгрнут и лучно удубљен, а код фрагмента (сл. 7/9) обод је раван, профилисан и нема косо засечену површину са удубљењем. Оба фрагмента се могу укључити у тип 37 из Улпијане који је датован у III век, као и тип I/11 из Коритана.[13] У оквиру форме дубоких зделa већих димензија треба укључити и примерке са «S» профилисаним вратом, разгрнутим ободом и дубоким калотастим реципијентом (сл. 7/10–11). Оваква зделе, или зделе-лонци, Гх. Попилијан сврстава у свој тип 5 и датује у крај II и прву половину III века. О. Брукнер класификује у свој тип 62, а С. Филиповски у тип лонаца – зделa 7 са широм хронолошком околином II–IV век.

Наши примерци према условима налаза везују се за најстарији слој у овом објекту и датују у крај II – прву половину III века. У овом слоју регистровано је и неколико фрагмената тањира. Овде су укључена два плитка калотаста или конична суда (сл. 8/1, 2) који имају вертикално задебљане обод на чијој спољној површини су хоризонталне канелуре. О. Брукнер оваквe тањире-зделе сврстава у тип 67/b и датује у II–III век, као и С. Филиповски примерке уврштене у тип 4. У овом слоју нађена су и два фрагмента коничних плитких тањира са профилисаним и нешто задебљаним ободом (сл. 8/3, 4). Очувани фрагменти не дозвољавају потпуну реконструкцију форме, али се може претпоставити да припадају типу 13 по подели С. Филиповског који се могу датовати у II–III в. У тањире сврстана је и група посуда овалног облика са вертикалним или нешто укошеним зидом који се завршава равним, закошеним и непрофилисаним ободом. Изненађује бројност и разноврсност ових посуда, које су налажене не само ово камене већ и код других објеката. Откривено је неколико форми ових тањира од којих су неке без директних аналогија и представљају локалну специфичност. Најчешћа су дубља овална тањири са вертикалним (сл. 8/5–7) или нешто укошеним зидом (сл. 8/8). Дна су равна без наглашене стопе. Рађени су од добро пречишћене земље на спорој витлу; добре су фактуре, мрке, мркоцрвене или сиве боје. Слични примерци из Сирмијума и Улпијане датовани су у II–II век. Тако се датују и формално слични примерци из Ромуле сврстани у тип 2 по подели Гх. Попилијана и комади са Понтеса (тип III/5). Посебно је занимљив фрагмент тањира са вертикалним дебљим зидом начињеним од

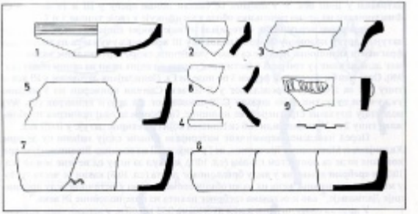

Сл. 8 – Керамика из објекта С

слабије пречишћене земље на спором витлу, који са спољне стране има дршку налепљену у виду пластичне траке са отисцима (сл. 8/9).

Једна од занимљивих карактеристика овог слоја је малобројност лонаца. Регистровани су заправо само фрагменти лонаца са две дршке. Очувани фрагменти указују на форму лонаца са суженим вратом укошених или вертикалних страна који се завршава наглашеним профилисаним ободом са улегнутим делом за пријем поклопца. Са спољне стране испод обода су 1 или 2 канелуре. Масивне тракасте су непосредно испод обода (сл. 9/1–7). Судови су начињени од добро пречишћене земље; обично су црвено печени и премазани тамнијим црвеним фирнисом. О. Брукнер овакве лонце ставља у своје типове 4 и 5 и датује у II–III век. Слични примерци са Понтеса сврстани су у тип II/13 са надовезивањем на тип II/4 и такође

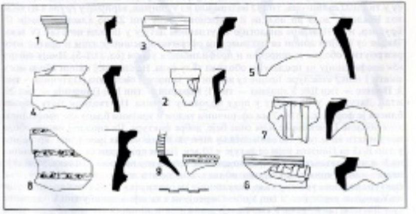

Сл. 9 – Керамика из објекта С

датовани у II–III век. У Улпијани се овакви лонци срећу у III и IV веку, а С. Фидановски их према решењима обода класификује у своје типове 5 и 7.

Репертоар керамичког материјала из најстаријег слоја код капеле, који се датује у другу половину II– прву половину III века, закључујемо са налазима два фрагмента калионица. Један је са благо укошеним, скоро вертикалним зидом горњег дела на коме су три реда пластичних украса од којих први на самом ободу (сл. 9/8). Овај тип би одговарао форми 3 по подели Гх. Попилијана датованој у III век и типу X/5 са Понтеса опредељеног у II–III век. Слични примерци из Улпијане укључени су у тип 1 по подели С. Фидановског. За други примерак (сл. 9/9) недостају поуздане стратиграфске индиције. По форми се овај примерак приближава типу 2 из Улпијане или X/6 са Понтеса који се оквирно датује у II–III век.

Поред наведеног керамичког материјала у овом слоју нађени су денари Хадријана и Максимина Трачанина, ас Гордијана III из ковнице Виминацијум, врх коштане игле са лоптастом главом (сл. 10/1), калкул за игру од печене земље (сл. 10/2) и сребрни привесак у виду бршљеновог листа (сл. 10/3) какви се често срећу у моделу украшавања жена на надгробним споменицима у источном делу провинције Далмације,[47] као и остацима сребрног накита из прве половине III века.[48]

У другом слоју, ограниченом дубинама 0,95 и 0,60 м, у керамичком материјалу доминирају фрагменти лонаца. Најчешћи су примерци са издуженим овоидним телом са благо косо разгрнутим ободом чија ивица није профилисана (сл. 10/4–9). Варијанте у оквиру ове форме могу се издвајати на основу степена наглашености сферичности трбуха. Примерци који имају издужену овоидну форму и ненаглашену сферичност тела (сл. 10/6–9) слични су типовима II/9b из Понтеса, 7 по Гх. Попилијану, односно типу 3 или средњом 5 из Улпијане. Датовани су углавном у III век са могућношћу и касније употребе (упоредити материјал из Улпијане). Гх. Попилијан сматра да лонци ове форме потичу од аутохтоних дачких облика и представљају њихове интерпретације на витлу. Пратећи ову констатацију Гх. Попилијана напомињемо да се у овом слоју код капеле у Новопазарској бањи јављају лонци сличне форме рађени руком. Они су вероватно израз наставка аутохтоних традиција и можда се бројност лонаца овог типа у керамичком фундусу управо може објаснити афинитетима према старијој форми. Друга варијанта лонаца из овог слоја има наглашенији сферични трбух. Слични лонци сврстани су у тип II/22 са Понтеса, тип 12 материјала из Улпијане, варијанту групе 4 из виле код Краљевог дола по подели В. Најденове[49] или тип 22 по класификацији О. Брукнер, итд. Наведене аналогије се углавном датују у III или почетак IV века. Такође су бројни лонци са наглашеним сферичним рецепијентом и кратко косо разгрнутим ободом са широком и профилисаном усном (сл. 11/1–5). Имају оштру «S» профилацију на прелазу из обода ка телу суда. На спољној ивици обода могу имати 1 или 2 канелуре. Бројне су аналогије за посуде овог типа (Олтенија — тип 3; Понтес — тип II/6; Улпијана — тип 1; Каратаж — тип II/1; Панонија — тип 29, итд.). Датују се у III, ређе у у прву половину IV века. Претходном типу лонаца блиска је форма (сл. 11/6–7) са сферичним телом и кратким благо «S» профилисаним ободом. Црвеномрке или сиве боје, добре фактуре. На спољној ивици обода могу имати канелуре. По овом детаљу личе на лонце мањих димензија сврстаним у тип II/15 са Понтеса који се датује у III век. Наши примерци се према условима налаза могу датовати у период око средине или другу половину III века. Можда је нешто млађи примерак сличног облика, али нешто већих димензија и грубље фактуре који има урезану таласасту линију на рамену (сл. 11/8). Слични примерци из Улпијане уврштени у тип 5 и из Сирмијума класификовани у тип V датовани су у III– почетак IV века. У овом слоју јављају се и лонци са две дршке у сличном квантитативном односу као и у претходном слоју и у оквиру сродних типолошких

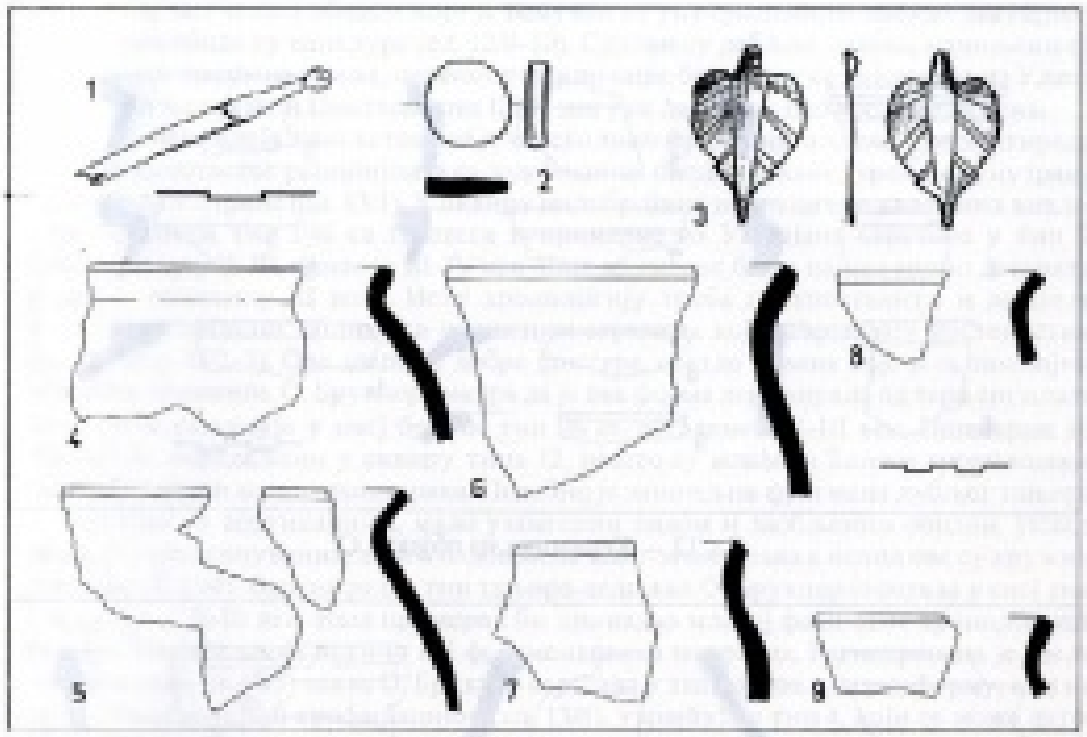

Сл. 10 — Керамика и ситни налази из објекта С

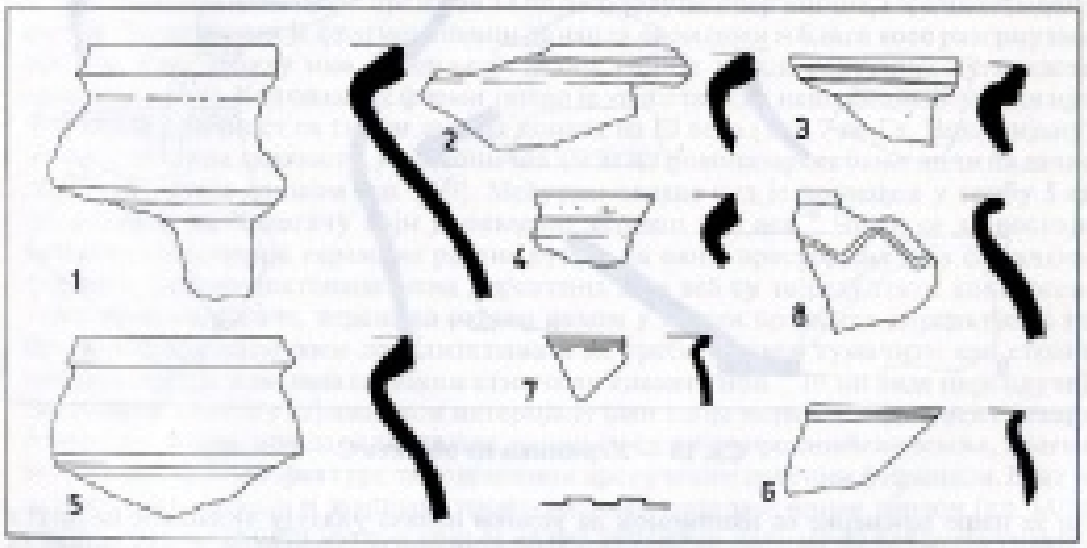

Сл. 11 — Керамика из објекта С

облика. Лонци оваквог облика немају увучени врат који се завршава косим, профилисаним ободом са уздигнутом површином за прихватање поклопаца. Спољна ивица руба обода може бити украшена са 1 или 2 канелуре. Судови су добре фактуре, начињени од пречишћене земље, светло црвене боје (сл. 12/1–5). Овакви лонци са два ушка обично се датују у III век (О. Брукнер тип 4; Гз. Понтијан тип 4; Понтес тип Ш31а; Улпијана тип 1). Оваково хронолошко опредељење може се прихватити

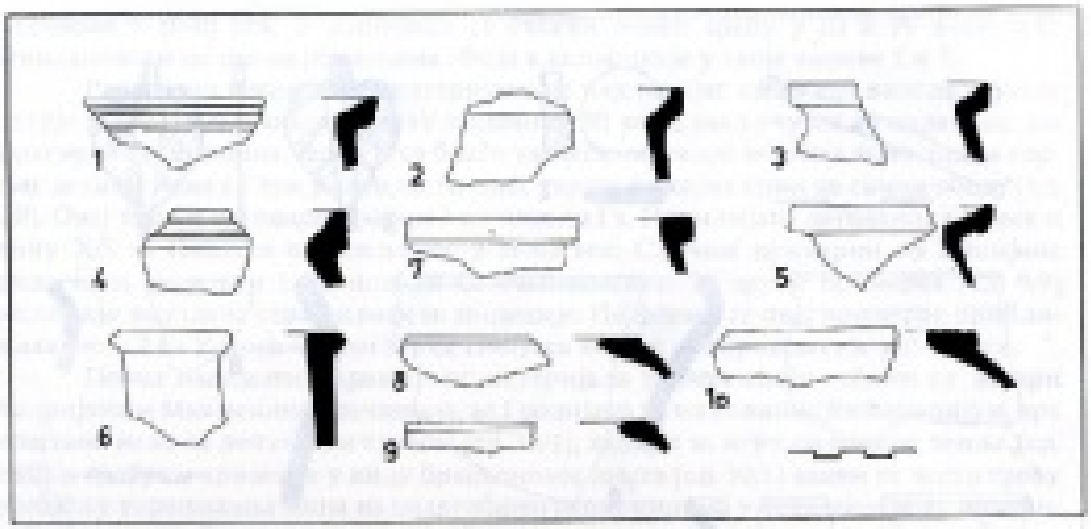

Сл. 12 – Керамика из објекта С

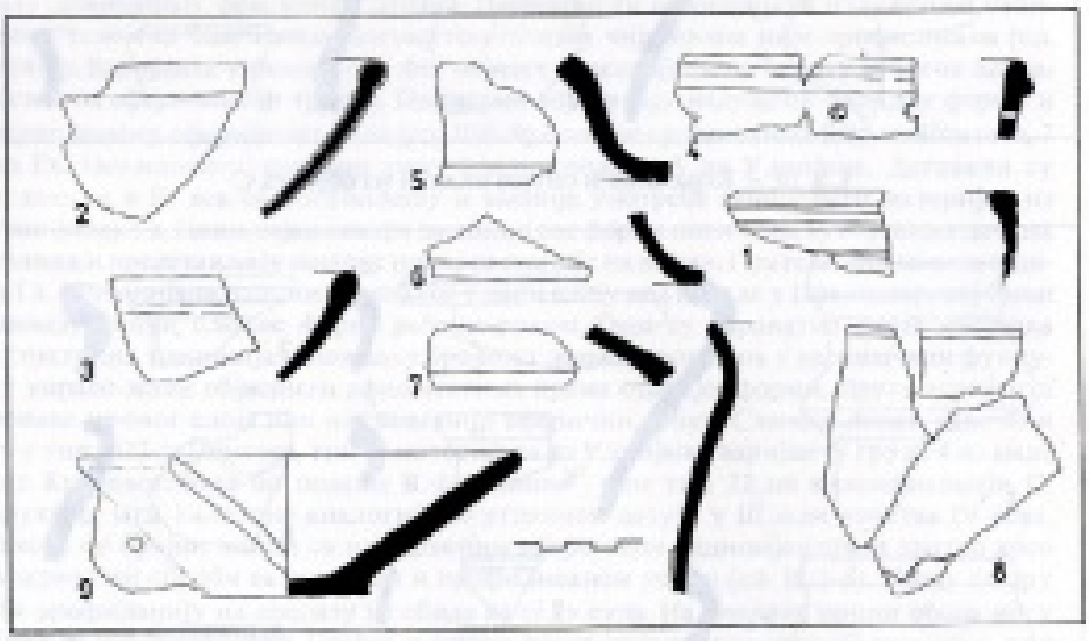

Сл. 13 – Керамика из објекта С

и за наше примерке са напоменом да услови налаза увлују углавном на другу половину III века. Слична је ситуација и са лонцима – зделама са две дршке са увученим или вертикалним странама суженог врата. Обод је профилисан, наглашен и заравњен (сл. 12/6–7). Судови су добре фактуре, светло црвене боје и могу имати црвени премаз. Аналогни примерци су углавном датовани у прву половину III века (Попилијан тип 4; Понос тип II/14a; Караташ тип XI/9). Мањутни примерци из Улпијане, које С. Филиповски сврстава у тип 38 дубоких здела, датују се у III-почетак IV века. И наши примерци, према условима налаза, могли би пратити хронологију аналогија из Улпијане. Облике лонаца у овом слоју допуњују и фрагменти лонаца – питоси са оферченим репицијентом, без наглашеног врата и

са равним засеченим ободом који је повучен ка унутрашњости посуде. На горњој површини обода су канелуре (сл. 12/8–10). Судови су дебљих зидова, начињени од слабије пречишћене земље, црвеномрке или сиве боје. Блиске аналогије из Улпијане, Сингидунума и Понтеса (тип II/39) могу се датовати око средине III века.

У овом слоју констатовано је и неколико фрагмената здела. Евидентирана је здела калотастог реципијента са задебљаним ободом и канелурама са унутрашње и спољње стране (сл. 13/1). У оквиру малобројних и прилично удаљених аналогија вониним тип Б/46 са Понтеса и примерке из Улпијане сврстане у тип 5. Датовани су у II–III, односно III–IV век. Наш примерак би се најпре могао датовати у другу половину III века. Исту хронологију треба претпоставити и за зделе плитког калотастог облика са укошеним странама које завршавају претесастим ободом (сл. 13/2–3). Ове зделе су добре фактуре, светло црвене боје и са тамнијим црвеним премазом. О. Брукнер сматра да је ова форма деривирала од тера сигилате Drag. 40 и укључује у свој бројни тип 26 са датовањем II–III век. Примерци из Улпијане, опредељени у оквиру типа 12, нешто су млађи и ближи хронолошкој квалификацији наших примерака. Посебно је занимљив фрагмент дубљег тањира – зделице са вертикалним, мало укошеним зидом и задебљаним ободом. Испод обода је целим очуваним делом налепљена пластична трака а испод ове су кружни отвори (сл. 13/4). Овакав редак тип тањира-зделице О. Брукнер сврстава у свој тип 2 и датује у II–III век. Наш примерак би припадао млађој фази овог хронолошког оквира. Из овог слоја потичу и 4 фрагментована поклопца. Регистрована је здела – поклопац (сл. 13/5) какве О. Брукнер сврстава у тип 16, док сличну форму, али не са тако наглашеном профилацијом (сл. 13/6), уврштује у тип 4, који се може датовати у III век. Овако се могу датовати и конични поклопци са проширеним ободом које С. Фидановски поставља у свој тип 3 (сл. 13/7).

Извесно изненађење представља појава, додуше спорадична, керамике рађене руком. Регистрован је фрагментовани лонац са овоидним и благо косо разгрнутим ободом, а на трбуху има налепљени детаљ који је можда редукција лучестасте дршке (сл. 13/8). Код оваквих форми тешко је успоставити непосредније аналогије. Формална сличност са типом дачких лонаца из III века (тип 7 по Гх. Попилијану) можда добија на важности, јер и конична здела из Новопазарске бање личи на дачко шоље са једном дршком (сл. 13/9). Међутим овакав суд је пронађен у гробу 5 са кремацијом на Карагачу који је оквирно датован у II век.[48] Чини се да постоји локална продукција керамике рађене руком на овим просторима која са дачким формама сличне тектонике нема директних веза већ су то резултати конвергентних процеса. Иначе, керамика рађена руком у малом проценту појављује се на бројним касноантичким локалитетима и не треба се увек тумачити као страна интерполација повезана са новим етничким елементима.[49] То ни овде није случај. Од занимљивости у керамичком материјалу овог слоја истичем и фрагмент пехара или малог лонца, можда са две дршке, начињен од добро пречишћене земље, танких зидова, квалитетне фактуре са површином превученом црвеним фирнисом. Врат је висок благо укошен и завршава профилисаним косо засеченим ободом (сл. 14/1). Испод обода је урезан натпис који се према очуваном делу може реконструисати: M(arci) AUR (elii) // IONIS. Скраћеница AUR је дата у лигатури. Код натписа на посудама се власништво исказује исписом имена у генитиву стога ми се чини да је понуђена допуна прихватљивија од нпр. M(arcus) AUR(elius) /D/IONIS (us). Мада не треба искључити ни ову могућност јер је у овом слоју нађен и фрагмент мањег суда на коме је очуван графит IULIUS.

Задржао бих се још на једној групи керамике констатоване у овом слоју уз сакрални објект – капелу. То је керамика са печатним орнаментом за коју сматрам да заслужује пажњу. Она се, додуше, не истиче бројношћу нити посебном стилско-

технолошком хомогеношћу која би указивала на један производни пункт. Напротив, фонд овог материјала је разнорован и могуће су различити правци истраживања порекла ове керамике у Новопазарској бањи. Издвајају се две групе керамике: сивопечени судови танких зидова, добре фактуре са тамно сивим премазом и судови дебљих зидова начињени од слабије пречишћене земље мрко, мрљичасто или сиво печених и препучених светло црвеним или сивим премазом. Фрагмент сивопеченог донца добре фактуре са сивим премазом има декорацију у виду низа утиснутих ромбова на рамену посуде (сл. 14/2). По фактури, боји, квалитету премаза, карактеру и садржају декорације овај суд се може повезати са тзв. Македонском сивом тера сигилатом коју је издвојио Хеје.[18] Међутим, интерпретација тако класификоване керамике пронађене ван примарног ареала није једноставна. Поред центра производње, који је Хеје локализовао у Солуну, постоје и јаки производни пунктови од којих се бројношћу и квалитетом материјала, а можда и ареалом извожене робе, истичу Стоби,[21] потом Пауталија[22] и вероватно Улпијана.[23] Наведени фрагмент из Новопазарске бање је део лонца, керамичке форме која није карактеристична за продукцију Стоба, док се појављује у репертоару облика у Пауталији и Улпијани. У том погледу део ових центара привилегија и претпоставља да је наш примерак импортован из тих центара. Недоумице око порекла лонаца и фрагмент зделе добре фактуре начињен од пречишћене земље, мрљичасте боје са црвеним премазом и декорацијом у виду надуженог цветова лотоса ограничених низом концентричних кругова (сл. 14/3). Овај тип посуда може

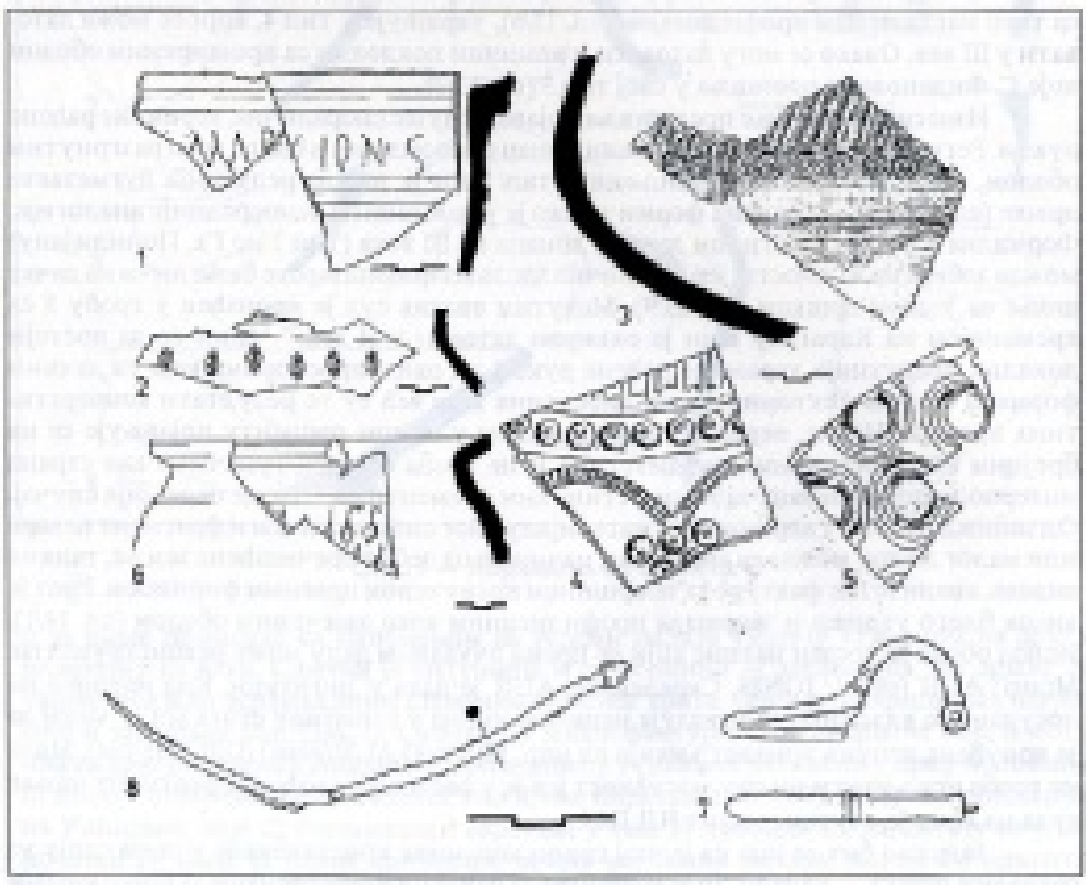

Сл. 14 – Керамика из објекта С

се према форми и начину декорисања укључити у тип 6а галске тера сигилате.[54] Међутим, чини се да је он старији од основних типова ове тера сигилате и њених секундарних варијетета. А чини се да је то случај и са осталим облицима из Стоба, Улпијане, Сингидунума[55] који се посредно или непосредно повезују са овом керамиком. Вероватно се ради о паралелним појавама које представљају трансформацију заједничког узора – источне или афричке тера сигилате.[56] Слично је и са фрагментом мрко печене зделе дебљих зидова, добре фактуре са црвеномрким премазом и декорацијом у виду гирланди чији су чеони гроздови, а изнад је зона са концентричним круговима (сл. 14/4). Мотив са гирландама појављује се у галској тера сигилати, али је много занимљивије присуство овог орнамента на локалној керамици из радионица Стобија и Улпијане која је блиска по фактури, облику и хронологији. Блиску аналогију са материјалом из Стоба показују и два фрагмента једне посуде дебелих зидова, наранџасте боје са црвеномрким премазом. Посуда је декорисана великим вишечланим концентричним круговима дифузно распоређеним (сл. 14/5). Ова необична ћелијаста декорација има сличности са једним примерком из Стоба који је потпуније очуван и који поред оваквог украса има и зрнишћаније мотиве.[57] Ова аналогија је значајна и сугерише утицаје, можда дистрибутивни и производни пункт, као и хронологију нашег примерка.

Групи декорисане керамике припада и сивопечени лонац, малих димензија, можда је имао и две дршке, какви су регистровани у слојевима 1 и 2 на простору око капеле. Овај примерак је у широкој зони на рамену декорисан аплицираним украсима у виду стилизованог бршљеновог листа (сл. 14/6). Ова специфична декорација на великим формама попут лонаца није позната у Панонији где се барботин орнамент повезује са малим формама, старији је и вероватно другачијег порекла. Наш примерак најближи је сличним појавама у Доњем Подунављу где се оваква декорација налази на лонцима са две дршке и који се датују у другу половину II и III век (тип 3 по Гх. Попилијану). Као могући центар за производњу овакве керамике наводи се производни круг са центром у Бутову.[58] Декоративну керамику из овог слоја закључујем са неколико фрагмената сликане керамике. Ради се о малим калотастим пехарима са наглашеном прстенастом стопом и благо увученим ободом. Судови су танких зидова, добре фактуре, светло црвене боје. Декорисани су са зонама сликаним белом и тамно црвеном бојом која је прилично постојана. Нису уочени никакви геометријски или фигурални мотиви, већ је украс сведен на наизменично понављање широких хоризонталних зона са белом и црвеном бојом. О проблему сликане керамике доста је писано и могу се утврдити извесне чињенице. Најпре може се претпоставити постојање јаке локалне продукције у источној Далмацији и југозападној Горњој Мезији.[59] Потом хронологија – III–IV век – и посредне комуникације са другим просторима. Међутим, изненађује податак да у материјалу из Улпијане која је територијално најближа, као ни у Коминима, нема сликане керамике са овако редукованим украсом.[60] Ипак, исти декоративни принцип, врста посуде на којима се јавља овакав украс, као и хронолошка хомогеност указују на продукциони круг са, можда, више радионица. Такође је занимљив функционални контекст употребе овако декорисаних посуда. Оне су вероватно биле култног карактера. На овакав закључак указује податак да их већина потиче са некропола и да на некима од њих постоји натпис DONUM DEDIT.[61] Овакву претпоставку подржавају и услови налаза у Новопазарској бањи.

Од осталог материјала из овог слоја треба поменути новце и елементе накита. Нађена су два новца Галијена, два Клаудија Готског, четири антонинијана Аурелијана, један Проба и један Максимилијана Херкула.

Бронзана фибула пронађена у овом слоју припада групи раних примерака са подвијеном стопом (сл. 14/7) које се датују у последње деценије II и већи део III

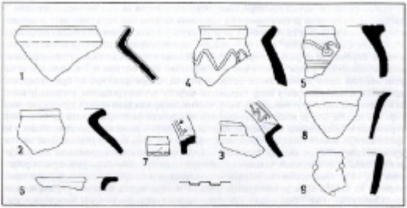

Сл. 15 – Керамика из објекта С

века.[61] Слично се може датовати и деформисана игла са лопатастом главом (сл. 14/8). Игле овог једноставног облика могу се срести и у затвореним гробним целинама из прве половине IV века.

Најмлађи хоризонт коришћења овог објекта обухвата материјал из највишег слоја који је делимично девастиран обрадом и прекопавањем овог простора. Стога је овај материјал прилично малобројан. Може се датовати у IV век. У оквиру керамичког фундуса најбројнији су фрагменти лонаца са сферичним, наглашеним телом и косим разгрнутим ободом (сл. 15/1–3). Рађени су од добро пречишћене земље, црвеномрке или сиве боје. Могу имати декорацију у виду таласасте линије на горњој површини обода. Ова једноставна форма има бројне аналогије датоване у шири хронолошки оквир од II до IV века (нпр. тип II/9 са Понтеса; тип 11 по подели Гх. Попилијана или 1 и 12 по класификацији С. Филиповског, итд.). На могућност каснијег датовања наших примерака поред стратиграфске слике индицира и декорација у виду урезане таласасте линије на ободу која је карактеристична за зделе из IV века. Сличне је форме, али дебљих зидова и грубље фактуре, лонац са овоидним телом и косо засеченим ободом. На рамену је украс у виду таласасте урезане линије (сл. 15/4). Слични лонци из Улпијане сврстани су у тип 11 датовани су у III–IV век, а из виле у Кралев долу у другу половину IV века (В. Найденова – група 4), како је датован и сличан тип II/35 са Караташа. Сличну декорацију има и лонац – питос (сл. 15/5) са наглашеним, равним ободом, кратким вратом и сферичним реципијентом. Блиске аналогије из Улпијане (тип 10) и Понтеса (тип II/39) датују се у III–IV век. Овом слоју припадају и два фрагмента глеђосаних здела (сл. 15/6–7). Један фрагмент је део зделе са равним разгрнутим ободом, а други део сличне посуде са укошеним ободом на чијој горњој површини су кружна удубљења. Овакви судови су бројни на касноантичким локалитетима и углавном се датују у IV век. Зелену глеђ са унутрашње стране и у зони уз обод са спољне стране има једна здела – пехар коничног облика са непрофилисаним, заобљеним ободом (сл. 15/8). По форми ова здела – пехар представља реплику узора облика из тера сигилате Drag. 33 и датује се у III–IV век; срећу се и у другој половини IV века.[62] У овом слоју регистрован је и фрагмент глеђосаног тањира – пладња са укошеним зидом, заобљеним ободом и кружним отвором за реципијенту. Цео суд је прену-

чен мрком глеђу (сл. 15/9). Ова једноставна и функционална форма јавља се без глеђи у II–III веку, али се може срести и током IV века што потврђују и услови налаза нашег примерка.

Поред керамичког материјала у овом слоју нађени су новци Константина I, Криспа и Константина II.

Наведени подаци указују да је овај сакрални објекат коришћен и у првој половини IV века, а можда и нешто касније. Намеће се питање карактера његове функције у овом, каснoантичком периоду. Може се рачунати са сакралним континуитетом, али и оваква констатација отвара дилему: да ли је коришћен као паганско или ранохришћанско светилиште? Чини се да је на основу овако малобројног материјала, при томе и неиндикативног, претерано анализирати овакво питање. Међутим, могу се укључити извесни елементи који би допринели његовом разрешењу. То је, пре свега, гроб који је уништен приликом нивелације игралишта 1983. године. Реконструкцијом утврђен је његов положај на простору између базилике из VI века и старијег сакралног објекта — капеле (упоредити план I). Гроб је био саздан од хоризонтално постављених опека повезаних малтером и био је прекривен секундарно употребљеном надгробном стелом са почетка III века.[63] У овом каснoантичком гробу није било прилога и у том смислу није сасвим јасна његова хронолошка атрибуција као и чињеница да се функционално повезује са базиликом из VI века или за реутилизовану античку капелу која је у хришћанском периоду постала ранохришћански сакрални објекат? Доказе у прилог ове потоње претпоставке можда пружају гробови са секундарно употребљеним надгробним споменицима из IV века који су релативно чести у Дарданији и Мезији.[64] Ови гробови не припадају социјално нижим слојевима становништва и не означавају пауперизацију. Напротив, према гробним прилозима (упоредити налазе из Доброг дола и Дрезге) то су сепулкралне целине са веома богатим гробним инвентаром који указује на становништво више економске моћи и социјалног статуса. Чини се да гробови са сполијама представљају посебно заштићени простор и да секундарно употребљене старије надгробне стеле представљају својеврсне посебне дефиксиони које треба да заштите гроб од пљачкаша и скрнавитеља (bustuarii latrones) чија је активност била посебно честа у IV веку (Am. Marc., 26, 1, 12; Cassiodor., Var. 3, 18). У том контексту чини се да гроб прекривен старијом надгробном стелом треба пре повезати са капелом из IV века него са базиликом из VI века. Чињеница да у гробу, иначе квалитетно и солидно зиданом, није било прилога могла би указивати на поштовања начела скромности на овом плану на коме су инсистирали ранохришћански апологети, посебно Климент Александријски. Да је ова капела могла у IV веку постати ранохришћанско светилиште индицирају подаци да је други откривени храм у Новопазарској бањи сигурно доживео такву трансформацију и да је базилика из VI века која се налази у непосредној близини поштовала овај објекат и није га негирала. Напротив, да би га афирмисала у пуној сакралној димензији базилика је морала бити укопана у падину брега о чему сведочи подигнути подијум изнад апсиде. Најзад, и сам облик објекта не противречи оваквој могућности. Код њега нису уочене адаптације у циљу преиначавања функције. Међутим, многи антички храмови нису доживљавали промене већ су у примарном архитектонском облику коришћени и у хришћанском периоду.[65] Наводим случај тзв. «Фидијине радионице» у Олимпији, која заправо представља симулацију наоса Зевсовог храма, где је нетрансформисани старији објект само култно преиначен у хришћанску цркву. Овај пример сам изабрао јер тај објекат има исти план као и капела из Новопазарске бање. И док код ове капеле можемо имати извесних сумњи око њеног евентуалног коришћења у ранохришћанском периоду код другог сакралног објекта са овог локалитета нема те неизвесности. Овај антички храм је

адаптиран и реутилизован у хришћанској епохи. То је примарно био храм са антама (*templum in antis*) димензија 7,80 x 6,00 м и приближно оријентације С–Ј. Изграђен је од ломљеног и притесаног камена повезаног малтером; дебљина зидова је 0,7 м. Није констатовано присуство прочеља са стубама, мада није искључено да су постојали и да су уклоњени у каснијој интервенцији чији смо карактер изгубили. Дубина пронаоса је 2,2 м, а величина целе је 5,5 x 4 м (објекат D на плану I). Цела није разуђена и нема олтарску апсиду или лезене. По основним елементима ово је типичан храм са антама какви се најчешће срећу у римском царском периоду. Међутим, овде треба имати у виду податак да се веома мало зна о сакралној архитектури античког периода, не само на овом простору, већ и на широј северно-балканској области. Осим храма овог типа из Гамзиграда, који је монументалнији, већи, разуђенији структуре са равничарским пронаосом,[66] не можемо се позвати на ниједну аналогију. Слична ситуација је и у провинцији Далмацији, где се нешто може рећи о храмовима из већих урбаних средина чије су капитолинске функције уочљиве и стога су они по положају, величини и архитектонском амбијенту различити у односу на објекат из Новопазарске бање.[67] О храмовима из мањих унутрашњих средина или других ванурбаних целина у Далмацији недостају подаци или су веома сумарни. Заправо, најближе аналогије за овај објекат налазимо у провинцијама Тракији и Македонији.[68] Не можемо да реконструишемо примарни положај овог храма. Недостају архитектонски елементи који би указивали да је он био на уздигнутом подијуму. Међутим, налази се на благој падини и можда по свом природном положају има извесну доминантну позицију у односу на простор испред себе. У каснијој фази храм је на занимљив начин прерађивао и проширен, те стога има унутрашњу стратиграфску слику. Најстарији културни хоризонт је повезан са настанком и примарном функцијом храма. Њега обележава прилично бројан керамички и нумизматички материјал. У керамичком фонду, несумњиво, доминирају тањири, потом лонци, суднови са две дршке, зделе и питоси. Тањири су најбројнија керамичка форма која се јавља у овом старијем културном слоју. Ова чињеница је изненађујућа, јер обично овај облик не доминира на античким налазиштима. Можда је у питању посебна рецепција овог феномена кроз сакралну функцију објекта и улогу овог керамичког облика у њој. Регистровано је неколико врста ових посуда. Најзаступљенији су фрагменти са благо увученим зидом који се завршава равним, хоризонталним ободом (сл. 16/1–3). Могу бити украшени канелурама испод обода. Рађени су од пречишћене земље, добре су фактуре; сиве или сивомрке боје. Ова прилично јединствена форма датована је од II до прве половине IV века (тип I по Гх. Поповићу, тип 5 по С. Филиповском, тип V/13 са Караташа Г. Кузманов – Т 25/1, 2, итд.).

Величином и грубљом фактуром издваја се примерак са мало увученим дубљим зидом и равним неприфилисаним ободом (сл. 16/4). Највећи број фрагмената припада примерцима са увученим зидовима сужених и жљебљених при ободу (сл. 16/5–7). Ова форма може се најбоље упоредити са типом 10 из Улпијане и типом 2 код Гх. Поповића који се датирају у шири хронолошки оквир II–III век. Регистровани су и фрагменти тањира са благо заобљеним странама и равним ободом (сл. 16/8). Један фрагмент из ове серије има пластичну траку са отиснутим украсним испод обода (сл. 16/9). Они се могу поредити са типом 9 из Улпијане. Посебну групу чине фрагменти благо коничних тањира са вертикалним или мало посуваљеним неприфилисаним ободом (сл. 16/10–11). Слични су примерцима сврстаним у тип 2 са Улпијане и III/5 са Пожеса који су датовани у II–III век. Горњој граници овог хронолошког оквира припадали би и наши примерци.

Од лонаца најбројнији су фрагменти само печених примерака који имају кратак »S« профилисан обод и овоидно тело (сл 17/1–2). Овакви лонци појављују се

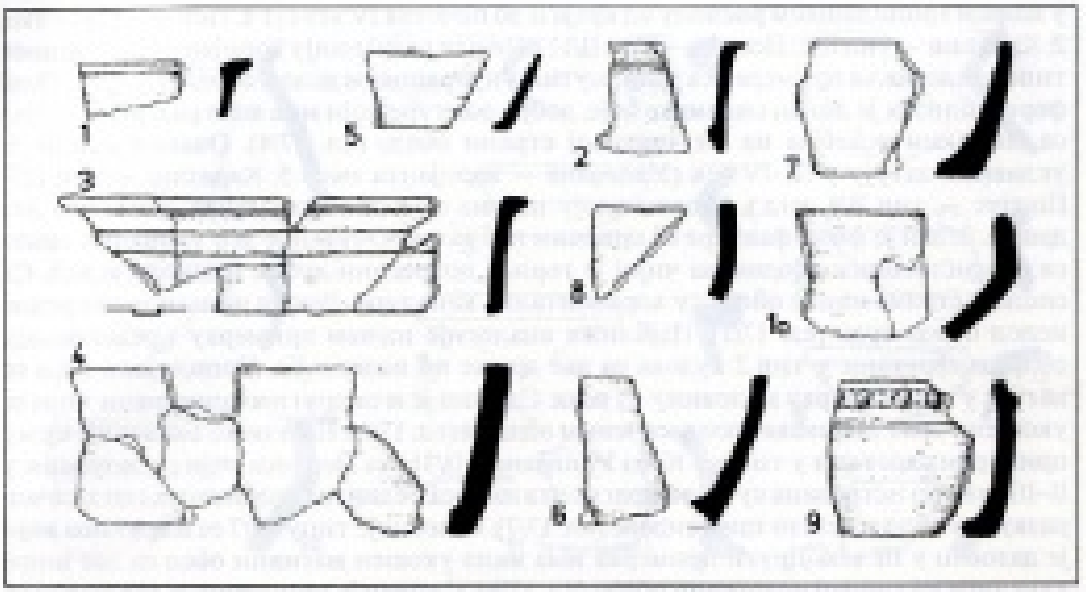

Сл. 16 – Керамика из објекта D

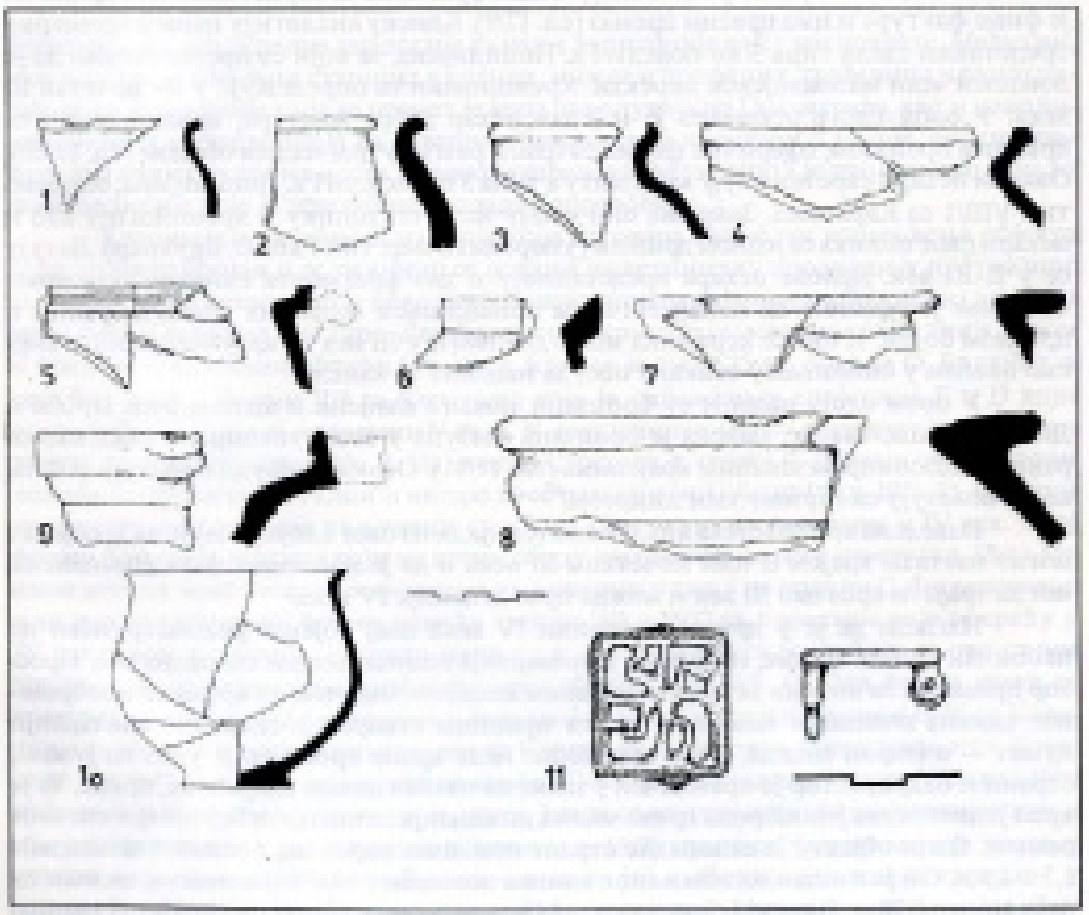

Сл. 17 – Керамика из објекта D

у ширем хронолошком распону од краја II до почетка IV века (Гх. Поповијан — тип 2; Караташ — тип II/2; Понтес — Тип II/11). Нешто разуђенију варијанту претходног типа представља примерак са уздигнутим унутрашњим делом обода (сл. 17/3). Овој форми близак је лонац сивомрке боје, добре фактуре који има косо разгрнути обод са широким жлебом на унутрашњој страни обода (сл. 17/4). Овакви лонци се углавном датују у III–IV век (Улпијана — варијанта типа 5; Караташ — тип II/3; Понтес — тип II/4, итд.). У овом слоју нађена су и два фрагмента лонаца са две дршке. Један је фине фактуре са црвеним премазом. Очуван је део уколосног врата са профилисаним ободом на чијој је горњој површини дубок и широк жлеб. Са спољне стране ивице обода су хоризонталне канелуре. Дршка полази непосредно испод обода суда (сл. 17/5). Најближе аналогије нашем примерку представљају облици сврстани у тип 2 судова са две дршке по подели Гх. Поповијана који се датују у крај II и прву половину III века. Слично је и са другим примерком чији се уколосни врат завршава косо засеченим ободом (сл. 17/6). Најближе аналогије су му примерци сврстани у типове 10 из Улпијане и II/31а са Понтеса који су датовани у II–III век. Регистрована су и два фрагмента питоса. Један има хоризонтално засечен развучен обод и нешто тање зидове (сл. 17/7). Сличан је типу VI/7 са Караташа који је датован у III век. Други примерак има мало уколосен масивни обод са две шире канелуре на горњој површини обода (сл. 17/8). Сличан је примерцима сврстаним у тип 4 из Улпијане или VI/4 са Караташа који су датовани у III– прва половина IV века. Зделе су веома ретке у овом слоју. Један фрагмент са хоризонталним дршкама је фине фактуре и има црвени премаз (сл. 17/9). Блиску аналогију нашем примерку представља здела типа 3 по подели Гх. Поповијана, за који се претпоставља да је понтског или малоазијског порекла. Хронолошки се опредељује у II– почетак III века. У овом слоју откривен је и један пехар добре фактуре, црвено печен са црвеним премазом, сферичне форме са благо разгрнутим малим ободом (сл. 17/10). Овакви пехари сврстани су у варијанту а типа 3 по подели Гх. Поповијана, односно тип VIII/1 са Караташа. Заправо, они имају исту тектонику и хронологију као и пехари овог облика са једном дршком (упоредити нпр. тип 1 код О. Брукнер). Датују се у II–III век. Делове пехара представљају и два фрагмента сликане керамике. Сликање је зонално са наизменичним понављањем широких трака са белом и црвеном бојом. И ова се керамика може датовати у III век са аргументацијом коју смо навели у описивању оваквих посуда нађених уз капелу.

У овом слоју нађени су бронзани новац Галијена и антонинијани Проба и Диоклецијана. Такође, нађена је бронзана фибула у виду уоквирене свастике са равним незооморфизованим крајевима (сл. 17/11). Овакве фибуле се датују у II–III век и повезују са германским лимесом.[30]

Наведена хронолошка анализа материјала из овог слоја указује да је објекат могао настати крајем II или почетком III века и да је примарна фаза коришћења могла трајати кроз цео III век и можда пре деценије IV века.

Изгледа да је у другој половини IV века овај објекат реконструисан на необичан начин. Наиме, извршена је инверзија подужне његове сакралне осе. Простор пронаоса са антама затворен је једном апсидалном зидом од крупног необрађеног камена повезаног блатом и од тог простора створен је сакрално значајнији пункт — олтарна апсида, а кои претходне целе храма пробијен је улаз на јужној страни и овај простор је преиначен у наос, на овакав начин изграђене, цркве. То је врло једноставна једнобродна црква малих димензија са апсидом без профилисаног ремена. Овом објекту је са западне стране прилодат параклис спољних димензија 5,5 х 4,6 м. Он је озидан од ломљеног камена повезаног слабим везивом; зидови су дебели око 0,70 м. Овакве једноставне цркве карактеристичне су управо за период IV–V века. Овакав закључак се изводи на основу параметара са источнобалканског

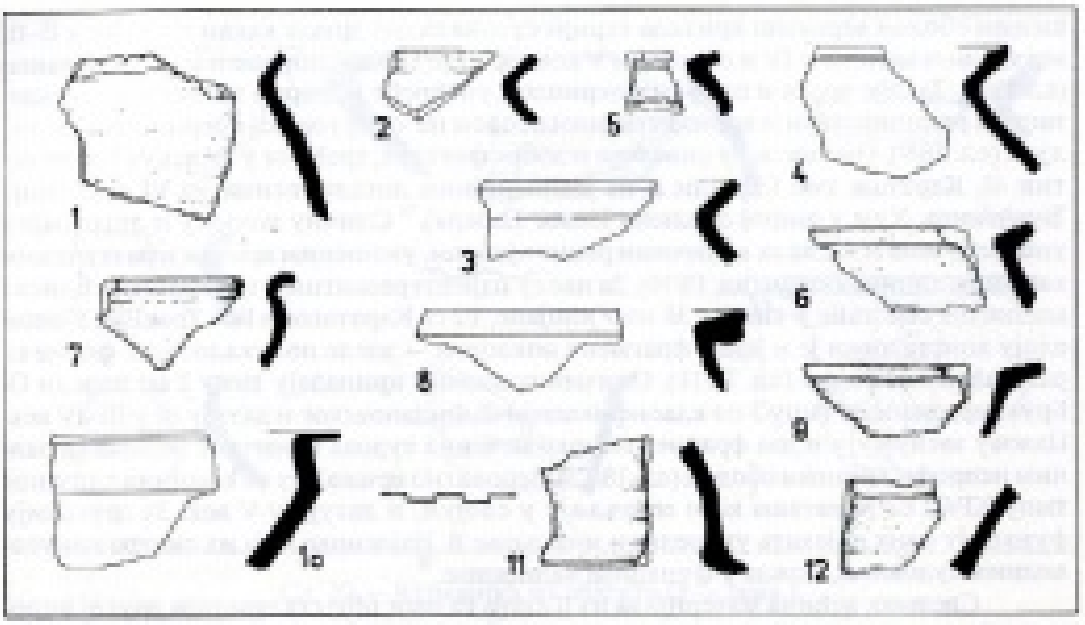

Сл. 18 – Керамика из објекта D

простора, јер непосредне аналогије са ових територије нису још познате. Међутим, сам чин преиначавања старијих култних, можда и профаних, грађевина у ранохришћанске једнобродне капеле познат је кроз два случаја из Гамзиграда, као и неколико сличних интервенција на северном балканском простору.[16] Иначе, реутилизација античких култних места у ранохришћанска светилишта је програмско начело нове религије које је прилично доследно спроведено.[17]

Керамички материјал из слоја који одговара овој фази коришћења објекта је релативно бројан и делимично се ослања на керамичку продукцију претходног хоризонта. Регистровано је неколико типова лонаца рађених на бржем витлу, било према боји и остреле фактуре. Два фрагмента припадају лонцу са овоидним телом и кратким увученим ободом (сл. 18/1). Ближак је типу 25 по подели О. Брукнер, а посебно честој форми Ц/4 са Караташа која је налажена у слојевима Е и D који одговарају IV и првој половини V века. У другу половину IV века датују се овакви лонци из Кралев дола које В. Најденова сврстава у групу 6. Најбољи су и делови лонаца са сферичним телом и оштро косо разгрнутим ободом (сл. 18/2–3). Слични примерци из Улпијане укључени су у тип 12 и оквирно датовани у IV век. Овој форми блиског је и лонац који на косом ободу има профилисану ивицу (сл. 18/4). По овом детаљу приближава се формама укљученим у тип 4 по подели С. Филиповског или једној хибридној форми између типова Ц/3 и Ц/27 са Караташа које се срећу у IV веку, али и касније. Регистровани су и два фрагмента мрког боје са овоидним телом и мало увученим профилисаним ободом (сл. 18/5, 6). Ова форма може се поредити са лонцима сврстаним у типове 7 и 10 из Улпијане, типом Ц/46 са Караташа – као и сличним примерцима из Кралев дола, Јатруса, Самограда, итд. Наведене аналогије датују се у другу половину IV и прву половину V века. У овом слоју нађено је и неколико фрагмената зделе. Зделе са полукалотастим ресипијентом и «S»- профилисаним разгрнутим ободом (сл. 18/7) припадају форми која је честа у дунавском времеском периоду. Хронолошки су јој најближе аналогије сврстане у типове 9 и 17 из Улпијане или у групу П 2 по подели Г. Кузманова које се датују у IV–V век.[18] Фрагмент зделе са коничним ресипијентом, увученим ободом и вигла-

шеним ободом вероватно припада серији судова са две дршке какви се срећу у II–III веку, али и касније у IV и почетком V века (форме 37 из Улпијане и I/4 са Караташа) (сл. 18/8). Такође честа и са дугим периодом употребе је форма здела са полукалотастим реципијентом и хоризонталним ободом на чијој горњој површини су канелуре (сл. 18/9). Ове зделе су сиве боје и добре фактуре; срећу се у IV веку (Улпијана тип 40, Караташ тип I/5), али и на једнослојним локалитетима из VI века (нпр. Ђурђевица, Хум у широј околини Новог Пазара).[74] Сличну широку и дуготрајну употребу има и здела са коничним реципијентом, укошеним вратом и развученим хоризонталним ободом (сл. 18/10). За нас су најинтересантније хронолошки блиске аналогије сврстане у типове 38 из Улпијане, I/2 са Караташа и 1 из Тракије. У овом слоју констатован је и један фрагмент поклопца — зделе полукалотасте форме са разграђеним ободом (сл. 18/11). Слични поклопци припадају типу 2 по подели О. Брукнер, односно типу 3 по класификацији С. Филиповског и датују се у III–IV век. Пажњу заслужују и два фрагмента мрко печених судова коничног облика са равним непрофилисаним ободом (сл. 18/12). Вероватно припадају пећњацима сличним типу XIV/2 са Караташа који се јављају у слоју C и датују у V век. За другачију функцију ових објеката упоредити мишљење В. Џајкиове која их сматра конусовидним судовима, можда у функцији калионице.[75]

Сведено, већина материјала из II слоја са овог објекта припада другој половини IV или почетку V века. Може се претпоставити да овај слој одговара рефекцији објекта и његовом коришћењу као ранохришћанске цркве. Међутим, стиче се утисак да ова функција објекта није била дугог века. Он је негиран укопавањем велике јаме (пречник око 1,50; дубина 1,10 м) и подизањем једног огњишта уз унутрашње ивице западног и источног зида објекта. Садржај јаме представља тамна растресита земља измешана са ситнијим камењем, бројна керамика и једна фрагментована стаклена кадионица. У оквиру керамичког материјала доминирају фрагменти мрких и сивомрких лонаца рађених на спором витлу и начињени од слабије пречишћене земље што огрубљује фактуру судова. Ради се о сферичним лонцима са разгрнутим »S« профилисаним ободом (сл. 19/1–6). Неки од фрагмената имају на рамену декорацију у виду хоризонталних канелура или укошених снопова, а на горњој површини обода жлеб. Типолошки сродни облици сврстани су у групу VII из Јатруса,

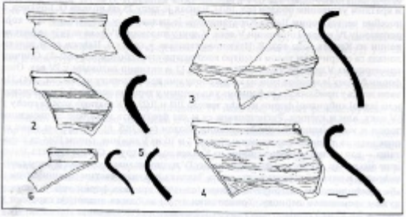

Сл. 19 — Керамика из објекта D — Јама 1

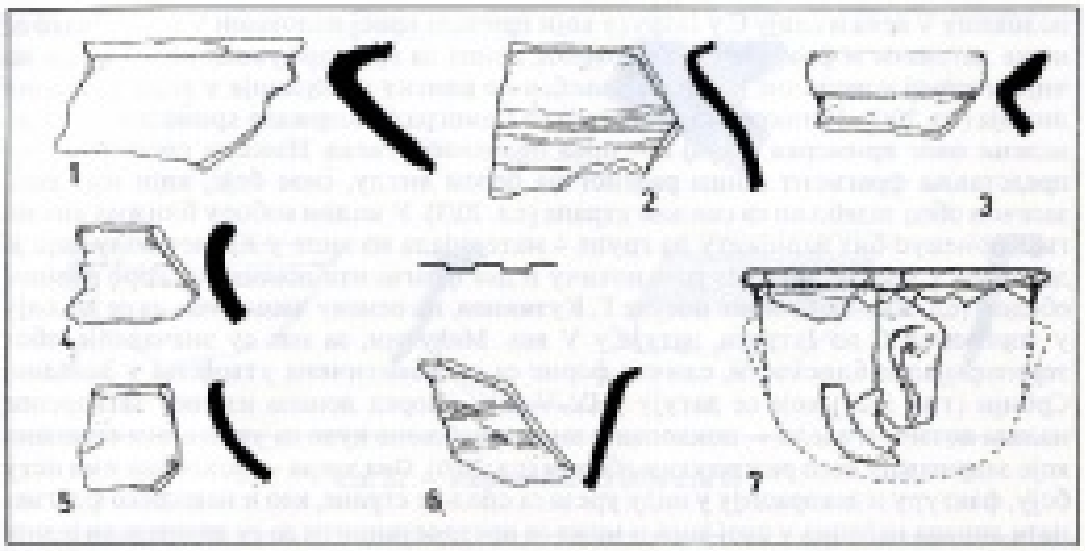

Сл. 20 – Керамика из објекта D – јама 1

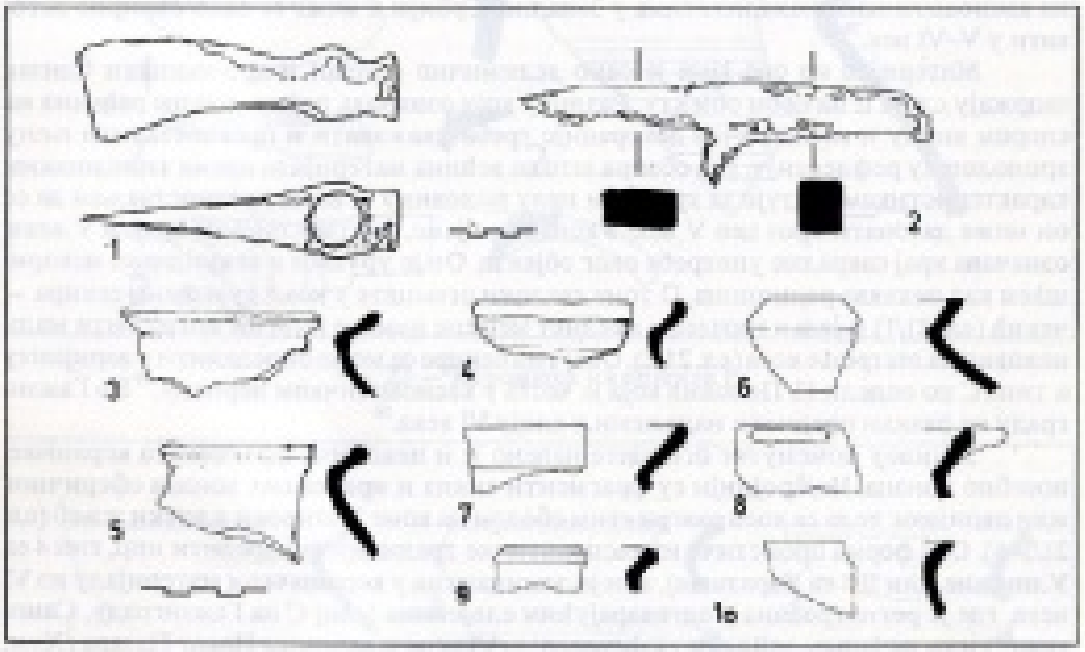

Сл. 21 – Керамика и гвоздени алатке из објекта D

тип II/17 са Караташа, тип 3 по класификацији Г. Кузмановa, итд. Овакви судови регистровани су и на локалитетима који су у територијалном погледу блиски Новопазарској бањи (нпр. Тројан, Самоград, Градина на Пазаришту).[26] Хронологија ових лонаца није у потпуности дефинисана, посебно горња граница њихове употребе. Јављају се крајем IV или почетком V века и вероватно трају крај цео V век, а можда и нешто касније. Слична ситуација је и са фрагментом лонца са зарављеним разгрнутим ободом и укошеним вратом (сл. 20/1). Овакви примерци нађени су у јединственом керамичком утврђењу на Тројану, а одговарају облицима нађеним у слоју D у Караташу (тип II/45) који је датован у крај IV и прву

половину V века и слоју С у Латруси који припада првој половини V века. Овако се може датовати и фрагмент мрковрвеног лонца са кратким увученим ободом чијој горњој површини је широк жљеб, а на рамену декорација у виду урезаних линија (сл. 20/2). Непосредна аналогија са Самограда подржава хронолошко опредељење овог примерка у крај IV– прва половина V века. Извесну специфичност представља фрагмент лонца рађеног на бржем витлу, сиве боје, који има косо засечен обод задебљан са спољне стране (сл. 20/3). У малом избору ближих аналогија поменуо бих варијанту из групе 4 материјала из виле у Кралеву Лалу која је датована у крај IV века. Из јаме потичу и два фрагмента лонаца са скоро равним ободом (сл. 20/4–5). Сличне посуде Г. Кузманов, на основу чињенице да се јављају у хоризонту С из Латруса, датује у V век. Међутим, за нас су значајније, због територијалне блискости, сличне форме са касноантичких утврђења у Западној Србији (тип II/21) које се датују у IV–V век.[77] Поред лонаца на овог затвореног налаза потиче и здела – поклопац у виду зарубљене купе са увученим странама које завршавају косо разгрнутим ободом (сл. 20/6). Ова здела – поклопац има исту боју, фактуру и декорацију у виду уреза са спољне стране, као и неколико фрагмената лонаца пађених у овој јами и може се претпоставити да су припадали једној етној гарнитури. Иначе, овакве зделе се датују у шири хронолошки оквир IV–VI век. Фрагментована стаклена каснонтичка (сл. 20/7) припада типу који је регистрован на касноантичким локалитетима у Западној Србији и може се само оквирно датовати у V–VI век.[78]

Материјал из ове јаме је само делимично сличан и хронолошки близак садржају слоја II на овом објекту. Разлику коју означава појава лонаца рађених на спором витлу и специфичне декорације треба уважавати и претпоставити њену хронолошку рефлексију. Без обзира што се већина материјала према типолошким карактеристикама везује за крај IV и прву половину V века, претпоставља да се он може датовати кроз цео V век. Укопавање јаме, претпоставља крајем V века, означава крај сакралне употребе овог објекта. Он је урушен и секундарно попуњен као некаква рудовина. О томе сведочи огњиште у коме су пађени остаци – чекић (сл. 21/1) и делови гвозденог предмет непознате намене који би могао бити мали наковањ за оштрење коса (сл. 21/2). Овај тип секире се може определити у варијанту а типа С по подели И. Поповић која је честа у касноантичком периоду.[79] На Гамзиграду су овакви продмети налажени у слоју VI века.[80]

У вези поменутог огњишта пађено је и неколико фрагмената керамике, пособно лонаца. Најбројнији су фрагменти сивих и мрковрвих лонаца сферичног или овоидног тела са косо разгрнутим ободом на коме је широки плитки жљеб (сл. 21/3–6). Ова форма пронетиче из касноантичке традиције (упоредити нпр. тип 4 са Улпијане или II/4 са Караташа), али је доминантна у керамичком материјалу из VI века, где је регистрована у одговарајућим слојевима (слој С на Гамзиграду, Самограду[81]) или на једнослојним утврђењима из VI века у околини Новог Пазара (Хум, Ђурђевица, Бабреш, итд.).[82] У овом слоју појављују се и фрагменти лонаца са широким косо разгрнутим ободом који је са унутрашње стране двоструко ужљебљен (сл. 21/7). На Караташу се ова форма (II/27) појављује у слојевима А–С који одговарају периоду V–VI век, а код Г. Кузманова сврстани су у тип I/1 који је датован у V–VI век. Блиска типолошка и географска аналогија са утврђења у Ђурђевици сигурно је датована у VI век.[83] Овакав обод се јавља и код лонаца са две друге из овог слоја (сл. 21/8) за које аналогије налазимо у материјалу из Перника и Царичиног града који је датован у VI век. Сличну хронологију има лонац са кратким косим ободом и широким жљебом на горњој површини (сл. 21/9). Овако су датовани аналогни примерци из Караташа (тип II/28), Царичиног Града (тип I/5) и Хума. Констатован је и фрагмент лонца са благо увученим ободом (сл. 21/10) какви се срећу на

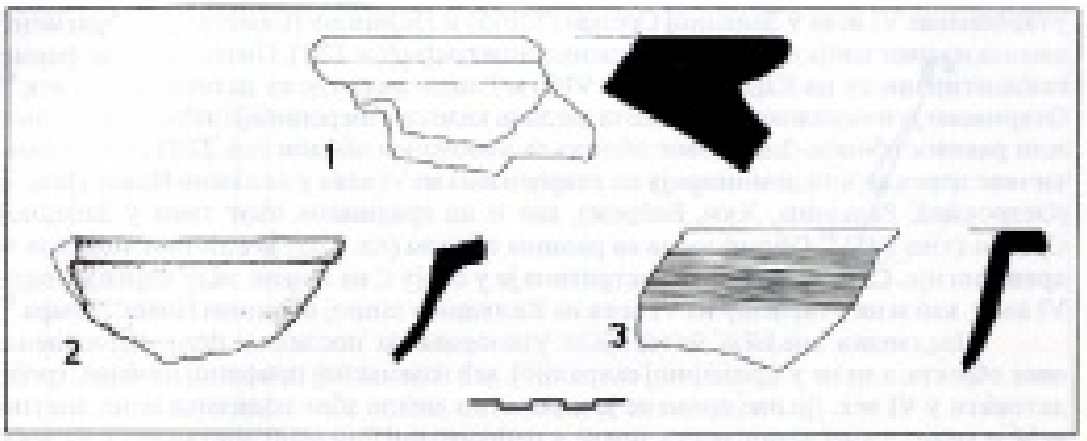

Сл. 22 – Керамика из објекта D

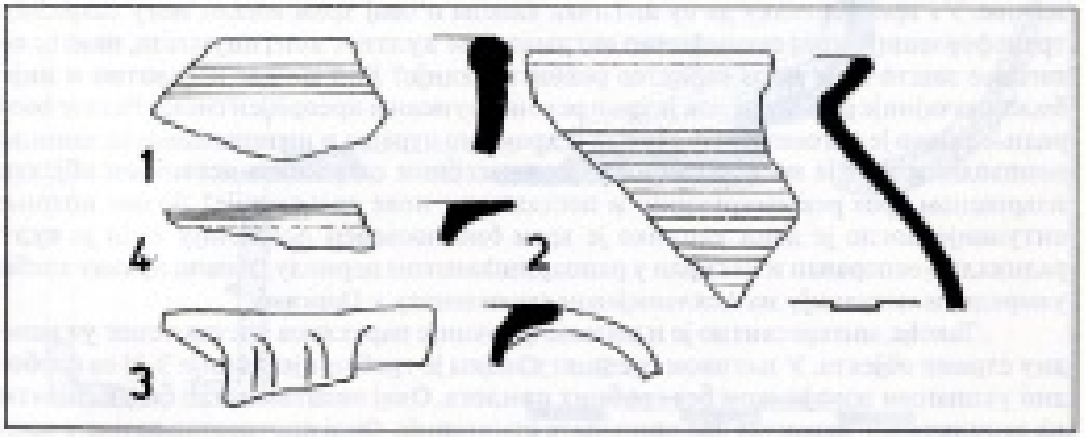

Сл. 23 – Керамика из објекта E

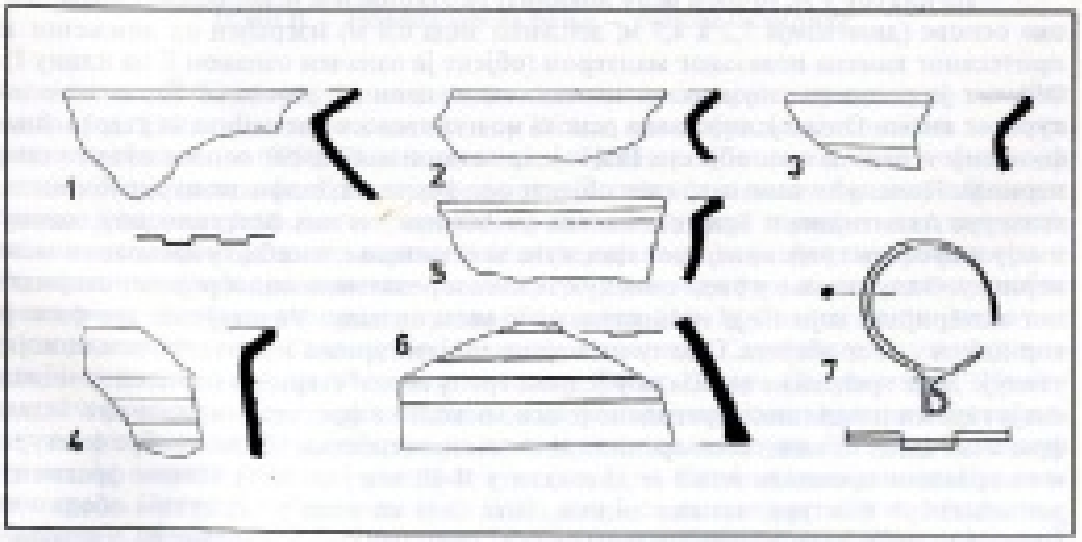

Сл. 24 – Керамика из објекта E

утврђењима VI века у Западној Србији (тип II/15) и Полимљу (Самоград).[85] Фрагмент питоса из овог слоја пресвучен је зеленкастом глеђи (сл. 22/1). Питоси оваке форме евидентирани су на Каратану (тип VI/2) и Гамзиграду где су датовани у VI век.[86] Откривено је и неколико фрагмената здела са калотастим реципијентом и увученим или равним ободом. Зделе овог облика са увученим ободом (сл. 22/2) су касноантичког порекла, али доминирају на утврђењима из VI века у околини Новог Пазара (Островица, Радалица, Хум, Бабреж), као и на градинама овог типа у Западној Србији (тип I/45).[87] Облик здела са равним ободом (сл. 22/3) је сличног порекла и хронологије. Слична форма регистрована је у слоју С на Гамзиграду који одговара VI веку, као и на утврђењу из VI века на Калудри у широј околини Новог Пазара.[88]

Претходна анализа материјала упозорава да последњу фазу коришћења овог објекта, али не у примарној сакралној, већ измењеној профаној намени, треба датовати у VI век. До ове промене је вероватно дошло због подизања нове, знатно веће и вишег еклесионог ранга, цркве у непосредној близини претходне у VI веку чиме је ова изгубила свој функционални смисао.

Овај објекат са занимљивим фазама и реконструкцијама заслужује још пажње. Уз претпоставку да су античка капела и овај храм имали исту сакралну трансформацију кроз специфично наглашавање култног континуитета, намеће се питање зашто није исти карактер реконструкције? Код капеле вероватно и није било значајније реформе, док је храм реконструисан и преоријентисан. Разлог овој радњи тешко је одгонетнути. Можда је храм био оштећен и интервенција се чинила неопходном или је постојала потреба за посебном сакралном негацијом објекта извршеном кроз реконструкцију и постављање нове оријентације? До ове потоње ситуације могло је доћи уколико је храм био посвећен Асклепију чији је култ радикално оспораван и негиран у ранохришћанском периоду. У овом правцу треба упоредити ситуацију на Асклепијевом светилишту у Пергаму.[89]

Такође, интересантно је и питање функције параклиса постављеног уз западну страну објекта. У његовом средишту нађен је гроб оријентације З–И са слободно укопаним покојником без гробних прилога. Овај податак могао би указивати на сепулкрални карактер ове приодате просторије. Овој претпоставци иде у прилог и чињеница да су око овог објекта откривена још два гроба исте оријентације, без гробне архитектуре и прилога.

На платоу у источном делу локалитета откривен је један објекат правоугаоне основе (димензија 7,2 x 4,5 м; дебљина зида 0,8 м) изграђен од ломљеног и притесаног камена повезаног малтером (објект је означен ознаком Е на плану I). Објекат је делимично уништен постављањем цеви за довођење топле воде до турског амама. Овако једноставна основа не нуди много елемената за утврђивање функције и намене овог објекта. Постоје храмови и капеле око основе из античког периода. Поменућу само сакралне објекте ове форме из Делфа: тезаурус Коринта, тезаурус Акантијана и Брасида, капела уз Асклепејон итд. Међутим, ову основу имају и профане грађевине, пре свега, куће за становање, посебно у касноантичком периоду. Одлучивање у овом смислу отежава и релативна малобројност откривеног материјала који није индикативан у овом смислу. Уочавају се две фазе у коришћењу овог обејкта. Оне су издвојене слојем гарежи и запечене земље који указује да је грађевина страдала у једном тренутку. У старијем хоризонту испод слоја гарежи и паљевине пронађено је само неколико фрагмената керамике. Један фрагмент зделе са калотастим реципијентом и претенастим ободом, добре фактуре и са црвеним премазом може се датовати у II–III век (сл. 23/1). Потом фрагмент лонца добре фактуре, танких зидова, сиве боје са косо разгрнутим ободом и хоризонталним канелурама на рамену (сл. 23/2). Овакви примерци из Улпијане (тип 1) налажени су у слоју III–IV века, као и на појединим утврђењима на Ђердап-

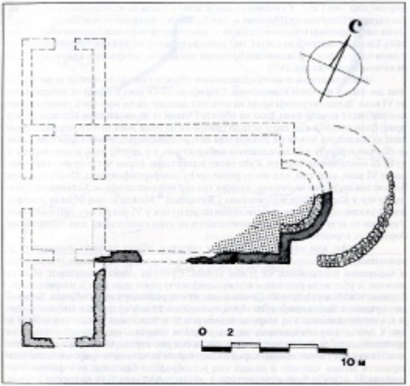

План II — Новопазарска бања — основа базилике

ском лимесу.[illegible] Овом слоју припада и здела-лонац са две дршке прекривено зеленом глеђи (сл. 23/3) која се може датовати у IV век, као и фрагмент коничне зделе са равним ободом (сл 23/4). Након рушења, објекат је обновљен. При тој обнови подигнуто је делимично озидано огњиште — пећ у југоисточном делу објекта и можда је промењена његова првобитна намена. У том хоризонту изнад слоја паљевине нађено је више керамичког материјала који је прилично хомоген у функционалном и хронолошком погледу. Доминирају фрагменти лонаца, добре фактуре са широким косо разгрнутим ободом (сл. 24/1–3). Овакви лонци јављају се у слојевима VI века у Гамзиграду, Праову, Караташу, Самограду, као и на једнослојним утврђењима из VI века у околини Новог Пазара (Ђурђевица).[illegible] Нешто другачије је форме фрагмент лонца са издуженим укошеним вратом који се завршава малим разгрнутим ободом на коме је широка канелура. На врату и рамену су такође широке хоризонталне канелуре (сл. 24/4). Слични примерци из Царичиног града, Праова и Караташа (тип II/28), као и са рановизантијских утврђења у Западној Србији (тип II/9) и околини Новог Пазара (Хум) опредељује се у VI век.[illegible] Калотаста здела са укошеним ободом (сл. 24/5) проистекла је из касноантичких

форми (нпр. тип 1 по Г. Кузманову), али је много чешћа на налазиштима из VI века. Јављају се у Подунављу (Праховo — тип Б), али и у околини Новог Пазара (Хум).[93] Овом слоју припада и калотаста здела — поклопац са мало залебљеним ободом (сл. 24/6). Блиска аналогија из слоја С из Гамзиграду датује се у VI век.[94] Поред керамике у овом слоју нађен је још само део бронзане наушнице са очуваном алком и петљом за качење привеска (сл. 24/7).

Наведена анализа материјала из овог објекта указује да постоје јасно издвојене две фазе у његовом коришћењу. Старија из III–IV века и млађа са материјалом из VI века. Та нас ситуација враћа на почетну дилему: да ли постоји функционални континуитет између ових фаза на објекту? Чини се да не постоји. Изгледа да је у првој фази овај објекат, као и остали синхрони на овом локалитету, коришћен као капела посвећена некоj од божанстава сотеролошко-ијатричког карактера каква се обично поштују у балнеолошким амбијентима, а у другој фази је претворена у кућу са озиданим огњиштем. Куће овако једноставне форме честе су на утврђењима из VI века, међутим, код нас се ретко срећу ван фортификација. Стога наводим блиске аналогије по величини, начину градње и хронологији са Халкиса на Еубеји, Чучер у Македонији и Новиграда у Бугарској.[95] Можда је овај објекат у посредној функционалној вези са базиликом полигнутом у VI веку у његовој близини? Уколико та веза постоји, треба помишљати на стан свештеника или привремено боравиште хорепископа.

Највећи, али нажалост и највише оштећен, објект на овом локалитету је рановизантијска базилика (објект F на плану I). Очуван је део апсиде, јужног зида и параклиса постављеног са јужне стране. Суморна слика уништеног објекта донекле је ублажена успешном конзервацијом очуваног дела који је извршила арх. Гордана Милошевић. Недостају сви елементи за реконструкцију објекта. Почињемо од поузданих. Базилика је дуга 18,4 м, са апсидом 21 м. Унутрашња ширина брода је 8, а ширина апсиде 5 м; ширина зидова је 0,75 м. Величина јужног параклиса је 5,80 x 5,60 м; ширина његових зидова је 0,65 м. Ширина улаза је 1,5 м. Може се претпоставити да је постојао и параклис са северне стране, можда са малом апсидом. На ову могућност наводи поред елементарног начела симетрије и комплементарности њених чланова и овакав тип једнобродних базилика са »трансептом« какве се јављају у урбаним срединама и утврђењима VI века. По општој концепцији и хронологији овом објекту из Новопазарске бање најближи су базилика из Улпијане,[96] која је већих димензија; примерак из Доклеје[97] која је приближно истих димензија али има нешто шири наос, старија црква на каструму из доњомезијских Нова[98] и, посебно блиска аналогија, из утврђења на Чезави (Новс).[99] Код овог објекта из Новопазарске бање постоји један субсидијаран грађевински елемент. Иза простора са апсидом постављен је подзид који је спречавао обрушавања са падине на објекат. Наиме, стиче се утисак да је базилика делимично усечена у падину и да је стога било неопходно подизање подзида. Чини се да разлог овој концепцији са додатним интервенцијама и тежим решењима је намера да се респектује простор суседне капеле и њеног комуникацијског простора на шта смо већ указали у одељку посвећеном том старијем сакралном објекту. Оваква пракса поштовања и корелације објеката је примењивана. Навешћу веома сличне и истовремене примере овог карактера из старије фазе живота на Гара Цар Крум код Шумена у Бугарској[100], где је сличан положај античког храма и ранохришћанске цркве као у нашем случају и ситуацију са локалитета Муса Даги у Ликији, Мала Азија где је да би се афирмисао старији сакрални објект, ранохришћанска црква повучена ка падини брега и заштићена сличним подзидом као и наш објекат (план II). Уз унутрашњи зид апсиде налазе се субселије (синтронос) ширине 0,50 м што би могло означавати виши еклесиони положај овог објекта из Новопазарске бање.

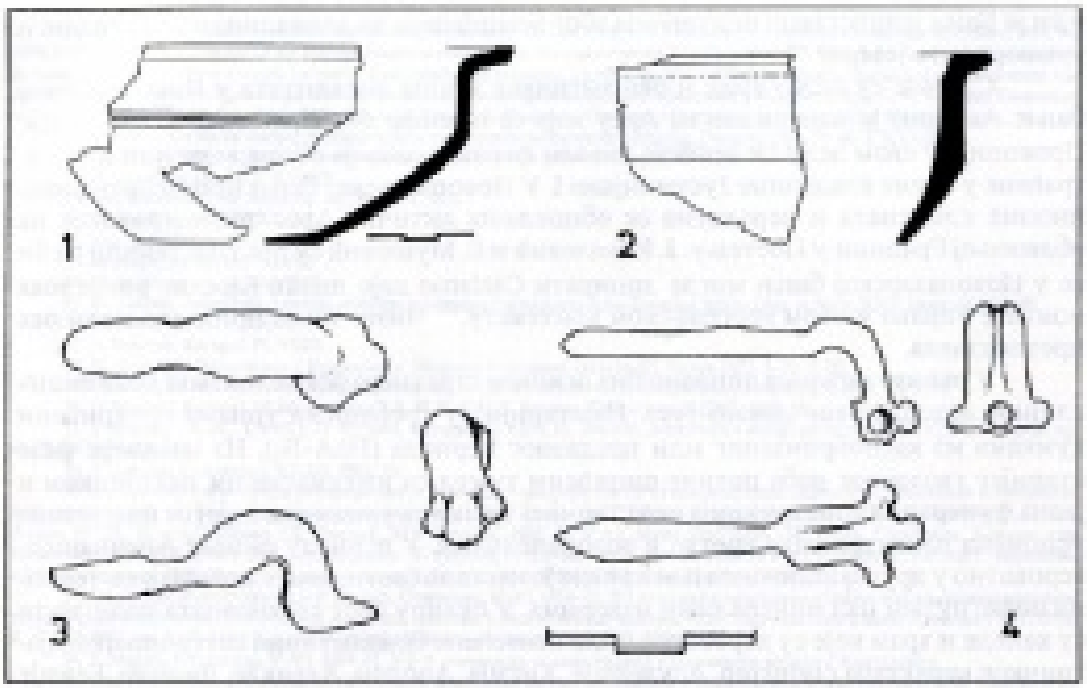

Сл. 25 – Керамика и фибуле из објекта I

Тешко је одредити, па и претпоставити, тај положај. Локалитет у Новопазарској бањи није био урбано средиште нити значајније субурбано или рустикално насеље. Његов сакрални значај проистиче из балнеолошког потенцијала овог места и његове сотеролошке и нејтричке надградње у дугој традицији коштовања. У таквим специфичним околностима у Новопазарској бањи могло је бити средиште хорепископа који је вероватно био повезан са епископијом неког оближњег градског пункта, можда Улпијане (?).

Сигурније се може закључивати о хронологији овог објекта. Посредно, наведене аналогије указују на његово датовање у VI век и повезују га са Јустинијановом градитељском делатношћу.[102] На жалост, простор око базилике, као и она сама, девастиран је неградњом изградњама и земљаним радовима на овом простору. Спорадични остаци слоја из VI века констатовани су код јужног ранга овог објекта. У њему су пајдне две фрагментоване злате и две гвоздене фибуле. Злате су блиског типолошког израза имају халотасти реципијент, вертикалан крат и хоризонтално разгрнут обод (сл. 25/1–2). Слични примерци пронађени су у слојевима VI века на Гамзиграду, Прахову и Чезави, а јављају се и на једноставнијим утврђењима из VI века у околини Новог Пазара (Шаровье).[103] Овом периоду припадају и гвоздене фибуле са подвијеном стопом. Примерак са краћом стопом (сл. 25/3) може се укључити у серију варваризованих византијских фибула, а објекат са издуженом стопом припада групи »далматинских« фибула истог хронолошког опредељења (сл. 25/4).[104]

На овом објекту, као и на осталим у Новопазарској бањи, нису уочене средњовековне интервенције. Потпуни недостатак средњовековног материјала сведочи о радикалном напуштању овог традиционалног културног места и сакралног средишта области. Тешко је проникнути у разлоге који су довели до овакве ситуације. Можда су са миграцијом становништва престале ромејске традиције или је по новим регионалним принципима преустројена црквена организација

или је Бања једноставно напуштена због асоцијација на апокалиптично огњено и сумпоровито језеро?

Сличне су недоумице и око античког имена локалитета у Новопазарској бањи. А. Еванс је помишљао на Арсу која се помиње код Прокопија.[96] Међутим, Прокопије у свом делу De aedificiis наводи фортификације обновљене или новосаграђене у време владавине Јустинијана I. У Новопазарској бањи нема фортификационих елемената и вероватно се обновљена античка Арса треба тражити на оближњој Градини у Постењу. Ј. Ковачевић и Е. Мушовић су претпоставили да би се у Новопазарској бањи могле лоцирати Caldanae које писац Барског родослова помиње управо у овом географском контексту.[97] Чини ми се прихватљивом ова претпоставка.

У оквиру резимеа поновно бих основне стратиграфске елементе овог вишеслојног археолошког локалитета. Најстарији су гробови са урнама прекривени хумкама из касноброназног или прелазног периода ($HaA–B_1$). Из најмлађе фазе старијег гвозденог доба потиче опљачкани тумул са инхумираним покојником и једна фунерарна конструкција око старијих хумки са урнама на којој се поштовала успомена на митолошке претке и родоначелнике. У периоду римске доминације, вероватно у другој половини II века овде је настало светилиште повезано са термама подигнутим над минералним изворима. У оквиру овог светилишта подигнуте су капеле и храм које су вероватно биле посвећене божанствима сотеролошко-ијатричког карактера (Јупитер, Асклепије, Хигија, Аполон, Херакле, Дионис, Геније места, итд.). Судећи према налазима сличног карактера, као што су нпр. Глава Панега, Баткун или Ламбеза,[98] може се претпоставити већи број оваквих објеката од којих су неки свакако уништени изградњом игралишта, али се неки можда налазе у неистраженом делу локалитета. Ови објекти су у примарној сакралној употреби до IV века када су преиначени у ранохришћанска светилишта. У новој функцији, са којом је само наглашен култни континуитет старијих објеката, ова ранохришћанска светилишта користе се до VI века када се њихова сакрална компетенција преноси на базилику подигнуту у VI веку.

Исходиште и темељ ове сакралне слике и култне вертикале су топли минерални извори на којима је изникла идеја о genii loci, спаситељима и исцелитељима са овог простора. Археолошки остаци откривени у Новопазарској бањи су реликвија те идеје осмишљаване и надограђиване више од два миленијума.

Напомене

1. Нивелацијом терена за постављање игралишта фудбалског клуба [illegible] уништена је била падина на којој су се налазили бројни објекти из [illegible] епоха. [illegible]
2. A. Evans, Antiquarian Researches in Illyricum, III, 1885, 53–55.
3. Р. Марић, [illegible] из нумизматике и епиграфике, Старинар V–VI, 1954–55, Београд 1956, [illegible].
4. [illegible]
5. A. Cermanović-Kuzmanović, Novopazarska banja, AP 26, 1985, Ljubljana 1986, 148–149.
6. [illegible] M. Garašanin, Grupa Donja Brnjica – Gornja Stražava u Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, Sarajevo 1983, 775–778.
7. D. Srejović, Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici, Glasnik MKiM, IV–V, 1959–1960, Priština 1960, 89 и даље; K. Luci, Nova grupa grobova na praistorijskoj nekropoli u Donjoj Brnjici, Glasnik MK, XIII–XIV, Priština 1984, 25–31; Д. Крстић, Праисторијске некрополе у Горњој Стражави, Зборник Народног музеја, XIV-1, Београд 1991, 231–242; В. Трбуховић – Л. Трбуховић, Доња Топоница, [illegible] некропола, Прокупље – Београд 1970, 73–77.
8. З. Летица, Пештер у бронзано и гвоздено доба, Старинар XXXII, 1981, Београд 1982, 13–35.
9. K. Luci, op. cit., 31, T. III; Д. Крстић, op. cit., T. VIII.
10. З. Летица, op. cit., 12–13, T. I.
11. Исто, 13.
12. М. Јевтић, Праисторијска некропола у [illegible], Гласник САД 6, Београд 1990, 92–102, сл. 1.
13. D. Srejović, Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians, Balcanica IV, Beograd 1973, 36–37, fig. 11, 12.
14. О овом [illegible] процесу видети З. Летица, [illegible] гробови у [illegible], Научни скуп «Сахрањивање код Илира», Београд 1979, 76–77.
15. В. Трбуховић – Л. Трбуховић, op. cit., 15–19, сл. 2–4.

16. L. R. Farnell, Greek hero cults and ideas of immortality, Oxford 1921; J. N. Coldstream, Hero-cults in the age of Homer, JHS, 96, 1976, 8–17; A. D. Nock, The cult of the Heroes, Essays in religion and the ancient world 2, Oxford 1986, 575–602; A. M. Snodgrass, Les origines du culte des héros en Grèce antique, La morte, dans les sociétés anciennes, Cambridge, 1982, 107–120; I. Morris, Burial and ancient society, the rise of the Greek city state, Cambridge, 1987. За археолошке манифестације овог проблема упоредити нпр. C. K. Williams, Excavations of Corinth, AD 2[illegible] (1973–74), Athens 1979, 230–[illegible]; M. Popham, E. Touloupa, The hero of Lefkandi, Antiquity, LVI, 1982, 169 и даље.

17. M. Jevtić, Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području, Beograd 1983, 39–40, T. XXVIII/2.

18. Isto, T. XXX/11; M. Stojić, Gvozdeno doba u basenu Velike Morave, Beograd 1986, 80–81.

19. M. Jevtić, op. cit., 24, T. XXIX/2.

20. Isto, T. XXVIII/3; M. Stojić, op. cit., 81–82, T. 35/1.

21. M. Jevtić, op. cit., T. XXX/7.

22. Isto, T. XXVIII/6, XXIX/3.

23. M. Stojić, op. cit., 80, T. 34/12.

24. M. Jevtić, op. cit., T. XXVIII/7.

25. M. Zotović, Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije, Diss. et Mon. XXV, Beograd 1985, 95.

26. M. Jevtić, op. cit., T. XXIX/4.

27. D. Srejović, Karagač, Pl. VIII/3.

28. M. Зотовић, [illegible] у [illegible], Зборник Народног музеја, III, Чачак 1972, 1–18, T. III.

29. M. Stojić, op. cit., 82, T. 35/4, 5; M. Jevtić, op. cit., 37, T. XVIII/9; [illegible] Новопазарски зборник, 3, 1982, 12, T. 2/8.

30. D. Srejović, Karagač, 58–68, гробови 1–3, Pl. V–VIII; Ђ. Летица, Старинар, XXXII, 1981, 11.

31. Ђ. Летица, op. cit., T. VIII/1; D. Srejović, Karagač, Pl. VIII/5; M. Zotović, Arheološki i etnički problemi, T. XXVIII/5; M. Jevtić, op. cit., T. XXXVII–XXXIX.

32. Ђ. Летица, Старинар, XXXII, 1981, 15.

33. На тракијој територији регистрован је већи број примера где су старији култни објекти из бронзаног и гвозденог доба [illegible] у античком и касноантичком периоду нпр.: Панагюр (Г. Китов, Археология, 1989/3, 25–31); Стрелча (Г. Китов, [illegible] 1977), 12 и д.); Бабяк (Д. Иванов, АОР Пловдив, 1983, 96 и д.); Мало Търново (М. Гумов, Гробница, Херакле или Светилище?, МПК, 1962/1, 30 и д.); Дефинан (П. Павлов, Г. Китов, АОР Сливен, 1980, 98 и д.); Правец (Г. Китов, Г. Борисова, АОР Благоевград, 1988, 63 и д.); Филипополис (Л. Ботушарова, ГНАМ, IV, Пловдив 1960, 97 и д.), итд.

34. На ову могућност указао је Р. Марић, Старинар, V–VI, 1954–55, 357. Случају о [illegible] Genius loci и античким култовима [illegible] такође Р. Марић, Антички култови у нашој земљи, Београд 1933, 55; упоредити о овом проблему W. F. Otto, R. E. XIII, 1927, col. 1155–1160; K. Latte, Römische Religionsgeschichte, München, 1960, 180.

35. Р. Марић, Старинар, V–VI, 1954–55, 357–8; споменик се сада налази у Народном музеју у Крагујевцу.

36. Ову могућност је изнела М. Мирковић, Бенефицијарна станица код Новог Пазара, Жива Антика, XXI, Скопље 1971, 263–271.

37. M. Мирковић, Beneficiarii consularis на споменицима из Новог Пазара, Новопазарски зборник 9, Нови Пазар 1985, 27–32.

38. Сличан је и са ара посвећеном Јупитеру из Постења која се може повезати са обližњом станицом (Д. Ковачевић, Зборник Историјског музеја Србије, 13–14, Београд 1977, 10 и д.).

39. Ту је евидентирана грађевина сличне основе и димензија. Уз њу је нађен фрагмент глифованог мортаријума из IV века (Д. Алексић, Рекогносцирање терена, Новопазарски зборник, 9, 1985, 242). У овом контексту занимљиво је и присуство три монограма [illegible] у [illegible] средњовековне цркве на овом локалитету (Н. Ж. Петровић, Рашка, [illegible] I, Београд 1984, 161).

40. Г. Иванов, Археологија, 1994/3, 1–17. Сличне појаве и манифестације јављају се на бројним светилиштима посвећеним са [illegible] где су поштовани Тракијски коњаник, Асклепије, Хигија, Херакле, Аполон, нимфе, итд. Упоредити [illegible] у [illegible] уз термални извор Гладна Поляна (В. Дечев, Арх. изв. на Народ. музеј I, 1907, 32 и д.), Саморовој бани (Б. Геров, Год. на Соф. унив. Фил. фак., том 54, 3, 1959–60, 360 и д.), Димовалево (Г. Кацаров, Год. на Пловдив. народ. библ. и муз. 1925, 11 и д.), Кураклин (Г. Михайлов, Год. на Соф. унив. Фил. фак. 48, 1952–53, 248 и д.), Батковице (D. Tsontchev, Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun, Sofia 1941), а са нашег терена упоредити [illegible] из Куршумлије у Крушару (П. Петровић, Старинар, XV–XVI, 1964–65, 250 и д.).

41. K. Schefold, AD 2, 24, 1969 (1970), 287 и д.

42. Gh. Popilian, Ceramica romana din Oltenia, Craiova 1976; O. Brukner, Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Diss. et Mon. XXIV, Beograd 1981; S. Petković, Rimska keramika Ulpijane, Beograd 1996.

43. M. Гарашанин, M. Р. Васић, Г. Марјановић-Вујовић, Трајанов мост — Castrum Pontes, Ђердапске свеске, II, Београд 1984, 74 и д.

44. За керамику са Каратаса, која је стратиграфски добро документована, упоредити радове Н. Јовановић, Керамика [illegible] и западног бедема локалитета Дијана — Караташ, Ђердапске свеске IV, Београд 1987, 49 и даље; Т. Цвјетићанин, Касноантичка керамика са Каратаса (дипломски рад), Београд 1990.

45. I. Čremošnik, Nalaz[illegible] rimskim [illegible] u BiH, GZM, XVIII, Sarajevo 1963.

46. Упоредити налазе из Нове Вукупрове (A. Jovanović, Nakit u rimskoj Dardaniji, Diss. et Mon. XXI, Beograd, 1978, 70 и даље).

47. В. Николова, Римската вила в м. Кралев дол, Пернишки окръг, Разкопки и проучвания, XIV, София 1983.

48. D. Srejović, Karagač, гроб 3, Pl. X.

49. В. Николова, op. cit., 49. А. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижић, Д. Срејовић, Античка Дукља — некрополе, Цетиње 1975, 292, гроб 257; тип пехара II/15.

50. J. W. Hayes, Late Roman Pottery, London 1972, 405 и д.; даље разраде ове теме код R. V. Anderson, Macedonian Terra Sigillata Ware from Stobi, RCRF, XXIII–XXIV, München 1984, 137 и д.

51. R. V. Anderson, op. cit.; В. Снеговска, Прилог кон проучувањето на керамика со печатени орнаменти од Македонија, МАА, 2, Прилеп 1976, 117–[illegible]; Т. Цвјетићанин, Луксузни посуди из локалитета Стоби из колекције Народног музеја, Зборник Народног музеја, XIII-1, 1988, 137–147.

52. В. Николова, op. cit., 33–34; Л. Руњак Славкова, Археологија, 1964/1, 43.

53. S. Petković, op. cit., 17–18.

54. J. Rigoir, Les sigillées paléochrétiennes grises et orangées, Gallia, XXVI/1, Paris 1968, 200 и д.

55. D. Bojović, Rimska keramika Singidunuma, Beograd 1977, 29–30, T. XII/144, XIII/145. Види у: Lj. Bjelajac, Terra sigillata u Gornjoj Meziji, Import i radionice Viminacium–Margum, Posebna izdanja 23, Beograd 1996.

56. За методолошки поступак при дефинисању овог производног керамичког J. Rigoir, Y. Rigoir, J. F. Meffre, Les dérivées des sigillées paléochrétiennes du groupe atlantique, Gallia, XXXI/1, Paris 1973, 207 и д.

57. Т. Цвјетићанин, Стоби, 146, Т. V/4.

58. Gh. Popilian, op. cit., 31, Pl. XX/235.

59. I. Čremošnik, Nalazi bojene keramike u BiH iz rimskog doba, GZM, XI–XVI, Sarajevo, 1961, 198 и даље; А. Цермановић-Кузмановић, Сликана керамика и њена проблематика, Старинар, XXIV–XXV, 1973–74, Београд 1975, 103 и д.; O. Brukner, op. cit., 32; S. Petković, op. cit., 18–20.

60. [illegible] (H. Rooimann, Pottery of the Roman Period, Princeton-New Jersy, 1959, [illegible] 213-215, 268, 502).

61. S. Fidanovski, op. cit., T. 8/13.

61a. [illegible] Gh. Diaconu, Über die [illegible] Dacia, XV, 1971, 246 и д.

62. В. [illegible], op. cit., T. [illegible]

63. [illegible] А. Јовановић, [illegible] Новопазарски зборник 9, 1985, 33-36.

64. [illegible] Б. Јосифовска, [illegible] Жива Антика, IV/2, 1956, 279 и д.; Г. Димитровска, [illegible] МАА, 5, Прилеп 1978, 131-138; Д. Вучковић-Тодоровић, [illegible] Старинар, VII-VIII, Београд 1956, 296 и д.; [illegible] Годишен зборник на Филозоф. фак., 26, Скопје 1974, 113; Е. Петрова, [illegible] МАА, 7-8, 1987, 97-107; [illegible] Скупи — [illegible] МАА, 9, 1988, 170-172; Е. Петрова, [illegible] МАА, 11, 1987-1989, Скопје 1990, 129-140.

65. За [illegible] F. W. Deichmann, Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern, JDAI, 54, 1939, 105 и д.; J. M. Spieser, La christianisation des sanctuaires païens en Grèce, Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern, Tübingen 1976, 309 и д.; P. Brown, The cult of the saints its rise and function in Latin Christianity, Chicago 1981; [illegible] Кирил (J. Тодоров, [illegible] Софија 1925, 42-43, [illegible] Археологија 1993/3, 38-43.

66. D. Bojović, A. Lalović, D. Janković, Two Late Roman Temples at Gamzigrad, Arch. Iug. XIX, 1978, Beograd, 1979, 54-63.

67. M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 143-154.

68. У [illegible] (K. Majewski, Thracia IV, 1977, 196-206; L. Botuschanova, E. Kaisjikova, Pulpudeva, 3, 1979, 122-143; [illegible] 1958, 190-198; [illegible] 16, 1990, 97-112), а у Македонији у Стобима (Д. Вучковић-Тодоровић, Syrbotis, Београд 1964, 17 и д.) и [illegible] Скопје 1966, 98-109).

69. A. Böhme, Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel, Saalburg Jahrbuch, XXIX, 1972, 48.

70. [illegible] (М. Петрова, Археологија, 1973/2, 46-47, сл. 2), [illegible] Гамзиград — [illegible] Београд 1983, 100, сл. 67, 70) и [illegible] (J. Barton, Les monuments paléochrétiens de Roumanie, Vatican, 1977, 138-144, fig. 40/2).

71. Упоредити [illegible]

72. В. [illegible], op. cit., [illegible] В. Bürger, Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus, Iatrus — Krivina II, Berlin, 1983, T. 48/104; Д. Мркобрад, А. Јовановић, Самоград — археолошка истраживања, Новопазарски зборник, 13, 1989, T. II/24.

73. Г. Кузманов, [illegible] XIII, Софија 1973, 39, T. 25/11 2.

74. М. Милинковић, [illegible] Новопазарски зборник, 7, 1983, 35, [illegible] Новопазарски зборник, 12, 1988, 9, сл. 2/6, 2.

75. В. [illegible], op. cit., 34.

76. В. [illegible] Новопазарски зборник, 13, 1989, 12, сл. 3/2; Д. Мркобрад, А. Јовановић, op. cit., [illegible] Београд 1989, 150, сл.

77. Т. Цвјетићанин, [illegible] Зборник радова Народног музеја, XVIII, Чачак 1989, 109, T. 4.

78. [illegible] Зборник радова Народног музеја, XVIII, Чачак 1988, 88-89, T. I/3, 2; В. [illegible] Новопазарски зборник 14, 1990, 16.

79. [illegible] у Србији, Београд 1990, 65-66.

80. Гамзиград, каталог изложбе, Београд 1983, 136, кат. бр. 216.

81. [illegible] 106/9; Д. Мркобрад, А. Јовановић, op. cit., T. VII, 2.

82. В. [illegible], НЗ, 12, 1988, сл. 3/2; М. Милинковић, НЗ, 7, 1983, 35, T. XXI; Д. Премовић-Алексић, [illegible] у Бибреку, Новопазарски зборник, 13, 1989, 22, T. I/2.

83. М. Милинковић, НЗ, 7, 1983, T. IV/1.

84. Г. Кузманов, op. cit., [illegible] La céramique et les lampes, in: Caričin grad II. Le quartier sud-ouest de la ville haute, ed. B. Bavant, V. Kondić, J. M. Spieser, Collection de l'École française de Rome 75, Belgrade-Rome 1990, [illegible]

85. Т. Цвјетићанин, [illegible] Чачка, Зборник радова Народног музеја, XVIII, Чачак 1988, 122; Д. Мркобрад, А. Јовановић, op. cit., T. VI/3.

86. Гамзиград, каталог, ст. 131, сл. 106/7.

87. М. Милинковић, НЗ, 6, 1982, сл. 3/6; [illegible] Д. Мркобрад, НЗ 9, 1985, T. IV; В. Ивановић, НЗ, 12, 1988, сл. 2/6; Д. Премовић-Алексић, НЗ, 13, 1989, T. II/2; Т. Цвјетићанин, Зборник радова Народног музеја, XVIII, Чачак 1988, 122.

88. М. Поповић, Утврђење на Крсу у [illegible] Новопазарски зборник, 8, 1984, 15, сл. 3.

89. A. Alföldi, The Conversion of Constantine and Pagan Rome, Oxford, 1969, 51.

90. [illegible] Београд 1986, 12 Fig. 381.

91. Гамзиград, каталог, 106/9, [illegible] Ђ. Јанковић, Подунавски део области Аквиса, Београд 1981, 131, сл. 47, [illegible] Д. Мркобрад, А. Јовановић, НЗ, 13, 1989, T. VII-2; М. Милинковић, НЗ, 7, 1983, T. IV/1.

92. Љ. [illegible], op. cit., [illegible] Ђ. Јанковић, Аквис, 133, сл. 53; В. Ивановић, НЗ, 12, 1988, сл. 2/5.

93. Ђ. Јанковић, Аквис, 133-134, сл. 51; В. Ивановић, НЗ, 12, 1988, сл. 2/7.

94. Гамзиград, каталог, 131, сл. 106/6.

95. M. Georgopulu, AD, 17, B2, 1972 (1977), 363, сл. 3; И. Микулчић, Скопје со околните тврдини, Скопје 1982, 111-114, сл. 42; С. Стефанов, [illegible] XXXIV, Софија 1974, 286-292, сл. 33.

96. М. [illegible] Старинар XXXII, 1981, Београд 1982, 61-63.

97. Д. Вучковић-Тодоровић, Ђ. Стричевић, Старинар, VII-VIII, 1956-57, Београд 1958, 409.

98. У [illegible] (L. Press, Latomus, XXXVIII/4, 1979, 960 и д.).

99. М. [illegible], Чачак — [illegible] Старинар, XXXIII-XXXIV, 1982-1983, Београд 1984, 182, сл. 8.

100. [illegible] Археологија, 1964/4, 53-62.

101. A. Dilea, Turkish Review of Archaeology, XXIX, 1991, 164, fig. 2.

182. Ово датовање се односи на аналогне примерке из Чечана, Доњег, [illegible] из Улпијане, док су примерци [illegible] Новом [illegible] (D. [illegible], [illegible] 1952, 70) старији.

183. Гамзиград, Каталог, [illegible], 1981, [illegible] С. В. Јанковић, Аквис кат. [illegible]; М. Вешић, Старинар XXXIII-XXXIV, 1982-83, кат. 101; М. Милошевић, [illegible] 6, 1982, 135, кат. 3/7.

184. Ђ. Јанковић, Аквис, 172, 174-5.

185. A. Evans, Antiquarian Researches in Illyricum, III, 1885, 34.

186. Ј. Калић, [illegible] «AREA», Зборник радова Византолошког института, 17-28, Београд 1980, 9-16.

187. Ј. Ковачевић, Најновији резултати на истраживању старог Раса, Зборник Историјског музеја Србије, 13-14, Београд 1977, 16.

188. [illegible] примере са балканског простора наведене у [illegible] 40. [illegible] [illegible] – [illegible] ([illegible], Tirane 1971, [illegible]); [illegible] Београд 1933, 10-15).

Dr Aleksandar Jovanović

ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION OF THE NOVI PAZAR SPA

The following stratigraphical situation was obtained in the course of archaeological exploration carried out in the Novi Pazar spa from 1985 to 1989:

— The oldest layer is made up of 4 tumuli with separate graves — urns. Judging by the basic sepulchral elements these graves are tied to the Donja Brnjica — Gornja Strašava culture group and date from the late bronze age (IIa A — B1) /structure A on plan I/.

— The ruined tumulus with registered corpse interment /structure B on plan I/ as well as a funerary structure surrounding the older tombs with urns date from the last phase of the bronze age. This structure, dedicated to mythological ancestors and progenitors, probably served a memorial purpose.

— During the period of Roman domination, probably during the latter half of the II century AD, a sanctuary tied to the public baths built around the mineral spring was raised on this spot. Within this sanctuary a chapel /structure C on plan I/ and a temple /structure D on plan/ have been found. They were dedicated to soteriological and huric deities (Jupiter, Asclepius, Hygia, Apollo, Dionysus, Heracles, Genius loci etc.). Towards the end of the IV century, these structures were transformed into paleo-Christian chapels. They remained in this function until the VI century and the erection of a larger basilica on the locality /structure F on plan/. The entire complex was deserted around the end of the VI and the beginning of the VII century.

All the excavated structures served a religious purpose. They are connected by the warm mineral springs as the basic sacral potential of this place.

Др Марко Поповић
Археолошки институт
Београд

УДК 726
22. септембар 1995.

ПОДРУЧЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ГЛУХАВИЦЕ
– Остаци насеља, некропола, црквина и трагови рударских радова –

У претходним бројевима Новопазарског зборника започели смо објављивање резултата археолошког рекогносцирања средњовековног Раса са околним подручјима.[1] У немогућности да добијене резултате прикажемо целовито за шире подручје Југозападне Србије, што остаје да се учини у будућности, одлучили смо се за парцијално објављивање археолошке топографије засноване на резултатима теренске проспекције појединих мањих целина. У хронолошком смислу ограничили смо се само на раздобље средњег века у ширем смислу, што је првенствено било условљено самим открићима на терену. Примењени метод рекогносцирања, заснован највећим делом на анкети становништва и анализи индикативних топонима, омогућио је евидентирање локалитета, углавном из млађих епоха са јасно уочљивим површинским траговима, као и оних чије је постојање посведочено у сачуваној топономастици или народној традицији.[2] Овакав начин проспекције даје задовољавајуће резултате на подручјима са интензивном земљорадњом, док у областима које су претежно под шумом и ливадама са мало обрадивог земљишта, какав је овде случај, откривање трагова локалитета са слабије очуваним материјалним остацима веома је отежано. У таквим условима потребно је применити и друге методе (анализа индикативних микролокација са пробним сондирањем, аероснимања и др.) за шта није било могућности. Стога, у зависности од расположиве грађе, овде ћемо дати приказ средњовековних и позносредњовековних налазишта, који ће уз познате податке из историјских извора допринети бољем познавању Глухе Васи, односно Глухавице,[3] као једног од значајних рударских средишта средњовековне Србије.

Пре преласка на разматрање топографских података о средњовековној Глухавици задржаћемо се укратко на познатим и већ раније објављиваним подацима који се односе на ову рударску насеобину. У историјским изворима она се први пут помиње средином друге деценије 14. века, у познатој повељи краља Милутина манастиру Бањској. Уз бројне друге поседе, краљ је својој новозаснованој задужбини уступио и доходак од топионице и рудара у Глухој Васи.[4] Нешто касније, око 1330. године, и његов наследник, краљ Стефан Урош III, је део годишњих прихода од гвожђа произведеног у Глухој Васи доделио свом манастиру у Дечанима.[5] Ови изворни подаци поуздано су сведочанство о значају који је рудник гвожђа у Глухој Васи, односно Глухавици, имао током 14. века. Да је у питању било важно привредно средиште сведочи и чињеница о његовом веома раном запоседању од стране Турака. Већ марта месеца 1396. године у Глухавици се налазио турски кадија који од Дубровчана захтева плаћање царинских дажбина.[6] Овај догађај са далекосежним последицама у непосредној је вези са поразом и протеривањем Вука Бранковића. Највећи део његове области Турци су уступили свом, тада верном, вазалу кнезу

Стефану Лазаревићу, али су за себе задржали стратешки најзначајнији део са тврђавама Јелеч и Звечаном[7] и Глухавицом као важним привредним средиштем.[8] Ни касније, када су Бранковићеви били принуђени разнети посеби, ово подручје Турци нису напустили. Ово стање нове врсте двовлашћа остало је све до коначног турског освајања 1455. године.[9]

Крајем 14. и током прве половине 15. века, иако под турском контролом, Глухавица се као значајно рударско средиште интензивно развија. Ту поред осталих борави и дубровачки трговац, а и глухавички поклисари и закупци рудника, изгледа, одржавају жив контакт са Републиком св. Влаха. У документима Дубровачког архива помиње се тада познати трговац Бјеладин, а 1426. године и трговац Радослав из Глухавице који се, најдуже са неким пословним људима из оближњег Трговишта, задуживао у Дубровнику.[10] У време похода Мурата II на Србију, 1439. године, у Глухавици се помињу неки трговци као људи султанови.[11] Године 1451. у Дубровнику су ради трговачких послова боравили неки жители Глухавице, турски поданици који су носили пасошко писмо. И седам година касније, у децембру 1458. године забележен је долазак глухавичких трговаца са султановим писмом упућеним дубровачкој влади.[12] Занимљиво је питање, на које се не може поуздано одговорити, да ли се овде ради о турским трговцима, како се то среће код неких аутора,[13] или је реч о домаћим људима који су били само султанови поданици, што нам се чини вероватнијим. У том разговору, као и касније, током друге половине 15. века, постоје сведочанства о боравцима дубровачких трговаца у Глухавици, повезању са локалним жителима, као и њиховим дужничким потраживањима. Интензивно пословање, посебно преузимање робних кредита у Дубровнику од стране Глухавичана, настављено је и у првим деценијама 16. века.[14] Судећи према забележеним именима глухавички трговци били су претежно хришћани, али се крајем 15. века међу њима јављају и муслимани, најчешће исламизирани мештани.[15]

У време успостављања османске власти, 1396. године, и касније, током наредна готово два столећа, Глухавица је као значајно рударско и прометно средиште имала статус трга. На то указује, поред осталог, и њен нови турски назив Демирци Пазар (Демурџи = базари), односно Трг Гвожђа. Ту се, као што је већ речено, налазило седиште кадије, а у другој половини 15. века Глухавица је и средиште нахије. У турском катастарском попису босанског санџака из 1489. године је уписана је «нахија Демирци Пазар, друго име Глухавица».[16] Било је то, изгледа, време просперитета ове рударске насобине, на шта указује податак да је у односу на претходно стање овде приход био готово удвостручен.[17] И неколико деценија касније, у једном дефтеру из 1559/60. године, помиње се Глухавица као нахија у кази Нови Пазар, у босанском санџаку.[18] Међутим, већ крајем 16. века Глухавица више није нахијско седиште, већ обично село. У попису босанског санџака, односно казије Јелеч у кадилуку Нови Пазар, међу 106 села и засеока забележена је и Глухавица са својим жителима. Демирци Пазар у овом попису јавља се на два места. У првом делу пописана су само четири домаћинства која су плаћала фиксирану одштетину.[19] У тексту се каже да та домаћинства припадају манастиру Милешеви[20] и да се воде на Јовица, сина Петрова. Изгледа да је у питању неки засолак Глухавице који је као манастирски посед посебно пописан. У другом делу пописа регистрована су 73 хришћанска и 2 муслиманска домаћинства. По структури приходи јасно је уочљиво да су у питању пољопривредници, којима припадају још три воденице и једна ковачка радња.[21] Драгоцени подаци из овог дефтера показују да је током друге половине 16. века највећим делом већ био замрла производња гвожђа у Глухавици, што се морало драстично одразити и на структуру становништва. Међутим, то је, изгледа, био постепен процес, уз опадање и сеоске производње на

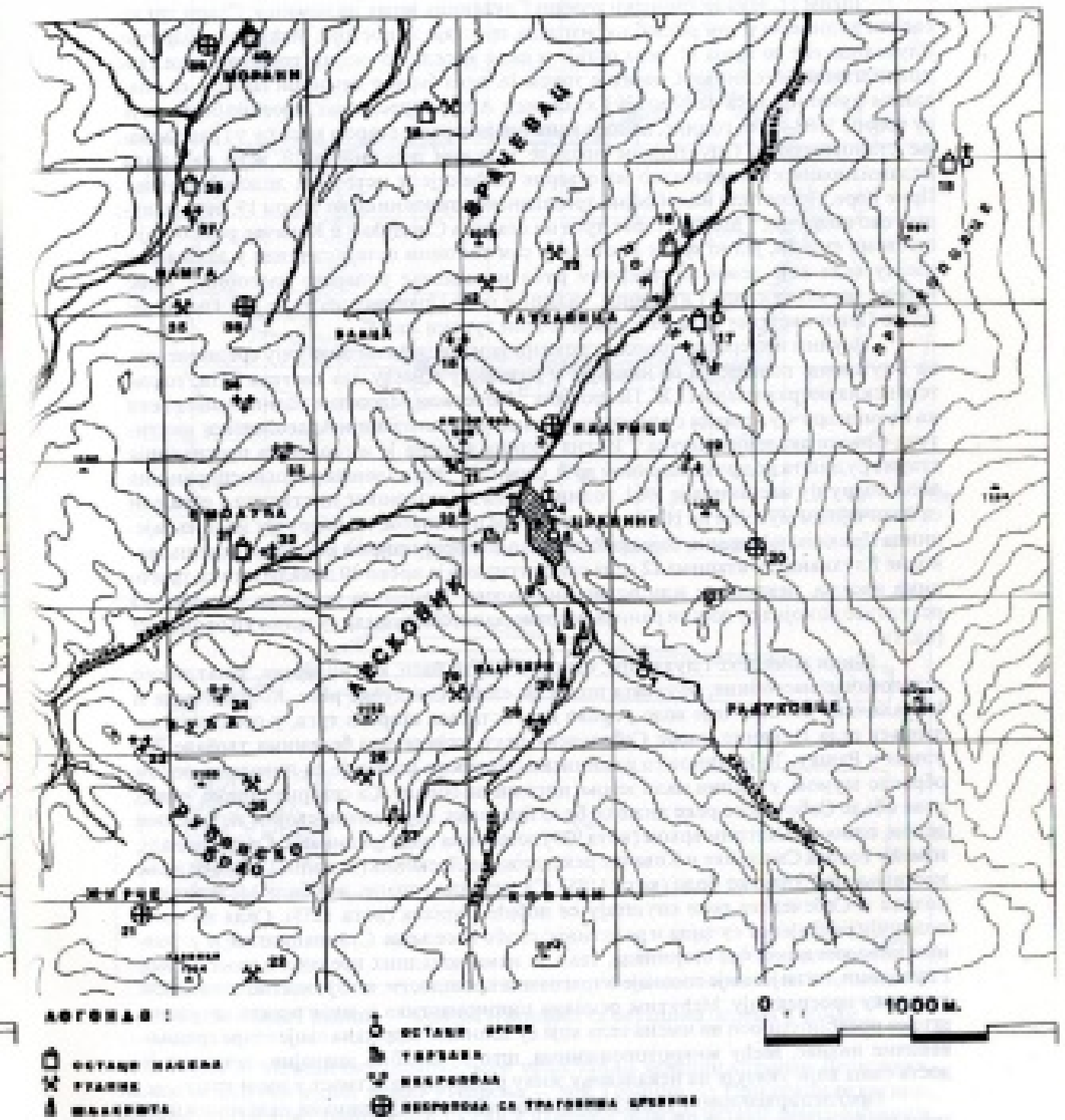

Сл. 1 – Карта археолошких налазишта на ободу средњовековне Глухинице

локалне потребе. Године 1582, на пролазу кроз Нови Пазар млетачки посланик Паоло Контарини забележио је да од гвожђа из Глухавице локалне занатлије израђују топузе, катанце, и сл.[22]

Током 17. века историјски извори Глухавицу више не помињу. Стари трг са својим рудником у том раздобљу, изгледа, престаје да постоји. Међутим, подручје Глухавице све до краја 17. века остаје и даље насељено својим хришћанским становништвом. Муслимани, којих је током 16. века било у Демирци Пазару, са опадањем функција трга напуштају Глухавицу. Аустротурски рат, посебно борбе које су вођене 1688–1690. године, доносе коначно разарање старом насељу уз расељавање становништва. Опустошене пределе у првим деценијама 18. века насељава исламизирано становништво из северне Албаније и источних делова садашње Црне Горе. Преостало малобројно хришћанско становништво током 19. века напушта ово подручје.[23] Место старог трга на ставама Смолућке и Ковачке реке остаје, по свему судећи, једно време пусто, док сам топоним остаје сачуван у данашњем имену села које лежи на северном рубу некадашње рударске насеобине. Ново насеље на месту старе Глухавице, садашње село Црквине, настало је у годинама после Првог светског рата уз један затечени турски Хан.[24]

Научни интерес за трагове споменичког наслеђа на подручју средњовековне Глухавице почиње да се исказује у раздобљу између два светска рата, током теренских истраживања П. Ж. Петровића.[25] Почетком педесетих година нашег века на овом подручју вршена су рекогносцирања у организацији Археолошког института Српске академије наука.[26] Истих година вршена је и геолошка проспекција старих рудишта под руководством др В. Симића.[27] Археолошка рекогносцирања на овом подручју наставила је 1981. године екипа Археолошког института у сарадњи са Завичајним музејом из Новог Пазара.[28] Том приликом, на подручју месних заједница Црквине и Морани, које приближно одговарају ширем комплексу средњовековне Глухавице, у атарима 12 села евидентирано је преко 40 локалитета са траговима насеља, некропола или рударских радова. Поменута теренска открића, уз резултате до којих су дошли ранији истраживачи, омогућила су приступ овом раду (сл. 1).

Шири комплекс Глухавице, односно Глуве Веси, као рударске, занатлијске и трговачке насеобине, обухвата подручје слива Смолућке реке, Ковачке реке и Металичког потока, чије воде управо крај остатака старога трга, у средишту садашњег села Црквине, творе Себечевску реку, која се под бедемима тврђаве Рас улива у Рашку. То је изразито планинско сточарско подручје са ливадама, делом обрасло шумом, уз веома мало земље погодне за обраду. Са северне стране, изнад леве обале Себечевске реке диже се брдо Врачевац, које једним својим истуреним делом, односно Оштрим врхом (кота 939) доминира над Црквинама. Са југозапада, између токова Смолућке и Ковачке реке, диже се Лесковик (кота 1082) који се даље наставља на Руђинско брдо (кота 1185). Са источне стране, до обала Металичког потока и Себечевске реке спуштају се побрђа Турјака (кота 1253). Села на овом подручју разбијеног су типа и релативно слабо насељена. Становништво је углавном новодосељено, без старинаца, тако да нема локалних предања о некадашњој Глухавици, нити је много сазнаје о траговима прошлости, што је знатно отежавало теренску проспекцију. Међутим, основна топономастика је ипак остала сачувана, што се посебно односи на имена села која су већином задржала своје старе средњовековне називе. Међу микротопонимима, што је посебно значајно, сачувано је доста оних који указују на некадашњу живу рударску делатност у овом крају.

Преглед археолошке топографије започећемо са Црквинама, садашњим центром месне заједнице и средиштем комплекса средњовековне Глухавице. У атару села евидентирано је више локалитета. На купастом узвишењу над ставама Смо-

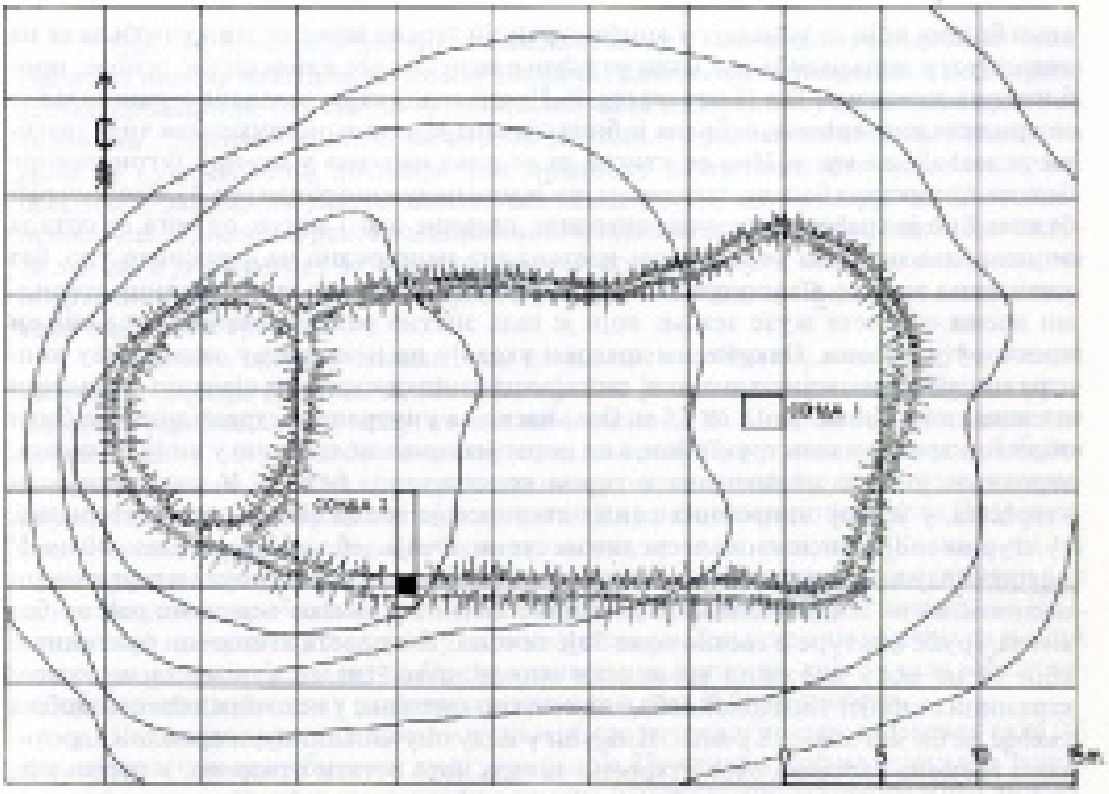

Сл. 2 — Остаци утврђења на лок. Градина — основа

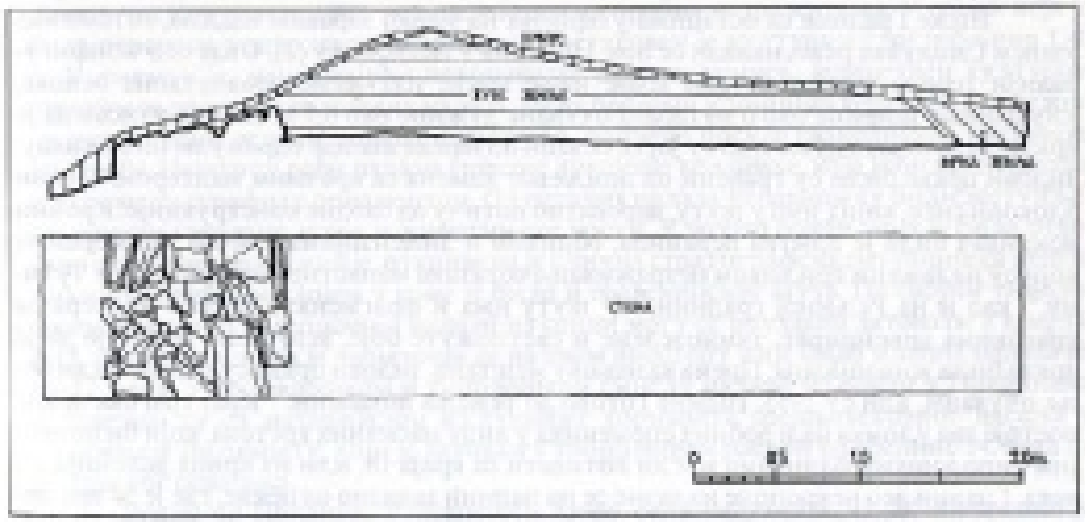

Сл. 3 — Лок. Градина — Основа и профил са остацима бедема у сонди 2

Лушке реке и Металичког потока, које представља северни огранак Лесковика. Налазе се трагови једног мањег утврђења — лок. Градина (1). Приликом рекогносцирања 1951. и 1962. године овде су евидентирани војасни остаци фортификација обрасли храстовом шумом и покривени дебелим слојем сувог лишћа, што је било повод за мања сондажна истраживања, која су обављена 1984. године. Према трагo-

њима бедема који се уочавају у конфигурацији терена може се закључити да се на локалитету налазило једно мало утврђење неправилне елипсоидне основе, приближних димензија 35 x 15 метара (сл. 2). Према оделу са југоисточне стране, одакле се прилазило утврђењу, одбрана је била ојачана јаком конструкцијом чији трагови подсећају на кулу. Има се утисак да се улаз налазио у оквиру југоисточног бедема. Структура бедема истражена је у једној подужној сонди (сл. 3). Спољни руб бедема био је грађен у техници сухозида, ширине око 1 метар, од кога су остала очувана два најнижа реда камена постављена непосредно на стеновито тло, без удубљења темеља. Са унутрашње стране сухозида налазио се на згарним остацима насип од чисте жуте земље, који је сада знатно разувучен према средишњем простору утврђења. Откривени трагови указују на некадашњу занимљиву конструкцију бедема, који се, изгледа, састојао од каменог сухозида ојачаног земљаним насипом ширине не мање од 1,5 м. Овај насип са унутрашње стране могао је бити обложен дрвеном конструкцијом, а од истог материјала, односно у виду палисада, вероватно је била облицована и горња конструкција бедема. У унутрашњости утврђења, у једној од пробних сонди откривен је веома танак, готово стерилан, културни слој који лежи непосредно на стени, а чија дебљина не прелази 40 цм. У његовом најнижем делу, који лежи под површинским слојем хумуса и разувученим насипом жуте земље, најбоље је неколико ситних уломака керамике рађене без витла, грубе фактуре и светло-мрке боје печења. То су доста атипични фрагменти, који се не могу поуздано временски определити. Има се утисак да се ради о керамици старијег гвозденог доба, али се ни позније датовање у неко од млађих раздобља такође не би могло искључити. Имајући у виду ову чињеницу, и проблем одређивања времена настанка овог утврђења за сада мора остати отворено. У питању је, очигледно, утврђење које је било веома кратко у употреби. Његов настанак и трајање сасвим поуздано припадају неком раздобљу старијем од средњовековног Глухавице.

Насеље Градине са остацима утврђења на мањој заравни падине, готово над ушћем Смолучке реке, налази се лев. Црквина у Лесковнику (2). Оно се у конфигурацији терена назире остаци једне мање цркве подужне правоугаоне основе, унутрашње ширине око 6 метара, а очуване дужине око 8,5 м. Има се утисак да је црква била нешто дужа и да су јој се остали олтарске апсиде одронули низ падину. Зидови цркве били су грађени од ломљеног камена са кречним малтером. Тесани блокови сиге, којих има у шуту, вероватно потичу од сводне конструкције. Кровни покривач била је плитка керамида, обликом и димензијама слична примерцима који су налажени приликом истраживања остатака манастира на Црквини у Тутишу,[29] као и на Рељиној градини.[30] У шуту има и фрагмената фреско малтера са траговима црвенкасто-мрке, тамноплаве и светложуте боје, што јасно показује да је црква била живописана. Према казивању мештана, зидови цркве су раније били боље очувани, али су 1955. године готово до темеља порушени.[31] Крај трагова цркве постоје два уломка надгробних споменика у виду масивних крстова, који би по својим типолошким одликама могли потицати са краја 18. или из првих деценија 19. века. Главни део некрополе налазио се на падини западно од цркве, где је до пре неколико деценија постојало више надгробних споменика, који су сада сви уништени.

Осим ове цркве, за коју мештани сматрају да је најстарија, у атару села постоје остаци још три цркве уз које су се такође налазиле и некрополе. Једна од њих налазила се неколико од насеља, под Оштрим брдом, близу ушћа Глухавичког потока (3). Трагови цркве, која је, изгледа, била малих димензија, разорили су недавно бујице.[32] Око цркве постојала је и некропола, делимично уништена ерозијом, а делом засута наносима потока. Уломци надгробних споменика који се могу видети у корипту потока могли би се датовати у прву половину 16. века.

Трагови преостале две цркве забележени су у самом центру садашњег села. Према казивању мештана, на њиву Шасима Абибовића, непосредно испод зграде сеоске продавнице (4), све до средине овог века налазили су се остаци цркве са зидовима грађеним од сиге, на којима је било и трагова живописа. Приликом грађења куће на истој локацији сви зидови су уништени. Око остатака цркве приликом земљаних радова наилазило се на кости, што указује на постојање некрополе. Приликом рекогносцирања 1951. године, екипа Археолошког института на овом локалитету је затекла трагове шута са доста плочастог камена, на површини приближних димензија 10 x 6 м, док 1983. године није било више никаквих видљивих трагова.

Недалеко од овог локалитета, изнад пута за Тутин, између куће Јонуза Башића и Хајдара Дајутовића, постојала је још једна мања црква (5). Према казивањима старијих људи у селу, која је забележио П. Ж. Петровић,[30] рушевине ове цркве биле су сасвим добро очуване пред почетак Првог светског рата. Добрим делом разрушена је 1925. године приликом вађења камена за грађење локалне жандармеријске станице. Део обрађеног камена касније су развезли мештани села Надумања. Једно време порушени зидови биле су засуте земљом и шутом. Касније су тај простор грађевинска власници оближњих башти, којом приликом је откривен под цркве поплочан плочама од кречњака. У време археолошких рекогносцирања 1951. године остаци цркве су били већ у целини разорени. Три деценије касније на њеном месту налазила се једна шупа. Према казивањима мештана, која су тада забележена, зидови цркве били су грађени од сиге и око њих је било гробова.

На целом простору између пута и обале потока у центру садашњег села (6) постоје трагови насеобинског културног слоја. Приликом копања темеља за Задружни дом, као и друге зграде на овом простору, наилазило се на делове каменог зидова, обрађену сигу и уломке типичне опеке, затим комаде згуре, металне предмете и керамику. Ради добијања података о врсти налазишта и стратиграфији слојева на локалитету су у лето 1983. године извршена пробна истраживања. У сонди која је била отворена у школском дворишту констатован је културни слој дебљине 1,40 м. У питању је, изузимајући површинске слојеве хумуса, јединствен културни стратум са доста археолошких налаза. Међу бројним уломцима керамике претежно су заступљени делови лонаца и чинија, односно посуда свакодневне кућне употребе. Нешто су ређи налази грубље луксузне керамике, која је била глеђосана и украшена сграфито орнаментом. Од осталих налаза углавном су били заступљени комади гвожђа згуре и животињске кости. У другој сонди, која је била отворена око 50 метара јужније, откривена је слична стратиграфска ситуација са нешто танким културним слојем у коме је било и грађевинског шута. По својим типолошким одликама археолошки налази из сонди могу се поуздано датовати у крај 14. и 15. век. Занимљива је чињеница да на овом простору није било млађих налаза из 16–17. века. У хронолошком и типолошком смислу налази из сонди у Прилипцима истоветни су са материјалом из старијег хоризонта средњовековног насеља у оближњем Трговишту, који је датован у хронолошки распон од средине 14. века па до турског освајања.

Јужно од Цркања, у садашњем атару села Радуловић, П. Ж. Петровић је забележио остатке још једне цркве (7), која је такође припадала комплексу средњовековног насеља у Глувашници.[31] Приликом својих теренских истраживања у годинама пред Други светски рат он је на левој обали Металичког потока, односно Арнаутског потока, како је означено на његовој скици,[32] запазио једва видљиве трагове зидова једне мање цркве обрасле вегетацијом. Тек приликом у шуту је било и трагова фреско малтера светложуте и тамноцрвене боје. Приликом каснијих рекогносцирања овај локалитет није уочен, што указује на могућност да су у међувремену преостали остаци зидова повађени.

Осим ових локалитета, у оквиру уже зоне средњовековног насеља током теренске проспекције евидентирано је и неколико шљакишта која су се налазила под Легеновцем, крај обала Ковачке реке и Металичког потока. На локалитету Самоков (8), недалеко од ушћа Ковачке реке, налази се јелно добро очувано шљакиште, површине од близу 300 м², и местимичне висине од 3 м.[36] Даље према северу, ближе Правинама, постоје још два јасно уочљива шљакишта на локалитету Равнови, односно у кућном дворишту и на имању Абаса Абдуловића (9). За разлику од претходног, оба су велом разорена и заравњена. Судећи према појашима др В. Сикића, на овом простору било је шљакишта која су већ средином овога века била разнета.[37] Трагови јелног заравњеног шљакишта очувани су и на локалитету Рибњака (10) на десној обали Смолућке реке, недалеко од њеног ушћа.

Северно од Правина налази се салашње село Глухавица, које је сачувало топоним средњовековног рударског насеобине, чијем је ширем комплексу и припадало. Атар села обухвата јужне обронке Врачевца, са Оштрим врхом који доминира ушћем Смолућке реке и падинама које се спуштају према Собчевској реци. На том подручју, поред осталих, евидентирано је и неколико локалитета са траговима рударских радова. На јужној падини Оштрог Врха, на лок. Габелиште (11), који је сада обрастао шумом, према казивању мештана постојали су трагови рударских окана, која су сада засута.[38] Трагови рударења налазе се и на лок. Бајров Лас (12) који лежи на јужној падини једног од врхова Врачевца (кота 1072). Падина је пол самим врхом засечена, а има и других мањих усека који указују на некадашње рударске радове. На западном рубу локалитета на падини налази се један потес дужине 80 и ширине око 20 метара, где је пре неколико година дошло до слегања терена за преко један метар, што би се могло довести у везу са урушавањем потземних галерија старог рудника. На површини терена по целом локалитету налазе се на комаде гвоздене руде. Са рударским радовима могло се довести у везу и локалитет Кумурњача (13), који лежи на источној падини Врачевца. Према причању мештана овде се некада »надио кумур«, на шта сада не указују никакви површински трагови. Није искључена могућност да је топоним настао у вези са производњом кумура који је био неопходан у процесу топљења руде. Трагови средњовековног рудника налазе се и на западној падини Врачевца, на локалитетима Беловина–Лисичје рупе (14), где се на ширем подручју налазе остаци рударских окана обрасли храстовом шумом. Према казивању мештана, на овом простору има и трагова »пушарина«, што указује на могућност постојања неке мање рударске насеобине.

Осим наведених трагова рударских радова у атару Глухавице постоје и остаци једне некрополе на лок. Латинско гробље (15) у јужном крају села. Сва некадашња надгробна обележја у новије време су разувучена и уништена, осим три пресечена камена блока урасла у траву. Приликом археолошких рекогносцирања у атару Глухавице нису откривени трагови средњовековних насеобина којих је сигурно било. Према подацима које је забележио П. Ж. Петровић, у глухавичком засеоку Блаца, на месту Блашкораћу, било је трагова каменом зиданих зграда. Анализирајући овај топоним, он износи претпоставку да се на том месту налазио Блашков (Блашчусов) кораћ (чекић).[39]

Северно од Правина, на падинама које се спуштају према десној обали Собчевске реке, налази се село Покреница. Његовом атару припада и део побрђа Врачевца на левој обали реке. Управо на том простору, јужно од сеоског муслиманског гробља, лежи лок. Дуварине (16), који се везује за комплекс глухавичких локалитета на Врачевцу. На заравни изнад обале реке, приликом земљаних радова наилази се на грађевински шут, односно уломке опеке, као и трагове зидова. На целој површини локалитета налазе се на комаде жгуре и грумење

гвозлене руде. Приликом ископа за једну бандеру, на дубини од око један метар, нађен је остатак пода од већих опека. Према казивању очевидаца над подом се налазио слој са трговима малтера и «шумур», вероватно трагови пожара. На основу површинских налаза керамике локалитет би се могао датовати у 15–16. век. Вероватно је у питању комплекс објеката у којима се прерађивала руда.

Други локалитет у атару Поврешника је Хаковиште (17), а налази се на западној падини брда Добрин, са супротне стране реке.[40] Према сећању мештана баш се некада налазила црква, која је још увек била добро очувана почетком овог века. Око ње се налазило гробље са «крупним белезима» и каменим крстовима. Зидови цркве су у целини разорени, а надгробни споменици разнети. Материјалом са локалитета грађена је једна кућа у непосредној близини, сада напуштена и полуразрушена, у чијим зидовима има уграђених тесаника сиге и комада надгробних плоча. Може се претпоставити да се ова црква налазила у средишту некадашњег села које је постојало и у средњем веку о чему сведочи његово име (Поврешник) забележено у Соколанском поменику.[41]

За разлику од Поврешника, суседно село Пискуповце, које лежи нешто источније на падинама Турјака, под својим садашњим именом се не јавља у исто-

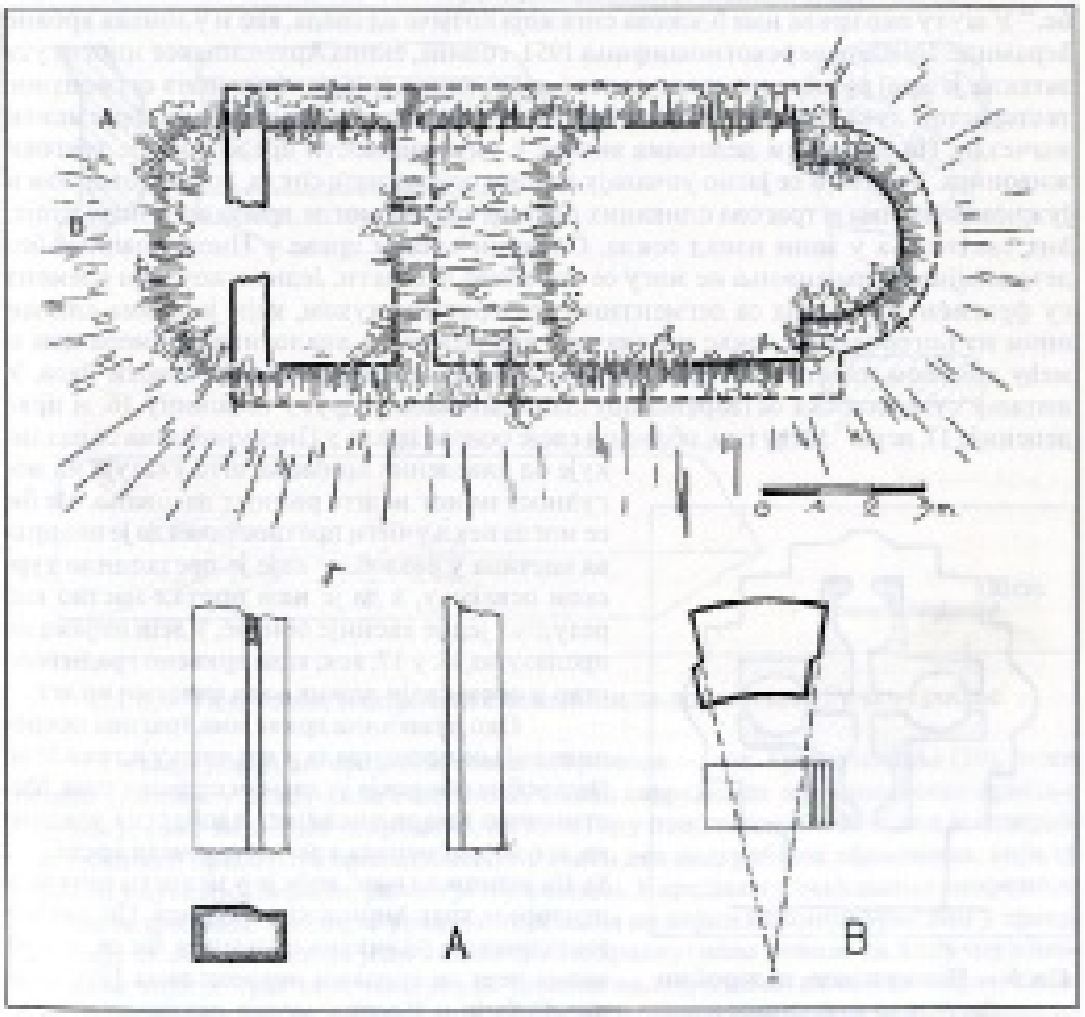

Сл. 4 – Пискуповце, остаци цркве – основа и детаљи портала

рејском изворима. У питању је, изгледа, млађи топоним за село чије се средњовековно име вероватно изгубило. Садашњи назив изведен је од речи епископ, што би можда могло да буде посредно сведочанство о постојању неких посада епископије, најкасније раније, на овом подручју. Са тим у вези међу мештанима постоји легенда да је некада у селској цркви служио неки «грчки поп који се звао Пискуп» и да је село по њему добило име. Трагови старије насобине са црквом сачувани су на западној падини Турјака, код нове зграде основне школе, у северном делу села (18). Остаци цркве леже на врху једног мањег брежуљка и оријентисани су у правцу СИ–ЈЗ, што је, очигледно, условљено конфигурацијом терена. Била је то једнобродна грађевина дугачка око 13,5 м и широка 6 м, са полукружном олтарском апсидом на истоку и припратом са западне стране (сл. 4). Зидови цркве, дебљине око 70 цм, били су грађени ломљеним каменом и белим кречним малтером. У структури зида местимично се запажају ситни уломци опека и керамике. Зидови, очувани до висине једног метра изнад, сада су углавном засути шутом. У унутрашњем делу апсиде се само у апсиди на зидовима северног и јужног зида према олтару, где постоје остаци две наспрамно постављене мање правоугаоне нише. Према сведочењу П. Ж. Петровића, зидови цркве били су знатно боље очувани пре Другог светског рата, али су их касније мештани разрушили ради што већег броја камена за своје потребе.[42] У шуту око цркве има блокова сиге који потичу од свода, као и уломака кровне керамиде. Приликом ревизионих ископавања 1951. године, радници Археолошког института затекли су крај рушевина цркве делове доњатрачника и један фрагмент сегментног тестерастог лука, који потичу са западног портала. Касније су ови фрагменти нестали. На очуваним деловима зидова у унутрашњости цркве постоје трагови живописа. У апсиди се јасно уочавају делови орнамената сокла, док на северном и јужном зиду има и трагова сликаних одежди које би могле припадати низу стојећих светитеља у зони изнад сокла. Очувани остаци цркве у Пискуповцима без детаљнијих истраживања не могу се поуздано датовати. Једини поуздан елемент су фрагменти портала са сегментним тестерастим луком, који је веома сличан оном из Богородичине цркве у Ковачеву код Дежеве, а аналогних примера има и међу камеником пластиком неких других сеоских цркава у старој области Раса. У питању су класарска остварења поуздано датована у другу половину 16. и прве деценије 17. века.[43] Међутим, обликом своје основе црква у Пискуповцима се разликује од наведених примера, што указује на могућност њеног нешто ранијег датовања. Не би се могла искључити претпоставка да је ова црква настала у раздобљу које је претходило турском освајању, а да је њен портал настао као резултат једне касније обнове, у дешавањима на прелазу из 16. у 17. век, када црквено градитељство у овом крају доживљава извесни полет.

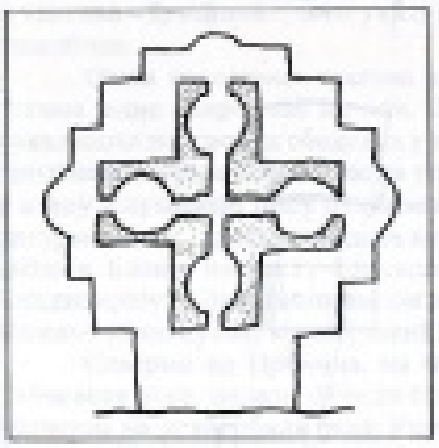

Сл. 5 – Пискуповци, надгробни споменик са некрополе уз остатке цркве

Око рушевина цркве има трагова некрополе која се простирала у пречнику од око 50 м. Надгробна обележја углавном су разувучена. Местимично има заломљених плочастих усадника, као и фрагмената клесаних у виду крста (сл. 5). На једном од њих, који је у целости сачуван, постоји и траг ћирилског натписа. По својим типолошким одликама споменик би се, иначе веома чест на српским некрополама Југоисточне Србије и Косова, могао датовати у прву половину 19. века, што значи да је хришћанско

становништво, које у околном глувајичком крају више нема, користило ову некрополу до пре сто година. На падини која се спушта западно од цркве, на њиву браће Мурговића, према казивању мештана изоравају се разни метални предмети и фрагменти керамике, а често се наилази и на трагове зидова. Ареал ових налаза пружа се низ целу падину, неколико стотина метара, што указује на трагове знатније грушавије куће. Судећи према површинским налазима керамике ово насеље би се могло временски определити у позни средњи век, односно раздобље 15–17. века.

Село Радуновић лежи на падинама које се спуштају према десној обали Собочевске реке, између Покрајчића и Цркваина. У доступној изворној грађи име овога села се не помиње, па смо склони мишљењу да је у питању новији топоним, који је замењио старији, средњовековни. У атару села евидентиран је само један археолошки локалитет — Влашко гробље (19), који лежи на једној ливади, одмах у власништву Омера Ахметовића, непосредно испод самог врха брда Трнјебежиште. На локалитету се налазила некропола од које данас нема површинских трагова. Надгробни споменици, углавном грубе надгробне плоче, према казивању мештана, давно су разнесе, а цео простор некадашње некрополе је преорат.

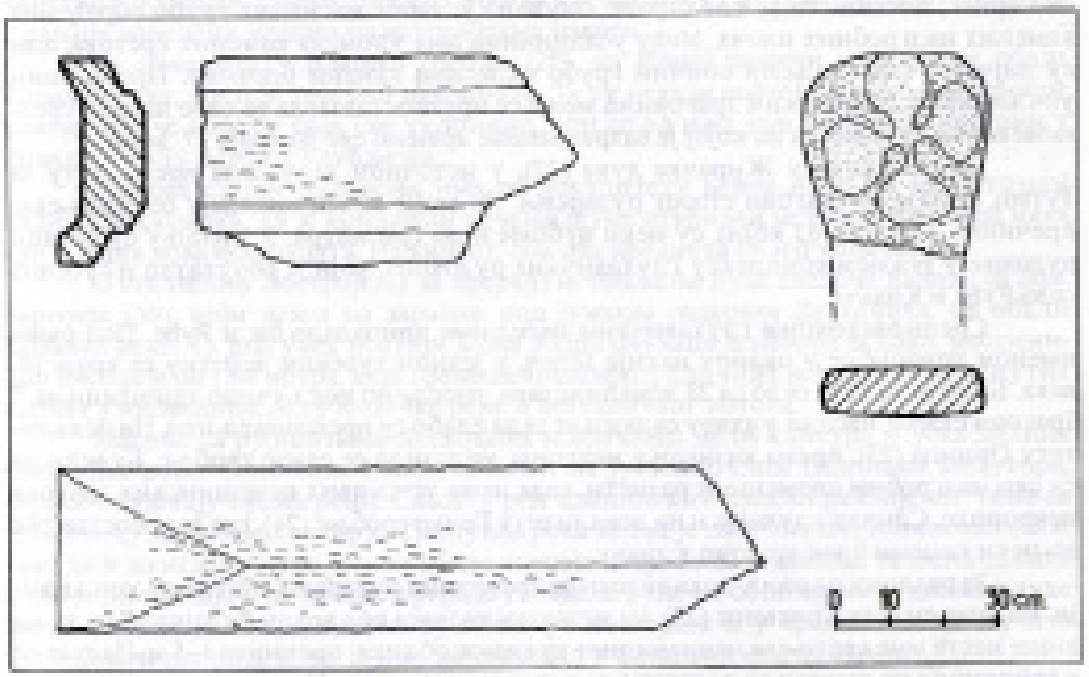

Сл. 6 — Радуновић, надгробни споменици са локалитета Грчко гробље

Остаци још једне средњовековне некрополе — лок. Грчко гробље (20), леже нешто јужније у атару села Радуновић, између савременог муслиманског гробља. Очуван је само мањи део некрополе, на простору површине 20 x 30 м, док је остатак овог упишћен приликом проширења пута. Један део надгробних споменика, који су лежали у суседњој ливади, разнет је и уништен. У средишту некадашње некрополе налази се црквина. У конфигурацији терена, са по којим камењем израслим у траву, уочавају се остаци зидова једне мање цркве, правоугаоне основе са полукружном олтаром, чији се траг само наслућује. Трагова надтера нема, па се може претпоставити да је овде у питању сувомеђена основа некадашње цркве брвнаре. Гробови на очуваном делу некрополе са западне стране црквине обележени су масивним

грубо обрађеним каменим плочама, од којих неке немају и рељефну представу крста (сл. 6). Међу боље клесаним плочама издвајају се оне са горњом површином обликованом у виду «рибљих леђа». Код једног гроба уз плочу је сачувани и усправни са рељефним крстом у виду четворолиста детелине. Овакав тип надгробног споменика заступљен је и на неким другим средњовековним некрополама у обласи старога Раса, међу којима и на оној уз остатке цркве у Дежеву.[44] Према типолошким одликама овог, као и других овде сачуваних надгробних споменика, некропола у Радуховцима би се могла датовати у 14. и прву половину 15. века.

Село Жирче налази се у југозападном крају шире комплекса средњовековне Глухавице, јужно од Руђинског брда на надморској висини од преко хиљаду метара. Име села забележено је и у Софијанском поменику,[45] што указује на његово средњовековно порекло. У средишњем делу села, на лок. Дубље (21), налази се црквина са остацима некрополе на простору површине 70 x 50 м. Од цркве се међу камењемураслим у траву назиру трагови северног и јужног зида који образују правоугаону основу ширине 4 м, а дужине око 8 м. Према очуваним траговима не може се поуздано закључити да ли јој је олтарски део био полукружно обликован. По свему судећи, у питању је сухозидна основа мање цркве бренаре. На некрополи око цркве, посебно са јужне стране, очувано је више масивних грубо обрађених камених надгробних плоча. Међу усправним нема уломака каменог крстова, али су најчешће заступљени обични грубо оклесани камени блокови. Према овим уочљивим површинским траговима може се претпоставити да се овде налази средњовековна некропола на којој је сахрањивање вршено све до краја 17. века.

На локалитету Жирачке луке (22), у источном делу села према путу за Тутин, налазе се трагови старог рударења. На више места запажају се свртљави, пречника 2 до 6 м, од којих су неки дубоки и до три метра. У питању су остаци рудника у јужном комплексу глухавичких рудокопа, који је обухватао и суседна села Руђе и Ковач.

Средњовековним глухавичким насељима припадају би и Руђе. Под овим именом помиње се у околини најпре Јелеч, у једном турском дефтеру са краја 16. века. Било је то тада село са 28 домаћинстава, насељено искључиво хришћанима.[46] Трагови старог насеља у атару садашњег села слабо су препознатљиви. На локалитету Орнова (23), према казивању мештана, налазило се старо гробље. Будући да су сви надгробни споменици разнети, сада нема уочљивих површинских трагова некрополе. Сличан случај је и на локалитету Грчко гробље (24), где је преостао тек по неки камени блок урастао у траву.

За разлику од ових, локалитети са трговима рударења знатно су уочљивији. На локалитету Крчевине (25), на источној падини под врхом Руђинског брда, на више места има свртљива неправилног кружног облика, пречника 4–5 м. Налазе се у групама од по десетак на релативно малим растојањима. Иначе, на целој површини локалитета наилази се на комаде гвоздене руде. Трагови другог, већег рудника уочавају се на лок. Руне (26), на источној падини брега ниже пута Калуђери – Руђе. Ту је сачувана скупина од преко сто свртљава међусобно прекинутих. Њихови пречници се крећу између 4 и 5 м, а дубина им достиже и до два метра. Према запажањима др В. Симића, свртљави се налазе на платформи средњотријаских кречњака. Спадају међу оне са малим пречником и омањим бројем комина, што указује на плитко инфилтрационо оруђење. На основу тога могло би се закључити да су на овом простору били релативно мали лежишта руде.[47] Даље на падини, у оквиру шире комплекса овог локалитета, јасно се трагови рударских радова. Уочена су два слична димензија дужине око 60, ширине 5–6, и дубине до 1 м. В. Симић је приликом својих истраживања забележио постојање једног још већег рова дужине 90 м, ширине између 10 и 20 м, и дубине 2 до 6 м, који је такође био укопан у

кречњачке слојеве. Анализирајући узорке руде са овог налазишта он је дошао до закључка да је у питању шупљикави лимонит са доста силиције, и да припада типу гвозденог руда које су некада најраније откопавање, јер су лако топљиве.[29]

На самом источном рубу Руђа према Ковачници, на локалитету Карауле (27), одмах изнад пута ка Церовицама, сведочанства су остали још једне некрополе. Приликом земљаних радова овде је булдожером уништен један гроб, у коме, према казивању мештана, осим костију није било других налаза. Изнад тога места назиру се урасли у земљу и вегетацију камени блокови који би могли представљати необрађене надгробне плоче.

Подручје источно од Жирча и Руђа обухвата атар села Ковачи, чије је име забележено у Сопоћанском новеннику.[30] У раније поменутом турском дефтеру са краја 16. века, у оквиру нахије Јелеч пописани су и житељи Ковача. У селу се тада налазило 28 хришћанских домаћинстава који су имали у поседу и једну воденицу.[31] Према предању, које није без основа, село је добило име по ковачима који су некада ту живели.[32] Археолошки локалитети углавном су сконцентрисани у источном делу атара Ковача, у заселку Калуђери, који лежи на југоисточним падинама Лесковика. Овај топоним, који је, вероватно, средњовековног порекла, могао би бити сведочанство о постојању манастирских поседа у комплексу Глуве Баре, на шта указују и раније наведени подаци из историјских извора.

На локалитету Влашко гробље (28), на једној падини изнад леве обале Ковачке реке, постоје трагови некрополе. Ту су некада постојале грубе надгробне камене плоче које су сада све укљештене, али се од њих још увек виде трагови у виду плитких удубљења.

Трагова старог рударења има на локалитету Бебов Лас (29), на источној падини Лесковика. Ту је приликом крчења шуме откривен металних писак од меча као и једна ковачка клешта. Нажалост, оба ова предмета су изгубљена.

О постојању постројења за прераду и топљење руде сведоче налази са лок. Варинце (30), који леже на заравни под јужном падином Лесковика, на обали Ковачке реке. Ту још увек постоји једна добро очувана дренажна јаруга, местимично висока и до три метра, која припада комплексу сличних већ раније поменутих налаза у шировидном делу Ковачке реке и Металичког потока.

Масиве са рудиштима Лесковика и Врачева дели кланзура и уска долина Смолуњске реке. Само село Смолуња леже на југоисточним падинама Међугора, које се спуштају према реци. Спада у ред планинских насеља разбијеног типа са веома оскудном земљом. Бура Смолуњска река веома је погодна као погонска снага, тако да је до недавно дуж њених обала постојало преко 20 воденица. Та њена одлика била је од значаја и за процес прераде гвозденог руда из оближњих рудника Глуве Баре. Село је на својој садашњој локацији постојало и у средњем веку, на шта указује и чињеница да му је име забележено у Сопоћанском поменику.[33]

На локалитету Старо Селиште (32), који обухвата заравни изнад леве обале Смолуњске реке има трагова зграда. Приликом земљаних радова наилазило се на калдрми пут и камен од разрушених зидова. На више места по локалитету има гомила некрченог камења, што све указује на постојање зидане архитектуре. На једној од ових гомила уочени су уломци керамике који би се могли временски определити у 16–17. век.

Недалеко од селишта, на једном проплавку изнад Мокове воденице, налази се локалитет Самоково (32), са траговима некрополе од које се уочавају само три гроба. Судећи према сачуваном топониму, на овом простору су се, вероватно, некада налазила постројења за прераду руде од којих се сада не уочавају површински трагови.

У северном делу атара села Смолуња, на источним падинама Међугора, налазе се остаци две средњовековне некрополе. Прва од њих, већа, је на локалитету

Латинско гробље (33), где је на једној троугаоној заравни сачувано преко стотину надгробних обележја зараслих у жбуње и папрат. То су највећим необрађени камени блокови постављени у виду плоча. Уз неке од њих уочавају се и камени усадници, који су такође необрађени. Само неке од надгробних плоча грубо су обликоване, са издигнутим средишњим гребеном у виду «рибљих леђа». Нешто северније на гребену брда према глуховичком засеоку Блата налази се друга некропола на локалитету Влашко гробље (34). У младој храстовој шуми запажају се као гробна обележја необрађени камени усадници. Споменици од клесаног камена, којих је такође било, углавном су развезени. Остао је сачуван само један дислоцирани усадник клесан у виду равнокраког крста. За разлику од некрополе на лок. Латинско гробље, која се сасвим поуздано може датовати у раздобље пре турског освајања, без познијих сахрањивања, некропола на лок. Влашко гробље нешто је млађа. Време њеног коришћења могло би бити раздобље 15–17. века.

Северозападни део комплекса, за који смо претпоставили да одговара средњовековној Глухавици у ширем смислу, обухвата део подручја садашње месне заједнице Морани, која поред истоименог села обухвата још Намгу и Браниншево. У питању су изразито планинска села са пашњацима и доста шуме, која гравитирају ка Пештери и долини Сјеничке реке. Село Намга према југу и истоку граничи се са атарима Сеолуђа и Глухавице. Име му је забележено у Сопоћанском поменику у облику Намге. Трагови рударских радова постоје на лок. Нузова главица (35), где се према казивању мештана налази на доста шљаке. Простор који покрива локалитет обрастао је шумом, тако да се сада не уочавају трагови рудишта.

Локалитет Црквиште (36), налази се у јужном делу села на падини која се спушта ка Блацком потоку. На мањој заравни има разбацаног камења, као и удубљења у којима су некада лежале надгробне плоче, које су сада развезене. Будући да је локалитет у великој мери девастиран, нису уочени трагови цркве на чије постојање указује назив локалитета.

Остаци још једне средњовековне некрополе евидентирани су на лок. Грчко гробље (37), над стрмом падином која се спушта према потоку на међи Намге и Милановића. На простору површине око 300 m^2 очувано је више камених надгробних плоча од којих су неке на горњој страни обрађене са гребеном у виду «рибљих леђа». Неки од гробова обележени су само усадницима. Настанак ове некрополе, као и неких раније поменутих сличних, могао би се датовати у 14. век, док је време њеног коришћења тешко поуздано одредити.

Ниже Грчког гробља, на једној мањој падини ка потоку, лежи локалитет Сушила, на коме се у конфигурацији терена назиру трасе зидова неколико објеката. Према причању мештана, на том месту је подигнута прва кућа након досељења Шкријеља у овај крај, почетком 18. века. Будући да нема површинских налаза, тачно датовање остатака куће на овом локалитету није могуће.

Археолошки локалитети у селу Морани евидентирани су само у јужном делу атара према Намги, док их у северном делу, као и суседном селу Браниншеву нема, што би могло да наведе на закључак да је то подручје касније насељено. Средњовековно село, чије је име забележено и у Сопоћанском поменику,[53] налазило се очигледно јужније ближе Глухавици. У раније помињаном турском дефтеру са краја 16. века Морани се воде као два села, Горње и Доње. Ово друго било је релативно мало, са девет хришћанских и три муслиманска домаћинства. Горњи Морани били су у то време знатно просперитетнији, са 38 хришћанских и четири муслиманска домаћинства.[54]

Код засеока Црвена, на једној заравни, димензија 80 х 40 м, изнад леве обале Моранског потока, према казивању мештана некада се налазила црква (39). Остаци њених зидова повађени су приликом орања, тако да сада на терену нема више

уочљивих површинских трагова. О постојању грађевинског шута сведочи једна мања гомила камена на рубу њиве, где има и фрагмената керамике карактеристичне за турско раздобље. На локалитету је постојала и некропола од које такође нема више површинских трагова. Према причању Јакуба Ујкановића, овде су раније изоране надгробне плоче са натписима. Нажалост, ни једна од ових плоча није сачувана.

Недалеко од овог места, на једном мањем платоу изнад десне обале потока, налази се локалитет који мештани називају Грчко гробље (40). На простору који је делом обрастао шумом могу се уочити остаци једне веће грађевине, димензија 20 х 15 м, са траговима зидова од ломљеног камена везаног малтером. Око овог објекта сада се не запажају никакви трагови некрополе, па остаје нејасно шта се заправо на овом локалитету налазило и какво је значење имала поменута грађевина.

Са локалитетима у атару Морана закључили смо преглед археолошке топографије подручја средњовековне Глухавице. То су тек први резултати теренске проспекције који пружају могућност стицања само глобалне слике овога значајног комплекса. Читав низ важних локалитета још увек остаје скривен од ока истраживача на просторима обраслим шумом или под травнатим застором ливада. Комплексе рудника, који се сада само наслућују, и просторе где је руда транспортована и даље прерађивана тек треба детаљније проучавати. Уз њих су се налазила насеља рудара, расута по селима око Црквина, о којима још увек готово ништа не знамо. Појединачни евидентирани локалитети, посебно некрополе и црквине, само наговештавају њихову просторну диспозицију и указују на систем комуникација који их је повезивао. Ни историјски извори, који су за ово подручје малобројни и веома фрагментарни, још увек нису довољно проучени. Наша сазнања у том смислу у многоме ће бити обогаћена када се једног дана објаве турски дефтери и систематски обради грађа из Дубровачког архива, а можда открије и неки узгредни податак у документима доступним научној јавности. Све ово указује на потребу да се проблему средњовековне Глухавице приђе систематски у оквиру једног интердисциплинарног пројекта у коме би поред археолога и историчара посебно место имали геолози, односно истраживачи старог рударства. За приступ једном таквом истраживачком подухвату драгоцена су сазнања стечена у току досадашњих проучавања, која ћемо овде укратко покушати да резимирамо.

О почецима експлоатације глухавичких рудишта за сада је тешко дати поуздани одговор. Могућа је претпоставка да је руда овде вађена већ у позним раздобљима праисторије, када је суседна област на Пештери била интензивно насељена. За раздобља касне антике подаци су већ нешто поузданији. Приликом својих теренских истраживања, П. Ж. Петровић је на Оштром брду изнад Црквина наводно запазио трагове једног мањег утврђења и забележио да се на том простору приликом орања наилази на ситан бакарни антички новац.[35] Овај занимљив податак, нажалост, није се могао потврдити приликом нашег рекогносцирања. Појава читавог низа утврђења из овога раздобља у ширем новопазарском крају повезује се са почетком експлоатације руда, првенствено олова и сребра, али сигурно и гвожђа. Приликом сондажних истраживања у оквирима бедема ових тврђава, посебно оних у непосредној близини овог подручја, често се наилазило на гвоздену згуру, али и комаде непрерађене руде. Од античких налаза са овог подручја треба поменути и један жртвеник који је 1957. године откривен у Радуховцима, недалеко од џамије, и пренет у Тутин где је касније изгубљен.[36] Ова, истина посредна сведочанства дозвољавају нам претпоставку да су глухавичка рудишта коришћена у доба антике, али остаје непознато у ком обиму. Експлоатација гвоздене руде настављена је, изгледа, одмах по поновном насељавању ових простора у средњем веку. У најстаријим средњовековним слојевима оближње тврђаве Рас,

који се датују у 9–10. век, већ се запажа присуство гвоздене згуре. Знатне количине налазене су и у слојевима друге половине 12. и прве деценије 13. века, када је то тврђава у поседу првих владара из куће Немањића. Да ли је та руда била пореклом из Глухавице, удаљене од Раса само десетак километара, што је врло вероватно, или неког другог рудишта, остаје у сфери наших претпоставки.

Према мишљењу врсног познаваоца средњовековног рударства, др В. Симића, у Глуховој Васи су постојали веома повољни услови за индустрију гвожђа, какви су се ретко где могли још срести у држави првих Немањића. Руда је овде вађена из лежишта инфилтрационог порекла у плитким окнима и рововима, што није изискивало примену сложеније рударске технике. Сама руда, како се то види на копинама старих радова и троскиштима, састојала се од шупљикавих, помало силификованих лимонита, који се веома лако и јефтино топе, дајући лаку и течну троску. Ову погодност пратили су и други повољни услови. Цео крајбрежје је богат шумама са обиљем горива за топљење руда и прераду гвожђа. У Ковачкој и Смолућкој реци било је преко целе године довољно воде која је покретала мехове топионица и чекиће самокова.[17]

Не улазећи у детаљније разматрање када је започела интензивнија експлоатација глухавичких рудишта, да ли је то било у Немањино време или касније, средином 13. века, када у Србију долазе рудари Саси, остаје чињеница да је почетком 14. века у Глухавици постојала организована производња гвожђа. То је време, како сведоче наведени историјски извори, када су српски краљеви део владарских прихода од рудника у Глуховој Васи уступали својим задужбинама. Цео 14. и 15. век време су просперитета овог значајног привредног средишта Србије. Уз рудник, у долини на ставама Смолућке реке и Металичког потока, настаје тада насеобина, која ће дуго бити привлачно стециште трговаца, занатлија и других поселника. У првом разобљу османске управе производња гвожђа у Глухавици, односно Јенирин Базару, како су је Турци називали, бележила је сталан успон. Касније, током 16. столећа, овде рударење постепено замире. Да ли је до тога дошло услед исцрпљивања рудишта, или је у питању последица општег опадања рударства у Османском царству, сада је тешко рећи. То је, изгледа, имало за последицу и измене у структури становништва. Трговци и занатлије напуштају ово подручје селећи се ка Новом Пазару, новом привредном средишту ове области. Стари трг замире, тако да фискалне обавезе на подручју Глухавице даје само пољопривредно становништво, како то показује поменути дефтер са краја 16. века. У ратном метежу последњих година 17. века запустеле су хришћанске насеобине некада знамените Глухе Васи. Напуштена села полако је насељавало ново, претежно муслиманско становништво.

На крају, резимирајући резултате досадашњих истраживања покушаћемо да сагледамо глобалну топографску слику комплекса средњовековне Глухавице. Њен главни чиниоци су трагови рударске делатности који веома добро осликавају све процесе производње гвожђа, од вађења руде до финалне прераде. Главна рударска окна налазила су се груписана у два комплекса раздељена током Смолућке реке. Рудишта северног комплекса налазила су се у околини Врачева, док су она јужна била груписана на падинама Рупинског брда и Лесковника. Прерада руде вршена је крај водотокова Смолућке и Ковачке реке, и Металичког потока, где су за то постојали најбољи услови. Руда из рудокопа преношена је на обале где је уситњавана и испирана. Ту су се налазила и топионичка постројења — «кола» и «самокови», где се као финални производ добијало сирово гвожђе. Као отпад при процесу топљења руде остајале су гомиле шљаке које и данас јасно указују на положаје ових постројења. И места неких самокова, које је покретала вода Смолућке и Ковачке реке, могу се наслутити према неким, истина ретким, сачуваним топонимима.

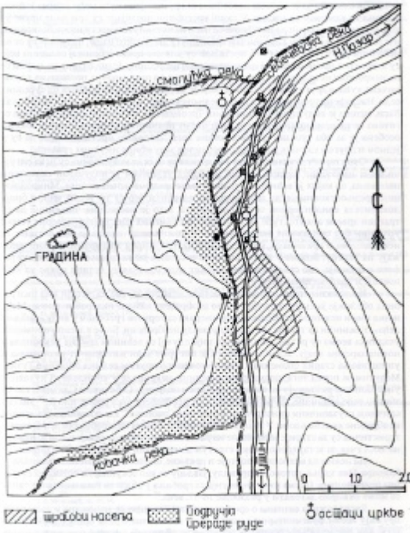

Сл. 7 – Црквине – просторна диспозиција средњовековне Глухавице

Средишња насеобина глухавичког комплекса – некадашња Глуха Вас, односно Домирци Базар, налазила се уз доњи ток Металичког потока, односно његову десну обалу, према утоку Смолућке реке (сл. 7). Према случајним налазима може

се претпоставити да је то била насеобина са групацијама кућа међу којима је било и здања са каменим зидовима. У самој насеобини постојале су три мале цркве уз које је вршено и сахрањивање. Једна од њих, на истакнутом месту ниже Лесковика, изгледа је била главни глуховички храм. Друге две, нешто мање, налазиле су се на источном рубу насеља. Уз ове, постојале су још две цркве у ближој околини које су вероватно припадале овој средњовековној насеобини. Једна од њих налазила се на некрополи неколико стотина метара северно од некадашњих последњих глухавичких кућа, а друга нешто јужније, која је могла припадати и неком од суседних села. Наслућена топографска слика средњовековног насеља, боље рећи трга Глухе Васи, готово је подударна са оближњим Трговиштем, са којим настаје и развија се готово истовремено. Појава неколико малих цркви на рубним деловима насеља особена је за оба суседна средњовековна трга.[38] Може се претпоставити да су у једном и другом случају у питању породичне задужбине имућних грађана.

Око старог глухавичког трга налазила су се села међу којима су нека сигурно била насеобине рудара. Њихов распоред углавном је подударан садашњим насељима, од којих је већина сачувала и своје средњовековне називе. Микролокације средњовековних села сада је тешко одредити, јер су на веома малом броју локалитета евидентирани остаци станишта, што је последица чињенице да су трагови дрвене архитектуре, без значајнијих камених конструкција, веома тешко уочљиви без сондажних истраживања. У том смислу нешто је боље стање са некрополама и црквинама, које се својим материјалним траговима јасније запажају на терену. Једино у Пискупоцима је сасвим јасна средњовековна топографска ситуација, где средиште некадашњег села означавају остаци цркве уз коју постоје и трагови више кућа.

На локалитетима где постоје остаци некропола, као најчешћи вид надгробних обележја јављају се грубе готово необрађене камене надгробне плоче. Међу њима има и нешто боље обрађених примерака са горњим гребеном у виду »рибљих леђа«. Усадници су такође готово по правилу необрађени. Боље клесани примерци усадника веома су ретки, што обично није случај са већином других некропола у новопазарском крају. Један од разлога је сигурно већи интензитет разношења и уништавања старих споменика, који је уочен и у другим селима општине Тутин. Међутим, и поред тога, посматране у целини некрополе у комплексу Глухавице унеколико се разликују од оних на суседном подручју Себечева и Слатине, где су знатно ређе архаичне грубо обрађене или необрађене надгробне плоче.[39] Знатно сличније глухавичким су некрополе у околини Сопоћана,[40] где доминирају масивне необрађене камене плоче. У типолошком смислу оваква надгробна обележја карактеристична су за старије некрополе из раздобља пре турског освајања, што наводи на закључак да је тај хронолошки стратум доминантан на подручју Глухавице.

На неким од некропола постоје и црквине, односно трагови малих капела – брвнара. Ова здања, готово по правилу, јављају се као секундарна појава на старијим некрополама. Према низу аналогија са гробљима у области Раса њихов настанак се може оквирно датовати у раздобље 16–17. века.[41]

Расположива сазнања о средњовековној Глухавици, изложена у овом раду, пружају веома фрагментарну слику о овом некада значајном привредном средишту, али представљају основу и подстрек за обимнија систематска интердисциплинарна истраживања у будућности.

Напомене

1. М. Поповић, Себечево и Слатина, Новопазарски зборник 15, 1991, 13-35; Исти, Околина манастира Сопоћана, Новопазарски зборник 17, 1993, 7-24.

2. М. Поповић, Археолошко рекогносцирање подручја општине Тутин, Новопазарски зборник 5, 1981, 21-38.

3. У старијим изворима, односно Светостефанској и Дечанској хрисовуљи, помиње се Глухавица [illegible] 14. века у дубровачким документима јавља се и назив облик Глуховица (Глоуховица), који је забележен и у Скендербеговом поменику.

4. Љ. Ковачевић, Светостефанска хрисовуља, Споменик Српске краљевске академије IV, 1890; В. Скарић, Старо рударско право и техника у Србији и Босни, СКА, Посебна издања CXXVIII, Београд 1939, 13.

5. М. С. Милојевић, Дечанске хрисовуље, Гласник Српског ученог друштва XII, Београд 1880, 41; В. Скарић, op. cit., 13.

6. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма II, Београд — Сремски Карловци 1934, 217-218.

7. У Звечану се у јесен 1560. године налазио турски кадија [illegible]: Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма II, 219-220.

8. М. Динић, Област Бранковића, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 172. 173.

9. Ibid., 173-176.

10. Б. Храбак, Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара, Новопазарски зборник 4, 1980, 38.

11. К. Јиречек, Историја Срба II, Београд 1952, 314.

12. Ibid.

13. К. Јиречек, op. cit., 314; П. Ж. Петровић, Рашка — Антропогеографска испитивања I, Београд 1984, 42.

14. Б. Храбак, op. cit., 30-31.

15. Е. Мушовић, Глухавица, Новопазарски зборник 6, 1982, 70-71.

16. H. Šabanović, Upravna podjela jugoslovenskih zemalja, Glasnik istorijskog društva BiH, IV Sarajevo 1952, 181.

17. S. Hasaj, Rudarstvo Kosova i susednih krajeva, Priština 1968, 191.

18. Ibid., 192.

19. Е. Мушовић, Нахија Јелеч у 16. веку, Новопазарски зборник 5, 1981, 47 и 63-64.

20. У радовима Е. Мушовића износи се претпоставка да је у пописном дефтеру уписано [illegible] манастира Сопоћани као последњи уписани [illegible] Мушовића, из чега се [illegible]. У другој половини 16. века Мушовић је [illegible] манастир који је могао [illegible] (Е. Мушовић, Глухавица, 72, и Исти, Тутин и околина, Београд 1985, 27).

21. Е. Мушовић, Нахија Јелеч у 16. веку, 63-64.

22. P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku 16. vijeka, Rad JAZU 124, Zagreb 1899, 66.

23. Е. Мушовић, Тутин и околина, 33-34.

24. П. Ж. Петровић, Рашка — антропогеографска испитивања II, необјављени рукопис.

25. П. Ж. Петровић, Рашка I, 9-38.

26. Геолошко-геофизичка истраживања која су вршена 1971. године под руководством проф. Ђ. Бошковића, а у оквиру [illegible] Археолошког института [illegible] у Србији, која је требало да обухвате подручје Југозападне Србије, али нису објављена. Прикупљени подаци чувају се у документацији Археолошког института.

27. V. Simić, Stara rudnička grobišta [illegible], Rudarski glasnik 3, Beograd 1975, 66-75.

28. Рекогносцирање подручја општине Тутин обављено је у раздобљу између 1981. и 1985. године под руководством др М. Поповића, за којим [illegible] археолози Д. Премовић, М. Миленковић, Б. Николајевић и Г. Шарић.

29. М. Поповић, Остаци манастира на локалитету Црквине у Тутину, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 125.

30. М. Поповић, Манастир Св. [illegible] на Раванској градини код Новог Пазара, Саопштења XXVIII, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1995, у штампи.

31. П. Ж. Петровић, Рашка I, 174.

32. Ibid.

33. Ibid.

34. П. Ж. Петровић, Рашка I, 174.

35. Op. cit., 40, сл. 5.

36. Шљакишта се налазе на имању Зећира Хусовића из Радуховца.

37. В. Симић, op. cit., 72.

38. Локалитет се налази у шуми Ибрахима Омеровића из Блаца.

39. П. Ж. Петровић, Рашка I, 44.

40. Црквине се налазе на поседу Фадиља Зејнеловића, испод [illegible] пута.

41. Љ. Стојановић, Старе српске хрисовуље, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др. Споменик СКА III 1890, 106.

42. П. Ж. Петровић, Рашка I, 173, (објављена [illegible]).

43. Д. Тодоровић, Црква Св. Богородице у [illegible], Саопштења XX-XXI, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1988-89, 219-223.

44. J. Калић, М. Поповић, Црква у Дежеву, Старинар XXXVI, 1985, 149.

45. Љ. Стојановић, op. cit., 384.

46. Е. Мушовић, Нахија Јелеч у 16. веку, Новопазарски зборник 5, 1981, 93-94.

47. В. Симић, op. cit., 72.

48. Ibid.

49. Љ. Стојановић, op. cit., 108.

50. Е. Мушовић, op. cit., 73.

51. Ibid.

52. Љ. Стојановић, op. cit., 157.

53. Ibid., 165.

54. Е. Мушовић, op. cit., 66.

55. П. Ж. Петровић, Рашка II, необјављени рукопис.

56. Податак др Е. Мушовића.

57. В. Симић, op. cit., 72.

58. В. Јовановић, Л. Мацић, С. Ерцеговић-Павловић, Некропола средњовековног Трговишта, Новопазарски зборник 15, 1991, 19-44; Д. Минић, Les nécropoles [illegible] médiéval de Trgovište, Старинар XLIII-XLIV, Београд 1992/93, 71-86.

59. М. Поповић, Себечево и Сјеница, 19-34.

60. М. Поповић, [illegible] Сопоћани, 22-23.

61. М. Поповић, Себечево и Сјеница, 32-34.

Dr Marko Popović

THE AREA OF MEDIAEVAL GLUHAVICA
— remains of settlements, necropoles, churches and traces of mining activities —

In this paper the author publishes the results of field exploration of mediaeval Gluhavica with 40 archaeological sites registered in the course of prospection of the area. Based on these facts, along with an analysis of the written sources of the past, he evaluates the spatial disposition of this mediaeval iron mine and its accompanying settlements. Further in the text the author reaches the conclusion that the main mining shafts were grouped into two complexes, one on Vraćevac and the slopes of Rudarsko hill and the other on the slopes of Leskovik. Ore production and melting, according to the preserved remains, was carried out on the banks of the Kovačka and the Smrdljska river. The central settlement of the Gluhavica complex, the Gluha Vas of old times, was located in the immediate vicinity on the territory of the present day village of Crkvine. Judging by the accidental finds one may conclude that once it used to be a settlement with clusters of houses, some of the structures having stone walls. In the settlement itself there were once three churches with adjoining graveyards. In the environs of this main mining settlement there used to be several villages. Their location is, most often, that of the present day villages. Micro locations of mediaeval villages can mostly be determined by the necropoles and traces of destroyed churches while the localities with remains of settlements, being made mainly of wood, are quite rare.

Based on data from the historical written sources, attested by finds in situ, it may be concluded that, on the whole, intensive ore exploitation at Gluhavica dates from the period bridging the XIV and the XVI century.

Драгица Премовић-Алексић
Музеј «Рас»
Нови Пазар

УДК 930.24
15. јуни 1995.

НАСТАНАК ГРАДА СЈЕНИЦЕ

У свим до сада објављеним радовима у којима се говори о Сјеници каже се да се она први пут помиње 1252. године. Аутори радова се позивају на повељу коју је Дубровчанима издао краљ Урош.[1] Сјеница се у овој повељи помиње као могућа станица дубровачких трговаца.[2]

Краљ Милутин је село Каменицу на Сѣницахь дао манастиру Сопоћанима. Из истог села је и Pochraiяx Vucksich de Siniec de Camimica. Хиландар је имао село на Сѣницахь [illegible], данас Дунишиће.[3] Сјеница се помиње и 1323. године, односно место Çerenina in çofa de Senice, што значи у жупи Сјеничкој на месту званом Црна стена.[4]

Цара Уроша су на Сѣницах посетили дубровачка властела Мико Држић и Јаке Менчетић са молбом да се укину нове царине које су скоро уведене а раније нису постојале. Удовољивши њиховој молби, цар Урош им је, 29. септембра 1360. године, на Сѣницах издао повељу.[5] Сто година касније на Сѣницах је издат још један документ. То је повеља којом султан Мехмед II наређује властима да штите дубровачке трговце и да им наплаћују само 2% царине од продате робе, а писана је 7. јула 1463. године.[6]

Наука сматра да се назив Сеница, у средњем веку у множини Сенице, односи на жупу, док је у народу устаљено мишљење да се ради о насељу Сјеница. Да би се одговорило на питање када је настало насеље, неопходно је помен Сјенице сместити у историјске оквире и осврнути се на прошлост краја.

На основу досадашњих истраживања, првенствено рекогносцирања терена, може се рећи да је шире подручје данашње Сјенице било насељено већ током праисторије. На простору Сјеничког поља, где је смештено данашње насеље, није евидентиран никакав траг даље прошлости. Евидентирани локалитети, као и случајни налази археолошког материјала, налазе се само по ободу Сјеничког поља. Из села Ваше, 4 км североисточно од Сјенице, са локалитета Долови потиче једна неолитска камена секира (данас у Музеју «Рас» у Новом Пазару). На истом локалитету, на имању Спира Гемаљевића и Јовсима Терзића, приликом копања темеља за кућу, нађени су скелетни гробови. Поред једног скелета нађена је бронзана наруквица чији су крајеви завршени у облику змијских глава.[7] Између села Ваше и Бачије, на Павловића брду, смештена је некропола са тридесетак тумула, пречника 4 до 8 и висине око 0,50 метара.[8]

У селу Чедову, на узвишењу званом Заруђина, на левој страни Гемаљевске клисуре, налазе се остаци праисторијског утврђења.[9] На потесу Дубиње, са десне стране пута Нови Пазар – Сјеница, приликом изградње објеката ПК «Пештер» нађен је керамички материјал старијег гвозденог доба.[10]

На основу истраживања остатака праисторијског утврђења на Шарском врху код Дуге Пољане, као и хумки у Брњици, Распоганчима и оних у Глоговику, Делимеђу и Мелајама, може се рећи да су Сјеничко-пештерску висораван током млађег гвозденог доба (V–IV век пре нове ере) насељавали Аутаријати који су на ове просторе дошли са запада.[11]

Шта се у периоду римске доминације дешавало на сјеничком подручју, мало је познато. Једино се зна да је туда пролазио пут који је спајао долине Лима и Ибра. Од Колозвара, односно Пријепоља, пут је прелазио преко Лима, настављао долином Милешевке, а онда преко планине Милешеве скретао уз Јадовник. На овој деоници пут се шао до Хисарлика и Кабева и преко Гвозда до Милошевог Дола. Одатле је пут водио до Карауле, затим Алиновића, Горачића и даљезно до Сјенице, тј. до Сјеничког поља.[17]

На трасу пута, а вероватно ради његове одбране, подигнуто је почетком IV века утврђење на локалитету Велика Градина у селу Вресницима. Утврђење је смештено на југоисточном ободу Сјеничког поља. Од Велике Градине пут је настављао даље ободом поља, до изворишта реке Вапе и даље преко Смиљевца, Расопаница и Брњице до Шарског крша.[18] Праисторијско утврђење на Шарском кршу је обновљено током III–IV века са основним циљем да брани овај пут.[19]

Једина, засада, позната сведочанства о насељености ширег подручја Сјенице током рановизантијског периода, пружају подаци о животу утврђења на Великој Градини у Вресницима током VI века. Овом периоду припада једна делимично истражена кућа – бринара у средишњем делу утврђења. Кућа је страдала у пожару, а на њеном поду нађено је обиље керамичког материјала као и новац Јустина I (518–527).[20] Како је новац нађен у слоју рушења објекта, значи да је кућа страдала у првој половини VI века. Неколико деценија касније започеше разорне јаких и дуготрајних напада Авара и Словена на Балканско полуострво. Преко њих, балканске земље су биле изложене рушилачким најездама Германа и Хуна. Ко је од поменутих племена порушио утврђење на Великој Градини, доцнијим истраживањима се није могло утврдити.

Крајем VI и почетком VII века скоро цело Балканско полуострво преплавили су Словени. На територији која је била у саставу Византијског царства, стварили су низ Склавинија које су се слободније формирале у централним деловима Балкана где је византијска власт била слабија. На основу података које оставио цар Константин Порфирогенит у свом делу «Спис о народима», Хрвати и Срби су напустили своју постојбину иза Карпата и, уз пристанак цара Ираклија, дошли на Балкан. Хрвати су заузели северозападни део, док су се Срби населили југоисточно од њих.[21]

У процесу настајања јужнословенских држава, у периоду од VII до IX века, важан елемент представља владајући род. По Порфирогениту, владајући род у Србији води порекло од архонта који је пребегао цару Ираклију, док се први познати владари јављају крајем VIII и почетком IX века. То је време када на централном простору Балкана настају прворе са основним елементима државности.[22] На простору који су населили Срби настају прворе – жупаније: Паганија, Захумље, Травунија са Конављем, Дукља, Босна и Србија, на чијем челу су стајали жупани. У оним областима – жупанијама Константин Порфирогенит помиње и неке градове, којих је у Србији било шест: Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Преспик, Лесник и Салинес.[23] Дестиник или Дрстиника је можда била престоница српских владара IX–X века с обзиром да је прва на списку градова, а на то указује и чињеница да је у овај град ушао Клонимир при покушају да освоји власт у Србији 897/8. године.[24]

Ни један од наведених градова није тачно убициран. Дестинику, по мишљењу неких историчара, највероватније Јарничка, треба тражити на подручју Сјенице[25], што је за нашу тему од посебног значаја. Да град лежи на подручју Сјенице, Јарничка је одредила близина српско-бугарске границе и, што је важније, словенско име града које гласи Дестиник.[26] Остаци града Дестиника се, вероватно, налазе на локалитету Велика Градина у селу Вресницима. На овом локалитету се

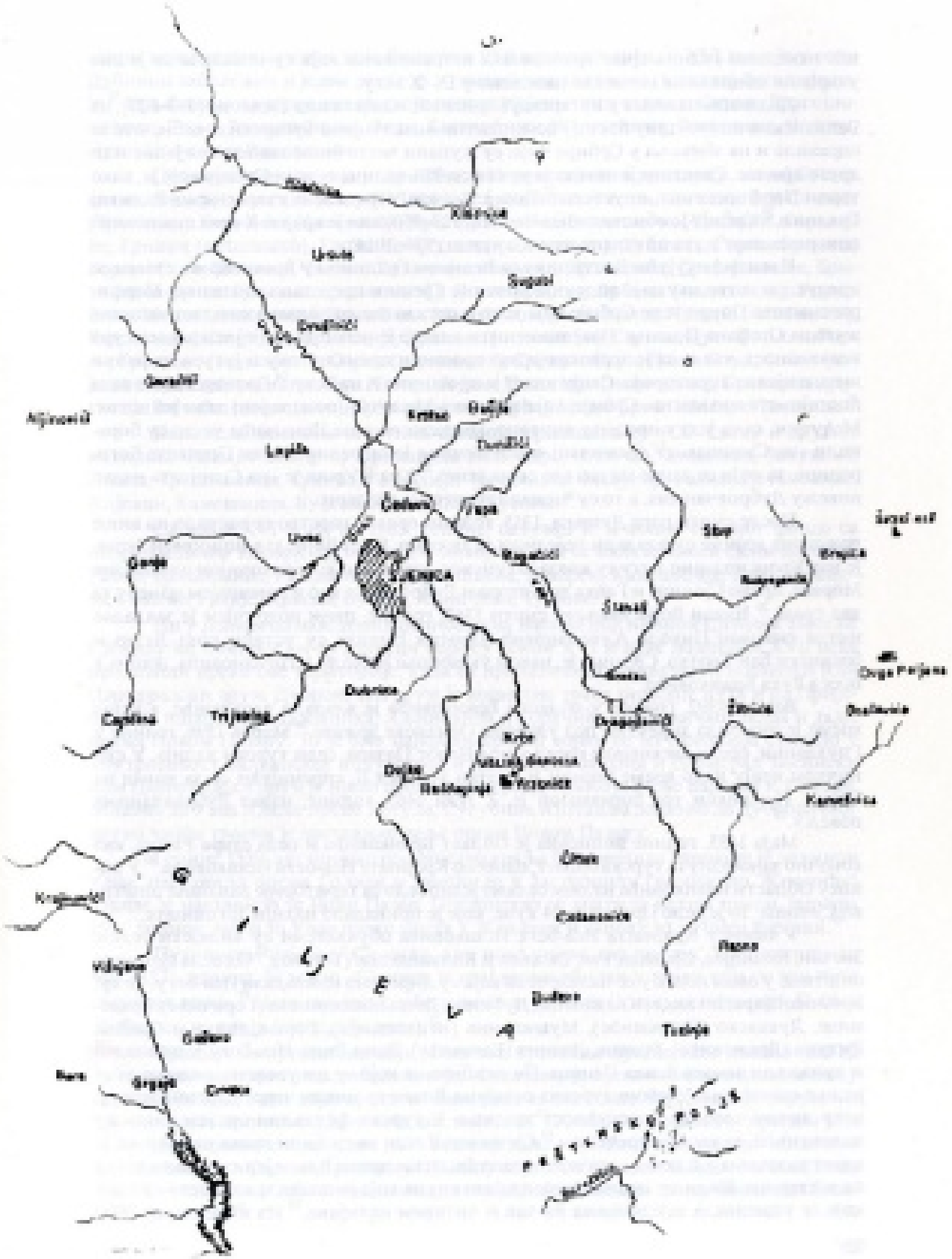

већ неколико година вршс археолошка истраживања која су показала да је ово утврђење обнављено и поново насељено у IX–X веку.

Доласком на власт у Бугарској Борисовог млађег сина Симеона (893–927), на Балканском полуострву постају доминантни византијско-бугарски сукоби, што се одразило и на збивања у Србији чији су жупани често били зависни од једне или друге државе. Симеону је пошло за руком да 924. године освоји Србију која је, како тврди Порфирогенит, опустела.[22] Тада је, можда, страдало и утврђење на Великој Градини.[23] Србију је обновио кнез Часлав (927–950) али је крајем X века она поново покорена, овог пута од стране цара Самуила (976–1014).

Идентификујући Достинику са Великом Градином у Врсеницама, ствара се предуслов за тврдњу да је подручје данашње Сјенице представљало центар Порфирогенитове Покрштене Србије која је то и остала све до доласка на власт великог жупана Стефана Немање. Овај знаменити владар је успео да својој земљи осигура независност, као и да је територијално прошири према истоку и југу, а на рачун византијских територија. Своју власт је проширио и на Зету.[24] Долина Рашке тада постаје »столно место« Србије, које тек краљ Милутин помера још даље на исток. Међутим, како је и у предању очувано, краљеви из лозе Немањића често су боравили »на Сиеница«. У Сјеничкој жупи Немања је саградио и храм Пресвете Богородице, за који се данас не зна где се налазио.[25] Краљ Урош је »на Сиеница« издао повељу Дубровчанима, а то су чинили и потоњи владари.

После смрти цара Душана, 1355. године, српско царство се распало на више државица којима су владали поједини великаши. Кнез Војислав Војиновић, коме је цар Урош подарио титулу кнеза захумског, управљао је територијом од Западне Мораве, преко Сјенице и Гацка до Котора и Дубровника као и приморјем између та два града.[26] Након Војислављеве смрти 1363. године, овим подручјем је завладао његов синовац Никола Алтомановић. Против Николе су устали кнез Лазар и босански бан Твртко. Сјеница је, након уклањања Николе Алтомановића, дошла у посед Вука Бранковића.[27]

Већ од 1392. године у области Бранковића је владало двовлашће, а једно време је она била директно под управом Османске државе.[28] Марта 1396. године у Глухавици, средњовековном насељу код Новог Пазара, седи турски кадија. У сјеничком крају неко време борави и султан Мехмед II, спремајући се за напад на Босну. Приликом тог боравка он је, 7. јула 1463. године, издао Дубровчанима повељу.[29]

Маја 1455. године пописана је Област Бранковића и цела стара Рашка, као коначно запоседнута турска област, односно Крајиште Иса-бега Исаковића.[30] У попису Области Бранковића налази се само једно село са територије данашње општине Сјеница. То је село Црвско са 24 куће, које је припадало нахији Трговиште.[31]

У попису Крајишта Иса-бега Исаковића обухваћени су вилајети Јелеч, Звечан, Ходиђед, Сјеница, Рас, Скопље и Калканделен (Тетово).[32] Од села сјеничке општине у овом попису се налазе села која су директно припадала Иса-бегу. То су: Брњица, Шаре, Штаваљ, Кнежевиће, Дубница, Доња Милађинова (Горачиће), Врсеније, Лукавско (Дунишиће), Мушковина (ненасељено), Горња, Доња и Средња Ритуша (Дражевиће), Враније, Лозник (Богачиће), Доња Вапа. Иса-бегу је припадао и приход од џемата Влаха Сенице. По дажбинама које су им уведене, види се да се ради о сточарима. У време турских освајања Власи су имали чврсту организацију, већу личну слободу и могућност кретања. У турски феудални систем ушли су колективно, са својим уређењем.[33] Сјенички Власи нису били права раја јер их је власт рачунала у Влахе – сточаре, а нису били ни прави Власи јер су давали ушур од житарица. Били су повлашћена влашка група која је плаћала нијабет – глобу која се уписивала заједницама па чак и читавим нахијама.[34] Из нијабета од 5000

испри може се закључити да је било око 1000 влашких кућа. У XVI веку је у селу Дубници забележен и један легатор — званичник катунске (влашке) организације.[35] Иса-бегови људи су имали своје поседе у сјеничким селима: Ступу, Драгојловићима, Гоњу, Распогаичима, Вапи, Багачићима, Житинићима, Лопижама, Чедову, Дугој Пољани и Раждагињи.

Сјеничка нахија, која је припадала Новопазарском кадилуку, а овај Босанском санџаку, пописана је и у XVI веку. У овом попису се налазе села: Врх Сеница (Врсеница), Багачиће, Дражевиће, Крстац, Лопиже, Распогаиче, Житиниће, Горачиће, Гривци (непознато), Горња Бријесница (непознато), Дубница, Горња Брњица, Горњи Ступ, Штаваљ, Чедово, Дивиче (непознато), Дунишиће, Драгојловиће, Бритвице и Доње Бритвице (непознато), Доња Брњица, Врбови (непознато), Горња Вапа, Мечке (непознато), Доња Вапа, Машковиће (непознато), Чудеро (непознато), Раждагиња, Старчићи, другачије: Гушавац (непознато), Сърман, Дуга Пољана, Горње Брестово (непознато), Озрен (непознато), Средњи Ступ, Доњи Ступ, цемат (заједница) калуђера манастира Читан, Јајлак Подетење (непознато), Бресника другачије Рајчићи (непознато), Крћиње (можда Крће), Мезре Брезе и Мезре Гледнице.[36]

Нека села данашње општине Сјеница, припадала су у XVI веку и другим нахијама. Нахији Бихор су припадала села Баре, Височка, Вишњева, Захумско, Плана, Трешњевица, Тутиће,[37] а нахији Трговиште: Међугор, Расно, Цетановиће, Кнјежци, Каменица, Буђево, Крња Јела и Тузиње.[38]

Са краја XVI века, из 1585. године, сачуван је и попис сточног фонда са подручја Новог Пазара, Трговишта и Бихора, у ком се налазе многа сјеничка села: Расно, Цетановиће, Раждагиња, Дуга Пољана, Жабрен, Каменица, Баре, Вишњева, Гошево, Гргаје, Црвско, Буђево, Крња Јела, Тузиње.[39]

Ни у једном од наведених пописа нема насеља под именом Сјеница. Насеље Сјеницу не помињу ни путописци који су током XVI и прве половине XVII века пролазили преко ове територије, куда су пролазили Дубровачки и Босански или Цариградски друм. Дубровачки друм је користио трасу римског пута и од Пријепоља је ишао преко Јадовника, Аљиновића и Горачића до Сјеничког поља и даље према Новом Пазару. То је био најкраћи правац којим се из Приморја стизало у унутрашњост Балканског полуострва и ишло даље за Ниш и Цариград. Босански или Цариградски друм је ишао преко Вишеграда, Прибоја, Нове Вароши и Злапара, долазио до Увца и даље преко Урсула, Сугубине и Штавља долазио до Дубровачког друма чијом трасом је настављао даље према Новом Пазару.

Године 1530. аустријско посланство краља Фердинанда I прошло је долином Увца, наставило према Голији и заноћило у Јастронићу (вероватно Житинићу) одакле је наставило за Нови Пазар. Посланство се вратило истим путем, јануара 1531. године, прешло Увац преко моста у Жвалама и заноћило у Новој Вароши.[40]

Путописци помињу Сјеницу, али искључиво као предео. Тако путописац Хејс, 1531. године, бележи: «Сјеница је крај веома обилан у трави која се три пута годишње коси».[41] Исте године је забележено да је Vuvie (Увац) на почетку а Dubliza (Дубница) на крају Scieniz (Сјенице).[42]

Француски путописац, који је описао путовање француског посланства од Дубровника до Цариграда, забележио је: «Господин је провео ноћ не великом пољу званом Сјеница, кроз који протиче мала река звана Увац. Ово поље је окружено планинама и пространо је неких шест миља».[43] Анонимни писац у пратњи још једног француског посланства 1626. године, каже: «Излазећи из долине Милошев До, наилази се на велику равницу Сјеницу која на словенском значи земља сена; она има у изобиљу траве и велики приход који је намењен звању бостанџи-баше цариградском».[44]

У Сопоћанском поменику, за који се сматра да потиче из XVI–XVII века,[45] забележена су и многа сјеничка села: Богути, Буђево, Вишњице, Вишњева, Врх Сеннце, Горачиће, Горњи Кијевци, Градац, Тргаје, Дубница, Дујке, Жабрен, Захумско, Крће, Куманица, Пештер, Понорац, Раждагиња, Житниће, Ступ, Тријебине, Тузиње, Расно, Цетановиће, Чедово, Црвско.[46] Као што се види, ни у овом попису нема насеља са именом Сјеница.

Сјеницу не помиње ни Евлија Челебија у свом путопису. Он је 1660. године кренуо из Бања Луке за Цариград и оставио опис градова међу којима су и Прибој, Нова Варош и Нови Пазар.[47] Међутим, анализирајући опис Нове Вароши могло би се рећи да се ради о опису Сјенице. Путујући од Прибоја »даље преко десет сати стигли смо у Нову Варош«, а од Нове Вароши »идући даље девет сати према истоку, дошли смо у касабу Нови Пазар«.[48] Наведени подаци се не слажу са стварним стањем, јер од Прибоја до Нове Вароши има око 35 км, а од Нове Вароши до Новог Пазара 91 км. Логичније је да је за путовање од Прибоја до Сјенице, за 70 км, потребно 10, а за 56 км од Сјенице до Новог Пазара, 9 сати путовања. У првој реченици о Новој Вароши, Евлија каже да се ради о насељу са рангом кадилука. Крајем XVI и почетком XVII века основан је нови кадилук назван Стари Влах. Територију овог кадилука су сачињавале нахије: Сјеница, Барче – Нова Варош, Радохна, Остатија, Бобаљ и Моравица. Седиште кадилука је било у Сјеници.[49] И реченица: »На источној страни вароши налази се велико поље које још више улепшава град«[50] много више одговара опису Сјенице него Нове Вароши која је смештена у једној ували. У прилог претпоставци да је дошло до замене назива градова, не би ишао податак о величини насеља. Евлија каже да у вароши има преко две хиљаде кућа. Како је у тексту већ речено, насеља Сјенице нема 1626. године. Од тада, до Евлијиног описа вароши, прошле су само четири деценије, што је мали период за подизање две хиљаде кућа. Можда је овде у питању и Евлијина склоност ка претеривању, која је често изражена у његовом делу.

Седамнаести век је доба снажног развоја турских градова. Трговина је била добро развијена, а Дубровчани су у већим градовима имали и своје колоније. У Новом Пазару су имали и своју капелу и свештеника.[51] Између Дубровника и турских области, трговина се обављала караванима. На појединим деоницама Дубровачког или Босанског друма, каравани су били изложени хајдучким нападима. Хајдучија је била посебно изражена на деоници од Пријепоља до Новог Пазара, односно преко Јадовника и Сјеничко-пештерске висоравни. Јосипу Крилу, трговцу у Новом Пазару, 1528. године у Сјеници је одузета роба и новац, што се поновило и 1551. године.[52] Лефевр је забележио да се јужно од Сјеничког поља налази караван-сарај »али како се он налази близу планина које достижу Албанију, пуну разбојника«, посланство је преноћило на ливади у пољу.[53] Године 1652. дубровачки посланици бележе да на путу од Новог Пазара даље на запад »није било шуме у којој није било стотинама разбојника«.[54]

Брига о одржавању путева и безбедности на њима, била је поверена дербенџијама и војнуцима. Војнуци су регрутовани из редова домаћег хришћанског становништва и влаха – сточара. Били су ослобођени државних и феудалних пореза са баштина које су добили за своју службу. Војнука је било у нахијама Расу, Једрену, Звечану и Сјеници.[55] У Сјеничкој нахији, по попису из XVI века, војнучка села су била: Лопиже, Гривци, Ступ, Чедово, Дивче, Доња Бриствица, Доња Брњица, Мечке, Гушевац и Рајчиђи.[56] Дербенџије су, такође, били хришћани који су одговарали турским властима ако се путницима нешто догоди унутар подручја које им је било поверено на чување.[57] Дербенџијска села су била Горња Брњица и Лопиже.

Када је дошло до албанских побуна против турске власти, дубровачки трговци из Новог Пазара су, 1637. године, јавили да су сви путеви пресечени и да је свуда

кнез. Турске власти су у близини почеле градити утврђења.[38] То је разлоглье када се подиже читав низ јефтиних пољских утврђења која су се могла брзо изградити. Таква утврђења су подизана у граничним областима и на важнијим саобраћајницама у унутрашњости Балкана, а називана су паланкама.[39]

Крајем XVII века вођен је Велики, познат и као Бечки рат (1683–1699), између савезника Аустрије, Млетачке, Пољске и Османског царства. Апелу Аустрије балканским народима да устану и ослободе се турске власти, прикључили су се и Срби. Један одред српских добровољаца је, 1689. године, ослободио Нови Пазар, а старовлашки кнез Мојсије Рашковић потукао је један турски одред код Сјенице.[40] Током рата дошло је до великих миграција становништва и до Велике сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем. Пештер је остала скоро без становника, да би је касније османске власти населиле Албанцима, највише Климентима.[41] Већ 1707. године, на Пештерској висоравни су биле 274 албанске куће.[42]

У то време, односно у другој половини XVII века треба тражити почетке формирања данашње Сјенице. За подизање палanke Сјенице постојало је неколико разлога: кајдучија на путевима, близина побуњених албанских племена, стратешки положај према Босни. Тешко је рећи да ли је палanka Сјеница подигнута пре или после Бечког рата. Једино је сигурно да до настанка палanke није дошло пре 1638. године када Аполонијин путописац помиње само рашчицу Сјеницу. Уколико прихватимо претпоставку да је Евлија Челебија у свом путопису под Новом Вароши описао Сјеницу, то би значило да је она подигнута пре 1660. године и да је 1689. године Мојсије Рашковић победио турску војску код већ подигнуте палanke.[43] Први пут се «шеремов или палanka Сјеница» помиње у опису путовања дубровачких посланика М. Кабоге и Ђ. Растића 1706. године.[44]

У току Аустријско-турског рата, 1736–1739. године, старовлашки кнез Атанасије Рашковић је, по наређењу фелдмаршала Секендорфа, требало да дигне своје људе и нападне на Сјеницу, када он упадне на Нови Пазар. Кнез Атанасије је истерао Турке из Нове Вароши и успешне борбе водио код Сјенице.[45]

Уз палanку су се редовно развијала и шанчила насеља – варошице, што се вероватно односи и на палanку Сјеницу. Ово тим пре што барон Бекур, 1776. године, помиње варошицу Сјеницу са око 3–4000 становника. Он је забележио и да варош брани четвртаста тврђава. Исте године Сјеница се помиње у једном султановом ферману као место које се налази у спарији новопазарског митрополита. За разлику од барона Бекура, Анри Пухвиљ бележи у Сјеници око 300 кућа и 9 џамија.[46] Поуздања података о величини насеља и броју становника из овог раздобља нема, али изгледа претеран Бекуров податак о 4000 становника, као и Пухвиљев о 9 џамија. Међутим, ако се има у виду чињеница да се муслиманско становништво које је живело преко Саве и Дунава, после Аустријско-турског рата, врати и насели ваша градове у Србији,[47] онда су ипак можда и тачни.

Крајем XVIII и почетком XIX века сјеничко подручје, као и највећи део европске Турске, налазило се у кризи и опадању. Карађорђеве устаничке акције прошириле су се и на Новопазарски санџак. Сам Карађорђе је, 30. априла 1809. године, кренуо према Сјеници. До битке је дошло на Ђурђев дан, 6. маја, када су устаници заузели варош. Турска војска се повукла у утврђење – град који је имао земљани опкоп. Цео месец дана је трајала опсада града који су Турци прилично бранили. Освајањем Сјенице Србија би дошла у везу са Црном Гором, а Босна и Херцеговина би била одсечена од осталих делова Турске. Граду полако стигла је помоћ. Из правца Пећи дошао је Румал-паша, а из Босне Скопљак-паша.

«Скопљак-паша је стигао први и битка се повела у Сјеничком пољу 7. јуна. Скопљакова војска напала је устаничке шанчеве који се налазио западно од Сјенице. Турска војска је побеђена и главе погинулих однете у Сјеницу. После ове победе

Карађорђе је послао једну колону од 2000 људи под командом Милана Обреновића да сервају разбијени Скопљак-пашин одред који је пре битке имао 15000 људи. Ови су готово без борбе заузели Нову Варош и Пријепоље. Истог дана је Али-бег Чавић, заповедник сјеничког гарнизона, понудио предају града. Приликом преговора уговорено је да Турци напусте град и пођу куд хоће. Међутим, дошло је до свађе и убијања. Вук Караџић према причању очевидаца бележи: «Кад Турци у одређено време отворе шанац и пођу кроз српску војску, која им је сокак начинила, и док их још пола није било изашло из шанца, Срби предње стану убијати и пљачкати; кад то виде Турци, који су још били у шанцу, они шанац затворе и стану се бранити и Србе корити што тако на вјеру раде». Сутрадан, 9. јуна ушли су Срби у Сјеницу.»[68]

После заузимања Сјенице, Карађорђе је кренуо у сусрет Нуман-пашиној војсци, коју је победио код Сувог Дола на Пештери, 10. јуна 1809. године. Карађорђе се после ове битке вратио у Сјеницу, одакле је кренуо да освоји Нови Пазар.[69]

Из времена Карађорђевог похода на Сјеницу потичу и шанчеви који су и данас видљиви око Сјенице на: Пети, излазу из Сјенице према Пријепољу, улазу у Сјеницу из правца Новог Пазара – на Дубињу. Постојали су и истурени шанчеви у Горњој Ваши према Србији, на Радишића брду према Црној Гори и на Дупоглаву према Новој Вароши. После пропасти Првог српског устанка, у јесен 1813. године, сви ослобођени крајеви су поново дошли под турску власт.

О збивањима на подручју Сјенице у времену од 1815. до 1839. године, сазнајемо из преписке кнеза Милоша и пожешког кнеза Васе Поповића.[70] Из тих докумената се сазнаје о пресељавању српског становништва на ослобођене територије, тешким економским приликама, прикупљању хране за војску, унутрашњим нередима после објављивања реформи султана Махмуда II, проласку Хусеин-капетана Градашчевића кроз Сјеницу у време похода против султанове војске на Косову итд.[71] За нашу тему је интересантно неколико вести. Године 1821, 30. јула, Васа Поповић извештава кнеза Милоша: «кажу да се од ове прошавшие кише у сенници една кула нова оборила и два маистора кои су на крову били притисла».[72] Податак је важан јер говори о обнови тврђаве која је порушена 1809. године. Већ следећег месеца исте године, тврђава је снабдевена са 6 топова који су дошли из Новог Пазара «за нови град усеницу».[73]

Око 1835. године извршене су знатне управне промене у турском царству,[74] када је формиран и Новопазарски санџак. Седиште санџака је било у Сјеници. Феудални господар Новопазарског санџака постао је Ејуп-паша Ферхатагић, ком је припао и део Старог Влаха који је остао изван Србије. Против његове тиранске владавине су Срби и муслимани послали делегацију у Цариград да извести султана. Ејуп-пашини људи су похватали изасланике и у Сјеници их погубили.[75] После тог догађаја велики број породица је пребегао у Србију. Није онда чудно што је Сјеница тих година, око 1836, сматрана селом «са око 150 кућа брвнара с већином муслиманског становништва на важном путу за Босну».[76] Кипријан Роберт, 1844. године, за Сјеницу каже да је мала тврђава са четири куле, која доминира пространом равницом.[77]

Пролазећи кроз Сјеницу 1857. године, руски историчар и путописац Александар Гиљфердинг је забележио: «Сјеница је веома бијелан град. У центру насеља налази се трошна тврђавица са порушеним кулама. У граду имају само 4 хришћанске и око 300 муслиманских кућа».[78] На путу према Сјеници Гиљфердинг је обишао и село Лопиже у ком је било 30 хришћанских кућа, тек подигнута црква и школа у изградњи.[79]

И поред тога што је постала седиште Новопазарског санџака, Сјеница се није брзо развијала и по Рошкијевићу, 1868. године, имала је само 800–1000 становника.[80] Међутим, као седиште санџака и важно стратегијско место, у њој је подигнута

Некадашњи занатски центар у Сјеници

велика џамија. Изградњу џамије је финансирала Валиде, жена султана Абдул Меџида и мајка султана Абдул Хамида II. По имену ктиторке, џамија је и данас у народу позната као Султан Валидина џамија. Лука Ивановић и Тадија Крстић, мајстори из села Божетића, градили су ову џамију.[81]

После Берлинског конгреса, у лето 1878. године, Аустро-угарска је окупирала Босну и Херцеговину, а њене трупе су се налазиле у Прибоју, Пријепољу и Пљевљима. У тим местима су изграђене и касарне за смештај војске. Српско становништво Новопазарског санџака је после ових догађаја живело у тешким условима који су проузроковали велика миграциона кретања. Исељавање је било најјаче до 1880. године. Поред исељавања српског становништва у Србију, многа приморска племена су, на путу према Србији, пролазила преко Новопазарског санџака, односно, преко сјеничке територије. У исто време број муслиманског становништва се знатно повећава.[82]

О догађајима са краја XIX века доста података је оставио Симон Јовановић, који је био аустро-угарски вицеконзул у Београду од 1885. до 1897. године, а 1901. се налазио на положају цивилног комесара у Пљевљима.[83] Он за Сјеницу каже да је «војнички и политички важан град», средиште сточарства и сточне трговине Новопазарског санџака. Сјеница је била и главно пронаводно подручје и трговачки центар за извоз вуне. Из саме Сјенице годишње је извожено 2000 метричких центи овчије вуне за Италију и 3000 метричких центи сира за Солун.[84]

Почетком XX века западни део Старе Србије припадао је Косовском вилајету са седиштем у Скопљу. Територија је подељена на два санџака: пљевљански и приштински. У пролеће 1904. године Турска је укинула Пешки, а основала Сјенички санџак у који су ушли срезови (касе): Нови Пазар, Бијело Поље, Нова Варош, Беране, Трговиште (Рожаје) и Сјеница.[85]

У лето 1912. године кроз Сјеницу је прошао и Гастон Гравје. Описујући Сјеничко поље он каже: «Само један поглед обухвата та велика: нема никакве

препреке на површини, никаква вегетација не задржава поглед. Само једна омања, а бела испупченост, на крају југо-истока, а то је Сјеница, привлачи пажњу».[86] Он је, користећи старије податке, забележио да је Сјеница 1897. године имала 647 кућа, од којих је 500 муслиманских, 240 дућана и 24 кмчме. По последњем турском попису, како наводи Гравије, Сјеница је имала 3882 становника, од којих је било 626 хришћана.[87]

У турском царству, у лето 1910. године, на власт је дошао младотурски покрет. Проглашена је уставност, прокламована једнакост грађана пред законом, расписани избори. Аге и бегови су приступили склапању уговора о закупу земље са чивчијама. У уговоре су уношене одредбе да је земља својина аге, а да је чивчија обрађује под закуп који износи једну четвртину од свих производа. Срби су се противили склапању уговора, па су аге и бегови почели да протерују са имања оне чивчије који су одбили да потпишу уговор. Влада Србије је хтела по овом питању да упути протест турској влади па је наложила прњаворско-новопазарским општинама у Старој Србији да попишу чивчијске породице. По званичним подацима валије Косовског вилајета, сјеничка каза имала је 1911. године 10117 Срба и 20181 муслимана. Сама Сјеница је имала 3895 становника, од којих 626 Срба и 3256 мухамеданаца.[88]

Почетком XX века Срби у Сјеници су имали основну школу са 100–150 ученика и цркву која је подигнута 1901. године. Имали су и певачко друштво и читаоницу чији је рад трајао кратко, јер су их укинуле турске власти. У граду су биле и три џамије, од којих се једна налазила у граду (тврђави) који је био «мали и ограђен зидом». Турци, тј. муслимани су имали четири основне школе са 500–600 ђака, четвороразредну гимназију (идадију) и женску ћилимарску школу. Главна улица била је чаршија и у њој су се налазила надлештва, радње, хотели и кафане. Од хотела су били најпознатији «Хотел Србија» и «Јавор». Након ослобођења од Турака 1913. године, Сјеница је имала 4539 становника, од чега су само једну деветину чинили Срби.[89]

На крају треба рећи нешто и о имену града Сјенице. У науци је прихваћено, а у народу устаљено мишљење да је Сјеница добила име по сену, односно сијену. Такво мишљење се први пут среће код Анонимног писца из 1626. године, који је из Милошевог Дола дошао до Сјенице «која на словенском значи земља сена».[90]

Кроз цео средњи век устаљен је назив Сеница. У повељи краља Уроша се каже «на Сѣници», у повељи цара Уроша «на Сѣници» и у повељи султана Мехмеда II «на Сѣницах». Село Каменица је «на Сѣницахь» као и село Лоповско. Све до XIX века за Сјеницу се употребљава термин Сеница. Слово «ј» је вероватно убачено након досељавања црногорских породица и мухаџира из Босне. Име Сјеница је прихваћено 1912. године.[91]

Мишљења смо да се назив средњовековне Сенице крије у имену најстаријег српског града Дестиникона или Достинике (τὸ Δεστινίκον, ἡ Δεστινίκος).[92] По Константину Јиречеку, словенско име овог града треба да гласи Дѣстьница или Дѣстьникъ.[93] Да ли се из словенске речи Достиница може извести име средњовековне Сенице, могу одговорити једино лингвисти.

У прилог претпоставци да се у топониму Достиница крије име данашње Сјенице, иде и назив села у подножју утврђења, а у чијим атарима се данас налазе остаци утврђења. Једно је данашње село Вршенице или како се у средњем веку звало Врасенице и Врх Сенице.[94] Друго село је Крће које је знатно млађе од Врсеница и први пут се помиње у Сопоћанском поменику. Оно што је посебно важно, једино за ово село, од свих наведених са сјеничке територије, каже се да се налази у Сјеници — «Крьћє оу Сѣници».[95] Међу наведеним селима има и оних која су много ближа данашњој Сјеници, као што су Дубница, Чедово, Богути. Име утврђења се

пренело на подграђе и село које је наставило традицију и очувало име некадашњег града.[50] Вероватно је и цела средњовековна жупа Сјеница названа по овом важном граду. Када је средином XVII века основано данашње насеље, назив жупе се пренео на град.

Напомене

1. К. Костић, Наши нови градови на југу, Београд 1922, 64; Ж. Степановић, Сјеница и околина, Сјеница 1975, 4; Е. Мушовић, Српска епиграфика [illegible] — Стамбол[illegible], Гласник Етнографског музеја 52–53, Београд 1989, 17.
2. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, књига I, први део, Београд — С. Карловци, 1929, 17-18.
3. М. Динић, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 79. Како се у пописима из 1528. и 1542. помиње село [illegible] друго име Дуковић, може се рећи да је Хаџиалару припадало Дуковиће, види: Х. Шабановић, Крајиште Иса-бега Исхаковића — Збирни катастарски попис из 1455. године, Сарајево 1964, 9, нап. 44.
4. К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 293, нап. 239; види: [illegible], нав. дело, 334.
5. Љ. Стојановић, нав. дело, 98-99.
6. Љ. Стојановић, нав. дело, књига I, други део, Београд — С. Карловци 1934, 240–241.
7. Д. Минић — О. Ивањанин, Резултати археолошких рекогносцирања општине Сјеница, Новопазарски зборник (даље НЗ) 6/1982, 191; Д. Премовић-Алексић, Археолошки локалитети на подручју [illegible] Веле, Зборник Сјенице 6-7, Сјеница 90/91, 93.
8. Д. Премовић-Алексић, нав. дело, 93.
9. Исто, 88.
10. Усмено саопштење др Војислава Трбуховића из Археолошког института у Београду који је [illegible] градинама.
11. М. Јовић, Праисторијско градиште на Шарском кршу код Дуге Пољане, НЗ 7/1983, 39; З. Летица, Пештер у бронзано и гвоздено доба, Старинар XXXII, Београд 1981, 16.
12. И. Бојановски, Прилози за топографију римских и предримских комуникација и насеља у римској провинцији Далмацији V — Горње Подриње у систему римских комуникација, Годишњак Центра за балканолошка испитивања, књига 23, Сарајево 1987, 113.
13. Д. Премовић-Алексић, Траса римског пута на деоници Пријепоље — Нови Пазар у светлу новијих археолошких истраживања, НЗ 19/1995, 29-40.
14. М. Поповић, Античко утврђење на Шарском кршу код Дуге Пољане, НЗ 7/1983, 5–13.
15. Д. Премовић-Алексић, Велика Градина у Врсеницама — извештај, НЗ 15/1991, 185–187.
16. Г. Острогорски, Историја Византије, Београд 1969, 119.
17. Ј. Ферлуга, Византија и постанак јужнословенских држава, Зборник радова Византолошког института 11, Београд 1968, 64-65.
18. Константин Порфирогенит, Спис о народима (обрадио Б. Ферјанчић, Византијски извори за историју народа Југославије, том II, Београд 1959, 58.
19. Ј. Ферлуга, нав. дело, 63.
20. К. Порфирогенит, нав. дело, 58, нап. 196.
21. К. Јиречек, Трговачки путеви, 244.
22. К. Порфирогенит, нав. дело, 56.
23. Д. Премовић-Алексић, Велика Градина у Врсеницама — Ископавања у НЗ 11/1987, 229–229; 12/1988, 161-163; 13/1989, 221-223; 14/1990, 173–174; 15/1991, 185–187; 18/1994, 243–244.
24. Г. Острогорски, нав. дело, 119.
25. Р. Станић, Црква св. Ђорђа у Дујкама, Наша прошлост 1-2, Краљево 1966, 98.
26. К. Јиречек, Трговачки путеви, 290.
27. М. Динић, нав. дело, 151.
28. Област Бранковића, опширни катастарски попис из 1455. године, I, Сарајево 1972, XIII.
29. Е. Мушовић, Две повеље султана Мехмеда II [illegible] у Сјеници и Новом Пазару, Наша прошлост, година IV–V, Краљево 1971, 24.
30. О. Зиројевић, Турско војно уређење у Србији 1459-1683, Београд 1974, 87.
31. Област Бранковића, 6.
32. Х. Шабановић, Крајиште Иса-бега Исхаковића — Збирни катастарски попис из 1455. године, Сарајево 1964.
33. О. Зиројевић, нав. дело, 170.
34. Д. Бојанић, Шта значи назив о српским Власима, Историјски часопис XXXIV, Београд 1987, 106-115.
35. Б. Храбак, Измена структуре становништва и сточарења привредника ширег подручја Новог Пазара у XVI веку, [illegible] зборник 5, 1986, 121.
36. Е. Мушовић, Сјеничка нахија у XVI веку, НЗ 4/1980, 39-44.
37. О. Зиројевић, [illegible] 1571. године, Сеоски дани Сретена Вукосављевића XIV, Пријепоље 1992, 173–190.
38. О. Зиројевић, Насеља нахије Трговиште 1571. године, НЗ 18/1994, 31-51.
39. Х. Хаџибегић, Занимљив податак о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и [illegible] из 1565. године, Историјски записи, књига XXVI, свеска 4, Титоград 1969, 383-414.
40. И. Бојановски, нав. дело, 113.
41. Ж. Степановић, нав. дело, 1.
42. К. Јиречек, Трговачки путеви, 290, нап. 239.
43. Р. Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика XVI–XVII века, Београд 1961, 159.
44. Исто, 179.
45. Ј. Калић — М. Поповић, Куманичево и Шарење у прошлости, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 12, нап. 15.
46. Љ. Стојановић, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи, Споменик СКА III, Београд 1890, 181-188.
47. Евлија Челебија, Путопис, Сарајево 1979, 33.
48. Исто, 260–263.
49. Х. Шабановић, Босански пашалук, Сарајево 1959, 180.

50. Е. Челебија, нав. дело, 264.
51. В. Винавер, Период турске владавине (XV–XVIII век), Нови Пазар и околина, Нови Пазар 1969, 173.
52. Ј. Тадић, Дубровчани по Јужној Србији, Гласник скопског научног друштва, Скопље 1930, 197.
53. Р. Самарџић, нав. дело, 199.
54. В. Винавер, нав. дело, 175.
55. О. Зиројевић, Турско војно уређење, 162, 167.
56. Е. Мушовић, Сјеничка нахија, 59–61.
57. О. Зиројевић, Турско војно уређење, 177.
58. В. Винавер, нав. дело, 172.
59. О. Зиројевић, Турско војно уређење, 107; Н. Бошковић, Криза османлијског система и почетак отпора, Историја Југославије, Београд 1972, 158.
60. В. Винавер, нав. дело, 178.
61. Е. Мушовић, Муслиманско становништво Србије од пада Дечанске (1459) и његова судбина, Краљево 1992, 111.
62. П. Ж. Петровић, Рашка — антропогеографска истраживања I, Београд 1984, 204.
63. Историја српског народа III–1, Београд 1993, 500.
64. К. Костић, нав. дело, 61.
65. Историја српског народа IV–1, Београд 1986, 148–149.
66. К. Костић, нав. дело, 62–65.
67. Е. Мушовић, Муслиманско становништво, 116.
68. В. Радуловић, Упад Срба у Сјеницу 1809. године, Гласник југословенског професорског друштва, Књига XIV, свеска 6, Београд 1934, 514–526.
69. Исто; С. Станојевић, Народна енциклопедија IV књига, Загреб 1929, 113.
70. Књажеска канцеларија, Нахија пожешка, књига прва, 1815–1839, (приредио Даниел Вулевић), Београд 1993 (даље КК-НП).
71. Становници и досељеници овог периода видети за Сјеницу, видк. Е. Мушовић, Сјенички крај тридесетих година прошлог века, Зборник Сјенице 2/1996, 25–37.
72. КК-НП 66.
73. КК-НП 67.
74. А. Аличић, Уређење босанског вилајета од 1789. до 1878. године, Сарајево 1983, 22–23.
75. М. Војводић, Нови Пазар (1804–1912), Нови Пазар и околина, Београд 1969, 252.
76. С. Станојевић, Народна енциклопедија, 112.
77. Гастон Гравије, Новопазарски санџак, Нови Пазар 1977, 60; нап. 63.
78. А. Гилфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 122.
79. Исто, 122.
80. К. Костић, нав. дело, 65.
81. С. Ђуровић, Ниво је била султан у Сјеници, Зборник Сјенице 6.3/90/91, 137, 141.
82. Е. Мушовић, Муслиманско становништво, 160.
83. С. Ђоковић, Новопазарски санџак, Новопазарски зборник 7/1983, 73–80; 8/1984, 117–132; 9/1985, 127–140; 10/1986, 141–174; 13/1989, 117–144.
84. С. Ђоковић, нав. дело, НЗ 9/1985, 132–138.
85. Н. Шилитуровић, Рашчевачка буна, Сјеница 1969, 34.
86. Гастон Гравије, нав. дело, 44–45.
87. Исто 44, нап. 66.
88. Попис становништва српског краља 1912. године.
89. Ј. Дедијер, Нова Србија, Београд 1913, 296.
90. Р. Самарџић, нав. дело, 174.
91. Е. Мушовић, Становништво, 11, нап. 15.
92. К. Порфирогенит, нав. дело, 53, 58. Како су утврђења подигли Ромејски средином IV века, највероватније да потиче од погрешно изведених латинских речи *don* и *monte*, са значењем «утврђење на северној падини». У румунском речнику, у коме је највише очувано позајмљених латинских речи, *don* = брег, задња страна, северна падина и *senin* = *interior* = утврђење, види: [illegible] Bukurești-Skopje 1966, 102, 104, 963. Положај утврђења би одговарао овом тумачењу јер се налази на северним падинама Голије.
93. Види напомену 21.
94. Х. Шабановић, Крајиште, 9; Е. Мушовић, Сјеничка нахија, 40; Старе српске хронике, 283.
95. Љ. Стојановић, Старе српске хронике, 283.
96. Ј. Калић, Трговиште и Рас, Саопштења XXVI, Београд 1994, 9–18.

Dragica Premović – Aleksić

THE FOUNDING OF THE CITY OF SJENICA

Sjenica, a town in south-western Serbia, is mentioned already in mediaval sources. However, at that time this term was used to denote the county encompassing a broader area gravitating towards the Sjenica Plain. Several Serbian kings stayed in the county of Sjenica and issued there several charters to the citizens of Dubrovnik. The first charter «na Sinici» («on Sinici») was issued in 1252 by king Urosand another by emperor Uroš in 1360. Having conquered this territory, even sultan Mehmed II issued a charter in 1463 «na Sinicah» («on Sinicah») to the citizens of Dubrovnik.

The town of Sjenica was raised towards the end of the XVII century. A field fortification of smaller scale was established then – a military post (palanka) which became the kernel of the civilian settlement (varoš).

Because of its strategic location Sjenica became the capital of the Turkish administrative unit (kadiluk) of Stari Vlah established at the beginning of the XVII century. After the formation of the sandjak of Novi Pazar around 1855, Sjenica became its capital and it kept that position in the sandjak of Sjenica after its establishment in 1904.

The fact that, according to Porphyrogenitus, Sjenica was once, in the VIII–IX century, the centre of Christianised Serbia with its capital in the city of Dostinika is, however, of far greater importance. The remains of Dostinika are located at the site of Velika Gradina in the village of Vrsenice. Dostinika got its name from the Romans or the Romanised indigenous population during the IV century, at the time it was built. The name of the town could be translated as «the fortification on the northern hill slope», in this case a fortification on the northern slopes of Mt. Gijeva.

Др Олга Зиројевић
Историјски институт САНУ
Београд

УДК 956.94 (956.94:296/297)
5. октобар 1995.

ДЕНМЕ (DÖNME)

Реч се јавља, у старијим историјским и путописним делима (српским и бугарским) у више графија — донме, дунме, деуме, ђунме, д'онме и думне — а нема је у расположивим српскохрватским, бугарским и македонским речницима. Наводи је само Гл. Елезовић: »донме — врста јеврејских потурченака којих је било највише у Солуну. Тур. **dönme** потурица, који је вером превргнуо«.[1] Толико.

У турским речницима ова глаг. именица (од глаг. **dönmek**)[2] означава ренегата, конвертита у религији, посебно оног ко је, будући у другој вери, прешао на ислам,[3] а само изузетно се овај термин доводи у везу са конвертитима Јеврејима.[4]

У **Турској енциклопедији** читамо да су **dönme** и **avdetî** опште име које се даје онима који напусте своју веру и окрену се другој, с тим што је **dönme** турски народни термин који се користи уместо старијег учтивијег **avdetî**.[5] Иначе, у свим **енциклопедијама ислама**, као и у **Јеврејском лексикону и енциклопедији** именом **dönme (doenmeh)** означавају се, пре свега, припадници тајне јеврејско-муслиманске секте која, под муслиманским именом и одећом, од 17. века живи у разним турским градовима, а нарочито у Солуну.

Реч се, међутим, користила и у ранијем времену, и то да означи на ислам преобраћене Јевреје. Такав закључак намеће помен осам исламизираних јеврејских кућа (**dönme**) — а уписане су унутар муслиманског џемата (cemaat-i müslimanan) — у Попису Софијског санџака из првих деценија Сулејманове владавине (1521–1566).[6]

Да ли је то била општа пракса? Сасвим оскудна грађа — тачније, засад само овај помен — не дозвољава да се извуку поузданији закључци, али се чини да су се Јевреји, из одређених разлога, можда ипак издвајали из масе неофита да би се, од времена лажног пророка Сабатеја Цевија, именом **dönme** означавале само његове присталице.[7]

Сабатај Цеви односно Шабтај бен Мордехај Цви оснивач је једног од најјачих и најпознатијих месијанских покрета јеврејства. Рођен је 1626. године у Смирни (Измир) у богатој трговачкој породици. Ту је добио солидно теолошко образовање. Зна се да је од најранијих времена нагињао мистици (Кабала и Зохар). Између 1642. и 1648. године показује симптоме екстремног случаја циклотимије (cyclothymia).[8] После покоља Јевреја у Украјини (Богдан Хмељницки, 1648) проглашава се месијом — избавитељем Јевреја и почиње да мења вековне традиције и верске обичаје, што доводи до његовог изопштавања из јеврејске заједнице, па напушта родни град. Обилази многе земље задржавајући се дуже време у Солуну, Каиру и Јерусалиму повремено објављујући своју месијанску улогу. Прилази му и један ватрени кабалист, рабин Натан из Газе (Бењамин Натан Ашкенази, 1643–1680), који га проглашава »краљем месијом«. Шабатај Цви наставља са својим пропагандним путовањима и свуда га примају са одушевљењем и краљевским почастима. О њему су кружили разни гласови, па и такви који турске власти нису могли оставити равнодушним.

По доласку у Цариград велики везир Ахмед Ћуприлић га запси и баца у тамницу, што, опет, не спречава Шабтаја Цвија да и даље (уз помоћ бакшиша) држи проповеди хиљадама својих присталица који стижу у Цариград. Атмосфера месијанства и скорог избављења прелази границе Царства и креће се у свим европским градовима у којима су живели Јевреји. Долази до оштре поларизације на Шабтајеве присталице и противнике. На денунцијацију кабалистичког рабина из Пољске Нехамие Кохена доведен је 1666. године на диван и ту, у присуству султана (по обичају сакривеног иза застора) и Касим-паше[9] стављен пред дилему: смртна казна или прелазак у ислам. Определио се за ово друго. Добија, за узврат, дворску службу (капиџи баша) и ново име – Азиз Мехмед Ефендија. Утиче на конверзију не малог броја Јевреја који му долазе из разних делова Царства. Ипак, не напушта ни стару веру, а његовој тајној секти приступају прво дворски лекари.

Ослањајући се на јеврејске ауторе, овај покрет је био уперен, пре свега, против султановог ауторитета и означио је почетак неповерења према Јеврејима (да би њихово место заузели Грци и Јермени). Отуда, на јеврејске жалбе Турци протерују Шабтаја Цвија у Албанију, где, након пет година, и умире (1676).

Шабтајевих присталица – ову јеврејско-муслиманску секту Турци ће, нешто касније, назвати **dönme** – било је највише у Солуну. Међу њима је, уз Јевреје, било и Турака, Словена, Македонаца и других. У свим османским провинцијама шабтаизам је путовао кришом и доминирала је кабала (јеврејски езотеризам), повећавала се конверзија у ислам. Током неколико генерација ћелије јудео-муслиманства постојале су свуда: од Италије и Пољске до Персије, Грузије и Јужне Русије. Зна се да их је било, такође, у Курдистану и Мароку, као и у великим балканским градовима (Цариград, Једрене, Солун, Скопље, Београд), па чак и у Амстердаму. Конвертити из свих места долазили су често да траже уточиште у Солуну, и тако је он постао Јерусалим нове вере.[10]

Турци нису озбиљно прихватали дөнме,[11] држали су их на дистанци и нису скривали свој презир према њима. Јевреји су их жигосали епитетом **Minim**,[12] а они су сами себе називали **Maminim** (прави верници), **Haberim** (другови, компањони), док су Јевреји за дөнме били неверници (**kaferim**) јер одбијају да признају спасоносну мисију Шабтаја Цвија.

Током времена долази, унутар саме секте – због различитих претендената на месијанско наслеђе и вођење секте – до образовања три подсекте – **измирлије, јакобити и куњиоси**[13] – којима је заједничка била само вера у Шабтаја Цвија као месију. За спољни свет, међутим, они су чинили јединствену целину.

До средине 19. века дөнме су се строго држале endogамије (полигамија им је, као и Јеврејима, била забрањена). Свака секта живела је у посебној четврти и имала своје гробље, а обрезивање су (да би се приближили муслиманима) одлагали од осмог дана на три године. И свадбени обред био је двострук: дању пред имамом (формално), а ноћу, уз рабина, на јеврејски начин. Од 1686. године носе само муслиманска имена – Ахмед, Мехмед, Сулејман, Хамди, Абдулах – али настављају, међу собом, у интимности дома и при молитвама, да носе и јеврејска имена, која су у њиховим очима имала религијску вредност. Посећивали су џамије (чак су ишли и у Меку на хаџ), али и сопствене богомоље, придржавали су се неких јеврејских и неких муслиманских празника и постова (оба Бајрама и Рамазан). У свакодневном животу служили су се турским,[14] док су молитве биле на јудеошпанском и хебрејском језику. Што се тиче посебних празника јеврејског порекла, кабалистичких или оних који се односе на успомену Шабтаја Цвија, они су се обављали ноћу, при светлости свећа и уз затворена врата.

Укратко, секта је покушала, како то истиче M. Perlmann, у месијанском духу да сачува у исламу толико јудаизма колико је могуће, његово знање и његове ритуале, са модификацијама шабатико-месијанским.

Презрени од Турака — прави муслимани нису прихватали њихову демонстрацију побожности[15] — намрзнути од Јевреја, који су их као кабалисте екскомуницирали из своје заједнице, дениме су се окренуле људима своје секте гајећи неповерење и опрезност према странцима и бескрајни алтруизам за своје сувернике.

Њихова литерарна продукција чини се да се ограничавала на песме и молитве (на хебрејском, арамејском, јудео-шпанском и турском језику.[16]

Док је Европа улазила у епоху рационализма, светски јудаизам тонуо је, дубоко, у мистицизам, а шабтајски покрет се показао у целој дијаспори кроз једно жалосно назадовање у подручју духа; живот је апсорбовао целу религију, а са своје стране, религија је ушла у све делове живота и у целини их апсорбовала.[17]

Материјални положај јеврејства поправиће се тек почетком 19. века, а нарочито после Кримског рата (1853–1856).[18]

Прва група (односно подсекта) денми успоставља блиске односе са муслиманима и државну службу претпоставља трговини, док су се друге две са јаким инстинктом бациле у трговину и занате (али је међу њима било и образованих).[19]

Оснивају се посебне школе, међу којима су лицеји **Feyziye**[20] и **Terekke** са својим модерним методама и француско-турском наставом биле достојне да се такмиче са најбољим установама земље. Многи млади људи иду на факултете и високе школе Цариграда, Париза, Лозане, где добијају дипломе лекара, адвоката, професора, инжењера.[21]

Почетком 20. века најпросвећенији међу денмама почињу да напуштају ендогамију и да се жене муслиманкама.[22]

Из лако разумљивих разлога број денми се не може поузданије утврдити. Негде у другој половини 18. века у Солуну је било 5.000 односно 900 фамилија.[23] Стотинак година касније од укупно 90.000 становника било је 50.000 Јевреја, 22.000 Турака и денми и 18.000 Грка.[24] По сведочењу Сп. Гопчевића (1890) деунме[25] или мамини отворено исповедају ислам, а потајно јеврејску веру (држећи се строго ендогамије), има их 3.000 односно 5.000. «Они се деле» — наставља потом — »у секту Коњо и Каваjеро; ове се између себе толико мрзе, да, нарочито Каваjеро да Коњом нити хоће у једној кући да станује, нити за једним столом да седи, па чак неће да пије из исте чаше, из које је овај пио; он га окривљује због грозног морала, који чак допушта педерастију. Каваjери су трговци и научењаци; скоро сви јавни писари и чиновници у Солуну припадају својој секти. Најученији разумевају и јеврејски. Они имају своје трговине у околини пазара, званог Мисир Кјарси (треба Каписи) и живе у нарочитом кварту код Порта-Нове. Коњо су сиромашне занатлије; надничари и амали и живе растурени по горњим источним квартовима».[26] Око 1900. године број солунске групе денми процењује се на 10.000, а били су заступљени у трговини, уметности и јавном животу.[27] У исто време Бугарин В. Кънчов ће забележити да ћунме или дњонме говоре турски и живе на турски начин, или се у физиономији и нарави нешто јасно разликују од чистих Турака. Имају и посебне џамије и жене се обично међусобно. У новије време, међутим, има мешаних бракова између чистих Турака и денми и оштра разлика међу њима почиње да нестаје. Каваjеровци су, истиче потом, добри трговци, држе угледно место у конаку и дају способне чиновнике турској управи, док су Коновци занатлије и хамали.[28]

И. И. Иванић дели солунске донме[29] у две секте: у тзв. Коњо (сиротиња) и Каваjеро (богаташи).[30]

У младотурској организацији и револуцији из 1908. године (која је започела у Солуну) денме су, будући образоване и европеизиране, имале велику улогу. Неколико турских државника, међу њима Џавид-беј, били су пореклом денме. Међутим, одбачени су таласом надолазећег шовинизма и од 1908. почиње њихов егзодус.[31] У време размене становништва[32] између Грчке и Турске (1923–1924), да би

избегли егзодус, донме су тврдили да нису Турци, али је грчка влада енергично порицала њихов јеврејски идентитет. Малом броју који су се бавили трговином дувана дозвољено је да остану у земљи, као што су, такође, многи отишли за Софију, да би се тамо и даље бавили културом дувана. У Турску се одселило 12.000 донми.

Тамо је кемалистичка лаицизација убрзала њихову еволуцију; активно су учествовали у регенерацији земље и нова Турска сигурно није имала ватреније присталице од њих. Шабтај Цви, кога су очекивали, појавио се у лику Мустафе Кемала, јер је он проповедао нову веру: једнакост раса и братство грађана.

Тако спона кемализма обележава крај историје донми, јер су они почели да се мешају са интелектуалном и моралном елитом Турске, и то на свим просторима. Ислам је цена коју су платили да би се, на крају, интегрисали у турску нацију.[33]

Напомене

1. [illegible] 1932, 398.
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible] (D. Mehmed Doğan, [illegible], Ankara 1982, [illegible]).
5. Türk Ansiklopedisi, XIV, Ankara 1966, 41.
6. [illegible] у Софијском [illegible] у XVII веку, Историјски часопис XVIII, Београд 1971, 232 ([illegible] № 1).
7. [illegible] (B. Lewis, Die Juden in der islamischen Welt, [illegible] 20. Jahrhundert, München, 1983, passim) [illegible]
8. [illegible] (D. Kecić, [illegible], Beograd 1968, 34).
9. [illegible] у Новом Саду VIII, 1954, [illegible]
10. J. Nehama, Histoire des Israélites de Salonique, VI, VII, Thessaloniqué, 1978, 68; Ž. Lebl, [illegible] Makedonije, G. Milanovac 1990, 140; Encyclopaedia Judaica, 14, Jerusalem 1972, 1243–1244; İslam Ansiklopedisi, 3, İstanbul 1945, 647.
11. [illegible] (Encyclopaedia Judaica, 6, 149).
12. [illegible] (Nehama, Histoire, 70). [illegible] (Encyclopaedia Judaica, 6, 149).
13. [illegible] (The Encyclopaedia of Islam, new edition, II, Leiden – London 1965, 615).
14. [illegible] 1878.
15. [illegible] 1728, 1849. и 1875. [illegible]
16. Jüdisches Lexikon, II, Berlin 1928, 180–181; Encyclopaedie des Islam, I, Leiden 1913, 1171; Encyclopédie de l'Islam, nouvelle édition, III, Brill–Paris 1965, 631; İslam Ansiklopedisi, III, 646–650; Türk Ansiklopedisi, XIV, 41–43; Encyclopaedia Judaica, 6, 148–152; S. Dubnov, Kratka istorija jevrejskog naroda, Beograd 1962, 169–171; Lebl, [illegible], 141–148; R. Mantran, Histoire de l'empire ottoman, Lille 1989, 232; P. Risal, La ville convoitée Salonique, Paris 1914, 196–197; Nehama, Histoire, passim.
17. Исто, 361.
18. В. Кънчов, Македония, етнография и статистика, София 1900, 112.
19. İslam Ansiklopedisi, 3, 649.
20. [illegible] Мустафа Кемал (Ататурк).
21. İslam Ansiklopedisi, 3, 649; Nehama, Histoire, 587–588.
22. Исто, 590.
23. N. Svoronos, Le commerce de Salonique au XVIII[e] siècle, Paris 1956, 38.
24. Nehama, Histoire, 534.
25. [illegible]
26. Сп. Гопчевић, Стара Србија и Македонија, Београд 1890, 77–78.
27. Encyclopédie de l'Islam, III, 631.
28. Кънчов, Македония, 111–112.
29. [illegible] (Dervish) [illegible] Македонија и Македонци, I, Београд–Нови Сад 1906, 189).
30. Исто.
31. Nehama, Histoire, 604; Jüdisches Lexikon, II, 106.
32. [illegible]
33. Nehama, Histoire, 612; Encyclopédie de l'Islam, III, 631. [illegible] (Encyclopaedia Judaica, 6, 151).

Dr Olga Zirojević

DENME (DÖNME)

Under this name (This word «denme» had a few ways of writing especialy in serbian and bulgarian historical literary works) usualuly understands the member of secret jew-moslems religious sect, which had lived from 17. setury in many deferent turkish towns, especialy in Solun.

Author, also had an hypothesis which untill now had been based on just one theory. This name jew converts used to be deferent. From the details of literature we have a good look of this interesting, sect which had worked almost to now.

Translated by Jelena Premović

Др Драги Малиновић
филозофски факултет
Приштина

УДК 949.711
20. септембар 1995.

НОВИ ПАЗАР У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

Територија некадашњег Новопазарског санџака[1] била је типично транзитна регија, најчешће за везу Босне (којој је, иначе, у управном погледу Санџак и припадао) са осталим делом Османског царства, али и трговачка артерија средишњег дела Балканског полуострва са Дубровником, а од краја седамнаестог века за везу Србије са Црном Гором и Јадраном. Сам трговачки град Нови Пазар је још крајем XVIII столећа одржавао живе пословне контакте са Сарајевом, Ужицима, Карановцем, Крушевцем и другим касабама Србије.[1]

Француски барон Божур дрожо је да је почетком XIX века Нови Пазар бројао 10–12.000 житеља и казао та је трговином на којем се размењују производи Србије, Босне, Албаније, Македоније и Румелије. У тврђави на брду опево је гнездо којим је управљао Рашком и пределима између Босне, Албаније, Србије и Македоније. Анри Пуквил је рачунао да Нови Пазар има 12.000 становника. Француз Амелај Шомет сматрао је (1807/8) да Нови Пазар представља другу варош Босанског пашалука, да има 16.000 житеља, од којих је 5.000 муслимана, 100 Јевреја, 600 Рома и да су остали православни Срби. Уочи устанка Нови Пазар је био значајна варош, где су се сакупљали трговци и роба не само из околних земаља него и из Немачке. Нестов чувени митрополански вашар трајао је 30 дана. Барон Тамаро, путник по Турској почетком XIX века, забележио је о Новом Пазару да је то варош коју су две године раније спалили Србијанци и која је после страдања имала 9.000 становника.[2]

У Првом српском устанку област Новопазарског санџака као и сам град Нови Пазар били су поприште жестоких војних окршаја, јер су обе стране настојале да у својим рукама имају територију преко које се остваривала веза између Босне и турске престонице. Политичке појаве које су се манифестовале јачањем самоволом у Београдском пашалуку, јавиле су се и у Новом Пазару почетком XIX века. Странка верног одметника Патаноглува огласила се у Новом Пазару и Трговишту (Рашкој) још 1797, а у Новом Пазару су 1801. године заговарали његов емисари.[3]

Након што је устанак у областима централне Србије почео, босански валија, иначе управитељ и Новопазарског санџака, 25. јануара 1805. године (по новом календару) упутио је бујурулдију заповедницима и кајмакама од Травника до Новог Пазара са наређењем да уреде путеве, поправе путне стазе, поправе мостове и припреме храну по конацима. Прве половине априла он је одредио Смаил-агу да чува Ниш, о чему је обавештено и кајмаје у Пријепољу, Старом Влаху и Новом Пазару.[4] Последњег дана фебруара (по новом) босанском намеснику стигло је из Цариграда наређење да шаље војску у помоћ у Нови Пазар, јер се број устаника из дана у дан повећавао.[5]

У лето (3. августа) 1805. године, заједно са вешћу о доласку Срба у Ужице, стигао је у Сарајево глас да устаничка војска ужурбано гради ров на Новом Пазару. Међу 80.000 Србијанаца налазио се, наводно, и барон Павле Давидовић, генерал аустријски и помоћник команданта Славонске војне крајине, са 3.000 царских

солдата, преобучених и обријане главе као Србијанци.[6] Овим постаје јасно да је, поред десног офанзивног правца продора у Санџак (преко Ужица на Нову Варош) постојао и левокрилни смер од Карановца (Краљева) ка Сребрници и Новом Пазару. Приликом напада устаника на Карановац, тамошњим муслиманима дошли су у помоћ њихови истоверници из Новог Пазара. Сазнавши за то, Карађорђе је 17. јуна (по новом) наредио Божи Грујићу да новопазарском паши Ферхатагићу пошаље писмо да изведе своје људе из Карановца јер није паметно да се меша у послове другог пашалука. У Карановац је потом (27. јуна) стигао и силахдар новопазарског паше у чијој се пратњи налазио и брат новопазарског владике. Ферхатагић их је послао Новопазарцима у Карановац са поруком да се више не боре против Срба. Тада је у Карановац стигао и Карађорђе. Након преговора 26–27. јуна постигнут је договор да Новопазарци, као и други Турци, (29. јуна) напусте варошицу. Карађорђе је потом заузео касабу и спалио је.[7]

Босански валија Сејди Мустафа-паша послао је 16. јула (по новом) кадији у Сарајеву, Сребрници, Вишеграду, Старом-Влаху, Пријепољу, Пљевљима и Новом Пазару, као и судијама у седам других босанских места, бујурулдију са наређењем да притекну у помоћ Смаил-паши у Никшићу због устанка у Дробњацима. Почетком августа сарајевском мули и кадијама босанских касаба писмено је било наложено да управнику пљеваљског, чајничког и пријепољског аскера, хаџи Салих-бегу, старешини сребреничке војске, Мехмед-аги вишеградском, Шех Али-аги старовлашком и Бећир-бегу, старешини новопазарске војске да, након договора са Хасан-пашом, мутесарифом Зворничког санџака, ударе на Ужице и уопште устанике.[8]

Устанички успеси натерали су босанског намесника да од муслимана у Новом Пазару почетком фебруара 1806. године затражи да крену на Ужице, Бајину Башту па и Шабац. Зато капетан Радич Петровић није кренуо у правцу југа већ у западном смеру. Али у другој половини фебруара требало је нове снаге слати у Нови Пазар, те је зато 150 војника јајачког одреда пошло на југозападну границу босанског вилајета, под вођством аге Карабеговића. Њима се придружио и Алија барјактар из Гусиња, раније прелвиђен за Стари Влах. Како је у међувремену устаничка војска напала Нови Пазар, Новопазарци су се за помоћ обратили босанском валији. Овај је за заповедника турске војске окупљене у Новом Пазару, одредио Сулејман-пашу Скопљака. Њему је 25. фебруара 1806. године послато 100 кантара барута и муниције. Имао је наређење да одмах удари на устанике у Добросилићима. У Нови Пазар је истовремено упућена и турска војска из Бањалуке под командом Ибрахима Сулејманпашића. У исто време новопазарски Турци су се борили и код Бајине Баште, где су раније стигли.[9]

За то време устаничке снаге су наступале према Студеници, што је било од првоврсредног значаја. Устаници су још пре године ратовања били свесни да се код Новог Пазара преседа Цариградски друм, односно веза Босне са осталим делом државе и да се преко њега може успоставити контакт са Брдима и Црном Гором.[10] Нападом на Студеницу био је обухваћен и јелечки крај (на планини Рогозни, југоисточно од Новог Пазара), али напад на Нови Пазар није извршен.[11] Устаници су знали да таква акција на Нови Пазар не би успела јер је у граду била присутна херцеговачка војска која је угушила устанак у Дробњацима. У Новом Пазару се турска војска из Херцеговине сусрела са трупама Кара Фејзе, који је такође био упућен да учествује у одбрани Новог Пазара, уз обавезу да организује и контраофанзиву од Новог Пазара долином река Рашке и Ибра према Карановцу. У таквим приликама већи део српског живља из Новог Пазара избегао је из вароши.[12] Након што је сакупио Старовлашане, Рака Леваја (родом из доње Горијевнице) требао је да координира операцијама капетана Радича Петровића у нападу на Нови Пазар. У писму које је капетан Радич послао Левајају из Рудне (3. марта по новом) види се да

овај задатак није био реализован и да ће Раса за десет дана из Пазара кренути на Ново Брдо. Радић је јављао и то да је на њега ударио Сулејман-паша Скопљак, али са мало војске, и да су из Новог Пазара пребегли сви његови жандари. Под Пазаром капетан Радић Петровић је примио писмо одприморског владике са поруком да је овај ударио на Скадар.[13] Јевђан је на место где се био улогорио требао да позове неког Ојданића и Радуловића и да осматра простор између Нове Вароши и Новог Пазара.[14]

Са своје стране, турске власти су намеравале да угуше устаничка жаришта у Старом Влаху и око Новог Пазара. Почетком 1806. године Сулејман-паша Скопљак је ударио на Стари Влах, одбио устаничке снаге око Новог Пазара, а затим упао у Ужичку нахију код Арилја.[15] Капетан Радић Петровић је против сакупљених Турака из Новог Пазара и Скопљакових снага водио борбу на Дежеви, надомак Новог Пазара. Две недеље касније борио се на Будићима, селу близу Дежеве. На Дежеви је пало 70 Радичевих бораца, а на Будићима је Радић изгубио неког барјактара Вуру Бранчанина из Подгоре са још неколико људи из тог краја.[16]

Противофанзива турске војске отпочела је нападом на устанички логор у Доброселцу. Потом су се распламсале борбе по Старом Влаху продором устаничких снага ка долини Моравице. Војвода Милан Обреновић је био принуђен да повуче своје трупе из Старог Влаха, након чега је Сулејман-паша Скопљак кренуо на Пазар.[17]

Из овога се види да устаничке операције према Санџаку током 1806. године нису уродиле плодом јер нису постигле главни циљ акције – дубок продор у турске земљиште и спајање са Србима, а преко њих и са Црногорцима, као и прекидање сабраћајнице између Босне и осталог Царства.[18] За време операција око Новог Пазара Руси су били обавештени да су устаници већ заузели половину новопазарске нахије и Стари Влах, а недостајао је још само који дан да се устаници састану са Црногорцима.[19]

Почетком 1806. године умро је босански валија. За његовог наследника је именован Хусреф Мехмед-паша, раније мутесарриф Солуна. Он је 5. маја (по новом) очекиван у Новом Пазару да изврши смотру тамошњих турских снага. Ради договора позвао је у Нови Пазар из Сарајева и Травника више угледних турских достојанственика.[20] Према тим областима кренуо је из Скадра и новоименовани босански валија Хусреф Мехмед-паша.[21] Пре тога српска војска је поново опколила Нови Пазар. Одбраном града заповедао је Сулејман-паша Скопљак. У Нови Пазар је из Румелије стигао и нови одметник Кара Фелиз са 10.000 војника. У том правцу кретао се и један корпус од 6.000 људи, под заповедништвом зворничког паше.[22]

У првој половини јуна 1806. године, на фронту пред српским устаницима налазио се и скадарски паша, чијих се 12.000 војника налазило распоређено између Лесковца и Новог Пазара, чекајући даља наређења Порте.[23] Руски конзул у Влашкој, П. Г. Кириако, известила (15. јуна) да је у Нишу образован логор од 50.000 Турака из којег би се трупе слале ка Новом Пазару.[24] Првог јуна (по новом) Сулејман-паша Скопљак налазио се на логоровању; сакупљао је чете за наступ ка Новом Пазару и испитивао ситуацију око Зворника.[25] Средином јула једна колона српских устаника кренула је да заузме положаје према Новом Пазару. По информацијама из Земуна, у тој војсци је било 70.000 људи, повела је 7. јула (по новом), а на челу те војске био је сам Карађорђе. Тек у другој половини септембра 1806. године пошло је из Земуна потекла вест да су се устаници разместили између Куршумлије и Новог Пазара.[26]

Током друге половине 1806. године, података о устанку у области Санџака има врло мало. У седишту босанског валије у Травнику кољало су вести да је српски вођа један део својих снага упутио на Нови Пазар и Приштину да би се преко

Санџака (или, Пећи и Руговске клисуре) спојио са Црногорцима и Русима на Јадранском приморју.[27]

Првих дана марта 1807. године црногорске и руске четовође у Херцеговини планирале су дејства тако да буду координирана са србијанском устаничком војском. Зато је било планирано да се после заузећа Никшића тамо остави одред од 200 људи, а да се сви остали борци усмере ка Новом Пазару.[28] Средином марта месеца у Србији су регистрована 44 батаљона пешадије и 25 ескадрона коњице, са намером да буду упућени на Морану, према Новом Пазару и Ужицу.[29]

Српски кордон који је наступао према Новом Пазару крајем месеца марта 1807. године у великој мери је утицао на обуставу редовног поштанског саобраћаја између Босне и Косова, односно Албаније.[30] Почетком априла код Карановца је почело окупљање српског људства ради наступа ка Новом Пазару, Приштини и Новој Вароши. Радило се о 30.000 људи, окупљених у три корпуса. Али ни Турци се нису предавали. Мехмед-паша је са 10.000 бораца напредовао према теснацима у околини Студенице. Неколико дана касније, једна јака колона српских устаника кренула је на Нови Пазар.[31] Та српска колона, чији је задатак био да заузме Нови Пазар и да се у Санџаку споји са Брђанима, била је разбијена од снага Кара Фејзе и турских снага из Бугарске у кланцу Вранс. За то време Брђани и Црногорци спремали су се за сусрет са српским устаничким снагама (на другој страни, према Вишеграду), али су и они били одбијени.[32] У Травнику се (28. априла по новом) претпостављало да су се Срби после пораза под Новим Пазаром са појачањима улогорили у Карановцу.[33] У Загреб су, међутим, стигле вести да су устаници заузели Видин, а »требало је да су преузели и Нови Пазар«.[34] Након устаничког неуспеха пред Новим Пазаром, Карађорђе је одлучио да лично крене на Ужице, а затим и према Новом Пазару, како би отворио пролаз за Косово, и састао са Брђанима, а Босну одсекао од осталог дела Паретина.[35]

Последњег дана априла 1807. године дошло је до новог сукоба између српске устаничке војске и Турака око Новог Пазара. Главнину тих турских формација сачињавале су не Санџаклије већ косовски Арбанаси. Аустријски обавештајни кругови су јавили да је 10.000 Турака кренуло пут Новог Пазара и Нове Вароши јер се очекује устанички удар са јужне стране, од Брђана и Црногораца.[36]

Године 1808. функционери босанског пашалука су се надали да ће линија од Новог Пазара преко Пријепоља до Травника и даље остати заштићена од акција српских устаника. Иако ни првих месеци време није било повољно, транспорти из Новог Пазара су стизали у Травник.[37]

Наредивши да се сакупи 25 товара коморе, босански валија је 3. јануара 1808. године кренуо из Травника у Плевља и одатле даље у Пријепоље, Сјеницу и Нови Пазар. У то време са престола је оборен султан реформатор Селим III, па су на политичку позорницу Турске искрсли многи политички проблеми. Активностима српских устаника се у таквим условима обраћала мања пажња. То је Карађорђе искористио за слање припремљених чета на Бијељину, Вишеград, Пријепоље, Сјеницу, Нови Пазар и ка Куршумлији, Нишу, Пироту и Видину. Османлијске власти су на то (1. фебруара 1808) за браниоца босанског подручја у својству валијиног кајмакама (заменика) именовале Сулејман-пашу Скопљака. Сам босански валија стигао је у Нови Пазар тек марта 1808. године.[38] У Загребу је у другој половини фебруара забележена вест да ће на путу за Сарајево нови босански намесник свратити и у Нови Пазар.[39] Два трговца која су из Новог Пазара последње недеље марта стигла у Травник тврдила су да су велики снег и сусметице онемогућили босанског валију да из Новог Пазара крене за Травник. Кад је нови намесник стигао у Сарајево (29. марта) тражио је од спахија и осталих земљопоседника да се сакупе у Новој Вароши, претећи да ће им у супротном одузети имања.

Истовремено је одређено да се из Босне може изићи у остали део Царства једино преко Новог Пазара.[28]

У другој половини маја 1808. године Карађорђева војска се налазила у Новој Вароши.[29] Крајем јуна у Новој Варошки налазило се 500 војника Арбанаса, док су у Скопљу били Арбанаси сакупљени за одбрану Новог Пазара.[30] Половином јула обимбаша Димитрије Кујунџија упућен је из Карађорђевог окружења према Новом Пазару. У исто време, Арбанаси из околине Новог Пазара код Крушевца су опљачкали три српска села. Истовремено, Кујунџија је уз себе имао само 300 устаника, а то није било довољно за озбиљнији отпор.[31] У другој половини јула код Новог Пазара су покушани путници и пратиоци два транспорта.[32] Али, без обзира на ове последње догађаје, година 1808. у Новопазарском санџаку је била мирна.[33]

Кључне 1809. године акције устаника и Турака започеле су касније него што је то било уобичајено. Истина, неки новопазарски Турци су на Божић напали српске ровове код запосједнутог Димитрија Кујунџије, продрли у шанац и ухватили многе Србе. У тим борбама је погинуо и Димитријев брат Јован, а сам обимбаша је био тешко рањен.[34] Истовремено је из Земуна јављено да је Карађорђе преговоре о миру условљавао претходним уступањем Новог Пазара, Ниша, Призрена и Косова.[35] Нови Пазар је био битан услов за даљи наставак мировних преговора.[36]

Према извештају К. Родофиникина од 8/20. априла Карађорђе је са неколико хиљада бораца пошао за Крагујевац и даље на Нови Пазар у којем је било стационирано неколико хиљада муслиманских бораца. Овом операцијом је желео да осталим Хришћанима достави оружје као и да спајањем са устаницима са југа, пресече комуникацију Босне са осталим деловима Царства.[37]

Устаничке формације из Шумадије и Полупанвља најпре су прошле кроз Крагујевац.[38] Ту је одлучено да се Нови Пазар не напада директно, већ заобилазним правцем, из самог Санџака, а претходно би се заузели Нови Варош и Сјеница. Карађорђеву војску су сачињавали борци из Смедеревске, Крагујевачке, Рудничке, Пожешке и Ужичке нахије. Циљ је био да се стигне на Лим где се могло очекивати и долазак браће са југа. Хришћанима су заиста пристигли, као и неки Црногорци који су донели да виде устанички логор, артиљерију и Карађорђа лично. Са Лима је Карађорђе двојицу својих војсковођа (Чолак Анту и Раку Лекајца) упутио у Црну Гору.[39]

Иначе, турских снага у гарнизонима Рашке, изузев у Новом Пазару, није било много — у Пљевљима и околини 400, у Приј епољском кадилуку 250, Сјеничком 150, Старовлашком 150, али у Новом Пазару 4.000 војника.[40] Још почетком маја српски устаници су заузели Нову Варош и блокирали Нови Пазар, а наводно су се били договорили Бошњаци и њихов тестија.[41]

Ка Новом Пазару су са севера наступали Димитрије Кујунџија и Антоније Плакић. Варошки Турци нису мислили на предају, већ су из Новог Пазара чак ј ејствовали према Сјеници у настојању да опколе устанике.[42]

Карађорђе је 21. априла (3. маја) одлучио да са 1.000 пешака и два топа крене на Нови Пазар, надајући се да ће у међувремену тамо пристићи и једнице руске војске. Да би се безбедно пребацио од Сјенице до Новог Пазара заобилазним путем преко Голије, Карађорђе је од Антонија Плакића тражио да му упути неколико вешгих путовођа, Вожд се надао да отпор у Новом Пазару неће бити јак ни дуготрајан, па ће ускоро моћи да се врати у Приј епоље, где је и био остављен одређени број војника за осматрање терена према Пљевљима, где је касније намеравао да пође. У другом писму (21. априла/3. маја) Плакићу је наложено да пређе на леву обалу Ибра код Буковице или на три око Буковице према Новом Пазару и да се тамо активира како би Пазарци разумели да се он на Буковицу већ утврдио. Антоније је даље имао да упути и одређени број од 800 војника на планину Рогозну (јужно од Новог Пазара) у

пиљу блокирања пута ка Косову и Румији. Одред је ту требало одмах да предузме укопавање и да начини шанац.[51]

Само два дана касније Карађорђе се огласио новим писмом извештавајући да је примио Антонијево обавештење о приближавању Новом Пазару, као и да су Турци на Рогозни већ заузели бусију, због чега планина није могла бити преузета, али је изражавао жељу да ће се искористити прва прилика да се Рогозна посети. Пазарци су се нашли у врло тешкој ситуацији јер нису имали довољно хране за дужу одбрану. Карађорђе је јављао Пљакићу и то да су Црногорци ударили на Арнаутлук, како би спречили Арнауте да се не укључе у борбу за Санџак. Још једном је тражио путовођу и то Антонијевог булубашу Максима Борисављевића, а ради стезања обруча око Новог Пазара, од Пљакића је захтевао да на два места сагради шанчеве и да не дозволи да га Пазарци превare.[52]

Карађорђе се Пљакићу јавио и 27. априла из Сјенице и обавестио га да су шанчеви подигнути на сат хода од Новог Пазара и да су у једној чарки погинула два Турчина из града. Тих дана стигло је у Нови Пазар појачање од свега 80 војника. Карађорђева војска није располагала стоичном храном, те су коњи за борбу и волови за вучу били врло слабо храњени. Тога дана у настављеним борбама погинуло је 150 Турака, тако да су тиме устаници са свих страна дрвали граничну линију на Лиму. Карађорђе је још намеравао да половину својих снага остави у Пријепољу са обавезом да та групација чува и Сјеницу, а да са другом половином дође под Нови Пазар.[53]

Почетком маја устаници су прекинули саобраћај Новог Пазара и Сјенице са Пријепољем.[54] Сјеница је потпуно ослобођена 3. (15) маја.[55] У Земуну је регистрована вест да се Карађорђе састао у Сјеници са црногорским владиком. После, наводно, пуноноћног разговора, Карађорђе се упутио у правцу Новог Пазара, али су га ту Турци онеколили.[56]

Средином месеца маја (по новом) Пљакић је однео леку малу победу у сукобу са новопазарским Турцима. Тај успех му је чак честитао и Карађорђев заменик Младен Миловановић, а када му се, у вези са обезбеђењем муниције, јавио Привитељствујушчи совјет, од Пљакића је очекивао вест о освајању Новог Пазара.[57] Нови Пазар је, ипак, био много тврђи залогај, па Карађорђеве устаничке снаге нису успеле да хитиму његову тврђаву.[58]

У међувремену, босански муслимани су појачали мере за одбрану свог вилајета и Новопазарског санџака. Зато је «чувару границе» Сулејман-паши Скопљаку 19. (22) маја и биво наложено слање сто товара двопека и три товара муниције. Два дана касније, њима обезбеђени из Јајца кренули су за Пријепоље.[59] Истовремено су по босанским касабама пописивани муслимани који дотад нису учествовали у операцијама против српских устаника. Таквих је у Пљевљима било 400, у Пријепољу 250, у Сјеници 150, у Новој Вароши 150 и у Новом Пазару 400.[60] Устаници су ипак ометали кретање на деоници пута од Пријепоља до Сјенице, иако уз велике губитке.[61] То је био разлог да се Карађорђе, наводно са 20.000 војника, упути на Нови Пазар, али поново западним правцем од Ужица.[62] Устаници су пред Новим Пазаром дочекали турску, након чега су Новопазарци масакрирали целокупно српско становништво у околним местима.[63] До оваквог испада новопазарских муслимана дошло је зато што су и Пљакићеве снаге око Новог Пазара почеле да стежу обруч око града.[64]

Карађорђе се у Сјеници појавио 30. маја (11. јуна). Намеравао је да сутрадан крене на Нови Пазар. Пљакићу је поручио да Арбанасима пошаље гласнике да их одврати од намере да устанике нападну пред Новим Пазаром с леђа.[65]

Након успеха у суковољској бици, Карађорђе је дао војницима тродневни одмор, а потом кренуо на Нови Пазар. На град су устаничке колоне кренуле 31. маја,

и пред Новим Пазаром су се појавили 3. (15) јуна.[70] Претходно су пред Нови Пазар (крајем маја) стигле и чете Димитрија Кујунџије.[71] Карађорђеве снаге су заузеле новопазарску варош 6. (18) јуна, а Турци су се забарикадирали у градској тврђави. Како Карађорђе тада није располагао са више од 4.000 бораца и осам топова, није се усудио да напада на утврђење. Осим тога, 10. (22) јуна лобио је вести о поразу устаничке војске на нишком фронту. Зато је отпочео преговоре о предаји новопазарског града уз слободно пропуштање Турака, али није имао времена да их изгладња јер су свеже турске снаге без препрека наступале долином Мораве. Плен у Новом Пазару и без освојене тврђаве био је огроман.[72] У узнемиреном Сарајеву су са крајем маја преносили гласине да је Карађорђе освојио Нови Пазар и Косовску Митровицу и да су његови борци код кланца Ковача отели касу и другу пртљаг Сулејман-паши Скопљаку, а да је он и даље држао пут Босне према Истамбулу затворених.[73]

Истина је била сасвим другачија. За борбу против устаника био је позван и јањинski господар Али-паша Тепелена, који је на фронт према Нишу послао сина, Мухтар-пашу, са, наводно, 50.000 војника и Исљам-бега са 40.000. Ова двојица су већину својих снага оставила код Ниша, а мањи део послали у Нови Пазар. Карађорђеве снаге су биле стигле до Рожаја.[74] Видећи такав развој догађаја, као и то да му се војска смањује, Карађорђе је одлучио да напусти фронт код Новог Пазара. У повлачењу је устаничка војска трпела губитке и у новопазарској варошици од муслимана забарикадираних у својим кућама. Таквих диверзаната у новопазарској варошици је уклоњено 16 и сви су они били стрељани.[75] Из Новог Пазара Карађорђе је 10/22. јуна писао за Београд. У Студеници је 12. (24) јуна примио Родофиникиново писмо и наредио повлачење и преосталих делова војске.[76] У шумама између Новог Пазара и Ниша остао је само Станоје Главаш са остацима пеших трупа.[77]

Хришћанско становништво у Новој Варошии, Сјеници и око Новог Пазара предало се Турцима.[78] Након тога 9. (21) јула Карађорђе је наредио потпуну дефанзиву.[79] Друм према Румелији био је отворен још 10. јула, па су гластријски курири могли слободно користити.[80] У Нови Пазар су убрзо стигла и појачања. Из Јежера (западна Босна) је тамошњи прак (10. августа) Мурат-бег био упућен да појачи снаге Сулејман-паше Скопљака. Из Пећи је у Нови Пазар послат Халил-паша Гусињац.[81]

Јануара 1810. године помињу се устаничке чете код Новог Пазара и Вишеграда које су добиле задатак да спречавају сабирање и да дижу на устанак тамошње живаљ. Претњама Турака указују на бојазност од устаничког пробоја у Црну Гору. Први одред послат из Босне да осујети такве намере била је једница од 83 бора која је 15. јануара пошла из Јајца за одбрану Пријепољског кадилука и Новог Пазара под командом јајачког прака Шабир-бега. Наредних дана за одбрану поменутог кадилука и Пазара именован је Малић-паша из Приштине. Султаново наређење предвиђало је да седиште босанског везира у пролеће 1810. године буде у Пљевљима, док би се 12.000 Арбанаса супротставило устаницима код Новог Пазара.[82]

У другој половини априла војска која је била размештена у Новом Пазару и по суседним планинама преносила је гласине како Французи намеравају да заузму Босну, па и Новопазарски санџак.[83]

Након догађаја у 1809. години устанички притисак на Нови Пазар и Санџак је појачан. Тада предузимане акције имале су више одбрамбени него офанзивни карактер. Средином јула Катрин-паша је са 12.000 Арбанаса дошао у Нови Пазар. Устаници су се плашили да би та концентрација турских трупа могла да значи пробој на њихову територију.[84] Но, без обзира на грађанске немирове још маја месеца код Ужица,[85] устаничке старешине су средином септембра увиделе да Турци на широком фронту од Новог Пазара до Дрине (где је наводно, било стациоиарно

80–85.000 људи) немају намеру да продру у Србију, већ само да на оку држе устанике, тим више што су ови према Дрини били подигли чврсте редуте и тиме затворили допремање животних намирница у Босну.[87] У касну јесен положаје устаничких формација на Златару и у Старом Влаху надгледали су Петар Цукић и Димитрије Кујунџија (кога су често помагали на овај положај, јер није имао успеха пред Новим Пазаром). Та скупина бројала је само 900 бораца. Код Крушевца, главне базе према Новом Пазару, било је стационирано 2.500 устаника под командом Антонија Пљакића.[88]

Крајем зиме, 5. (15) марта 1811. године, једно устаничко одељење на путу између Пријеполља и Сјенице напало је караван са различитом робом упућеном из Солуна у Травник.[89] Пљачку поменутог каравана схватили су у Травнику као освету за последње акције босанске војске, тј. за пљачкање које је извршио намесник Новог Пазара 1810. године. Сматрало се да одбрана Новог Пазара неће бити могућа ако се на њој, осим устаника, усмере и руске трупе. Према аустријским изворима, присутне руске трупе генерала Александра Бала имале су за циљ да заузму Вишеград и Пљевља, а затим да са 25–30.000 људи крену на Нови Пазар да би се, након тога, спојиле са Црногорцима, долазећи са северне стране. И месеца марта регистровани су учестали знаци бојазни на турској страни. У Травник је јављао командант Новог Пазара са наводном намером да преда кључеве тврђаве, јер није био у могућности да одбрани град у случају заједничког напада устаничке и руске војске. Наводи се да је ухваћена Карађорђева прокламација народу у Босни са позивом да се дигне на устанак, нађа је француски конзул у Травнику извршио сумњу у његову аутентичност.[90]

Током априла, по санџачким варошима наставила су нови заповедници, тј. ајани у Пљевљима, Пријеполју, Сјеници и Новој Вароши, док је командант Новог Пазара имао титулу каимакам-паше. Извршен је био и нови попис босанских војних обвезника ради одбране босанског пролаза. У Пљевљима их је било 300, а у Пријеполју је самостална група од 1.500 бораца. Резерва у Сјеници бројала је 600 наоружаних људи, док се у Новом Пазару налазило 2.500 Арбанаса. Аустријанци су знали да Нови Пазар нема чврсту, каменту тврђаву, већ да се она састојала од набоја земље и да није у добром стању.[91]

У овим кадилуцима и нахијама Босне, према бујурулдији босанског валије, ваљало је одредити чуваре санџачких гробова, у првом реду Пљеваља и Пријеполја, али и других мањих места у вилајету. За те дужности посебно је требало ангажовати Сарајлије, пошто они нису рало пристајали. Валија их је морао опоменути новом бујурулдијом (29. јуна по новом) да се комуникације морају чувати оружјем. Посебна је пажња требала бити обраћена пролазу којим су из престонице стизали товари са војним материјалом (олово, шалитра) за Нови Пазар. За транзит од Новог Пазара до Пљеваља паша из Травника је слао своје опуномоћенике.[92] Упркос овакним мерама, почетком јула устаници су на простору између Сјенице и Новог Пазара опљачкали један караван који је долазио из Солуна.[93] Занимљиво је да су од 1809. године устанички војводе избегавале крстаре ибарским теснацима у правцу Новог Пазара, већ су према том граду ишле заобилазним путем преко Ужица. Тим правцем требало је да иде и један пук које су Руси саставили од разних елемената и дезертера из аустријских граничних пукова и присједних Руса. И овима је био циљ успостављање везе између Србије и Црне Горе, Котора и Дубровника. И у Љубљани се сазнало да ће устаници, уз помоћ 8–10.000 Руса кренути на Нови Пазар.[94]

Јула месеца путници који су из Македоније стигли у Босну уверавали су тамошње достојанственике да су се почев од Сереза до Новог Пазара окупљали људи под оружјем, али се није знало на коју ће страну кренути. Сулејман-паша

Скопљак сакупљао је људе по Херцеговини. Емир-паша који је командовао наступањем према Сјеници, мобилисао је људство новопазарске области.[97] Интересантно је да су Санџаклије врбовале чете око Сјенице, Пријепоља и Новог Пазара као појачање за гарђану Соко у Србији.[98] У другој половини октобра корпус на челу са једним пашом продро је из Новог Пазара према Ужицу.[99]

Од 1811. године као војвода у Горњем Ибру помиње се Радослав Јелечанин, родом из Жиче, који је био под командом Антонија Пљакића. У пролеће је држао друм који је од Карановца водио у Нови Пазар.[100] Из Новог Пазара је у то време један паша са хиљаду војника кренуо на Старовлашку нахију. Покрет војске извео је и Сулејман-паша Скопљак, крећући се са 15.000 војника ка Пријепољу и Новој Вароши.[101]

У првој половини 1812. године границом између устаничке Србије и Новопазарског санџака владао је мир.

Ипак, појединa турска документа из овог периода сведоче о даљем сакупљању војске у Новом Пазару. Синови Сулејман-паше Скопљака, Ибрахим-бег и Дерво-бег послати су у Нови Пазар, где је било упућено и 10.000 ђулади, уз обавезу са се један део усклaдишти у Сарајеву.[102]

Треба истаћи да је ратовање око Новог Пазара и на Златибору 1812. и 1813. године било од мање важности.[103]

Јануара 1813. године у Травнику је владало мишљење да ће главни правци наредних устаничких дејстава бити они према Новом Пазару и Сјеници. То се наслућивало по окупљању војних обвезника по логорима према одредиштима у Санџаку, с циљем да се помогне тајно повезивање са Херцеговцима, Брђанима и Црногорцима, као и по подстрекивању босанских хришћана да се побуне.[104] Акција се током прве недеље 1813. свела, међутим, само на мале хајдучке акције око Новог Пазара и у пределу око Горње Дрине.[105] Одбраном Сјенице је тада са 2.000 људи руководио буљубаша Алем-ага који се трудио да од устаника и њихових предстража обезбеди простор од Сјенице до Новог Пазара. У Новом Пазару је тада било седам јединица јањичара и 1.500 Арбанаса којима је заповедао Осман-паша, богати земљопоседник. Иначе, Нови Пазар се тада још није опоравио од устаничког пустошења 1809. године.[106]

Јуна 1813. године јањичарске аге, кадије и други прваци сакупљали су ратнике посебно у Сарајеву, Фојници, Високом, Рогатици, Вишеграду, Чајничу, Пљевљима, Пријепољу и Новом Пазару. Требало је прикупити 60.000 војних обвезника, а зборно место било је Орлово Поље у Зворничком кадилуку.[107]

То је био крај акција српских устаника према Новопазарском санџаку, на који су они готово заборавили бринући се како да одбране своје границе у долини Мораве и границу према Дрини.

Напомене

* После 1788. године из Босанског санџака издвојени су кнез Митровица, Нови Пазар, Трговиште, Сјеница и Нова Варош и формиран је Новопазарски санџак [illegible]. После Другог српског устанка Турска је 1817. године први пут укинула Новопазарски санџак и прикључила га Босанском санџаку. (М. Петровић, Документи о рашкој области 1900–1912, Београд 1995, 7).

1. М. Дашић, Утицај Првог српског устанка на националноослободилачки покрет у [illegible], Зборник Историјског значаја српске револуције 1804. године, Београд 1983, 347–48; Б. Храбак, Српски устаници у Новопазарском санџаку (Рашкој) 1804–1813. године, Историјски часопис XL–XLI (1993–1994), Београд 1995, 96.
2. К. Н. Костић, Наши нови градови на југу, Београд 1922, 64–5, 67, 71–2.
3. Турски извори о српској револуцији, превео Хазим Шабановић, Београд 1956, 298.
4. С. Кемура, Први српски устанак, Сарајево 1916, 19–20.
5. М. [illegible], Стварање Југославије, кн. I, Београд 1900, 114.
6. В. [illegible], Неколико дубровачких вести о Првом српском устанку, Историјски гласник бр. 1. и 2. (1954), 214–15.
7. М. Вукићевић, Карађорђе II, Београд 1912, 270; Б. Храбак, Српски устаници, 96.
8. С. Кемура, нав. дело, 19–20, 25–23.
9. Исто, 54–5, 58–60, 64.
10. Б. Храбак, Неколико српских писама с фронта према Новом Пазару и Новој Вароши из 1806. године, [illegible], Београд, књ. III (2007), 15.

11. Л. Арсенијевић Баталака, Историја српског устанка, књ. I, Београд 1898, 197; М. Ристић, Стари Влах, Београд 1963, 231; С. Милутиновић Сарајлија, Историја Србије од почетка 1813 до конца 1815, Лајпциг 1837, 169.

12. М. Вукићевић, Карађорђе II, 256, 337; М. Екмечић, Стварање Југославије I, 119; Б. Храбак, Српски устаници, 101–6.

13. М. Дашић, Утицај Првог српског устанка, 566–67.

14. Б. Храбак, [illegible] српских [illegible], 67–8.

15. В. С. Караџић, Скупљени историјски и етнографски списи, Београд 1898, 110, 284–5.

16. Б. Храбак, [illegible] српских [illegible], 78–80; Г. [illegible], Знаменити догађаји [illegible] на крајњем истоку и српском слогу, Београд 1938, 3–31; М. Вукићевић, Карађорђе II, 233–39; М. Ђорђевић, Политичка историја Србије у XIX веку, Београд 13–4; К. Т. Маретић, Историја српске револуције 1804–1813, Београд 1937, 26–30.

17. Н. Живковић, Арнаутски тали у Првом српском устанку 1804–1813, Београд 1963, 26–31.

18. Б. Храбак, Српски устаници, 101–6.

19. Первое сербское восстание 1804–1813. г. и Россия, кн. I, Москва 1980, 258.

20. С. Кецура, нав. дело, 85.

21. М. Гавриловић, Извори из париских архива, Београд 1904, 49–50 (15. V 1808); Б. Храбак, Ужице између српских устаника и босанских Османлија 1804–1807. године, Ужички зборник XIV, Ужице 1985, 36.

22. М. Гавриловић, Извори из париских архива, 49–50.

23. А. Ивић, Списи бечких архива о Првом српском устанку, књ. III, Београд 1938, 258.

24. Первое сербское восстание I, 238–49.

25. С. Кецура, нав. дело, 83.

26. Д. Јанковић, Француска штампа о Првом српском устанку, Београд 1959, 134.

27. А. Ивић, Списи бечких архива, III, 494.

28. Первое сербское восстание I, 329 (5. III 1807).

29. Д. Јанковић, Француска штампа, 216.

30. С. Радовановић, Грађа бечких архива о Првом српском устанку I, Београд 1985, 164.

31. М. Гавриловић, Извори из париских архива, 25–130 (април 1807).

32. Исто, 130 (14. V 1807); Б. Храбак, Живот у Карановцу за време Првог српског устанка, Зборник музеја Првог српског устанка I, Београд 1959, 81.

33. М. Гавриловић, Извори из париских архива, 148.

34. А. Ивић, Списи бечких архива IV, 107–21 (19. IV 1807).

35. С. Гавриловић, Грађа бечких архива I, 171; А. Ивић, Списи бечких архива, 482.

36. А. Ивић, Списи бечких архива IV, 496, 512, 542.

37. Б. Храбак, Српски устаници, 112–14.

38. С. Кецура, нав. дело, 167–79, 176, 181–2.

39. С. Гавриловић, Грађа бечких архива I, 317 (12. II 1808), 354 (21. III 1808. Стара Градишка).

40. А. Ивић, Списи бечких архива, V, 395, 583, 623.

41. А. Лазовић, Архивска материјал у Штутгарту на Сени о односу Првог српског устанка на црногорско-брдска и боко-которска племена, Зборник историјског музеја српске револуције 1804. године, 1980, 127.

42. Первое сербское восстание II, Родофиникин из Београда 26. VI 1808.

43. А. Ивић, Списи бечких архива V, 783, 800.

44. М. Гавриловић, Извори из париских архива, 347 (Травник 15. VII 1808).

45. Ж. Сочица, Причање савременика, 303.

46. А. Ивић, Списи бечких архива, VI, 32, 17.

47. Исто, 107 (13. III 1809).

48. Грађа земунских архива за историју Првог српског устанка, књ. II, Београд 1961, 383.

49. Первое сербское восстание II, 74 (19. IV 1809).

50. Ж. Сочица, Причање савременика, 105.

51. Скупљени историјски и етнографски списи Вука Стефановића Караџића I, 1898, 78; Љ. Павловић, Прилози за историју Првог српског устанка, Наша прошлост IV–V, Краљево 1971, 150.

52. Б. Храбак, Српски устаници, 114–27.

53. М. Гавриловић, Извори из париских архива, 432 (Травник 7. V 1809).

54. А. Ивић, Списи бечких архива VI, 164–5, 168, 175, 178; Грађа из земунских архива II, 169, 171.

55. Б. Храбак, Српски устаници, 114–27.

56. Архив САНУ, бр. 500–01; М. Ристић, Стари Влах, 248–49.

57. Архив САНУ, бр. 506.

58. А. Ивић, Списи бечких архива, VI, 130 (Петроварадин 11. V 1809).

59. Г. Јакшић, Европа и васкрс Србије (1804–1834), Београд 1927, 120.

60. Грађа из земунских архива II, 168.

61. Б. Храбак, Српски устаници, 114–27.

62. Исто.

63. С. Кецура, нав. дело, 230–31, 233–24.

64. А. Ивић, Списи бечких архива, VI, 100–1.

65. М. Гавриловић, Извори из париских архива, 435.

66. А. Ивић, Списи бечких архива, II, 201–2, 208; Грађа из земунских архива II, 171.

67. С. Гавриловић, Грађа из бечких архива I, 491–2.

68. М. Гавриловић, Извори из париских архива, 591.

69. Архив САНУ, бр. 508; Н. Шкулић, Јован Шебинац, барјактар Карађорђев, Политика (Београд), бр. 1067 (1962).

70. Первое сербское восстание II, 90, 96; Л. Арсенијевић Баталака, нав. дело, 432.

71. Грађа из земунских архива II, 183; А. Ивић, Списи бечких архива, VI, 210.

72. Г. Јакшић, Европа и васкрс Србије, 129.

73. А. Ивић, Списи бечких архива VI, 213.

74. А. Ивић, Списи бечких архива VI, 211; Д. Павловић, Устаничка [illegible], Зборник XVII, 138–45.

75. Грађа из земунских архива II, 203.

76. Первое сербское восстание II, 96.

77. Исто, 97–8.

78. Д. Јанковић, Француска штампа, 392.

79. Первое сербское восстание II, 118.

80. Грађа из земунских архива II, 224.

81. М. Гавриловић, Извори из париских архива, 596.

82. С. Конура, нав. дело, 235–36, 255–6.

83. М. Гавриловић, Исписи из париских архива, бр. 467, 470; С. Конура, нав. дело, 235; М. Ђорђевић, Политичка историја Србије, 303.

84. М. Гавриловић, Исписи из париских архива, бр. 533, 543.

85. С. Гавриловић, Грађа бечких архива I, 579 (Петроварадин 19. VII 1811).

86. Journal de commerce, de politique et de litterature 18. VI 1810.

87. А. Ивић, Списи бечких архива VII–VIII (1960), 334.

88. Исто, VII–VIII 12, 437 (Солун 24. XI 1810).

89. А. Ивић, Списи бечких архива IX, 229–30, 251, 255; С. Гавриловић, Војводина и Србија у време устанка, Нови Сад 1974, 219.

90. М. Гавриловић, Исписи из париских архива, 638.

91. А. Ивић, Списи бечких архива, 109 (Земун 30. III 1811).

92. М. Гавриловић, Исписи из париских архива, бр. 558, 559; М. Ђорђевић, Политичка историја Србије, 303.

93. С. Гавриловић, Грађа бечких архива II, 259.

94. С. Конура, нав. дело, 282–83, 286.

95. М. Гавриловић, Исписи из париских архива, 603–04.

96. Исто, 600, 602, 603, 667.

97. Исто, 668.

98. А. Ивић, Списи бечких архива IX, 264, 235.

99. Исто, 432.

100. М. Миладиновић, Помесни магистрати и суди у српској народној историји, Београд 1999, 203; Деловодни протокол Карађорђа Петровића 1812–1813, 40, 52, 56.

101. Цариградског опште светисинфе II, 222.

102. С. Конура, нав. дело, 500–4.

103. Преписка писма Прота Матеје Ненадовића о ратовању у Дрини 1811–12, Београд 2001, 31.

104. М. Гавриловић, Исписи из париских архива, 741.

105. Б. Храбак, Српски устанци, 132–34.

106. М. Гавриловић, Исписи из париских архива, бр. 757.

107. С. Конура, нав. дело, 231–32.

Dr Dragi Malikovi

NOVI PAZAR IN FIRST SERBIAN REVOLUTION

Novi Pazar was ekonomic and urbanized center and in a begining of the XIX century it had a great place in turkish administrative apparatus. Through this town had been going the shortest connection betwen Bosnia and Constantinopole. Serbian revolutionares from the begining to the end of the revolution wanted to control Novi Pazar because they wanted to brick that conection betwen Bosnia and Constantinopole and to get close to Montenegro. Karaðorðe's forses put a great effort into this plone through the 1808 and 1809. During the 1809 years Karaðorðe's army commanders were sorounded town neighbourhood and Karaðorðe should alone get straight on the city fortress. Serbian revolutionares had to control the neighbourhood but the fortress was full of the civiles and turkish army. During, the second half of 1809 Karaðorðe stoped the siege of fortress and the whole town. Few years latter Serbian revoluti hadn't enough time for question of Novi Pazars Sandžak and it's center.

Translated by Jelena Promović

Љубиша Драговић
Београд

УДК 949.711
30. август 1993.

ЗАКЛИЊАЊЕ НА ВЕРНОСТ И ПОСЛУШНОСТ КНЕЗУ МИЛОШУ ПОВОДОМ ПРИКЉУЧЕЊА СРБИЈИ ДЕЛА НОВОПАЗАРСКЕ НАХИЈЕ

Букурешким уговором, закљученим између Русије и Турске 1812. године, Србија је требала да изгуби дотадашњу самосталност, али да задржи нека умањена права на целој територији коју је до тада имала под својом влашћу. Међутим, захваљујући првенствено неповољним међународним околностима, већ следеће године све је изгубила. Вратио се предустанички терор, допуњен сада још и осветничким због протеклог устанка. Поновно подизање народа под кнезом Милошем прекинуло је то стање. Повраћен је део бивших слободних територија и на њима успостављена некаква делимична и вазална српска власт. Трећина раније слободних територија и даље је остала под искључиво турском влашћу.

Ово је било предмет, поред осталог, још два међудржавна уговора између Русије и Турске — у Акерману 1826. и Једрену 1829. године. У оба случаја Турска се поново обавезивала да ће испунити све уговорено у вези Србије из напред поменутог Букурешког уговора. Из тога издала је и два своја највиша акта — хатишерифа — за ово спровођење у току 1829. и 1830. године. Међутим, никада до краја није спровела своју обавезу — да Србији врати територије које је ова држала 1812. године.

За то време кнез Милош је постајао све јачи и одлучнији. Од скоро обичног слуге турских паша и везира у првим годинама после II српског устанка већ тридесетих је постао силан и неприкосновени господар унутар Србије у уважавана политичко-државничка личност у очима највиших турских великаша. Питање проширења Србије на раније границе у почетку није смео ни спомињати. Касније на томе све више инсистира, а на крају тражи и више него што је раније спомињао или Карађорђе дуже држао. Но, и даље, ако му је било потребно и корисно, прибегавао је ласкању, подилажењу, подмићивању, обећањима и слично.

До тог свог добро уходаног «арсенала» користио је и код великог везира Мехмед Решид-паше када је водио царску војску на угушивање арнаутске и босанске побуне 1832. године. Резултат је био да су још половином те године хришћани дела Новопазарске и Старовлашке нахије, Јадра и Рађевине добили знатно сношљивије услове живота — практично били ослобођени од непосредног и самовољног турског експлоатисања. Подсећам, све су то били делови Босанског пашалука.

Крајем те године на њих су се угледали и подигли побуну хришћани у деловима Лесковачког пашалука. Повод је био, наводно, отмица и «турчење» две српске девојке од стране турских спахија. Кнез Милош је ово максимално искористио за компромитовање турских власти и истицање да су такви њихови поступци довели до тадашњег народног бунта. Ту побуну је јавно стишавао, а потајно, кажу, максимално подстицао.

У априлу и мају 1833. године скоро на исти начин је поступао и у деловима Видинског пашалука. И даље, за сваки случај, упорно понавља да се народ дигао

против насилника, да су свему томе криви «невальали Турци и Арнаути» и да је у тој ситуацији он само прискочио да се очува или заведе ред. Тако се почетком маја 1833. године Србија проширила, углавном, на границе које су јој гарантоване у напред изложеним актима потписаним од стране највиших и меродавних турских органа.

Власти у Цариграду су сазнале шта се у Србији тог пролећа десило тек из њој суседних пашалука. Пожуриле су да на то аминују, односно и коначно да са највишег места дође сагласност да се спроведе обележавање нове српско-турске границе по карти коју је израдила руско-турска комисија и предаја српским властима у њој означених територија.

Предња сагласност саопштена је руском посланику у Цариграду, Бутењеву, 13. маја 1833. године. Овај ју је пренео српским депутатима, који су је послали кнезу Милошу у Крагујевац 17. маја.[1]

Милошев обилазак новоприпојених крајева и заклињање

Кнез Милош је, вероватно, очекивао овакав исход. Спремно га је дочекао и наставио по своме плану. Тако је одмах обавестио и наредио:

»Судовима нахијским

Синоћ присие ми татарин из Цариграда, и донесе ми радостну вест, да је премилостивии цар наш признао све границе за Србију, које смо ми тражили, и да је дело ово ограниченија официјелно између Порте и посланика руског решено по свим тачкама нашег желанија. Објављујући вам тако радостну, и за сваког Србина заиста важну вест, препоручујем, да на све свјештенике у нахији вашој расписнете, и закажете им, да одма, како ову вест приме, скупе народ по свим црквама, и да држе божествену службу и благодателне молитве одају Богу за неисказаној овој његовој милости, којом је наша желанија, давно изгледана испунио, и над целим народом србским излио. То што препоручујем, да и ви у месту то чините, и скупивши народ у цркви, да припаднете Богу с благодарности, за ово неисказано његово добро. Уз молитву не изоставите и плотуне бацати.

У Крагујевцу
25 маја 1833«[2]

Наредних дана по овоме пристизали су му извештаји из округа и утицајних појединаца. Са најјачим речима које су умели смислити свуда су истицали захвалност за све пренесено кнезу Милошу, даљу безграничну приврженост и жељу да их и даље тако дуго води на срећу целог српског народа. Јони су истицали да је свуда било најрадосније и свеопште народно весеље. Из једног већег града у Србији јављали су му да су се и деца по улицама укључила у то славље, понављајући стално неки пригодан рецитал, а нарочито његово на крају више пута «амин».[3]

Већ 26. маја у одговору на једно писмо свога тадашњег великог присталице и команданта војске у побуњеној Источној Србији са седиштем у Зајечару пише: «Моје је намереније како се из Пожаревца вратим, да у Карановац одем, и одатле преко Крушевца све новодобијене пределе обиђем, да Бању, Гургусовац, Зајечар, Неготин и Брзу Паланку видим и нужна расположенија учиним».[4]

У поздравима тих првих дана није испустио ни новопазарски крај. Тако се већ 29. маја писмом обраћа «Старешинама, свештенству, кметовима и свему народу пазарском моје љубазно поздравније». Одмах наставља са уверавањем и обећањима том народу речима: «Ви сте се Турака опростили и с нама, браћом вашом, сједињени. Ви ћете од сада и све плодове уживати, које доноси слобода и јавни поредак». Истог дана је слично послао и у крушевачки крај, а вероватно и другима.[5]

Врло интензивна преписка одвијала се и пред Милошев полазак у Карановац. Поред осталог, 24. јуна кнез Милош пише свом брату Јовану из Ћупријског поља, који је тада био губернатор Рудничке и Пожешке а касније и Србији прикључених делова Новопазарске нахије, да ће «сутра у име Божије тамо на конак». У наставку излаже основно: «Калабалука, које одовуд што са мном сада иде, које што ћу тамо, као што се надам, застати, састојаће се у 1100 људи и 300 коња».

Текст заклетве остао је истоветан за цело време и све области које су се заклињале. Наравно, мењао се само део где је стајало да ли се обраћа непосредно кнез Милош или писмом преко свог изасланика, предели за које се заклињање обавља, када је и у ком месту то било. Тако је заклетва за представнике новопазарског краја гласила:

«Светлејшиј Књаже!
Милостивејшиј Господару!

С неизреченом радошћу разумели смо и от пређе, а данас смо из уста ваши саслушали да се и ми осталој Србији под правленијем вашим присоједињавамо. Тим је давнашња горећа наша жеља и једнодушна воља испуњена, и тежељ к нашем благополученију положен. Избављеније наше од дугог сужанства ми приписујемо јединствено неусипимом труду вашему, коим сте код премилостивог цара нашег ову срећу нама издејствовали. Признавајући ово, почитујемо за најсветију дужност нашу, за оволико неисказано благодејаније принести Светлости Вашој нашу најтоплију благодарност, и вама, Књазу и избавитељу нашему вечно повиновање обећати. Сви ми доле написани свештеници, чланови Суда, капетани и кметови од предела Ново=пазарског осталој Србији припадајући, у име нас, и у име свега народа реченог предела заклињемо се и за нас и за децу и цело потомство наше, да ћемо Вама, светлејшиј књаже наш, вашим законим наследницима и свој Сијателној осталој фамилиј вашој верни и послушни бити. Сам Спаситељ био супостат ономе кој заклетву ову наруши. Тако нам всесилни и јединни Бог помогао, тако помогао нама, тако помогао деци нашој.

У Карановцу 25. јунија 1833.»[3]

У једном упутству датом за попуњавање спискова уз заклетву стоји да се са леве стране овим редом уписују свештена лица: архимандрит — ако га има, проте, игумани и већи број познатијих свештеника. Налаже им се да сваки уз име и свој печат отисне. Са десне стране требало је уписивати: чланове надлежног нахијског суда, старешине капетанија и, као последње, кметове — «од сваког села по један».

У наставку следи пасус, који је вероватно важно за све који се заклињу: «Они, кои се подписивали буду, ако писати знају, сами нека се подписују, а незнајућег писати, може и други подписати, кои је томе вешт, а к тому подписавши се нека и мур код сваког имена удари, ако мура има, ако ли га нема, нека место мура крст удари».[5]

Све се ово, углавном, све време и поштовало. Нека мања одступања приметићемо и у изложеним списковима, а на остала значајнија биће посебно указано.

Тако је, после изложеног текста заклетве, уз поштовање споменутог упутства за уписивање заклињаних, списак из Карановца за Новопазарску нахију, после најнужнијих језичких и техничких дотеривања ради прекуцавања, био следеће:

1. мур Јосиф Поповић, протопр(езвитер) из Јошанице
2. мур Милић Поповић, поп из Куриллове
3. + Јеврто Поповић, поп из Врмаш
4. + Радован Милетић, поп из Куриллове
5. + Симо Михаиловић, поп из Новосела

6. + Јаков, поп из Бара
7. + Петар Вукомановић, поп из Почесја
8. + Јаков Симоновић, поп из Рудинме
9. + Мијаило Бурмаз, поп из Кравића[9]
10. + Ника Ивановић, поп из Граба
11. + Дамњан Петровић, поп из Риљиндола
12. + Ђоко Петровић, поп из Белог Поља
13. мур Гаврил Миљковић, игуман ман(астира) Студенице
14. Викентије, јеромонах м(анастира) С(туденице)
15. мур Милета Балтић, члан Суда нахије Пожешке и Новопазарске
16. + Стефан Ланчевић, члан Суда нахије Пожешке и Новопазарске
17. + Филип Прибаковић, капетан јошанички из Јелакша
18. мур Никола Ивањац, капетан студенички из Ивања
19. мур Сава Станојевић из Подунаваца, Н(ахија) Пазар(ска),
капетан Моравске капетаније
20. мур Атанаско Видаковић, буљукбаша из Врњаца[10]
21. мур Ђока Раденковић, кмет из Курилова
22. + Лазар Пешић, кмет из Новосела
23. + Аким Чантинац, кмет из Дубља
24. + Јован Миковић, кмет из Гоча
25. + Мијаило Нешић, кмет из Јелакша
26. + Вукоша Тош(ов)ић, кмет из Ковача
27. + Вукоша Ђоровић, кмет из Бање
28. + Стеван Жупањац, кмет из Гокчанице
29. + Милован Лисинац, кмет из Лисине
30. + Јовица Ралетић, кмет из Казновића
31. + Нешо Обрадовић, кмет из Кућана[11]
32. + Тодор Кашић, кмет из Пискање
33. + Радомко Тошић, кмет из Камењана
34. + Павле Кремановић, кмет из Ушћа
35. + Стеван Матовић, кмет из Брезове
36. + Андрија Бошковић, кмет из Рудна
37. + Димитар Чорбић, кмет из Граба
38. + Јанко Матовић, кмет из Јаблановика
39. + Милко, кмет из Брвуше — подгорски
40. + Милисав Вујовић, кмет из Гостирадића
41. + Радован Курандић, кмет из Тријаве
42. + Милић Вујанац, кмет из Черења
43. + Симо Богојевић, кмет из Ђакова
44. + Саво Стојковић, кмет из Млачке
45. + Стеван Ковачевић, кмет из Вр'а
46. + Сретен Милутиновић, кмет из Голоуше
47. + Пауи Дражинац, кмет из Бресника

Значи, у овом списку заклињаних налази се 14 свештених лица, 6 из Суда и власти, 12 јошаничких и 15 студеничких кметова. Подсећам да се у истом појављују и лица из капетаније Мораве (или Моравске), којој су тада из Новопазарске нахије припадали Врњци, Курилово, Новосело, Гоч, Попина, Дубље и Предоле. Појављују се и лица из Јелеча — предела између река Ибра и Рашке који се, како се тада рачунало, састојао од 14 села и засеока. За овај су се српске власти надале да ће га

ипак припојити Србији, мада су знале да по сачињеној карти о разграничењу све то остаје у Турској. Оба поменута предела су раније припадала Јошаници, па су тако и у овом списку наведени.

Истога дана у Карановцу је састављен и списак заклињаних Старовлашана. Наведено је 48 лица, представника «предела старовлашког».

Следеће задржавање ради заклињања било је у Крушевцу 29. јуна. Пописано је 173 лица, представника «целе Нахије крушевачке».

Другог јула пописано је у Алексинцу да се заклињу 56 лица, представника «целе Нахије параћинске, состојеће се из срезова параћинског, ражањског и алексиначког».

Четвртог јула пописано је у Бањи да се заклињу 68 лица, представника «целе Нахије бањско-сврљишке».

Шестог јула пописано је у Гргусовцу (сада Књажевац) да се заклињу 56 лица, представника «целе Нахије гургусовачке, состојеће се од срезова тимочког и заглавског».

Осмог јула пописано је у Зајечару да се заклињу 56 лица, представника «целе Нахије црноречке».

Једанаестог јула пописано је у Неготину да се заклиње 181 лице, представници «целе Нахије крајинске».[32]

Милошево незадовољство одзивом кметова на заклињање у Карановцу очито се види у писму брату Јовану из Алексинца 3. јула 1833. године. Пише му: «Из причине што кметови из тамошњи новоприсоједињених предела нису сви присуствовали кад сам у Карановцу био, нисам ни предложити могао, да ми се од стране народа заклетва на верност и повиновање дâ. Зато прилажући вам копију каква писмена заклетва треба да ми се поднесе, препоручујем вам...». Даље у потпуности описује ону форму по којој су му дотадашње заклетве састављане, а што потврђује да су власти где је требало да се обави заклињање то упутство већ имале. Налаже му да то пошаље «Павлу Станишићу, ког сам са Пећанином послао да по тим крајевима араче купи,[33] пак ће он с капетаном идући по капетанији подписивати кметове из свију села части Новопазарске и Старовлашке».[34] Ово у вези арача је обављено и о томе је састављен некакав опширан документ. Нема трагова да су било шта радили око заклињања. Разлози за то ми нису познати.

Према најпоузданијој верзији део новопазарског краја који је требало да припадне Србији имао је 66 села. Од тога је 36 било у Јошаници без Јелеча, а 30 у Студеници. Одзив Старовлашана је био нешто бољи пошто су имали само 50 села.[35]

Узрок овако лошем одзиву кметова вероватно је преместиво у великој удаљености од Карановца, која је у неким случајевима износила и 100 километара. Можда су били и недовољно заинтересовани, пошто су већ скоро две године углавном живели по српским прописима и под претежно њиховим утицајем.

Вероватно су локални органи у Крушевцу проценили да ће бити недовољан одзив њихових кметова, па су на заклињање позвали и обичне виђеније грађане. У Неготину су за ову прилику били позвали и све помоћнике кметова.

Из писама које је 23. јула упутио у Цариград српским депутатима и руском посланику види се како су турске власти реаговале на припреме и путовање. Са депутатима је у вези тога контактирао беглиши-ефендија и реис-ефендија, који су саветовали «да не само у њу не излазим, већ и стражу натраг да примим и пределе оне Турцима предам...». Даље се види да их је реис-ефендија убеђивао како ће се српска дела тамо најкасније за два месеца уредно завршити. Поред осталог, кнез Милош је наглашавао и то: «Почем сам једанпут изишао да их пројдем значило би само осрамотити се». Даље им поручује: «Све би жертвовао и на свашто се одважио него од намеренија одступио».[36] Руском посланику се са најодабранијим речима

захвалио на свему што је до тада за Србију и њега лично учинио, а посебно што га је пред Турцима подржавао у вези путовања по новоприпојеним пределима.[17]

Поновно заклињање новопазарског и старовлашког предела

Према раније изложеној Милошевој жељи заклињање новопазарског предела обављено је у манастиру Студеници тек 16. фебруара 1834. године. Биле су то и званично сасвим друге околности, будући да је нова српско-турска граница кроз овај крај обележена на почетку јануара те године. Овога пута кнез Милош је заклињање спровео преко опуномоћеника, подибарског старешине из Карановца Петра Лазаревића, који је у то време био задужен и за неке друге послове у овоме крају. Да би ублажио утисак о будућем слабом одзиву кметова Петар је на заклињање позвао и неке «од чести народа простог из сваког села», које је у списку означавао као «домаћини». У односу на ранији број села их је било знатно више, али су се кметови и овог пута слабо одазвали. Наиме, било их је само 14 из кнежиније Студенице а само 6 из Јошанице. «Домаћина» је из прве било 43, а из друге само 12. Ни ови нису били подједнако распоређени. Тако их је из Плешина уписано 8, Попове Реке 3, Тријаке 3, Ђакова 2 и Бзовика 2. Било је села много већих од ових, а да на том скупу нису имала никаквог свог члана.

У списку нема више никога из предела Мораве и Јелеча. За први ми нису познати поуздани разлози, а други је дефинитивно и даље у целини остао под турском влашћу.

На овом заклињању пописани су следећа лица:

1. + Викентије Пешић, игуман М(анастира) Студенице[18]
2. + Мелхиседек Милетић, наместник М(анастира) Студенице
3. + Јосиф Поповић, прота јошанички из Јелакца
4. + Јаков Поповић, парох из Гокчанице
5. + Василије Павловић, парох из Слатине
6. + Ника Василијевић, парох из Граца
7. + Петар Вуковић, парох из Попеја
8. + Јаков Симоновић, парох из Бельака
9. (оштећен оригинал), парох из Рибниколда
10. + Ђока Балтић, парох из Белог Поља
11. + Вуја Петрашиновић, парох из Уеја?[19]
12. + Никола Ивањац, члан Суда Н. Студ. из Ивања
13. + Стефан Ђипчевић, члан Суда Н. Студ. из Јелакца
14. Трифун Васић, писар Суда Н. Студ.
15. + Лазар Тошић, капетан студенички из Камењани
16. + Филип Прибаковић, капетан јошанички из Јелакца
17. + Милосав Тошић, тутор М. Студенице из Камењана
18. + Андрија Бошковић, кмет из Рудна
19. + Паун Дражинац, кмет из Бресника
20. + Стефан Матовић, кмет из Брезове
21. + Симо Богојевић, кмет из Ђакова
22. + Павле Пандрц, кмет из Ушћа
23. + Миљко Бркушанин, кмет из Бркуше
24. + Милисав Вујанац, кмет из Гостирадића
25. + Сава Стојковић, кмет из Миланче
26. + Милић Вујанац, кмет из Черења
27. + Јанко Веселиновић, кмет из Јабланика

28. + Димитар Чорбић, кмет из Грања
29. + Раденко Тошић, кмет из Каменљана
30. + Стефан Ковачевић, кмет из Врла
31. + Радован Куранџић, кмет из Трнаве
32. + Милован Бачанин, кмет из Дисниса
33. + Јоница Радотић, кмет из Калиновика
34. + Тодор Кашић, кмет из Бољановца
35. + Вукоиица Ђоровић, кмет из Баља
36. + Стефан Жупањац, кмет из Рушњака
37. + Вукоиица Тошић, кмет из Ковача
38. + Видак Станишић, домаћин из Трнавс
39. + Марко Себинељац, домаћин из Себинеља
40. + Милета Балтић, домаћин из Брезове
41. + Милић Вучковић, домаћин из Реке
42. + Максим Вујанац, домаћин из Бреснице
43. + Јевта Драгојловић, домаћин из Бовника
44. + Мијаило Гајтановић, домаћин из Бовна
45. + Милован Боровићанин, домаћин из Борова
46. + Радован Станишић, домаћин из Бресника
47. + Радоје Перовић, домаћин из Плешина
48. + Василије Шаптовић, домаћин из Черева
49. + Мијаило Колар, домаћин из Плешина
50. + Вукоман Марковић, домаћин из Бовника
51. + Радован Мијаиловић, домаћин из Рудна
52. + Станоја Петровић, домаћин из Плешина
53. + Стеван Расиповић, домаћин из Бальевца
54. + Вукосав Петровић, домаћин из Шешина
55. + Радоје Симовић, домаћин из Плешина
56. + Милић Шолић, домаћин из Плешина
57. + Атанасије Марковић, домаћин из Плешина
58. + Петровоје Радојевић, домаћин из Плешина
59. + Василије Тошић, домаћин из Каменљана
60. + Тимотије Живковић, домаћин из Бошића
61. + Аксентије Дражинац, домаћин из Дражевића
62. (оштећено — недостаје део текста)
63. + Милић (оштећено — недостаје део текста)
64. + Јован Ромаиовић, домаћин из Косовића[29]
65. + Петар Миловановић, домаћин из Крушевице
66. + Алекса Дугалић, домаћин из Ивања
67. + Веселин Матовић, домаћин из Жеденице
68. + Милета Песак, домаћин из Ушћа
69. + Радован Ерац, домаћин из Плавиде
70. + Мидутин Матовић, домаћин из Трнаве
71. + Павле Усељанин, домаћин из Савова
72. + Тодор Дугалић, домаћин из Тенева
73. + Гвозден Дугалић, домаћин из Краља
74. + Пашта Миловшиовић, домаћин из Крупчице
75. + Мильо Матовић, домаћин из Понора
76. + Тешин Борејевићанин, домаћин из Понора
77. + Милосав Атанасковић, домаћин из Варева

78. + Марко Биорац, домаћин из Беле Стене
79. + Ђорђије Степовић, домаћин из Ђакова
80. + Вукоман Стојић, домаћин из Ђакова
81. + Милосав Пајовић, домаћин из Бање
82. + Дражо Коминац, домаћин из Рвата
83. + Милоје Угреновић, домаћин из Јелакца
84. + Радован Ковачевић, домаћин из Покрвеника
85. + Илија Бијанић, домаћин из Багаша
86. + Трифун Милутиновић, домаћин из Боће
87. + Јаков Ђорђијевић, домаћин из Борова
88. + Илија Павловић, домаћин из Попове Реке
89. + Тома Мијатовић, домаћин из Попове Реке
90. + Јован Марковић, домаћин из Попове Реке
91. + Мијаило Зечевић, домаћин из Церја
92. + Радован Илић, домаћин из Жарча[21]

Поновно заклињање за староилашки предео обављено је 17. фебруара 1834. године у Прилицима код Ивањице. Сада је уписано 65 лица.

Постоји врло опширан опис како је то текло, односно једино је ово заклињање описано. Неки значајнији говорници су се појављивали више пута и понешто говорили окупљеном народу и представницима за заклињање. Као кнежев представник био је високи чиновник из Крагујевца Василије Димитријевић. Читао је по неколико речи из заклетве, каже он, које су присутни «реч по реч с дигнутих три прста к небу за мном говорили». Свему је такође присуствовао као највиши нахијски чиновник и Милосав Перуничић. Присуствовао је и говорио и призренски епископ Ананије, у чијем је подручју овај крај до тада био. Слављe се из Прилика пренело у Ивањицу и трајало скоро цео дан.[22]

По налогу кнеза Милоша заклињање представника Јадра и Рађевине, последње по новоприпојеним крајевима, организовао је и спровео тадашњи његов блиски сарадник Вуле Гligоријевић тек 6. марта 1834. године. Било је то у Јаребицама у Јадру. Повесно је да се заклело 98 лица «из целе Нахије подрињске». У повратном тексту стоји да су присутни три пута положили приложену заклетву, што се у досадашњим заклињањима нигде није појавило.

Ни овде после кметова нема неких нижих категорија грађана који се заклињу као што је то било у Крушевцу, Неготину и Студеници.[23]

Заклињање као један од метода у владавини кнеза Милоша

Истакнуто у наслову овога рада није ништа ново или једино чиме је кнез Милош чинио одговорним људе за своја и туђа дела која се нису подударала са поштовањем, верношћу и послушношћу његовој личности како је он то хтео, а све у интересу учвршћивања своје личне власти над читавом тадашњом кнежевином Србијом.

Није он све такве методе измислио или први примењивао. Пуно шта је наследио од претходне турске владавине. Наиме, о нечему скоро истом постоје документи за новопазарски и неке суседне кадилуке још из XVIII века. Тамо се, нпр. наводи да «у свим селима и касабама за сву рају која се у њима налази јемци су кнезови који се овде наводе». У продужетку излагања поименице наводи по два кнеза из нахија: Јелеч, Подгор, Јошаница, Студеница и Ђурђевдe (??). Затим, под новим насловима, следе спискови јемства целокупног муслиманског становништва за касабе Бањску и Митровицу, посебно раје која станује у Бањској и посебно

у кули Дуга Пољана. Испада са су ово нека општа и стална јемства пошто се нигде не спомињу њихови разлози.[24]

За време прве владавине кнеза Милоша најраспрострањенији су били оваки методи у вези хајдучије. Др Мих. Гавриловић каже: »Узимао је људе у залогу («реум») док се неки од хајдука не ухвати, и чинио колективно одговорним села и породице за непронађена недела«. Писац је ово навео за 1822. и 1823. годину, које се од каснијих ни по чему битно не разликују.[25]

Кнез Пожешке нахије Васа Поповић пише кнезу Милошу 22. августа 1826. године о мерама које предузима за сузбијање крађе око старовлашке границе, па каже: »Стежем људе и јемчим по 5. и 10. у сваком селу рђавије за по једног газду доброга, и какије налази се у нашим селима по један и по два рђави људи, за које кметови с комшијама добри не бивају нити иј за убудуће да у селу оставу приимају«. У наставку наводи по селима и евентуалне лопове за које нема јемца. После два дана поново му пише да је по селима заклињао на верност кућне старешине и наводи: «Испитујем све кућевне старешине: Јесте ли се сви ви једнодушно за своје кућевне пред кметовима заклели као што су кметови с кнезовима за вас у Скупштини ваљевској заклетву са потписима потврдили?»[26]

Гавриловић наводи акт из јануара 1830. године у коме Скупштина моли кнеза Милоша да и даље остане кнез, «понављајући све досадашње торжествене заклетве од 1817, 1826. и 1827. године». У тексту га титулишу са већ више пута чувеним: «Избавитељ и отац Србије». Документ је потписало преко 1.000 присутних. На крају констатује: «И понавља се заклетва верности од стране народа».[27]

Господар Јован је у току јула 1838. године, док је привремено био на лечењу у Јошаничкој Бањи, издавао наредбе о подјемчивању грађана око границе о његовој надлежности против кордонопреступника. Повод је била епидемија куге која је владала у турском суседству. Тако, прво наређује свим пограничним старешинама да «од најмањег до највећег човека једног за другог подјемчите». Сутрадан у два дописа кнезу Милошу јавља о подјемчивању у срезовима студеничком и јошаничком, па каже: «Скупио сам све кметове среза јошаничког са по 10 људи којима сам изјавио негодовање Светлости ваше спроћуња и рђави преступленија њиови и подјемчио иј све као у студеничком срезу». У вези састанка у срезу студеничком ту још додаје: «Подјемчио сам све човека за човека, а после по три кмета за свако село».[28]

Кнез Милош је избегавао да спомиње овакве методе у својој владавини. Тако је било и о заклињању на верност и послушност у новоприсаједињеним крајевима. Изузетак је било једно писмо брату Јовану, када му је наложио да се попишу и поново закуну кметови новопазарског и старовлашког предела.

Биле су то јаке моралне норме које су се од стране надлежних узимале у обзир када би дошли у ситуацију да оцењују да ли се неко о нешто под заклетвом огрешио.

Напомене

1. Досадашње објављене биографије, углавном, [illegible] аутора: Др Мих. Гавриловића «Милош Обреновић» и Др Влад. Стојанчевића «Милош Обреновић и његово доба».
2. Архив Србије (АС), Књажева канцеларија (КК) XXV 13.
3. АС КК VIII 941, IX 403, XXI 1568, XXI 1565, XXVIII 594, XXXVI 7.
4. АС КК XXIV 118.
5. АС КК XXIV 119.
6. АС КК XIV 164.
7. АС КК XXIV 133.
8. АС КК XIV 168.
9. [illegible]
10. Према попису [illegible] из 1833. године овај је тада био [illegible] Новопазарске нахије. Веза са напоменом 24.

11. Слично под напоменом 9.
12. Све примедбе претходној под напоменом 7.
13. Никола Стевановић је тада био неколико чиновник Књажевства (Књаг[ј]ес) у Крагујевцу, а други је, вероватно, Антоније Пећанин који је тада био буљубаша под кнезом Милошем, иначе пореклом из Новопазарске нахије.
14. Вероватно су они тада саставили детаљне спискове пореских и прирезних глава Новопазарске и Старовлашке нахије, који се и данас налазе у Збирци тефтера (ЗТ) Архива Србије под № 607 и 636.
15. АС Збирка Мите Петровића (ЗМП) 65-69 и 6710.
16. АС КК XXX 115.
17. АС КК XXX 122.
18. Прву страницу оригинала, која садржи [illegible], објавио је Т. Ђ. Ђорђевић у монографији Рашка и околина, Рашка 1967, на стр. 131. Ту је уместо [illegible] Милентија Павловића [illegible] (који је као [illegible] у Јошаници 1816.), уместо Милованчића Милентића стоји Милентија Милетић, а уместо Ивка Васиљевића [illegible] Вескињевић.
19. Наведена лица и места нису пописани у овом прегледу.
20. Слично под напоменом 19.
21. АС Збирка Поклона и откупа (ПО) 147 25.
22. АС КК XXXII 504 и Новак Живковић, Ужички кнезови 1820–1838, Ужице 1979, стр. 220–226.
23. АС КК XXXVIII 694.
24. Новопазарски пописи 1766–1788, свеска II, стр. 10. и даље. Рукопис је у Музеју «Рас» у Новом Пазару.
25. Др Мих. Гавриловић, «Милош Обреновић» том II, стр. 502.
26. АС КК XXIII 582. и 583. Штампано и код Данила Вулетића у [illegible], Београд 1953, стр. 282. и 283.
27. Др Мих. Гавриловић, III том наш. дела, стр. 161, 558. и 568.
28. АС КК XIV 2404, 2405. и 2408.

Ljubiša Dražović

PLEDGE OD ALLEGIANCE AND OBEDIENCE TO PRINCE MILOŠ ON THE OCCASION OF SERBIA ANNEXING A PART OF THE NEW PAZAR DISTRICT

The history of the Serbian-Turkish relations in light of the Bucharest Agreement dated 1812 is briefly presented. The result was two decades of Turks procrastination to act in line with this agreement with respect to the Serbs. The central issue was, at least in the later period, the return to Serbia of its once free territories.

When further waiting became pointless, and prince Miloš grew stronger and more resolute, the people from those territories, with the support of Serbia, cast off the tyrannical Turkish government, mostly by force, during 1832 and 1833. Prince Miloš rushed then to bind them immediately and more firmly to himself. Hence, the pledge of allegiance and obedience to him in all the newly freed regions.

The central and most expounded subject is the pledge of the New Pazar district which belonged to Serbia. As prince Miloš was not satisfied with the response to the first pledge, the second one was carried out. The lists of those present at both pledge giving are presented here in their complete form. Only most general references are made regarding this act for other territories in order to make the picture complete, except where there had been some more characteristic situations which had been explained in somewhat more detail.

It was concluded in the end that such pledges and similar activites belonged to the methods of the first rule of prince Miloš, the said fact corroborated by listing of numerous acts performed by him or his close associates.

Translated by Zoran Perulo

Радиша Вилотијевић
Историјски архив «Рас»
Нови Пазар

УДК 352.07
Изворни рад

РАД ОДБОРА ОПШТИНЕ У НОВОМ ПАЗАРУ 1913–1915. И 1918–1920. ГОДИНЕ*

Књига записника седница Одбора Општине новопазарске коју воседује Историјски архив «Рас» у Новом Пазару, представља архивски фонд од великог значаја. Вођење књиге записника је започето после Првог балканског рата 1912. године, када је Нови Пазар ослобођен од турске власти и представља једну од ретких књига ове провенијенције тога периода. Први записник у овој књизи датиран је 23. јануара 1913. године, а последњи 12. новембра 1920. године.

Када је аустро-угарска војска окупирала Нови Пазар 20. новембра 1915. године,[1] прекинуто је вођење записника, да би после непуне три године, 24. октобра 1918. године, Нови Пазар био ослобођен од стране српске и француске војске,[2] а вођење Књиге записника поново настављено.

Књига записника је великог формата,[3] тврдог повеза са веома квалитетним папиром, има 150 листова, односно 300 страница. Књигу је водило више деловођа,[4] али се може рећи да је у целини писана лепим и читљивим рукописом. Књига садржи 114 записника. Из Књиге записника се не може видети да ли је Одбор Општине радио према раније утврђеном плану рада, али се може рећи да су питања, која су се нашла на дневном реду била актуелна и правовремено постављана. Записник су потписивали председник Општине, деловођа и одборници.

Књига записника је настала у једном од најважнијих периода у историји Новог Пазара. Било је то време после великих историјских догађаја као што су балкански ратови и Први светски рат. Нови Пазар је после Првог балканског рата ослобођен од Турака и припојен Краљевини Србији, а после Првог светског рата ушао у састав новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Вишевековно робовање под заосталим турским феудализмом оставило је дубоке трагове на све токове живота Новог Пазара и околине и дало му неке карактеристичне обележја која су овде била јако видљива: национална хетерогеност, верска подељеност, и (изнад свега) економска и културна заосталост. Капиталним који је у Србији крајем XIX и почетком XX века почео да хвата корене, овде се тешко пробијао. Конзервативне снаге турског племства, као браниоци и чувари старог феудално-спахијског система томе су се супротстављале. Тако је новопазарски крај ушао у XX век као крајње заостало и неразвијено подручје. После балканских ратова Краљевина Србија је улагала напоре да овај крај извуче из вековне заосталости.

Одмах по успостављању власти покренуто је питање уређења школства у овом крају како би се подигао општеобразовни ниво становништва. Почиње изградња школских институција у складу са реалним основама и могућностима. Посебно место припада оснивању Гимназије у Новом Пазару која је почела са радом 10. 1. 1914. године.[5]

У циљу даљег напретка у превазилажењу наслеђа заосталости чињени су напори и после завршетка Првог светског рата да се овај крај постепено извуче из

запуштености и приближи модерној цивилизацији. Покренута су многа питања и решавани многи проблеми. На њих, може се рећи да је тај преображај ишао споро, нарочито када је привреда била у питању. Рушења, пустошења и патње народа који су ратови оставили иза себе, тешко је било санирати и започети динамичнији развој.

Несумњиво да Књига записника представља веома значајан историјски извор и ризницу драгоцених и непрцпих података о многим збивањима и догађајима тога времена, јер су питања која су заокупљала пажњу општинских органа власти, изникла из свакодневног живота. За овај период историје Новог Пазара сачувано је мало архивске грађе, па је Књига записника утолико драгоценија. Бројни ратови са ратоборним, пожари, пљачке, пљачке, пустошења, небрига и немарење свести о значају архивске грађе, учинили су да је заувек уништено културно благо од непроцењиве вредности. Књига записника је аутентичан документат, настао од стране најодговорнијих и највиших органа власти у Општини, лишена примеса пристрасности, пружа могућност да се расветли једно време значајно за историју нашег града, јер су он, поред осталог, у том времену десила два ослобођења Новог Пазара.

Ако данас упоређујемо питања којима се Општина некада бавила и којима се Општина данас бави, наћи ћемо доста заједничких питања и проблема, с том разликом што је боља за решавање проблема, захваљујући поред осталог и техничком прогресу, данас повољнија него некада.

Стварају се нове институције које до тада нису постојале. Пре свега, образована је Општина као основна административно територијална јединица, највиши орган власти на челу са председником и одборницима. Први пут у историји града се оснивају нове установе и покрећу многа питања. Оснива се прва штампарија, отварају школе, поништује становништво, отварају домови за сирочу и незбринуту децу, оснивају нова друштва и дружине, утврђују називи улица и уводи уличне осветљење, ради се на увођењу електричне струје, а Општина, путем конкурса, прима радинке који су јој потребни.

Питања која су била предмет расправе на седницама Одбора Општине новопазарске имала су локални карактер и била веома бројна и разноврсна. Да бисмо приближили материју из Записника, покушаћемо да питања разматрана на седницама групишемо према тематици које се дотичу у неколико области:

— успостављање и организација општинске власти и служби;
— пријем радника у радни однос;
— буџет општине и пореска политика;
— трошење средстава општинског буџета на плате општинских радника и службеника;
— комунална делатност;
— социјална и хуманитарна политика општине;
— помоћ општине удружењима, друштвима и приватним лицима;
— молбе грађана упућене општини;
— избор органа власти и комисија у општини;
— остала питања.

Успостављање и организација општинске власти и служби

Одмах по ослобођењу Новог Пазара од Турака 1912. године, на основу Закона о општинама, успостављена је српска власт и створене нове институције. На основу Књиге записника покушаћемо да реконструишемо структуру општинске власти. На челу Одбора Општине новопазарске, који су сачињавали одборници, нала-

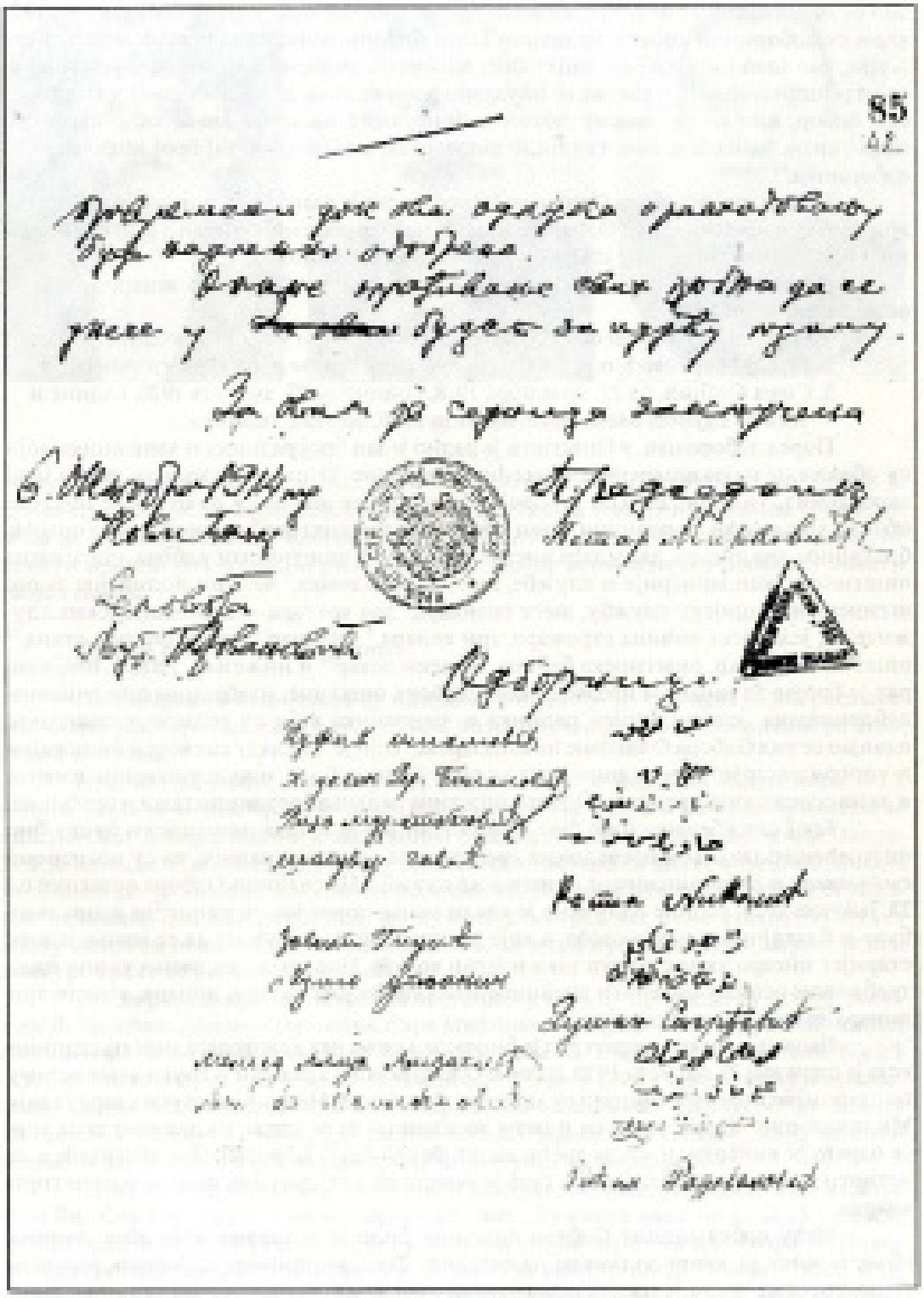

Факсимил из Књиге записника Одбора Општине Нови Пазар 1913–1915. и од 1918–1920. година. На крају сваке седнице Записник су потписивали председник Општине, деловођа и присутни одборници

зао се председник који је председавао седницама Одбора. У раду Одбора учествовали су одборници који су углавном били бирани из редова богатих и угледних људи, као што су трговци, занатлије, адвокати, лекари, чиновници, рентијери, свештеници и други. Не може се поуздано рећи колико је људи бирано у Општински одбор, али се на основу потписа присутних на крају сваке седнице може закључити, да их је у почетку било двадесетак, а касније је тај број нивао и до 30 одборника.

Председник Одбора Општине новопазарске је сазивао седнице и њима руководио. Он је пред чланове Одбора износио најразноврснија питања и предлоге од интереса за општину, које је Одбор усвајао или одбацивао.

Према Књизи записника председници Одбора Општине новопазарске у овом периоду били су:

1. Салих-бег Расовац од 23. јануара 1913. до 27. августа 1914. године;
2. Петар Мирковић, од 27. августа 1914. до 21. новембра 1915. године;
3. Сима Станић, од 21. новембра 1918. године до 23. августа 1920. године и
4. Ћамил Ејупбеговић, од 23. августа 1920. до 1922. године.

Поред одборника, у Општини је радио један број радника и чиновника који су обављали најразноврсније општинске послове. Тешко је утврдити тачан број запослених, тим пре, што се тај број мењао, али се зна да су општинске послове обављали следећи чиновници: први кмет и још пет кметова,[6] деловођа, рачуновођа, благајник, два писара, два млађа писара, надзорник општинског одбора, старешина општинске жандармерије и службе, шест кварталника,[7] четири полицајца за општинску полицијску службу, шест позивара,[8] два вратара – канцеларијских служитеља, једанаест ноћних стражара, три колара,[9] добошар,[10] шест брисача стана,[11] општински лекар, општинска бабица, женски лекар[12] и инжењер. Дакле, овај апарат је бројао 58 лица. Са председником Одбора општине, изабраним општинским одборницима, једним бројем радника и чиновника који су радили у општини, одвијао се рад Одбора Општине новопазарске, који је у складу са својим положајем и улогом настојао да у целини прати стање у свим областима друштвеног живота и да на основу тога предлаже Одбору општине решења бројних питања и проблема.

Број службеника није био константан јер је и тада општински буџет био оптерећен издвајањем превеликих средстава за администрацију, па су повремено смањивани и реорганизоване општинске службе. На седници Одбора општине од 23. јануара 1920. године одлучено је «да се звање првог кмета укине; да једно лице буде и благајник и рачуновођа, а које је способно за тај посао; да се звање једног старијег писара укине а исто тако и један вратар. Пошто се ова звања укину онда треба свом особљу повећати дневнице на скупоћу још четири динара, уместо три динара како је већина решила.[13]

Ево и другог примера: град је био подељен на пет квартова, али је на седници која је одржана 23. августа 1920. године Одбор решио: «да први и други кмет остану по старом распореду а кметови су за први кварт Јусуф Мавrић, за други кварт Илија Миловановић. Трећи, четврти и пети досадашњи да се уреде на два кварта за које се одређују кметови, и то: за трећи кварт Фејим-бег[14] Ђоровић-Нурибеговић, а за четврти кварт Јусуф Мелајац[15]». Тако је уместо на пет, град био подељен на четири кварта.

Међу одборницима Одбора општине било је и таквих који због личних обавеза нису редовно долазили на седнице. Тако, на пример, одборник Јероним Папо, трговац, често је изостајао са седница јер је био заузет трговачким пословима, па је Одбор уместо њега за одборника изабрао Божу Гмизовића, апотекара. Имајући то у виду, председник је на седници Одбора од 25. августа 1920. године искористио прилику да упозори одборнике да редовно долазе на заказане седнице

Салиа-бег Расовић, Петар Марковић, Симо Станић

подсећајући их на чл. 82. и 162. Закона о општинама.[16] Ово упозорење Одбор је произвољно али је истовремено обавезао председника Општине Тамнаву Ђурђевића да за сваку седницу одборнике позива, писменим путем, позивом у коме ће стајати дневни ред, односно питања која ће Одбор решавати и о њима заузимати своје ставове.

Пријем радника у радни однос

На одборским седницама су примани у службу, путем претходно расписаног конкурса, стручна лица која су била потребна Општини за обављање разноврсних послова.

Предмет расправе на одборској седници која је одржана 9. јануара 1913. године била је молба бр. 4445 г. др. Властимира Пантелића да буде примљен за општинског лекара. Молба је позитивно решена и молилац др Властимир Пантелић је примљен да обавља дужност општинског лекара са платом од 2.400 динара за годину дана, односно 200 динара месечно. «С тим да је дужан сиротињу бесплатно лечити».[17] На истој седници закључено је «поред ове суме ставити у буџет плату женском лекару од 3.600 динара за лечење жена муслиманских... расписати конкурс преко «Српских новина».[18]

После расписаног конкурса за општинску бабицу пријавиле су молбе: Василије В. Арсенић, Јелена Чекрлићка, Сара Мићић, Јулијана Тошић, Драга Лучић, Ана Шевардић-Бојовић, Роксанда Ђорђевић, Анка М. Ђурђевићка, Кристина Борић и Зорка Ристовић, па је Одбор на седници од 17. марта 1914. године, којој је председавао Салиа-бег Расовац, одлучио да прими за општинску бабицу «Г-ђу Јелену Чекрлићку бабицу из Чачка са платом од 1.200 динара на годину... Она ће бити обавезна да сиротим породиљама своју помоћ указује бесплатно.»[19]

На истој седници Одбор општине је расправљао о пријему једног инжењера који би обављао стручно инжењерске послове. Дужност овог инжењера би била да као прво, изради ситуациони, регулациони и нивелациони план вароши Новог Пазара. За ово радно место стигло је 20 понуда разних лица. Пошто Одбор није стручно тело које би могло да оцени квалификацију пријављених инжењера, одлучено је: «да све понуде инжењера којих има на броју 20, поднаћу Начелству округа Рашког, којега умолити да оно спроведе исте надлежној власти, те да она извриши избор једног инжењера за ову општину и о томе обавести Одбор».[20]

На седници Одбора од 30. августа 1920. године прочитана је оставка дотадашњег деловође Љубомира Јовановића. Одбор је прихватио и усвојио ову оставку. Пошто је раније расписан конкурс за избор деловође, на истој седници прочитана је молба Перише Ј. Дражинца, практиканта[17] Среза Ложничког и решено да он буде примљен за деловођу Општине, јер на основу приложених докумената испуњава све услове за ово радно место.[18]

На сличан начин за обављање општинских послова примани су у радни однос општински службеници, марвени лекари и други.

Буџет општине и пореска политика

Једно од питања којим се најчешће Општина бавила и које је стављало на дневни ред својих седница је било питање општинског буџета. Одбор општине је овом питању озбиљно приступао и придавао му велики значај, што је разумљиво, јер је то било егзистенцијално питање. На крају једне планиран је буџет за наредну годину. Висина планираног буџета је усвајана на седницама Одбора општине. Било је доста тешкоћа за обезбеђивање потребних средстава за рад Општине и њених служби. Већ на првој седници Одбора општине новопазарске, одржаној 23. јануара 1913. године, са којом и почиње ова Књига записника, расправљало се о буџету Општине. Из записника се види да су планирани приходи за 1913. годину износили 37.059,45 динара, док су расходи били знатно већи од прихода а износили су 70.664,29 динара. Да би се покрио расход недостајало је још 33.604,84 динара, па је тај износ морао бити прикупљен од грађана новопазарске општине. После дуже расправе, на крају седнице је одлучено: «да се буџет за текућу годину у свему одобрја онако како га је данас општински Одбор састављен и на одобрење поднео».[19]

Пошто је буџет прихваћен, одмах је на истој седници утврђено како ће се прикупљати средства и покрити већи планирани расход од прихода у буџету.

Основни и најважнији извор прихода Општина је обезбеђивала разрезом пореза пореским обвезницима, тј. грађанима општине. Висина пореза је зависила од имовног стања грађана, свих пореских обвезника на територији општине и одређивана је сваке године.

Одбор Општине је одлучио на седници од 23. 1. 1913. године да се сваког пазарног дана (уторак)[20] одреди по један члан општинског Суда који ће са још једним општинским кмаром вршити наплату таксе од продате крупне и ситне стоке. Прикупљање средстава на такав начин обављане се тако, док Општина овај приход не изда под закуп. За свидетељбу овог прихода, како се каже «општински суд увешће нарочиту књигу по којој ће се општинском благајнику предавати истог дана а најкасније сутрадан до подне, прикупљена средства».[21] На истој седници Одбора је одлучено да се сва општинска имовина изда под закуп. Поред овога, одређени су и други извори прихода који ће се убирати. Одлучено је да се изда под аренду[22] кланье стоке у општинској касапници и општински кантар[23]. Одбор Општине је одлучио, пошто је обављена јавна лицитација,[24] да се касапска аренда за кланье стоке и општински кантар дају на коришћење Јаћиму Радовановићу, трговцу из Новог Пазара, до краја године за коју ће платити 4.050 динара, а за општинском кантар 6.000 динара. Истовремено је одлучено да се уступи интисаб[25] од продате крупне стоке Мати Охошиновићу, трговцу из Новог Пазара за 11.070 динара.[26]

На дневном реду седнице Одбора општине одржане 23. јануара 1914. године расправљано је о давању касапске аренде под закуп за 1914. годину. Одлучено је да се то уради путем лицитације. Пошто је спроведена лицитација, касапска аренда је дата Дионисију Младеновићу, трговцу из Рашке за суму од 24.000 динара, а «да благајник од закупца Дионисија наплату врши редовно сваког месеца унапред по утврђеним условима, јер за сваку неисплату рате биће одговоран благајник».[27]

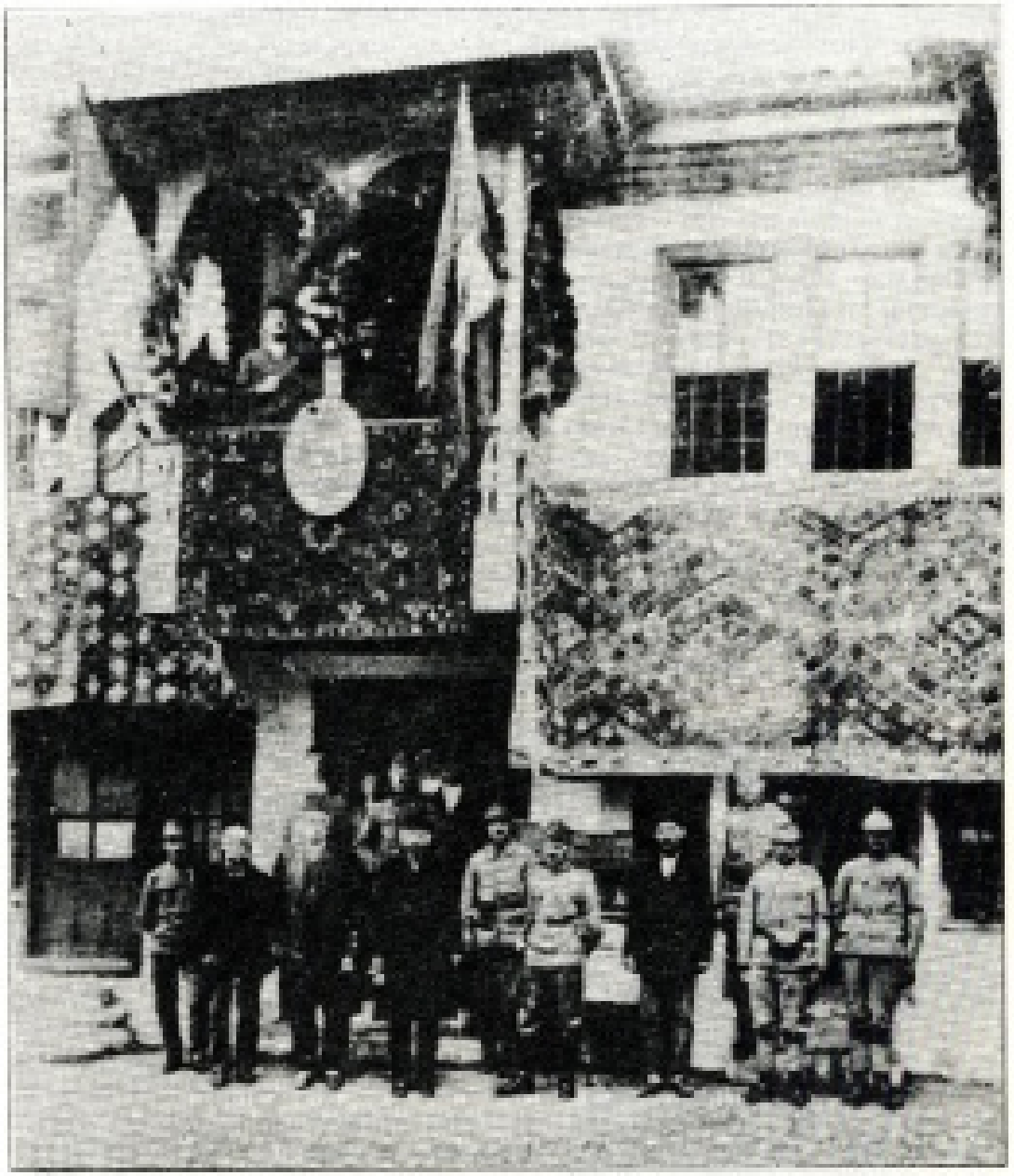

Зграда општине опљена 1944. године

Колико се на самом почетку обилно приступало прибављању средстава за општински буџет и водило рачуна о томе да се што пре више пара слије у општинску касу, говори нам и то, што су се сви послови одвијали под строгом контролом Општине, па је поред осталог лепшим речима да највећа лицитација неће важити ако је не провери и одобри општински Одбор.

Буџет Општине се попуњавао и другим видовима прихода. Тако је на седници Одбора општине од 5. априла 1913. године донета одлука да се изађу у закуп три камена општинске воденице у Подграду Радивоју Тиосављевићу по 121 динар месечно, а једно витло општинске воденице на Парицама да се изда у закуп Салиху

Марошу. Треба истаћи да се буџет Општине из године у годину увећавао, јер су се и извори прихода ранијио повећавали.

На седници Одбора општине новопазарске од 1. новембра 1914. године стављен је на дневни ред предлог под бројем 7752 о одређивању општинских такса по Закону о општинским таксама и одлучено: «да се за идуће три године 1915. годину, 1916. и 1917. годину уведу и наплаћују следеће таксе у корист општинске касе у овдашњој вароши».[57] Овом одлуком, на основу Закона о таксама, наплаћивана је одређена такса за све животне намирнице: дрва, дрвени угаљ, воће, поврће, коже, дакле, за сву робу која је продавана на јавним местима. Такса је наплаћивана још и за циркуске и биоскопске представе, забаве, менажерије, свирање и певање по локалима итд. Такса је наплаћивана и за држање паса у варошком реону, као и за изношење смећа из приватних дворишта.

Да би се буџет Општине увећао наплаћивана је такса лончарима који су узимали замљу са општинске утрине на Хашету. Одлуком Одбора општине регулисано је да се за узета кола земље у корист општинске касе плаћа 50 динара.

За сваку јавну манифестацију, као што су биле забаве, изложбе и друге представе, наплаћивана је такса од 2 динара. За свако продато крупно грло стоке наплаћивана је такса звана ихтисаб у корист општинске касе. Ова такса је наплаћивана за продатог вола, бика, краву, теле, јуницу, бивола, биволицу итд.

Из записника од 9. маја 1920. године може се утврдити да се молбом Општини обратио Арон Нано, житељ Новог Пазара, да му се дозволи да из мајдана на брду вище Хашета, за домаћу употребу, извади 30 кола камена. Одбор општине је усвојио молбу, а поменути грађанин је морао општини за свака кола камена да плати по два динара.

Коришћене су све могућности како би се увећала средства у буџету Општине, па су грађани плаћали таксу за тушање, млевење и продају пржене кафе. Било је искључиво право Општине да одреди и тај вид таксе.

Привреда Новог Пазара после I светског рата није добила већи полет, осим што су занатство и трговина мало оживели, па је на седници Општинског одбора од 12. априла 1919. године предложена и изабрана комисија од 10 чланова, састављена од градских трговаца и занатлија. Њен задатак је био да изврши разрез таксе која би се плаћала Општини на трговачке и занатске радње. Тако су сви трговци и занатлије у граду зависно од њихове економске моћи били подељени на пет класа и плаћали месечну таксу од 2 до 10 динара.

Комисију су сачињавали:

1. Ахмет Коничанин, трговац;
2. Ахмет Пећанин, трговац;
3. Бећо Дервишевић, обућар;
4. Реџеп Шкријељ, трговац;
5. Милојко Васовић, опанчар;
6. Мајир Дане, трговац;
7. Мустафа Седлисовић, пекар;
8. Мехмед Смаилчаушевић, касапин;
9. Џемо Пулић, трговац, и
10. Шаћир Чавор, кмет.

Трошење средстава општинског буџета плате општинских радника и службеника

Свакако је интересантно сагледати како и за које је потребе Општина трошила средства буџета. Знатан део средстава ишао је на издржавање општинских служби.

Ово је преглед примања свих службеника који је предложен и усвојен на седници Одбора општине од 1. новембра 1914. за 1915. годину.

1.	Председник општинског суда (председник општине)	3.600
2.	Пран кмет	1.800
3.	Четири кмета по 1.440	5.760
4.	Један деловођа општинског суда	2.400
5.	Један рачуновођа	2.400
6.	Један благајник	1.800
7.	Један писар	1.200
8.	Три писара по 960	2.880
9.	Један практикант	600
10.	Хонорарни општински лекар	1.800
11.	Женски лекар	3.600
12.	Општинска бабица	1.200
13.	Инжењер општине (по уговору)	7.000
14.	Десет полицајаца квартлиница по 960	9.600
15.	Пет општинских службеника по 720	3.600
16.	Један лобоџар	720
17.	20 ноћних стражара по 600	12.000
18.	Четири чистача по 480	1.920
19.	Пет рабаџија по 720	3.600
20.	Два кантарија по 960	1.920
21.	Четири помагача – мерача по 480	1.920

Из табеле се може видети колико је људи обављало општинске послове, са којим звањима и колике су плате примали. Ни касније број запослених није се битно мењао, а задржан је и однос повећања примања запослених. Плата општинским службеницима се није често мењала, али је због раста цена животних намирница повремено одређиван додатак на скупоћу.

На осмој седници Општине града Новог Пазара која је одржана марта месеца 1919. године решено је да се из општинске касе за скупоћу, поред редовно утврђених плата, има исплатити председнику Општине 15 динара, свим кметовима, деловођи, књиговођи, благајнику и првом писару по 10 динара. Осталим писарима, општинској бабици, полицијским службеницима, квартлиницима и осталим службеницима по 6 динара, а ноћним стражарима, чистачима и коларима (поседнима овса) по 2 динара дневно.[37] На истој седници председник Општине је предложио да се одреди извесна награда онима чановима Одбора (одборницима) који с времена на време врше ванредне службене послове. Занимљиво је да овај предлог није прихваћен. Одбор општине је образложење да одборници ове надлежности треба да обављају из почасти, а и због тога што се одборници не одређују на кулуке и друге општинске радове као остали грађани, па им према томе не треба давати било какве надокнаде.[38] У Општини је било запослених људи који су били незадовољни платама што се може видети из Записника Одбора општине Нови Пазар одржане 3. јануара 1919. године на којој председник Општине Сима Станић обавештава чланове Одбора да су готово сви општински службеници и ноћни стражари напустили службу и дали оставке због мале плате одређене за ову годину. Разматрајући насталу ситуацију Одбор је једногласно донео решење да се повећају плате и додатак на скупоћу, и то:

1. Млађим писарима од 600 на 900 и 3 динара дневно;
2. Надзорник општ. имања од 600 на 900 и 3 динара дневно;
3. Старешина општ. служитеља од 600 на 900 и 3 дин. дневно;

4. Пет квартални ка од 500 на 900 и 3 динара дневно;
5. Четири ок. полиц. службеника од 420 на 900 и 3 дин. дневно;
6. Позиварима од 400 на 900 и 3 динара дневно;
7. Служитељима и вратарима од 420 на 900 и 3 динара дневно;
8. Чистачима од 300 на 600 и 2 дин. дневно;
9. Дебонару од 320 на 600 и 2 динара дневно.[35]

Такве незадовољства због ниских плата захватиле су и школске послужитеље па ће и они упутити Одбору општине захтев за побољшање материјалног положаја. На седници Одбора општине од 20. марта 1920. године одлучено је да се додатак на скупоћу прима и школским послужитељима, по два динара на дан како би се и они изједначили у погледу личних примања са општинским послужитељима.

Комунална делатност

Колико је много посла било у области комуналија за новоформирану општинску власт, није тешко претпоставити, ако се узму у обзир наслеђене околности, као што су вековна заосталост услед ропства под Турцима и ратови вођени за ослобођење града.

Комунална делатност у ужем и ширем смислу речи, спадале су у надлежност Општине. Из основу записника се јасно може сагледати да је Општински одбор са председником на челу, водио комуналну политику и утврђивао начин и смернице развитка општине и града. Много пажње посвећено је комуналним питањима, а добар део средстава из буџета Општине трошен је за најразноврсније радове.

Током 1914. године у граду је било 4 чистача који су одржавали хигијену градских улица. Међутим, на седници Одбора општине од 9. јануара 1915. године, донета је одлука да се у буџет Општине унесу још четири чистача са платом од по 480 динара годишње, ради одржавања боље хигијене у граду. За прављење нових и одржавање постојећих градских улица и путева потребно је било набавити камен, песак и други материјал, па Општина доноси одлуку да купи два пара волова за ове потребе. За куповину волова одобрен је кредит од 800 динара. Одбор је овластио председника Општине Петра Мирковића да набавку волова извши непосредно, како се говорило «куповином из слободне руке». Из записника се види да су доношене одлуке о поправци путева, калдрмисању варошких улица, поправци мостова, чесама, куповини камена за калдрму итд. Када није било новца у општинској каси, ови радови су обављани путем кулука. На седници Одбора општине од 5. фебруара 1920. године одобрено је да се из касе Општине на рачун буџета може утрошити две хиљаде динара за осигурање варошког моста. Ово осигурање је извршено под надзором инжењера грађевинске струке.

На седници од 27. маја 1914. године, како се у записнику каже «у циљу израде регулационог и нивелационог плана вароши, Одбор је решио да изабере ужи одбор од пет чланова који ће претходно ову ствар проучити, прегледати и поднети Одбору извештај и предлог о границама за обележавање варошког рејона. Са овим одбором присуствоваће и општински инжењер као стручан ради давања објашњења».[36] На седници је договорено да се овај посао уради што пре, а у ужи одбор за обављање ових послова изабрани су одборници: Прота Тома Протић, Коста Николић, Симан Бошњовић, Исмаил Агушевић и Јако Бахар-Моше. За релативно кратко време ужи одбор је обавио овај посао и на седници од 1. јула 1914. године известио да је усвојен предлог ужег одбора и утврђена граница новопазарске вароши. Ево како је то записано: «са севера, почев од места на коме се сада налази војнички логор, десно преко војничког сеника ће у поток Шестовски (Поток шестовски);

одатле идући стално десно, право до реке Рашке, затим све левом обалом реке Рашке до ушћа Јованице, одатле прелазећи реку Рашку опет левом обалом Јованице до моста на путу за Митровицу; одатле сокаком на Аџет; затим преко Аџета и преко њива правцем мула-Ибишове њиве; од ње лево према улици са обе стране (поросак). Затим Трговском улицом преко раскрснице Кури-чесма, даље њом поред куће Афиз-Бехове и преко њива до Рашке у Луг; од Рашке правац Паричке њиве да се уђе од ње лево у поросак који се поред ње налази, па затим сокаком до раскрснице (Парице) код воденице; одатле лево Паричком улицом до Букреш улице па њом до главне Букреш улице, затим Главном Букреш улицом, до раскрснице код хотела «Косово» а одатле право где је логор».[37] Закључено је да, кад надлежна власт одобри ову одлуку, треба поставити границе и градски рејон обележити видним белегама.

«Од свог почетка Нови Пазар је имао физиономију оријенталних урбаних насеља. У средини се налазила чаршија... ... где су биле занатске радионице и трговачки дућани, а око чаршије су распоређене махале у којима се становало...»[38]. Имена махала и сокака су служила за оријентацију грађа и ближу оријентацију у њима. Желећи да град поприми карактеристике урбане средине и постане савременији, први пут у његовој историји, утврђује се списак улица и дају њихови називи, како је речено «нешто то до тада није урађено».[39] На седници Одбора општине од 7. децембра 1919. године одређен је један ужи одбор од 6 одборника и других општинских чланова који ће саставити списак улица и њихове називе одредити. У овај ужи одбор одређена су ова лица:

1. Мехмед Алибеговић – Османбеговић,
2. Хаџи Х. Фејзић,
3. Мурат Љајић,
4. Урош Алкалај,
5. Алекса Давидовић и
6. Рајко Вучић.

У овај одбор је ушао и председник Општине Сима Станић. Забележено је такође да је Одбор решавао питања назива улица и на седници од 25. августа 1920. године. На тој седници одређена је комисија за назив улица у вароши коју су сачињавали:

1. Никифор Цветић, протa;
2. Омер-бег Ејупбеговић;
3. Шасунар-бег Чавић;
4. Божа Гавазовић;
5. Драгомир Стојић;
6. Шемон-бег Чавић;
7. Урош Алкалај;
8. Омер-бег Буџевац;
9. Рајко Вучић, учитељ;
10. Станимир Станимировић, учитељ и
11. Јаћим Радовановић.

Комисија је добила задатак да састави нове улице у најкраћем року и поднесе одбору предлог на разматрање. Нажалост, у Књизи записника немамо података шта су по овом питању урадили формирање комисије, али једно је сигурно, да су поред нових назива, улице задржале и имена раније махала.

Предмет расправе на седницама Одбора општине било је и питање које ће улице у граду бити чишћене на терет општинских средстава. Након дебате одлучено је да то буду све улице: «Митровачка до хотела, рачунајући и хотел, Главна чаршија до хотела «Косово», Рашка улица до основне школе, улица над градом и пол

град и све пијаце и улице преко доње ћуприје од зграде дивиз. команде до Начелства окружног.«[40] За чишћење улица и купљење смећа плаћала се такса тако што је сваки власник радње или куће у поменутим улицама плаћао од два до 10 динара месечно, односно 24 до 120 динара годишње, што је зависило од врсте радње и величине непокретног имања. Комисија је добила задатак да изврши разрез ове таксе.

На седници Одбора општине од 27. јула 1915. године председништво је, након разматрања, решило да се изврши нужна и неопходна поправка варошке калдрме, варошких ћуприја и чесама у овој години у границама кредита одобрених по буџету Општине за ову годину.

На седници Одбора општине од 5. фебруара 1920. године прочитано је писмо окружног Одбора који нуди општини 500 литара петролеја по цени од 6 динара по литру, ради постављања осветљења у граду. Општина је прихватила ову понуду и одлучила да купи понуђену количину петролеја за осветљење варошких улица на главним местима. Такође, општински Одбор је прихватио задатак да уради све што је потребно ради постављања потребних фењера на одређеним местима. У записнику се констатује »овај задатак учинити на терет буџета за ову годину а из позиције на осветљавање вароши«.[41]

Председништво Одбора општине је решавало и друга комунална питања. Тако је још 6. 10. 1914. године постављено питање ограђивања новог гробља, па је одлучено да се за ту годину за ове намене из општинског буџета издвоји 500 динара, с тим да Општина издејствује бесплатну грађу из државне шуме која је потребна за ограду гробља. Такође је одлучено да се у буџет за наредну годину предвиде средства за ограђивање свих гробаља која постоје у граду.

Често вођени ратови, страдања и погибије војника у њима наметали су потребу за одређивањем локалитета војничком гробљу. Због тога је на седници од 20. маја 1913. године Одбор општине решио: »да се образује ужи одбор као комисија општинска од 5 лица која ће прегледати околину и наћи погодно место за војничко гробље«.[42] Комисију су сачињавала ова лица:

1. Прота Тома Протић;
2. Туфик Ефендија, одборник;
3. Рифа-бег Муратовић, одборник;
4. Петар Кулагић, кмет; и
5. Милентије Окошановић, кмет.

И поред тога што је формирана комисија добила задатак да одреди локацију војничког гробља из записника се не види да ли је извршила задатак, јер се о томе више не говори.

На седници Одбора општине Нови Пазар одржане 20. марта 1919. године председник Сима Станић извештава Одбор да је сазнао да се од стране Економског одељења Начелства округа рашког, ради на томе да се општинска утрина звана »Хаџет« заузме и искористи за рачун државе, што би било неоправдано и штетно по општинске интересе, јер се ово земљиште до сада сматрало и сматра као својина Општине и служи за испашу стоке грађанима ове вароши. Одбор општине по председниковом саопштењу овај предлог једногласно усваја и доноси одлуку: »суд и Одбор Општине града Новог Пазара протестује против незаконитог заузимања и присвајања општинског земљишта на »Аџету« које је општинска својина од памтивека... ако треба исто земљиште рационално искористити то ипак припада општини а не држави. Ово земљиште општина не може отуђити ни с тога што на истом намерава установити пијацу о вашарима у Новом Пазару. Иначе служи за испуст — пашу стоке овдашњих грађана општине јер на другу страну не би имали никуд домаћу стоку пустити. Огласио се председник општине, пошто општински

заступник још није одређен да у смислу ове одлуке даље ради што треба и заштити општинске интересе у овом питању».[48]

Социјална и хуманитарна политика општине

Како је Књига записника настала после балканских ратова и Првог светског рата у којима је било много лудских жртава, разарања и уништавања, а бројне породице остале без домаћина због погибије у рату, бројна сиротиња која није имала средстава за живот, била је приморана да куца на општинска врата и од ње тражи решења за голу егзистенцију. Општина је социјалним и хуманитарним питањима посвећивала изузетну пажњу јер је била велика бремењита овим проблемима. Ширило се подручје на коме су се манифестовали социјални проблеми и перманентно расла брига друштвене заједнице да се они разреше. То је био проблем који су морали да решавају најодговорнији у Општини и да га често стављају на дневни ред, а део општинског буџета издвајају за помоћ сиротињи.

У записнику од 23. јануара 1914. године Општински одбор је на седници решио да се кући, власништво Општине, у којој је смештена сиротиња не одузме ситорећи, већ да јој се уступи на коришћење.

Како су ово биле ратне и поратне године, када је владала глад и немаштина, Општина је била приморана да у виде повраћа доноси одлуке за издвајање средстава из општинске касе на име помоћи породицама сиромашних војних обвезника који су највећи број били хранилац својих породица. Иако је било више примера помоћи породицама сиромашних војних обвезника, навешћемо један. Председништву општинског Одбора су поднете молбе за помоћ од стране оних породица чији су се хранилац налазили у рату. Тако су на седници од 14. септембра 1914. године помоћ из општинске касе добиле следеће породице: Милоје Арсића 6 динара, Томе Вељковића 10 динара, Николе Савовића 6 динара, Тимотија Поповића 10 динара, Илије Милојковића 10 динара, Миле Вељковића 8 динара, Томе Јордановића 8 динара и Миларада Тиосављевића 8 динара месечно.[49]

На седници Одбора општине, одржане 9. 12. 1918. године, према акту упућеном од стране Начелства округа рашког, изабран је месни одбор за помагање сиротиња. Одбор се састојао од 10 виђенијих грађана, и то:

1. Петар Мирковић, председник Општине;
2. Јаков Х. Радовановић;
3. Никола Миловић;
4. Петар Живковић;
5. Салих-бег Расовац;
6. Мехмед Али-бег Османбеговић;
7. Шасувар-бег Чавић;
8. Јеремија Пано;
9. Менахим Мантеје и
10. Рајко Лучић, учитељ.

Они изабрани чланови имају одмах између себе изабрати председника, благајника и деловођу, а потом приступити пословима који их чекају.[50]

На осмој седници Одбора општине од 1919. године председник је прочитао списак крајње сиромашних породица у граду које су се обратиле Општини и молиле да им се одреди редовна месечна помоћ за издржавање. Одбор је ово прихватио и одлучио да се овим сиромашним породицама као помоћ из општинске касе даје месечно за издржавање од 30 до 50 динара, што је зависило од имовног стања и броја чланова породице. Критеријуме за помоћ је утврђивао председник Општине као наредбодавац и кмет дотичног кварта.

Следећи политику коју је држава Србија спроводила према Начелству округа рашког, општина Новопазарска је у циљу, да сачува животни стандард својих грађана, на својим седницама често утврђивала цене свом животном намирницама и осталим потрепштинама које су се продавале на пијацама и другим јавним местима.

Да заштити грађане од разних прекупаца, накупаца, шверцера и других, општински Одбор је донео занимљиву одлуку на седници од 15. септембра 1920. године «да страни трговци и сеоски прекупци уторком до 14 сати не смеју ништа куповати»,[46] док грађани Новог Пазара не подмире своје потребе.

Према акту Округа рашког бр. 3659, Одбор Новопазарске општине, на седници од 30. 4. 1918. године решио је да се семе кромпира подели сиромашним земљорадницима, који га не могу купити:

1. Ибрахиму Тировићу 20 кг;
2. Муји Усеин Имаму 30 кг;
3. Салку Шерифовићу 25 кг;
4. Сеји Шишићу 20 кг;
5. Раму Груди 20 кг;
6. Аниди Никшићкој 20 кг;
7. Шабану Шабировићу 20 кг;
8. Мемеду Тенга Мози 25 кг и
9. Аниду Влаховићу 20 килограма.[47]

На седници Општине одржане 20. фебруара 1919. године дат је предлог да се оформује један панзионат,[48] како је назван дом за сиромашне ученике гимназије из града, околине и других места. Одбор, цењећи потребу ове културне и хуманитарне установе, доноси одлуку да се за оснивање и издржавање овог ђачког интерната за јесен месеци 1919. године издвоји двадесет хиљада динара, односно две хиљаде динара месечно из буџета Општине.[49]

На седници Одбора општине од 26. новембра 1920. године председник износи списковне сиромашних породица које су прикупљали кметови, за поделу 5.000 круна добијених од Области дринске за обнову земље. Након тога одлучено је да се овај новац подели сиротињи, по припремљеним списковима на којима се налазило 180 породица са 500 чланова, тако да је на сваког члана долазило 10 круна. За поделу ове помоћи биле је задужена овлашћена општинска благајна.

Бројна сиротиња је очигледно била велики проблем па су, поред Општине, помоћ пружали и други. Председник је 12. децембра 1919. године на седници обавестио општински Одбор да се командант Ибарске дивизијске области, преко команданта места, интересовао да ли би дом за смештај сиромашне и напуштене деце, да преузме о њима старање и издржавање уз помоћ Новопазарске општине, с тим да Општина приложи да плаћа кирију за зграду која ће се узети под закуп. Одбор Општине је једногласно донео одлуку: «у име целог грађанства ове вароши, изјављујући своју искрену благодарност, команданту наше дивизијске области на овој иницијативи и великој старадьи за заштиту, помоћ и одржавање наше сиротиње и напуштене деце, одобрава да се из ове општинске касе издвоји на име кирије за овај дечји дом по 80 динара месечно».[50]

На седници Општине града Новог Пазара одржаној 5. фебруара 1920. године записано је да се Одбору општине писмом бр. 63 од 23. јануара 1920. године обраћа школски надзорник и тражи од општине да обезбеди једну зграду за, како се каже, постављање «чајнице», где би се правили и делили напици свој деци испод 14 година. Потребне артикле за прављење напитака ће послати Добровољно друштво америчке администрације. На седници Одбора је договорено да се изађе под закуп једна кућа зграда где би се справљали и делили напици сиромашној деци.

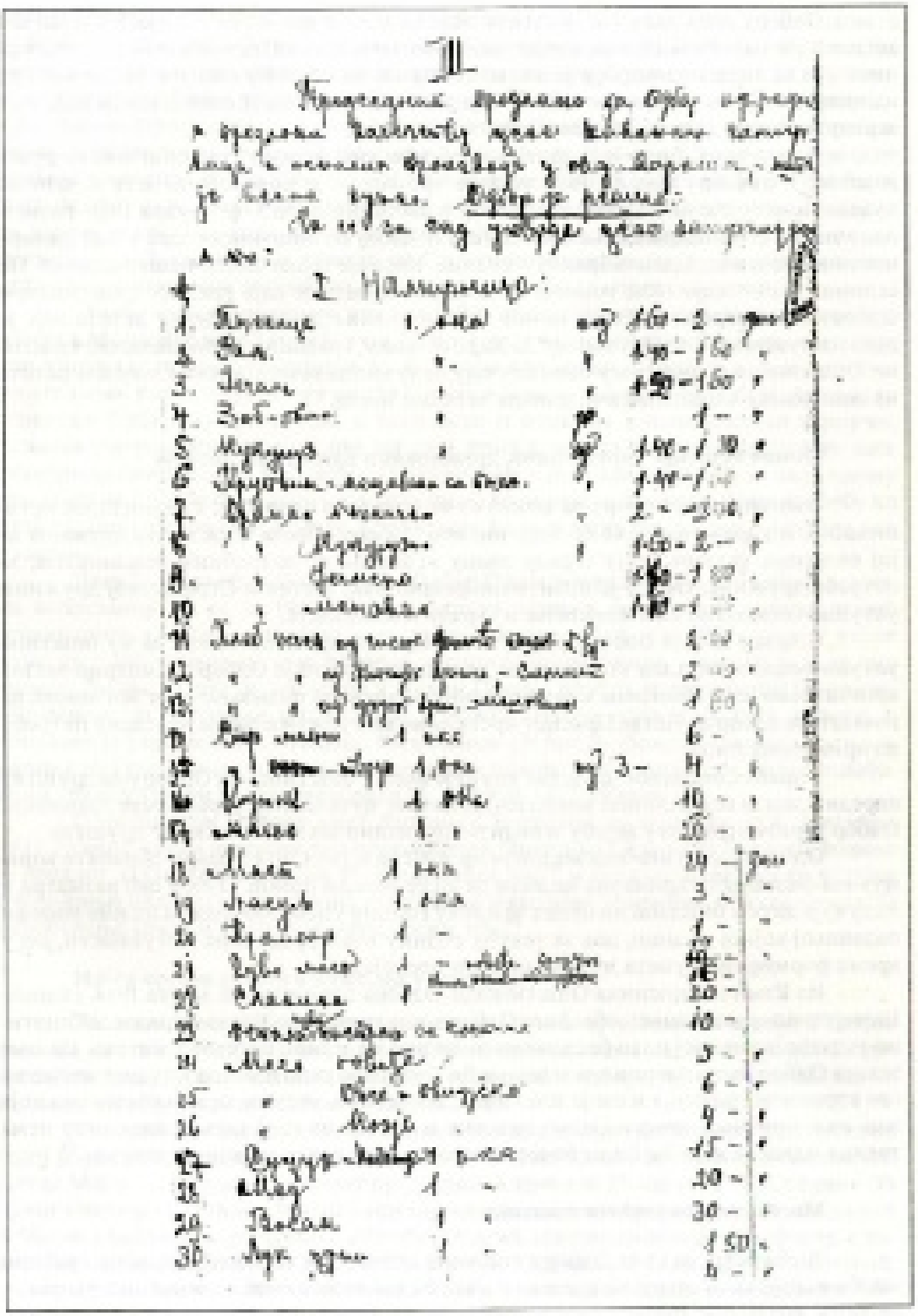

Факсимил из Књиге записника Одбора Општине новопазарске 1913–1915. и 1918–1920. године (утврђивање цена животним намирницама)

Одбору новопазарске општине обратила се и енглеска мисија, па је њихов захтев од 9. маја 1920. године председник општине Сима Станић изнео пред одборнике «да се њој под кирију једна мања зграда за потребу ових енглеске мисије, односно за заштиту сиротице деце.»[31] Председник општине је овлашћен да њој зграду и погоди кирију коју ће плаћати општина.

Поред ових, било је и других проблема које је решавало општинско руководство. У октобру месецу 1919. године пронађено је новорођено дете и дато на чување и негу Рамбу Качанору. Одбор је на седници од 5. фебруара 1920. године одлучио да се за издржавање овог детета издваја из општинске касе по 40 динара месечно, почев од 1. јануара 1919. године. Касније се ни о њему нешто слично. На седници од 19. маја 1920. године председник Општине даје предлог општинском Одбору да се одреди новчана помоћ за издржавање другог нађеног детета које је дато на чување и негу Мухарему Х. Хајдиновићу, грађанину новопазарске општине. Општински Одбор се и у овом случају одлучио да за издржавање нађеног детета из општинске касе издваја 40 динара за сваки месец.

Помоћ општине удружењима, друштвима и приватним лицима

Општинском Одбору за помоћ су се обраћали спортске, хуманитарне организације и удружења. Тако се општинском Одбору обратио Стрељачка дружина да јој општина уступи своју зграду звану «Гасана» са потребним земљиштем, за потребе дружине. Одбор је позитивно решио овај захтев и Стрељачкој дружини уступио бесплатно на коришћење и зграду и земљиште.

Сличан захтев Одбору је упутио и Црвени крст са молбом да му општина уступи бесплатно плац за подизање магацина. Пошто је Одбор размотрио захтев констатовао је да Општина нема подесних плацева за подизање овог магацина, па изналази одбор друштва Црвеног крста да може купити плац за наведену потребу од приватних лица.

Управа Соколског друштва упућује молбу општинском Одбору да друштву одреди плац за вежбалиште непосредно поред железничког пута са леве стране реке Јошанице. Одбор је размотрио ову молбу и позитивно решио захтев Соколског друштва.

Одбору Општине под захтевом бр. 4702 од 6. јула 1914. године обраћа се војна музика овдашњег гарнизона молбом да јој се додели помоћ. Одбор ово разматра и одлучује да се у општински буџет за идућу годину унесе 300 динара на име помоћи овдашњој војној музици, јер за текућу годину нема буџетских могућности, јер у време формирања буџета музика није ни постојала.[32]

Из Књиге записника Општинског Одбора одржаног 10. марта 1914. године, Начелства округа рашког, обраћа се Одбору општине Нови Пазар и тражи да Општина уступи један свој плац бесплатно за подизање једног модерног хотела. На овај захтев Одбор је одговорио следеће: «да би Општина рада изашла у сусрет овамо по све корисном тражењу и своје земљиште за овај циљ уступила, али сва земља која њој ова општина, нема ниједно погодно и удесно за овај циљ, а иначе нема таквих плацева који би били погодни за подизање овако модерног хотела».[33]

Молбе грађана упућене општини

Треба рећи, да су се Одбору општине новопазарске, обраћали њени грађани молбама најразличитије садржине, најчешће тражећи помоћ од општине, уверења, решења, потврде и друго.

Молбу Одбору општине упутио је господин Јаков Чорбић, трговац из Рашке који тражи да му се уступи право на бесплатну употребу проводова електричне

струје помоћу дирека и жица у вароши и у рејону ове општине ван вароши. Пошто је Одбор општине свестрано размотрио овај захтев и оценио да може бити од користи за општину, донео је једногласну одлуку: «одобрава се и уступа молиоцу г. Јовану П. Чорбићу, трговцу из Рашке, право на бесплатну употребу проводења електричне струје кроз све улице вароши Новог Пазара као и кроз рејон ове општине ван вароши и то од дана постројења па за тридесет година».[34] Такође су утврђене обавезе молиоца где се каже: «г. Чорбић има дати обавезу да ће предузеће ово бити изграђено и извођено сходно техничкој науци као и то да ће електрична светлост за варош и грађане када им то затреба исту имати по повољним условима – јевтина».[35] У Записнику је речено да Општина задржава право да се о осталим детаљима у вези овог споразума накнадно договори са концесионаром.

Молбу Одбору општине упутио је 20. марта 1919. године г. Уриел Алхалел, учитељ Мојсијеве вере[36] који је учио српску децу у овдашњој варошки, да се и њему, као учитељу, призна стварина по Закону о народним школама, као и осталим учитељима. Разматрајући ову молбу Одбор је решио: «да се г. Уриелу М. Алхалелу учитељу Срба Мојсијеве вере, а тако исто и осталим муслиманским вероучитељима у народним школама ове вароши, призна и исплаћује из ове општинске касе стварина припадајућа по Закону укидањем исте у школском буџету за ову годину предвиђена. Они ће се исказати расходовати из позиција на непредвиђене потребе по буџету општине за ову годину. Стварина ће се израчунавати од 1. јануара ове године».[37]

Дана 26. новембра 1918. године Одбор Општине разматрао је молбу власника штампарије да се за 1919. годину одреди извесна сума као годишња помоћ штампарији. Одбор је одлучио да се за ове намене у буџет за 1919. годину унесе сума од 1.200 динара на име помоћи овдашњој штампарији, «колико је и за ову годину биле».[38] Прва штампарија у Новом Пазару почела је да ради 1914. године. «Припреме за оснивање штампарије у Новом Пазару почеле су 1913. године, а основана је у пролеће 1914. године. Њен оснивач је био Љубомир Јовановић, земљорадник из Грања, општина Рашка, и делимично новопазарске општине после ослобођења града у Првом балканском рату 23. октобра 1912. године.»[39]

Општинском Одбору кмет Антоније Борђевић на седници од 4. децембра 1913. године, којим је председавао председник Општине Салих-бег Расовац, поднео је предлог да Општина откупи Мујчиновићеву Хан[40] и да га из захвалности уступи официрима овдашњег гарнизона као поклон и као знак признања и захвалности за ослобођење града и да то буде официрски дом.[41]

Избор органа власти и комисија у општини

На седницама Одбора новопазарске општине су решавана и друга бројна питања, као што су избор и постављење председника општина, општинских одборника, кметова, судија, чланова школског и црквеног одбора, пријем у радни однос радника који су били потребни Општини и сл.

Осамнаестог августа 1914. године одржана је седница Одбора општине, на којој је уместо дотадашњег председника Општине Салих-бег Расовца постављен Петар Мирковић, који је дужност председника преузео 27. августа 1914. године. За првог кмета је постављен Мурат Бинрац досадашњи кмет и за кметове Сима Станић и Мехмед Бинрац, за одборнике: Шасувар Чавић, Цветко Пећковић, професор, Стеван Антонијевић, учитељ, Душан Стефић, златар и Милентије Окошановић. Новопостављени чланови су положили заклетву пред Одбором па је седница закључена.[42]

После ослобођења Новог Пазара од аустроугарске власти, на Првој седници Одбора општине града Новог Пазара одржаној 21. новембра 1918. године, изабран

је за председника општине Сима Станић уместо Петра Мирковића. «Пошто је претходно извршена прописана заклетва новопостављених одборника, пред Одбором су положили заклетву општински часници: председник и кметови, па је потом отворена седница Одбора под председавањем председника општине г. Симе Станића. Отварању ове прве одборске седнице, после поновна ослобођења вароши Новог Пазара и целе Србије присуствовао је Начелник Округа рашког г. Милутин Р. Васић, који је држао пред Одбором и општинским часницима кратак али врло озбиљан и поучан говор, препоручујући општинској управи строго поштовање нашег закона и савесно вршење својих поверених дужности, сећајући се увек на данашњу положену заклетву».[63] После тога Одбор је приступио раду и решио: «да кметови квартова образују сваки у свом кварту ноћне патроле и то: први кварт 8 Турака и два Србина, а остали квартови по 6 Турака и два Србина, тако да пола од одређеног броја буду на дужности пре пола ноћи, а други од пола ноћи па до сванућа. Кметови квартова одредиће места где ће се те страже смењивати и јављати. Сваки кварт има доставити председнику имена грађана одређених за патролу за сваку ноћ.»[64]

Актом бр. 1554 Начелство Округа рашког обавештава Одбор општине новопазарске да је поставио за општинске одборнике Хаџи-Муја Петлачу, Смаил-агу Бошњовића и Павла Јакшића. Пошто су ови одборници «положили заклетву по Закону о општинама, то се сматрају да су данас уведени у дужност одборника ове општине о чему Начелство известити.»[65]

На одборској седници одржаној 29. јануара 1914. године, актом бр. 448 суда Округа рашког да Одбор општине изабере 5 судија и три заменика при окружном суду, «Одбор је у смислу чл. 51. Уредбе о уређењу ослобођених области»,[66] изабрао судије: Абдурахмана ефендију, Ћамил-бега Аћифбеговића, Шерифа Деравиневића, Миту Окошановића и Николу Миловића, а за заменике Мемеда Али-бега Осман-беговића, Јака Бахара Мошу и Милуна Тодоровића.

На седници Одбора општине града Новог Пазара одржаној на дан 9. 12. 1918. године изабрани су и чланови школског одбора: Богољуб Појантић, учитељ, Данило Милић, трговац, Муфтија Мехмед Алија и Ћамил-бег Аћифбеговић. За председника школског одбора изабран је Сима Станић, за деловођу управитељ школе, а благајника ће Одбор између себе одредити.[67]

На следећој седници одржаној 30. 12. 1918. године Одбор је изабрао и седам чланова Црквеног одбора и то: Петра Кулагића, Петра Живковића, Николу Миловића, Јевтимија Ђорђевића, Уроша Сињића, Крсту Танасковића и Рајка Вучића, учитеља. Ови чланови ће између себе изабрати благајника – рачунополагача као и једног члана за надзор над црквеним имањима.[68]

На седници Одбора Општине града Новог Пазара одржаној 12. фебруара 1919. године, председник предлаже да се према акту Начелства окружног бр. 672 од 3. ов. м. образује комисија од 15 до 20 чланова за уређење питања о накнади штете коју су ратни непријатељи нанели индустријским предузећима, хуманитарним установама, појединим грађанима и трговцима.

Одбор је изабрао у комисију ова лица:

1. Живојин Шушић, судија;
2. Богољуб Појантић, учитељ;
3. Прокопије Петровић, свештеник;
4. Данило Мирић, трговац-млинар;
5. Петар Мирковић, трговац;
6. Јаков Х. Радивановић, трговац;
7. Драгомир Стикић, столар;
8. Обрад Миладиновић, пекар;
9. Душан Стерђевић, кмет;

10. Муфтија Мехмед Алија;
11. Мурсел Даца, трговац;
12. Реџеп Шкријељ, трговац;
13. Амир Буђевац, трговац;
14. Амдо Бошњуковић, трговац;
15. Хаџи Мујо Петлача, трговац;
16. Шасувар Чавић, велепоседник;
17. Мошо Базар, трговац;
18. Уриел Алкалеј, учитељ јеврејски;
19. Ћамил Хасанбеговић, хотелијер и
20. Јоца Чекрчић, кројач.

Остала питања

У вези пописа становништва у Записнику Одбора општине Нови Пазар од 7. децембра 1919. године стоји: »да се одмах приступи извршењу пописа становништва у вароши; да се одреди нарочити пописни одбор за то и да се одреди потребан кредит за извршење пописа за материјал и друго«.[69] Након овог предлога Одбор је решио: »да се најкасније до Нове године изврши општи попис становништва у граду. Попис ће извршити квартовне комисије састављене од кмета кварта, два грађанина, односно њихових заменика и једног писара који ће солидарно за тачност уписаних података јамчити. Трошак за израду пописних и породичних листа, по могућству да плати свака породица — задруга за своју листу по коштању а у случају те немогућности да се плати из општинске касе из кредита буџетског за канцеларијски материјал«.[70]

По објављеном попису становништва 1920. године утврђено је да је на територији Новог Пазара и околине живело 36.988 становника, и то: Срба 18.516, Муслимана 18.234, Јевреја 207 и протестаната 4 становника.[71]

Из Записника се може видети да је на дневном реду седница Одбора општине новопазарске два пута разматрано питање прославе дана ослобођења Новог Пазара од турске власти 1912. године. Први пут на седници од 17. октобра 1919. године, на предлог председника општине Симе Станића договорено је да се на свечан начин прослави 10. (23.) октобар,[72] дан када је Нови Пазар 1912. године ослобођен од турске власти. Одбор је донео одлуку да се овај дан свечано прослави тако, што ће варош бити окићена заставама а занатске и трговачке радње ће бити затворене до пола дана. Одлучено је да се у име грађанства пошаље поздравни телеграм Његовом Величанству Краљу Петру I Карађорђевићу; војницима градског гарнизона дати по једну напојницу; честитање ће се обавити у општинској судници, где ће се припремити и послужење; предвиђено је било по могућству, ако буде дошла војна музика, да се приреди концерт са игранком у корист општинске сиротиње. За ову прославу је одобрен кредит од 1.500 динара. Да би се прослави дао озбиљан и свечан тон, председник општине је био овлашћен да организује прославу и учини све што је потребно за њен успех.[73]

Други пут, наредне 1920. године председник Општине Ћамил Ејупбеговић је предложио на седници Одбора да се прослави 10. октобар (по старом) а 23. октобар (по новом) као Дан ослобођења Новог Пазара 1912. године. Одбор је једногласно донео одлуку:

»1. Да се 10. октобра (по старом) календару а 23. октобра (по новом) ове 1920. године као Дан ослобођења Новог Пазара свечано прослави на начин што ће варош бити окићена заставама и радње затворене до пола дана.

2. Да се у име грађанства пошаље поздрав Њ. В. Краљу, после благодарења примаће се честитке у општинској судници, где припремити и послужење.

3. За ову прославу одобрава се кредит од 1.500 динара из касе ове вароши.

4. Овлашћује се г. Д. Мирић, кмет, да за ову прославу приреди шта треба како би била што величанственија».[74]

Да би показали лојалност према држави Србији и краљевској влади на седници од 5. фебруара 1914. године, председник Општине, изнео је предлог да Одбор одабере лица која ће као изасланство вароши Новог Пазара отићи у Београд, представити се краљевској влади и изјавити своју поданичку верност. Одбор је овај предлог председника прихватио и предложио да у изасланство уђу ова лица: «Салих-бег Расовац, председник општине, кметови: Шасувар-бег Чаушћ и Петар Кулагић, одборници: Риза-бег Муратбеговић, Џемаил-ага Агушевић, Хамид Чедеровић, Туфик ефендија Муфтија, Тома Протић, прота, Коста Бабић, Омербег Ејупбеговић и грађани Абдурахман ефендија, Синан-ага Бошњовић, Петар Мирковић, Јако Мошов Бахар, који ће отићи у Београд и представити се краљевској влади и изјавити јој у име грађана Новог Пазара своју поданичку верност».[75] За путни трошак, односно одлазак и долазак, додељена им је из општинске касе потребна сума новца. Утврђен је 9. фебруар као дан поласка за Београд. Такође је одређено да председника за време његовог одсуства заступа кмет Милентије Окошановић.

Године 1914. Министарство Народне привреде Краљевине Србије је расписало оглас за пријем ученика у Нижу пољопривредну школу. Одбор новопазарске општине је ово питање разматрао и констатовао да се на оглас за ову школу није пријавио ниједан кандидат, да би већ на следећој седници председник обавестио Одбор да се за школу пријавио један кандидат и то Иван, син Алексе Мићовића, кога бира за питомца поменуте школе.[76]

Преглед одржаних седница по годинама изгледао је овако:

1913. године одржано је 12 седница
1914. године одржано је 36 седница
1915. године одржано је 15 седница
1918. године одржано је 7 седница
1919. године одржано је 23 седнице
1920. године одржано је 21 седница
Укупно је одржано 114 седница.

Напомене

* Овај рад не обрађује досељавање породица у Нови Пазар, јер је оно посебно обрађено у Новопазарском зборнику, бр. [illegible] Досељавање породица у Нови Пазар од 1913-1920, Новопазарски зборник, бр. 18, 1994, (173–199).

1. Група аутора, Нови Пазар и околина, Београд, 1969. стр. 288.

2. Миодраг Радовић, Три ослобођења Новог Пазара, Нови Пазар, 1981. стр. 59.

3. Књига записника је формата Б-4, односно 250 x 353 мм.

4. Деловођа је био писар у Општини који је примљена акта распоређивао и заводио у деловодник (протокол [illegible]), водио књиге записника Одбора општине и обављао друге послове.

5. Историјски архив «Рас» Нови Пазар, Гимназија «Братство јединство», Нови Пазар, инв. бр. 91, Л. 95 — Школски летопис. — Двадесетог новембра 1913. године отворена је [illegible] гимназија у Новом Пазару, али је почела да ради тек 20. јануара 1914. године. Била је смештена у једној малој општинској згради на улазу у град, пут Рашка — Нови Пазар.

6. Кмет је у овом случају био градски старешина, главар, који је постављан и биран од стране општине и имао одређену власт у једном делу града, односно махали.

7. Град је био подељен на више делова — кварта. У сваком кварту се налазио по један кварталник, плаћено лице које је добро познавало грађане свога кварта, па му је општина у вези с тим поверавала одређене послове.

8. [illegible] су били плаћена лица задужена да [illegible] грађанима у граду које је упућивала Општина или неки други државни орган.

9. [illegible] су били људи запослени у Општини чија је задатак био да [illegible] из града [illegible] и да за поправку улица, мостова, уређење пијаца и градских тргова, довезу потребан материјал.

10. Добошар је био плаћено лице од стране општине које је на одређеним местима у граду ударао [illegible] у добош, што је био знак да се грађани окупе, након чега им је читао саопштења, новости, наредбе власти и слично, што је било од интереса и за грађане и за општину.

11. [illegible] су били [illegible] који су наплаћивали [illegible] у општинском простору [illegible]

12. [illegible] је по правилу била жена која је [illegible]

13. Историјски архив «Рас» Нови Пазар (у даљем тексту ИАРНП), Одбор Општине Нови Пазар (у даљем тексту ООНП), инвентарни број (у даљем тексту инв. бр.), 1, Лист (у даљем тексту Л.) 126.

14. Имена и презимена људи и [illegible] из Књиге записника пренесена су [illegible] у оригиналу, [illegible] слова [illegible].
15. НАРИЦ [illegible] бр. 1, Л. 136.
16. Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, књ. 57, Београд, 1904, стр. 186.
17. НАРИЦ исто, Л. 11.
18. Исто, Л. 14.
19. Исто, Л. 22.
20. Исто, Л. 22.
21. [illegible] је [illegible] прекршајних.
22. НАРИЦ исто, Л. 130.
23. Исто, Л. 1.
24. Уторак је тада био, као и данас, [illegible] (пазарни) дан, када се роба највише продавала и куповала на градским пијацама у Новом Пазару.
25. НАРИЦ исто, Л. 1.
26. Аренда је давање [illegible] добра у закуп, [illegible] уговора на одређено време.
27. Општински кантар [illegible]. У граду [illegible]. Касније је општински кантар [illegible].
28. [illegible] је [illegible] у [illegible] за куповину, продају или [illegible] услова.
29. [illegible] је такса која се плаћала за крупну и ситну робу на трговима (пијацама).
30. НАРИЦ исто, Л. 2.
31. Исто, Л. 16.
32. Исто, Л. 43.
33. Исто, Л. 90.
34. Исто, Л. 90.
35. Исто, Л. 43.
36. Исто, Л. 28.
37. Исто, Л. 29.
38. Ејуп Мушовић и Славица Вујовић, Џамије у Новом Пазару, Београд-Краљево, 1992, стр. 2; Мехмед [illegible], Османски [illegible] у Новом Пазару, «Новопазарски зборник», бр. 13, Нови Пазар, 1989 (203-210). — [illegible]
39. НАРИЦ, исто, Л. 116.
40. Исто, Л. 83.
41. Исто, Л. 131.
42. Исто, Л. 6.
43. Исто, Л. 100.
44. Исто, Л. 27.
45. Исто, Л. 89.
46. Исто, Л. 143.
47. Исто, Л. 72.
48. [illegible] је била зграда (установа) где су се могли добити стан и храна.
49. НАРИЦ исто, Л. 98.
50. Исто, Л. 118.
51. Исто, Л. 121.
52. Исто, Л. 80.
53. Исто, Л. 21.
54. Исто, Л. 8.
55. Исто, Л. 8.
56. [illegible] која је добила назив по оснивачу Мојсију. Настала је око 1200 година пре н. е. То је религија јеврејског народа.
57. НАРИЦ, исто, Л. 101.
58. Исто, Л. 94.
59. 75 година [illegible] у Новом Пазару 1914-1989. године, «Јединство», Нови Пазар, 1989, стр. 3.
60. [illegible] у Улици Шабана Коча [illegible] Нови Пазар, [illegible] у официрски дом.
61. НАРИЦ исто, Л. 13.
62. Исто, Л. 32.
63. Исто, Л. 81.
64. Исто, Л. 81.
65. Исто, Л. 21.
66. Исто, Л. 29.
67. Исто, Л. 98.
68. Исто, Л. 98.
69. Исто, Л. 116.
70. Исто, Л. 116.
71. Група аутора, Нови Пазар и околина, стр. 286.
72. Датуми у Књизи записника су бележени према старом (јулијанском) календару, који у односу на нови (грегоријански) календар [illegible], касни 13 дана. Нови календар у Књизи записника примењиван је од 1919. године.
73. НАРИЦ исто, Л. 112.
74. Исто, Л. 145.
75. Исто, Л. 19.
76. Исто, Л. 30.

Radiša Vilotijević

THE ACTIVITY OF THE COMMITTEE OF THE CITY MUNICIPALITY OF NOVI PAZAR (1913–1915 AND 1918–1920)

The first records in the book of session proceedings of the Committee of the Novi Pazar Municipality which is kept today in the »Raš« Museum in Novi Pazar date from the period immediately following the Balkan War of 1912, and the others cover the period between the years 1913 and 1920. Record keeping ceased in 1915 and was later resumed in 1918.

Books of session proceedings represent a highly significant historical source and a treasure of valuable and extensive information regarding many events of those times. Since only a small number of archive documents from this period has been preserved this Book of proceedings is all the more important. It is an authentic document produced by the highest authorities and officials of the Municipality.

Serbian government and the related new institutions were established immediately after the liberation of Novi Pazar from the Turks in 1912. The Novi Pazar Municipality Committee was founded at that time. Its members were both of Serbian and of Muslim background. The Committee was headed by the president of the Municipality. It was his duty to call the sessions and to preside over them. He presented in front of the members of the Committee various questions and proposals which were of interest for the district. The Committee then proceeded in adopting or refusing them. Although there were many various questions and proposals, they were mainly of local significance. They can classified according to their subject matter in the following manner:

- the establishment and organisation of municipal authorities and services;
- employment of new workers;
- the municipal budget and tax policy;
- expenditures of the municipal budget;
- communal services;
- social and humanitarian policy of the municipality;
- municipal aid extended to associations, affiliations and individuals;
- requests of citizens addressing the municipality;
- election of government bodies and committees in the municipality;
- other questions.

One of the questions often discussed at the sessions of the Municipality Committee was the question of settlement of immigrant families in Novi Pazar. This paper does not deal with this issue because the author has already published a study on that matter in: Novopazarski zbornik 18 (1994), 173–189.

Др Богумил Храбак
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 329.7
24. јули 1995.

ЈУГОСЛОВЕНСКА МУСЛИМАНСКА ОРГАНИЗАЦИЈА ПРЕМА МУСЛИМАНИМА САНЏАКА, КОСМЕТА И МАКЕДОНИЈЕ 1919–1929. ГОДИНЕ

Наша историјска наука није досад стигла да обради ни неке најзначајније странице периода између два светска рата, те није чудно што нису написане монографије о важнијим организацијама политичког живота. «Џемијет», као организација Муслимана у Македонији, на Косову и Метохији те у бившем Новопазарском санџаку (са осам посланика на изборима у 1920. и са 14 на изборима марта 1923. године) ипак није била толико мала да није могла утицати на појединe државне политике. Радикали су се рано повезивали са странкама које су већ због своје мањинске структуре (Немци, Турци, Арбанаси, Мађари, Румуни) нису биле у стању да постану битан подупирач власти. Када је Радикална странка од краја 1923. године запала у кризу због сувише уске основе за хомогену владу, Џемијет је, природно, стекао нагласиту важност. Пошто феудални елементи и градски рентијери и трговци који су се налазили на челу Џемијета нису помоћу радикала могли да остваре своје економске и политичке интересе, и када је вођство странке све више притискано од страначке војске која је била незадовољна својим општим обесправљеним положајем, један део руководства странке повезао се са Стјепаном Радићем и босанским Муслиманима, у нади да ће у процесу буржоаске федерализације земље успети да на Косову и Метохији успостави своју владавину.

Проучавање развитка, програмских ставова и акција «Организације Муслимана Јужне Србије» много је отежано мањком документације која је настала из делатности Џемијета. Сачувано је свега неколико бројева страначког гласила *Хак* на турском језику, док се издане листа на српском језику не може наћи ни по библиотекама и архивима; писане партијског органа се отуда мора реконструисати на основу писања листова других партија. Изузеће изјаве бивших џемијетлија, на пример Хасана Шукрије, дате органима гоњења после II светског рата, биле су дезинформације. Зато су морали бити исправљени многи погрешни представе и лоше верификоване чињенице о Џемијету. Ни у Скопљу, средишту организације, није сачувана вредостојна грађа, па су чак пропали и локални графички листови који би бацили више светла на месне односе снага и ситније акције. Због свега тога партијски органи странака чије су се централе налазиле изван Македоније и Косова као и стенографске белешке Народне скупштине, уз поједине акте војне и полицијске провенијенције послужили су као документација у овом раду (који је изванредно монографије написане и рецензиране још 1973. године, али необјављене због оскудице финансијских средстава).

1. Босански Муслимани и почеци организовања Муслимана југа

Осећајући се у новој држави са већинским хришћанским становништвом доиста угрожени, препуштени безобзирној администрацији, прекрајани у соци-

јално-економским могућностима, а национално-политички обесправљени, муслимани у свим југословенским земљама почели су се међусобно збијати, како би се удруженим снагама обезбедио бољи положај. Странка босанско-херцеговачких Муслимана која се пре конституисала, такав став је изразила и у свом статуту, записавши; «Настојаћемо да нашој организацији приступе и Муслимани из других југословенских крајева.» Вођство «Југословенске муслиманске организације» (у даљем тексту: ЈМО) стварно није придавало већи значај тој одредби програма. Иначе, не може се рећи да су руководећи кругови странке били равнодушни према животним могућностима и политичком организовању муслимана у бившем Новопазарском санџаку, на Косову и Метохији те у Македонији.[1]

Још крајем 1918. у Сарајево су пред притиском српске војске при разоружавању и регрутовању младића добегли многи муслимани, посебно са Космета и из Санџака. Међу њима се налазио и познати Мехмед-паша Бајразовић, некадашњи аустријски лиферант у Пљевљима. Министар унутрашњих дела Св. Прибићевић тражио је од босанске владе да онемогући Бајровића у агитацији да се Муслимани у Санџаку отцепе од Србије и прикључе Босни, како би имали сигурну већину у моменту кад стекну аутономне позиције. Полиција у Сарајеву је установила да Бајровић говори да су Црногорци а не Србија противници Муслимана и да се није залагао за аутономију Босне и Херцеговине; Бајровић се затим разболео и остао је у Сарајеву.[2]

Прву подршку санџачким Муслиманима сарајевска **Правда**, орган ЈМО-е, дала је на самом почетку 1919. написом који је говорио о бјелопољском страдању Муслимана; због оштрог тона Прибићевић је тражио од владе у Сарајеву да сличне новинске извештаје забрани, јер они могу узнемирити јавност и нашкодити српским интересима.[3] **Правда** је нешто касније писала о меморандуму санџачких Муслимана премијеру Љ. Давидовићу (19. августа), молећи заштиту од отимачина и прогона, с обзиром да су дотад опљачкана 194 муслиманска села, уз штету од преко 20 милиона динара и уз погибију, наводно, 1300 муслимана.[4]

Неки моменти показују посебну заинтересованост босанских ага и бегова да се Косово и Македонија искористе за удаљавање безземљаша или сиромашних зависних сељака из Босне и Херцеговине. Кад је један политичар у београдским **Вечерњим новостима** предлагао да се не дира и босански беговат него да се српска сиротиња насели на Косову, Овчем Пољу и Пелагонији односно Војводини и Хрватској, мишљење су одмах пренели сарајевска **Правда** и загребачки **Обзор**.[5]

О контактима турских емисара са Протићевом а одмах потом и са Давидовићевом **владом**, у другој половини септембра 1919. Фехим Спахо, тада референт у министарству вера, обавестио је брата Мехмеда Спаху о томе. Он је послао и «захтјеве муслимана Македоније и Санџака да би могли приступити у странку», тј. у ЈМО; на две стране куцаног текста петиција је срочена у десет тачака. О томе су доцније (16. новембра 1929) писале и **Хрватске пучке новине**. Затим су (новембра 1919) тројица муслиманских посланика били у Македонији да извиде какве невоље притискају истоверникe. Због те посете новине Демократске странке дигле су дреку против Спахе и групе у ЈМО која је желела оснивање јаке османлијске или турске странке, која би се борила за самоуправу југословенских историјских покрајина. Учињен је демарш и у Скопљу, али се ништа није постигло.[6]

Конкурент праваша ЈМО у прилобијању Муслимана «Јужне Србије» била је пробитачна Демократска странка, како из Србије тако и из редова Муслимана из Босне. Да се парира таквој делатности, неки руководиоци ЈМО су ангажовани да се посебно интересују о политичким опредељењима «Турака» и да на њих утичу. У страначком гласилу постојала је посебна рубрика за праћење положаја Муслимана, особито у Санџаку. На тим ступцима је повремено писано и о Арбанасима и

Турцима, и то пре свега о драстичним случајевима притиска (убиства, паљевине, пљачке и слично).[7]

На децембарском конгресу (1919) муслимани »Јужне Србије« изабран је средишњи одбор, у коме нема познатих имена из каснијег рада Џемијета. Та скупштина покренула је у Скопљу (средином јануара 1920) политички лист на турском језику **Рехбер**. Група је следила линију Демократске странке у којој су приметно били присутни Муслимани из Санџака. Већем зближењу скупине са Демократском странком сметали су односи ових са Муслиманима из Босне, као и ставови демократа у погледу аграрног питања.[8] Радикали из Београда су рачунали да муслимани неће преговарати са демократима, мада су ови на конгрес муслимана послали Хасана Репца, секретара министарства вера; сматрало се да се муслимани осећају увређени изјавама демократа у народном представништву.[9] Министарски кабинет Љ. Давидовића помагао је покрет босанских мухаџира у М. Азији за повратак у домовину, с тим да буду насељени у Македонији и Старој Србији; сто хиљада Босанаца прешло је из Анадола у Цариград и у суседна села, добивши најнужнију помоћ из Југославије.[10]

Одмах треба записати да журналистичка пера ЈМО у то време врло ретко помињу Косово него обично извештавају о Санџаку и Македонији, тј. о Муслиманима и Турцима, а не о непопуларним Арбанасима.

Новогодишњи уводник **Правде** био је посвећен конгресу у Скопљу (одржаном од 18. до 23. децембра 1919). У њему је **Политикино** извештавање означено као нетачно, уз критику Хасана Репца и јошиње Травничанина Хидајета Куленовића, који је и рукама и ногама радио против посебне организације муслимана југа, представљајући се као тумач осећања босанских Муслимана. Работу тих демократских прирепака другог дана конгреса разоткрио је Ахмед Шерић, делегат Радног одбора ЈМО. **Правда** је похвално писала о будућем **Рехберу**, гласилу које је уређивао Али Џемаил-бег (са средиштем у скопском хотелу »Солун«).[11] Из Шерићевог извештаја излазило је да су конгресу присуствовали делегати свих срезова Санџака, Косова и Македоније, чији је списак поименично донесен. Конгрес је био заказан за 15. децембар, али је нешто одгођен јер нису приспели сви делегати. Активни Миџхад-бег Хоџић из Бијелог Поља тражио је да се оснује јединствена организација за муслимане у целој држави, која би била у стању да се брине не само о вери него и о социјално-политичким потребама.[12] Трећи приказ рада конгреса одликују иступања Хидајета и Репца која су конгресистима била одбојна, мада су мислили да су представници босанских Муслимана. Та двојица су ушли у оштар дуел са председником скупа Неџиб-бегом Драгом, кога су сматрали радикалом. Поред економских и политичких питања дискутанти су покретали и питање школства на матерњем језику (који није означен).[13] Још један јануарски број **Правде** донео је чланак о поменутом конгресу. У њему је коментарисан нацрт програма Џемијета. Оригинално је било што је тражено да се уз бок сваког среског и окружног начелника образује муслимански саветодавни орган, који би, поред осталог, био посредник између муслиманског дела становништва које није довољно познавало државни језик, и представника власти, који нису морали познавати локалне обичаје. У погледу војних обвезника захтевано је пуно упражњавање верских прописа и посебна кухиња. Морала се организовати и црквено-школска аутономија, са шеријатским судом, изјављивање завештања оснивача вакуфа, праведно решити аграрне односе, дати пуну слободу штампе итд.[14]

Посебан чланак био је посвећен иступањима Миџхад-бега Хоџића на конгресу. Писац чланка је признао да су Хоџић и Неџиб Драга били изложени жестокој ватри делегата који се нису слагали са њиховим тезама да је потребно да се нова муслиманска организација ослони на какву јачу странку (радикалну, демократску,

ЈМО). Наводило се да је Миддад за време свог седмомесечног боравка у Београду имао на стотине сусрета са готово свим првацима Демократске странке и да су му нуђени виши управни положаји. У Београду се дуже бавио због поступака Црногораца, па се залагао за отпуштање или премештај црногорских чиновника из Санџака, који су подстицали терор или су заступали интересе краља Николе.[15] Кад је неки чедник администрације затражио гоњење свих неподобних учесника оснивачког конгреса Џемијета, није био поштеђен ни Миддад. Под удар су особито пали ратни лиферанти, на пример Алија Призренац и Сулејман Шећерагић из Нове Вароши, обојица делегати на конгресу. Жестоко је оптужен и Ћамил-бег Ашрафбеговић из Новог Пазара, који је као секретар одбора, уписивао добровољце за Турску и Аустрију. Кад је Хоџић дошао у Нови Пазар, секретар начелства је телеграфисао окружном начелнику, који је одредио пратиоца који је Хоџића спровео у родни град. Ту су му црногорске комите разграбиле иметак. Хоџић је тврдио да је болестан, те је пошао на лечење; зауставио се у Сјеници, где га је прегледао неки лекар Холанђанин.[16] Кад се вратио у Бијело Поље, заједно са Ариф-бегом посрдно је спроведен кроз касабу на саслушање. У затвору је држан без хране и огрева, а кад му је брат Ејуб донео хране, био је затворен као ширитељ алармантних вести. Демократи га нису напустили, па се Сретен Вукосављевић залагао да се Миддад кандидује за бјелопољског посланика на демократској листи. За време изборне кампање власти су Хоџића држале у затвору и чиниле све да га оцрне у чаршији, међу Муслиманима.[17]

II. Интересовање сарајевске Правде за Муслимане Санџака и Македоније

У вези с оријентацијом муслимана Краљевине, један чланак Правде је изразио мишљење да се муслиманска политика не може третирати само као сталешко (беговско-агинско) гибање, без обзира на ангажовање око аграрног питања, где су муслимани били склони да прихвате програм радикала. Правда је пренела и поздравни уводник **Ребаца**, у ком се редакција заложила ЈМО на подршци, те је позвала Босанце који владају турским језиком да листу шаљу прилоге; било је речи о претплати џемијетлија на гласило ЈМО, не само да се упознају са држањем странке него и да преко **Правде** уче српски језик.[18] Реис-ул-улема у Сарајеву у интервјуу француском публицисти Шарлу Ривеу критиковао је српски шовинизам према Муслиманима, Србима мухамеданске вере, који су сачували све народне особине, али су третирани као Турци и Арбанаси.[19]

Политички активни муслимански прваци Санџака похапшени су још пре средине априла 1920. године. Поред Хоџића у затвору су се налазили: Тевфик-бег Тахирбеговић из Пљеваља, Хусни ефендија Јусуфагић из Пријепоља, Ружди ефендија Спаховић из Сјенице, Мурат-бег Хашимбеговић из Пријепоља, Осман Диздаревић из Пљеваља, Дуљко Рамхусовић из Берана, Суља ефендија Ганић из Рожаја, Адил-бег Шеховић, Хамди-бег Хасанбеговић и Хаџи-бег Мушовић из Бијелог Поља. Ти угледници су затворени због тога што су се сагласили са муслиманима из Босне и што су се трудили да одиграју улогу у будућности. Како се Миддад још налазио иза решетки, прогласе, упутства, штампу и све остале партијске материјале централног џемијетског одбора донео је (у току марта 1920) у Бијело Поље Абас-бег Зајмовић. Стога су га у среском начелству саслушали, а начелник је дао да га премлате, па је чак преко пандура поручио тамничару да затворене Муслимане, наводно, треба ликвидирати.[20]

Како је Х. Ребац одговорио Правди на њене описе првог скопског конгреса, међу круговима ЈМО створено је уверење да је Ребац саучесник Хоџићевом хапшењу. Али, постављало се питање зашто су други хапшени у Санџаку и ван њега,

кад нису имали никакве везе ни са Хоџићем ни са конгресом. У Приштини је, примерице, затворен Суни ефендија, који је окривљен да је био веза Џемијета са качацима. Због сличних оптужби извршено је хапшење у К. Митровици, Вучитрну, Пећи, Призрену, Приштини и Урошевцу (не и у Ђаковици и Гњилану, познатим центрима качака). Контакти са качацима тешко би се могли ставити на душу Суни ефендији, који је био разборит и обазрив човек, а пре свега врло богат, а богаташи зазиру од хајдучије, била она и политичка. У случају Суни-бега претпостављало се да је управо његово богатство било разлог за уцене, јер се могло рачунати да ће се од њега моћи измамити бар 10.000 динара. Претпоставка се темељила на околности да је секретар окружног начелства био велика пијаница и страсан картарош. Редакција **Правде** је затражила да се дигне реквизиција на џамије и приватне зграде које су узете за потребе војске или за отварање основних школа.[21]

Орган ЈМО је у скраћеној верзији пренео и писање **Хака**, новог листа Џемијета, о одметништву. Лист је писао: «Нема поштена човека који не би желео да се овом злу што пре стане на пут и да се осигура лична и имовинска сигурност.» Лист је неуверљиво покушао да оспори тезу да је одметништво највише развијено међу косовским Арбанасима, наводећи да одметништва има и међу Црногорцима односно у Санџаку; наведено је да је међу косовским Арбанасима има доста трговаца и занатлија којима свакако не одговара друмско разбојништво. **Хак** је образлагао да се закључци изводе паушално, само «ради пет-шест одметника». Арбанашко качаштво није уперено искључиво против српске управе, јер га је било и за време Турака. Један од узрока су ранији арбанашки устанци, неједнакост пред законом, немогућност редовног одржања власти која мисли владати прогонима. Месец дана касније редакција **Правде** се поново вратила на исту тему и констатовала да је у Санџаку важан извор одметништва у личној освети; ту је додирнут случај страдања сестре Јусуфа Мехонића.[22]

У лето 1920. године **Правда** је пренела у једном уводнику шта **Хак** мисли о ЈМО: Босански муслимани су деценијама живели под туђом владавином, али се нису покорили. Зато њихов сукоб са режимом доводи до владиних криза. Положај јужних муслимана је друкчији, јер, поред осталог, на југу нема грађанске свести. У Скопљу се џемијетлије мире чак и са забраном прикупљања партијске чланарине. На самовољу органа власти Босанци пркосно одговарају, док се на југу мире с тим. Босанској браћи је поручено: «и ми корачамо напред», али на том путу имају потребе за помоћи. Тешње зближавање ЈМО и Џемијета ће најпре поправити «грозни положај Муслимана Санџака».[23]

Неколико написа оцртавало је прилике, особито политичке, у «Јужној Србији». Први чланак представљао је исказ неидентификованог народног посланика из Македоније. Ту је најактуелније било аграрно питање. Сви незадовољници ту налазе мотивацију и снагу, посебно мухаџири, који су се ставили на чело КПЈ, којој су се придружили и многи млађи учитељи. Чак и део српске интелигенције васпитане у Србији тражи аутономију за Македонију, а за остале југословенске земље антицентралистичку управу.[24] У домену економије постављало се питање активирања филијале банке «Merkez bankasi», док су џемијетлије озбиљно дискутовале о стварању чисто муслиманске банке. **Правдин** привредни стручњак је критиковао држање Немаца, Мађара, Јевреја и Бугара који су раније владали новчаним заводима на подручју нове државе, али и на Турке и арбанашке бегове, чије богатство није било мало и у домену урбане привреде; није критиковао национално одређивање привреде, али је ипак устао против «старог стила» односа у економији, кад се ишло на уништење муслимана.[25] У описивању Санџака и Македоније од босанских гласила укључио се и **Глас тежака** босанских земљорадника. Он је налазио да зло у поменутим областима има своје унутрашње и спољне компоненте

(у ове друге и експлоатација страних власника и политички подстицаји, на пример, Италије међу Арбанасима). Говорећи о «ешкији», качацима, лист је сматрао да је потребна «Најенергичнија акција државе да се истријеби и у коријену утуче».[26]

О качацима Правда је писала и у случају прогона због качака у охридском селу Песочанима, о чему је М. Спахо уложио скупштинску интерпелацију министру унутрашњих послова. Репресија је настала кад је у пушкарању са одметницима погинуо један жандарм; његови другови и наоружани православни сељаци су у поменутом селу свакој кући разрезали контрибуцију од десет златних лира; сељаци су тешком муком збирали и предали тражено злато; среском писару то није било довољно, те је изнурена још већа одштета; кад ову сељаци нису могли да намире, настала су гоњења, паљевине по имању, а Достан-ага, оптужен да је био у дослуху с одметницима, је заклан.[27] Наставак качачких акција био је упад Арбанаса са знатним снагама августа 1920, што је Правда осудила.[28]

ЈМО је за своју браћу по вери у Македонији и Санџаку па и на Косову одједном исказао велико интересовање пред изборе за Уставотворну скупштину (28. новембра 1920). На збору у Бијељини подигнут је глас против прогона муслимана на југу; на трибину је доведена једна муслиманка с одојчетом која је узбуђено позвала да се престане с гоњењем муслимана у Санџаку и Македонији. На такву иницијативу Хак се заложио, славећи лидере Спаху, Коркута и Храснику као вође свих муслимана у држави. Поменути прваци су потом дошли у Скопље да се споразумеју са Џемијетом о заједничком наступу; радило се о томе да се прихвати линија Босанаца у време избора.[29] До таквог прихватања није дошло, и Џемијет је самостално изашао на изборе. Треба додати да су се неки прваци ЈМО кандидовали у Санџаку као припадници Џемијета, на пример Арнаутовић у Пљевљима-Пријепољу-Берану, али је добио само 2,5% гласова.[29] Посланици ЈМО су интервенисали и у питању амнестије одметницима, те им је Хак захвалио, кад је нашао средства да поново излази. Због подршке у другим питањима похваљени су Тахир ефендија Шећеровић, Омер-бег Сељмановић, Тевфик Тахирбеговић и Алија Халилагић, који су се залагали за санџачке Муслимане.[30]

III. Подршка ЈМО Џемијету у парламенту и јавности од избора новембра 1920. до парламентарних избора марта 1923. године

Руководство ЈМО се ипак рачунски понашало према млађем брату, Џемијету, те се могло јавно и не сагласити, ако би у некој акцији таква солидарност могла бацити какву сенку на сарајевску врхушку. На пример, фебруара 1921, посланици Џемијета су тражили да се у Уставу гарантује право на наставу на арбанашком и турском језику. У том смислу је муфтија Мехмед Алија поднео амандман. Предлог је подржао представник КПЈ Сима Марковић, захтевајући да се право прошири на све националне мањине које живе у држави.[31] Априла-маја 1921, на крају преговора између демократа и босанских Муслимана решено је да се социјална помоћ до пуног решења аграрног питања исплаћује и муслиманима на Југу. Са тих позиција Мустафа Салихбеговић из Новог Пазара је лично наставио са преговорима са Босанцима у Београду, те су у једном локалу написали «неколико тачака» о аграру, вакуфима и верским пословима уопште. То је било намењено посланичком клубу демократа. Салихбеговић је затим отпутовао у Високо, а представници ЈМО су преузели обавезу да о «тачкама» обавесте посланике обеју странака. Кад су се муслимани демократи вратили, суочили су се с нечим о чему Босанци и муслимани демократи нису постигли договор. Салихбеговић је одмах увидео да је била погрешка што су муслимански посланици напустили клубове, јер је таква ситуација помогла Н. Пашићу да се директно погоди са џемијетлијама без њихових

адвоката из ЈМО и Демократске странке, који су за своју јужну браћу тражили много више. На састанку у председништву владе поменуте смањене захтеве прочитао је Али ефендија Пазарац. Још за време излагања пред Н. Пашићем одреoriginally Салихбеговић је рекао да се с изложеним тачкама не слаже и да о њима чује први пут. Захтеви су стилизовани тек кад је у Београд дошао Нешиб Драга — »коме је, како чаршија збори, увијек драга, по која хиљада динара, од било које владе«.[32]

Правда« је поздравила иницијативу редакције **Хака** да једном недељно, почев од 5. јануара 1921. лист излази и на српском језику, с обзиром да је турски језик и арапско писмо знала само мањина и међу џемијетским предлагачима.[33]

Као и **Република**, орган ЈМО је протестовао због батинања, што се врло често примењивало у Старој Србији, и то ослањајући се на »Обзнану«, донесену против комуниста.[34] **Правда** је из **Хака** пренела једно писмо из Гњилана у коме је констатовано да је надлежна власт главни чинилац несносне »тортуре«, и то због свега »неколико одметника који тумарају по шумама, чинећи штете мирним сељацима.[35] Лист је одлучно обавештен **Службених новина** о броју одметника на пример у Метохији. Објављиване су и одлуке највиших власти о амнестији и аболицији одметника који би се добровољно пријавили властима до одређеног рока.[36] **Правда** је донела и вест да су џемијетлије и у радикалском и у демократском посланичком клубу поднели писмени извештај о варварству власти у »Јужној Србији«, тражећи међустраначку парламентарну анкету. Један посланик изјавио је да је само у последње време »макнуто« (дигнуто из куће, затворено) 3800 муслимана из околине Приштине без икакве оптужбе. Сакиб Коркут је (2. фебруара 1921) поднео интерпелацију у којој је навео речи полицијског писара који је на протест у вези са мучењем флегматично рекао да се гоне бегунци и они који им дају храну или им предају поруке, али да се »без убистава не могу натерати на ред«.[37]

Почетком фебруара 1921. Џемијет је повео офанзиву против репресалија у вези с качацима. Најпре је (4. фебруара) изашао чланак под насловом »Дајте нам правду!«, у коме је тврђено да службени чиновници врше терор позивајући се на закон и владине одлуке. Додато је: »Они сигурно сматрају ове злочине као акт нечега што је природно за ове крајеве.« Код муслимана југа настао је страх за голи живот, јер се није знало шта носи ноћ. »Муслимани су изгубили свијест, те не знају коме се треба обратити, јер гдје се год обрате, врата су им затворена, са презирањем и без одговора«. **Правда** је додала да »овако огромна маса не заслужује да буде остављена на милост и немилост нижих чиновника, који на рачун исте искаљују своје ћефове«.[38] **Хак** је 18. фебруара донео подробније податке о злочинима, чак покољима извршеним око Приштине (село Шарбан са 31 жртвом, Бљепоље, Кађокула — покољ безмало свих житеља махале Ћюровић од 30–40 кућа, Прапаштиће где је, наводно, свака трећа жена остала у животу, Пошево, Капикуле). **Правда** је додала да власти спроводе харангу да се качаци не би предали, како би се инсистирало на старој тези да су »качаци једно гвожђе у ватри џемијетлија«.[39] У првој половини фебруара муслимани из »Јужне Србије«, чланови Демократског и Радикалног посланичког клуба (овог пута и М. Салихбеговић) поднели су представку председништву Конституанте, у којој је тврђено: »Сваки дан се убије на стотине невине деце и жена«, и да то чине како цивилне власти тако и војска. Наводно, само последњих дана војници су побили 700–1000 особа, већином деце и жена. Истрага над муслиманима особито је била тешка на Косову, у Призрену, у Метохији, Санџаку, Скопљу, Охриду и Тетову. **Правда** овога пута није коментарисала наводе.[40] Кад је М. Спахо по други пут упутио интерпелацију о догађајима у Песочанима, **Хак** је захвалио на заузимању босанских Муслимана.[41]

Почетком марта 1921, кад сељак излази у поља, **Правда** се позабавила аграрним питањем села Дољани (са 120 кућа, у Брегалничком округу), где је повереник

аграрне реформе узаптио преко хиљаду дунума земље, мада су тамошњи муслимани имали уредне тапије.[42] Како иступања у посланичким клубовима нису дала резултата, а преговори са владом су доживели крах, 8. марта Џемијет је одлучио да повуче своје посланике из радикалског и демократског посланичког клуба и образује свој клуб од 12 посланика. Прва његова акција била је решавање аграрног питања њихових крајева.[43] Орган ЈМО се осврнуо на чланак М. Џемовића у београдској **Правди** да Муслимани (нарочито у Санџаку) «нису ничија раја, да њихову бригу више не брине ни Цариград ни Драч већ Београд». ЈМО је том приликом изјавио да су санџачки Муслимани Срби мухамеданске вере. У вези с њима сарајевска **Правда** се задржала на аграрном питању: «аграрно питање у Санџаку није ништа друго него најпростије отимање земљишта (посједника као и тежака)» у корист сељака хришћана. «Обостране старе грешке и гријехови не треба да дјелују на нас у правцу узбуђења, страсти, мржње и освете, него у правцу уочења узрока, које су те грешке и гријехови...»[44] У Пријепољу је (3–5. маја) одржано саветовање муслиманских поседника Санџака, коме су присуствовали и посланици ЈМО Коркут, Шерић и Филиповић; дилеме су брзо разрешене и закључци су једногласно усвојени.[45] Тако је ЈМО утирао себи пут у Санџаку преко поседника. Муслимани Пријепоља су након тога постали интересантни за журналисте, па су један београдски и један загребачки лист донели истога дана вест да је месни муфтија М. Хаџимбеговић рекао у џамији: «Држите се, Муслимани, још мјесец дана. Ускоро ће овамо Кјемалисти са ослободилачком војском!» Деманти је донео не Хак него сарајевска **Правда**.[46]

ЈМО је будно пратио погађања џемијетлија и Н. Пашића у вези с аграрним питањем. Његов орган преносио је и писање и процене чак и загребачких новина које су писале да демократски посланици из «Јужне Србије» сметају закључењу договора, мада је у преговорима посредовао и ЈМО. Из реаговања С. Коркута, члана руководства ЈМО, посебно активног када је реч о Џемијету, могло би се наслутити да је главни одбор ЈМО држао да Пашић жели да аграрно питање у «Јужној Србији» буде стално отворено, како би на том терену Београд увек могао да утиче и уцењује јужне муслимане. Средином јула неке сарајевске новине су објавиле да је постигнут споразум између владиних група и Џемијета, уз закључак да су јужњаци боље прошли од оних у Босни. **Правда** је ушла у анализу питања, полазећи од тезе да се односи у Босни и Херцеговини знатно разликују од стања у «Јужној Србији», јер поседници у Македонији имају неограничено право власништва а чифчије су покретне, док то кмет у Босни није био. Аграрни покрет у Босни водио је плачкаш, те је аграрна реформа само делимично регулисала односе. Поред тога, радикали су се нашли у ситуацији да због изгласавања устава морају да попуштају да би задобили гласове. «Сами посланици Македоније и Санџака свијесни су тога, па су се стога бивши чланови радикалног клуба опет вратили у радикални клуб, а то ће јамачно учинити и демократе. При концу напомињемо да је аграр само један дио нашег споразума, тек једна трећина, док је аграр код санџачко-македонских посланика једина једина тачка споразума.»[47]

Коментаришући владину седницу од 25. маја, **Правда** је нагласила да је расправљање питања поново ојачало хајдучију у «Јужној Србији» и да је одлучено да два угледна политичара (по свој прилици М. Спалајковић и Воја Маринковић) начине непристрасни извештај који би послужио за владине одлуке. Белешка гласника ЈМО о томе била је сасвим мирно интонирана. На исти начин установљено је да побуњени Арбанаси исламске вероисповести из Албаније прелазе на југословенску територију и моле помоћ у заштити становништва од тиранске владе.[48]

Тешкој дискусији о аграрном питању радикали су додавали критику Џемијета због помагања качака. Не само што су Џемијету стављени на врат качаци, него

им је прећено због акција санџачких одметника, који су се такође склањали у Албанију. Поред писања **Хака** и већ покојног Нешита Драге, апострофирани су и «адвокати» који желе да помогну Џемијет како би се продужио «турски земин» бегова који не презају ни од веза са разбојницима; «адвокати» су били посланици ЈМО, који су иступили из солидарности према муслиманској браћи са југа, као у протеклим месецима. У вези с тим **Политика** није пропустила да нагласи да су муслимани с времена на време стварали критичне ситуације у земљи, и то како они са југа тако и они из Босне; јужњаци настоје при томе да задобију оно што је ЈМО већ извојевао у аграрном питању али и нешто више.[29]

У преговорима о аграрном питању пред доношење видовданског устава представници Џемијета и ЈМО наступили су (у последњој декади јуна 1921) заједнички према радикалима и демократама, тј. Ћесиана Зије и Мехмед Алије са С. Коркутом, Исмет-бегом и Курбеговићем према Љ. Јовановићу и Јовану Ћирковићу, радикалима, и Сретену Вукосављевићу, Милану Прибићевићу и Ђурђу Демстровићу, демократима. Џемијет је начелно пристао на босанску беглучку уредбу, али с изменама: већа стопа за земљу која се откупљује и признање дела беглука чифтлук-сахибијама; ако га не би било, пало је одузети део земље чифчијама.[30] У политичким потезима ЈМО је свакако имао одређену улогу и положај међу Муслиманима у Санџаку, на Косову и у Македонији. То се види из објашњења С. Коркута о споразуму посланичког клуба ЈМО са радикалско-демократском коалицијом пред закључивање расправе о уставу; Коркут је тада изјавио да је договор уследио као последица не само тешког стања Муслимана у Босни и Херцеговини него да је ЈМО морала рачунати и са изузетним положајем Муслимана у Санџаку и Македонији.[31] Кад се расправљало о несугласицама у посланичком клубу па и у вођству ЈМО, као важан разлог за сарадњу са владом «десничари» су истицали веома тешко стање муслимана у Санџаку и Македонији: они су сматрали да ће сарадњом са радикалско-демократском коалицијом успети бар да колико-толико побољшају њихов положај, а у противном би се стање само погоршало за тамошње муслимане.[32]

Џемијетски народни посланици нису узимали реч при претресима, него су уместо њих говорили представници ЈМО, на пример Мехмедалија Сарајлић о одузимању земље Арбанасима због колонизације; он је нагласио да је Џемијет желео да напусти Конституанту, јер да се не могу сматрати равноправним грађани кад им се не излази у сусрет у највиталнијим питањима, кад се дозвољава оно што се дешава (због качака) у Дреници, кад се муслиманима одузима иметак ради досељеника.[33] Неучествовање у скупштинским дебатама није било само резултат слабог знања српског језика и оскудне опште културе у европском смислу речи, него и последица једне одлуке вођства Џемијета да његови посланици не могу покретати важнија питања, ако се претходно не договоре са руководећим људима организације.[34] Једна од првих интервенција посланика ЈМО у Конституанти у корист санџачких Муслимана био је протестни телеграм М. Спахе Св. Прибићевићу, министру унутрашњих дела, поводом насиља жандарма, комита и наоружаних сељака над Муслиманима у прибојском срезу (августа 1921).[35]

Организација «Гајрет» је такође показивала интересовање за Санџак због исељавања и наглог смањивања броја Муслимана још од 1912. године; нарочито је стање радних слојева било врло незавидно, јер они који су били богати, моћни и учени селили су се на сигурно у Босну и Турску, а остали су били изложени самовољи црногорских усељеника.[36]

Београдски политички кругови нису радо гледали на повезивање босанских Муслимана и Џемијета. Они су у томе видели стварање неког великог муслиманског блока. Кад на састанку босанских муслиманских првака (јула 1921) није дошло до расцепа и кад је ЈМО тријумфовао, **Демократија** је писала да је нарочито

било агресивно аутономашко крило на седници; аутономаши су били против повлачења ЈМО у опозицију, осећајући да могу рачунати на подршку Џемијета, без чијих купљених гласова Н. Пашић не би провукао нацрт устава на Уставотворној скупштини. Победа тога крила утицала је на одлазак С. Коркута из уредништва сарајевске **Правде**.[57] Почетком новембра 1921. у Скопље су допутовали С. Коркут и још три представника ЈМО да би утврдили основе за једну општу муслиманску политику у држави, кад већ није могла бити створена и једна организација. Новембра 1921. расправљало се у првом реду о вакуфском питању, за које су муслимански политичари из »Јужне Србије« упорно тражили друкчије решење од оног у Босни; то су захтевали из материјалних и личних разлога. Постојали су и други мотиви који су нагонили македонске и косовске Турке и Арбанасе да се одрже као посебна политичка скупина и да се не везују за ЈМО. Они су, поред тога, у Босанцима гледали људе који су етнички и језички били повезани са Србима, док су се џемијетлије осећали као нешто туђе у том елементу и држави тог етникона. О исходу тих разговора, према **Политици**, дознало би се из следећих акција ЈМО: ако Босанци буду у Београду покретали питање заштите муслимана у »Јужној Србији«, то би био знак да је преовладало мишљење »кумбараџија« (Џемијета) и да су стекли заштитнике у ЈМО.[58] Ускоро су боље обавештени листови, у које је спадала и београдска **Правда**, донели вест да Џемијет остаје уз радикале и да настојање ЈМО да направи такав аранжман о заједничкој акцији није успео. Коркуту ни на верском плану није пошло за руком да онемогући Пашићев програм о две верске администрације муслимана. На то су Босанци почели да раде за себе, те су се трудили да придобију санџачке Муслимане. У вези с тим имали су једну конференцију средином новембра. У току тих преговора министарски савет учинио је корак у интересу муслимана с југа, јер је управо средином истога месеца министарство правде дало овлашћење да се изради законски предлог за регулисање питања о шеријатским судовима у »Јужној Србији«.[59]

У првој половини августа 1921. **Правда** је писала о жандармским насиљима против Муслимана око Прибоја и о убиствима у селу Пећарско а потом и у Бијелом Пољу што су починили Црногорци и православни мештани под вођством Радона Ђукића; Црногорци су, наводно, убили и писара Србијанца да им то послужи за убиство 15 Муслимана у Бијелом Пољу.[60] Пошто је крв престала да тече, један уводник **Правде** покушао је да изврши рекапитулацију на тему о националистичком терору. За време прве владавине Србије у Санџаку (1912–15) није се ништа догађало од особите важности. Мирне односе пореметила је аустроугарска окупација, кад су Муслимани притискали Србе. Након ослобођења наступили су освета и обрачунавање, тако да су крајем 1918. и почетком 1919. године страдали Муслимани. Насиља су, освећујући Србе, изводили Црногорци, стварајући простор за своју колонизацију. После тога појављују се у тим крајевима одметничке чете Хусеина Бошковића, Мехонића и Колашинца. Ове чете су биле састављене већином од Муслимана, иако се чује да је у чети Бошковића било и Срба (православних). Чете су чиниле недела понајвише на рачун Срба, али се дешавало да нису поштеђени ни Муслимани.[61]

У другој половини 1921. **Правда** се поново позабавила општим приликама, особито финансијским. Прву проблематику су опет представљали качаци и експедиције органа гоњења, што је био главни моменат дестабилизације »Јужне Србије«. Тврдило се да становништво показује »љубав и приврженост према држави«, али претреси и насиља су сувише брутални, што представља политичку грешку. Неке **Правдине** тврдње нису поткрепљене доказима, на пример, да се жандарми регрутују из редова пљачкаша и злочинаца »хисторичком мржњом задојених индивидуа, који своју службу употребљују само у то, да ту своју мржњу на њих излију«.[62] С.

Коркут је о качацима саставио одговор **Привредном гласнику**, али како га овај није објавио, Коркут је за време свог боравка у Скопљу рукопис предао **Хаку**, који га је обелоданио. Ту је замерио радикалима да у свом клубу држе «кумбарије», нако их набеђују да су качачки јатаци; оспорио је да Џемијет «негује бриљиво израђену националистичку турско-арнаутску идеологију». Захтев за отварање школа са турским и арбанашким наставним језиком није могао да значи иредентизам.[63] Други чланак посвећен је новчаним заводима у Скопљу, с обзиром да је велика робна и валутна трговина на југу; поменуто је неколико јаких старих турских фирми, које су изразиле жељу да се оснује један босанско-муслимански новчани завод.[64]

У првој половини новембра 1921. одржан је тродневни исламски скуп у Скопљу, коме су присуствовала петорица Муслимана из Босне и Херцеговине (Чаушевић, С. Коркут, А. Шерић, др Хаџикадић, В. Сарајлић) и двојица из Санџака. Реис-ул-улема Чаушевић је прочитао један од основних реферата, који је саслушан са великом пажњом. Посебно је у **Правдином** приказу поменут Исмет-бег Црногла-вић (Крнезију из Таковник). Скуп је дигао глас против узурпације некретнина вакуфа и против скрнављења гробаља. Чаушевић је, поред осталог, изјавио: «Однос ислама према држави треба да се уреди на принципу пуне вјерске и вакуфско-меарифске аутономије. Институција цркве у правом смислу исламу је непозната, па се стога при уређивању наших односа не може употребити каква аналогија са другим конфесијама.» Прихватање ставова његовог реферата представљало је добре резултате путовања делегата ЈМО у Скопље. Том приликом је у Скопљу поново боравио С. Коркут. Београдске новинаре је веома занимао циљ његовог путовања. Коркут је изјавио да је одлазак у Скопље имао информативни карактер, оспоравајући да се водила реч о уласку у посланички клуб ЈМО џемијетлија, како би тај клуб ојачао у парламентарним дискусијама, поменуо је реферат и расправу о уређењу верске и вакуфске управе. Саветовање је потпуно задовољило Босанце. Коркут није оспорио да га је посета занимала и у смислу да консултује политички курс Џемијета, нарочито држање према Београду, већ и с обзиром на писање београдских листова на и скопске **Старе Србије**; проверавао је тврдњу о младотурском турцизирању Арбанаса. Занимљив је био један навод домаћих муслимана: кад је 1912. завладала српска администрација, живот, част и иметак су били у потпуној сигурности, док је после 1918. било друкчије. Македонски Турци нису тражили аутономију Македоније, јер би, у случају да се она успостави, бугараши заузели сва одлучујућа места у управи и муслимани би били сасвим потиснути; скопски Турци нису тражили ништа више него ону провизорну власт Србије после 1912. године. У Скопљу су такође постојали «чокорилошци» (великосрби), као и у Босни, који су издавали **Привредни преглед**, али је оштрица њихове делатности више била усмерена против бугараша. Представници Џемијета и ЈМО потпуно су се слагали да треба издејствовати ослобођење интернираних породица муслимана у Нишу.[65]

Проблем «Јужне Србије» остао је и даље отворен, јер влада није прихватила све захтеве муслимана. Гласило ЈМО је сматрало да је проблем сувише компликован већ зато што ту живе три народа (Срби, Арбанаси, Турци) «који су ушли у наш државни склоп с различитим хисторијским наслеђем, с потпуно опречним народним особинама и културама, и што је најважније, и с посебним аспирацијама за будућност». Налазећи запостављање муслимана и привилеговање православних, лист је држао да је оправдано да се држава сматра православном државом, у којој су муслимани грађани другог реда. Рецепт за поправку стања састојао се у бољем и праведнијем поступању с муслиманима, како би се задобили за заједницу.[66] На такво писање се одмах огласила **Демократија**, која је запазила да сарајевска **Правда**, полазећи од тога да постоје различити национални интереси, брани захтеве Турака

и других муслимана. Ако хоће да се имају лојални и верни држављани, мора се у слободне, задовољне и самосвесне појединце претворити и бивша хришћанска раја, која у том смислу мора најпре постати господар земље коју обрађује. Тражењем «недостајуће дужности» државе мора се показати добра воља према свима а не само према муслиманима. Демократија се сагласила са тезом да се насиљем и прогонима не може учинити задовољни и лојално се не може приводити државној идеји, али је закључила да се исто тако нико не може задобити за државу безакоњем и анархијом.[27]

Радикалско **Време** покушало је да објасни зашто није дошло до споразума између делегације ЈМО и демократија. Лист је чак тврдио да између две муслиманске групе «води се јаста јако борба». Иницијатори за заједничко наступ су Босанци који су постали мегаломани, јер су сматрали да су у општој политичкој констелацији снага постали језичак на ваги. Преко министарства вера почели су заузимати муфтијска и вероучитељска звања на југу, а тамо су слати и лекари муслимани из Босне. Према **Времену**, и тим потискивањем своје верске сабраће Босанци су страшно потцењивали косовске и македонске муслимане, заборављајући «да су ови и по интелигенцији и политичкоме искуству, јер су до јуче имали своје државе, знатно од њих одскочили». Босанци су тражили да реис-ул-улема буде босански правни великодостојник и да се средиште налази у Сарајеву, док су они са југа тражили да се изврши избор и да улемино седиште буде у Београду. У погледу вакуфа Сарајлије су захтевале централизацију с тиме да се управа налази у њиховим рукама, док се оне из Македоније начелно нису супротстављали централизацији, али су тражиле да управа буде у Скопљу. Посланици ЈМО залагали су се за врло значајну установу шеријатских судова опет зато да посједну места кадија, стално заборављајући да Муслимани Босне и Херцеговине чине мању половину муслимана у држави.[28]

Ипак, Демократски клуб никад није јавно демантовао залагања ЈМО за муслимане у «Јужној Србији», јер су се држали тактике да ће поправке свог положаја и повластице вршити одређене политичке снаге. Уосталом, било је народних посланика из других области који су сматрали да муслиманима југа треба дати све оно у погледу аграра што је усвојено да користи ЈМО. Приликом разговора између радикала и ЈМО да босански муслимани уђу у нову владу, ови су као услов поставили верско-просветну аутономију и шеријатске судове и то не само за своју покрајину него и за све крајеве у којима у држави има муслимана. И када су (21. децембра 1921) у свом посланичком клубу нешто ублажили захтеве, тражили су да се извесне уредбе о јужним областима у што скоријем времену опозову и о томе донесе закон, да се важност привремене уредбе о вакуфима на југу продужи до краја фебруара 1922. и да до закона о шеријатским судовима судске послове обављају муфтије; једино су одустали од захтева за парламентарном анкетом о приликама у Македонији, на Косову са Метохијом и у Санџаку.[29]

Од 16. до 20. априла 1922. одржан је у Скопљу трећи конгрес Демократског клуба без присуства босанских муслимана (код којих је настало расуло). У средишту пажње налазило се и аграрно и аграрно питање. Представници старе демократске струје инсистирали су на што муслиманске посланике из «Јужне Србије» да прођу у радикалски клуб, пошто ће на тај начин од радикалских министара постићи максимум у погледу решења аграрног питања; апел је наишао на подршку, те је то минимално требало да буде места и у конгресној резолуцији.[30] Без обзира на заоштрене односе између муслиманског Скопља и Сарајева, двојица министара ЈМО су (2. маја) тражили од министра правде да пусти на слободу 46 затвореника муслимана у Куманову, оптужених за одржавање веза са бугарским агентима.[31] Демократе из Србије су и касније месеци 1922. веровали да се интереси муслимана јужних

крајева не поклапају са циљевима босанских Муслимана. Супротстављајући се радикалима у скупштинској дебати, демократа Јанкуловић је рекао да муслимани морају имати право да се организују и на основу преживелог верског начела, као што и држава има права да рад те организације онемогући, ако она буде радила против закона и на увадину да ће Спахо доћи доле, Јанкуловић се изразио оптимистички и у погледу могуће борбе са ЈМО, управо због различитих интереса босанских и јужних муслимана.[72]

Без обзира на такав развој односа између ЈМО и Џемијета, Едхем Мирадем је на скупштини ЈМО у Доњем Вакуфу (28. маја 1922) критиковао рад посланика клуба ЈМО зато што није предузео мере за заштиту муслимана у »Јужној Србији«. Кад је Спахина група престала да сарађује са Пашићевом владом у 1922. години, један од разлога за такав исход био је што се у Санџаку није увела добра администрација и нису предузимани кораци да се стане на крај паљевинама и пљачкама муслиманских добара. Посланици ЈМО су предлагали при доношењу закона о држављанству да треба омогућити муслиманима без обзира из којих југословенских земаља су се иселили у Турску после 1908. године да се могу вратити у земљу.[73] Године 1922. одбијен је предлог санџачких Муслимана о фузији са ЈМО.[74]

Другог јануара 1922. радикалско **Време** објавило је текст »муслиманских десничара« (Маглајлићева група ЈМО) Н. Пашићу о условима за будућу сарадњу. Један поглавље тог политичког писма односило се на муслимане »Јужне Србије«. Маглајлић и другови тражили су да се са поменутим муслиманима човечније поступа, јер да узрок незадовољству и нередима не треба тражити у иредентизму (коју, иначе, треба гонити), већ у лошој администрацији, што су потврдили и сви ранији референти. У политички осетљивим јужним крајевима мора престати вођење чисто партијске политике и мора постојати само државна политика. Да би се стишало незадовољство треба »отворити вентил« на тај начин што ће се решити вакуфско питање, што се неће инсистирати на праву општије, тј. на исељавању муслимана што ће се увести шеријатски судови, вратити узурпирана добра исламске заједнице и слично.[75]

Двадесетог јануара 1923. одржан је у Скопљу IV конгрес Џемијета (о чему је најпре обавештавало **Време** још 4. јануара). На скупу је било преко сто присутних и међу њима су се посебно истицали Арбанаси и хоџе. Представника босанских Муслимана није било.[76] Нешто пре конгреса 10. јануара **Хак** је објавио чланак »Чудноват закључак Законодавног одбора о вакуфима«, који је сарајевска **Правда** превела у целости. За тај закључак је речено да се »противи принципима за које се залажу муслимани«. Дат је осврт и на став ЈМО: »Како је министар трговине г. др Мехмед Спахо после противан овом закључку, тако се противи и читав посланички клуб босанских муслимана да се вакуфски иметак предаје Хипотекарној банци. Стога је у Сарајеву сазван Централни одбор организације, да се о томе посаветује, па су босански муслимански посланици са Спахом отпутовали у Сарајево.«[77] **Хак** се захвалио на заузимању **Правде** бираним речима, посебно због преношења Хакових одговора листовима који су полемисали са џемијетским гласилом.[78]

Од краја зиме сарајевски муслимански лист је опет посветио пажњу неким привредним питањима »Јужне Србије«. На пример, писао је о оснивању муслиманске банке у К. Митровици, коју је основало 26 поседника и трговаца капиталом од три милиона динара; о биволима и другој крупној рогатој марви на Косову; о јефтином откупу дувана у »Јужној Србији«, о врло доброј жетви јула-августа, изузимајући области Криве Паланке и Куманова.[79]

Незаобилазно питање и у 1922. години било је питање одметништва у »Јужној Србији«, са потпитањима ко крије качаке и како их ухватити. Један други чланак био је посвећен истребљењу муслимана у Македонији и Санџаку униште-

њем њихове пољопривреде и рушењем култних зграда. Трећи чланак је говорио о обустави колонизације у »Јужној Србији« и у Војводини до јесени те године.[80] Почетком следеће године расправљало се о сличним темама: о контролирању жандарма-качака на Кобиљој глави; о подметању Џемијету како одржава везе са бугарском иредентом или да тражи повратак режима спахилука и редовне уплате годишњег хака, о лову на муслиманске изборне гласове, о питању инвалида и бивших ратника у »Јужној Србији«, што је покренуло четничко удружење, о лошем администрирању у Македонији и Санџаку, о онемогућавању самосталног вођења политике, што се тумачило као противљење Турака Пашићевом политичком правцу и слично.[81]

ЈМО се посебно интересовао о односима Џемијета и радикала. Могло се, примерице, поставити питање о разлозима путовања у Македонију министра за аграрну реформу Крсте Милетића. Новински извештаји су афирмативно писали о боравку Н. Пашића у изборној кампањи.[82] У последњој декади јануара одржана је уобичајена зимска политичка конференција организације. Године 1923. политичком већању присуствовало је преко 250 делегата, а седницама је председавао Ценани Зија. Требало је одредити држање према другим странкама, посебно пред мартовске парламентарне изборе; ваљало је одредити посланичке кандидате за изборе и саставити изборни проглас гласачима. У питању сарадње са радикалима значајно је било иступање Исмета Цамија, бившег народног посланика из Ђаковице. Разматран је и однос према демократима. Изборни проглас Џемијета је на прво место ставио културно-просветни напредак, затим решење аграрног питања, питање услова за производњу дувана и његове цене, обезбеђење политичких слобода и потпуне равноправности муслимана с осталим, укидање самовоље и нетолерантније бирократског апарата.[83]

IV. ЈМО према самосталнијем деловању Џемијета у политичком животу, у условима превласти Арбанаса и Ферхата Драге у странци

Период после мартовских избора, на којима је Џемијет изнојевао 14 посланика значи пад Ђенана Зије и његовог придржавања уз Н. Пашића и радикалну странку и наступ Ферхата Драге, млађег брата оснивача организације, који се после повлачења с Аустријанцима последњих недеља рата, дуже задржавања у Бечу а затим био на челу »Косовског комитета« у Скадру. То је било време постепеног окретања леђа радикалима али и минимизирању веза са ЈМО, коју је странку у политичкој стратегији новог џемијетског руководства заменио ХРСС са Стјепаном Радићем, као снагом која је ломила постојећу државу. Сарајевска *Правда* је и даље ревносно обавештавала о приликама међу јужним муслиманима. Правих међустраначких односа између ЈМО и Џемијета готово да није било. Извесни додири запажени су тек октобра 1923. године.

Као и раније, посланици Џемијета, осим сасвим изузетно, седели су у парламенту као мумије, не иступајући у дискусијама. За њихов рачун то су и даље чинили посланици ЈМО. Џемијетлије нису уживале неки углед у Народној скупштини, ни као личности ни у социјалном погледу, јер их колеге нису могле чути и стварно упознати. То се може закључити и из речи социјалисте Недељка Дивца, који је побрао буран аплауз кад је рекао да се влада ослања на десетак »представника преживелог феудалног турског система«.[84] Још октобра 1923. демократски посланици су поставили питање да ли је Џемијет посебна политичка група у Скупштини или немају права на таквог представника, с обзиром да седе у радикалском посланичком клубу; објашњење да су посебна политичка група дао је представник ЈМО др Храсница, и тиме је оправдао долазак Ферхата Драге на састанак

представника група. Бошњаци Хасан Миљковић и Шефкија Бехмен говорили су (септембра 1923) против качака односно антикачачких комитских чета, дакле у прилог Џемијету. Почетком јуна 1923. др Џафер Куленовић је изјавио да ЈМО не мисли у свом политичком деловању на Македонију, мада је говорио о уценама у погледу издавања пасоша македонским муслиманским трговцима приликом повратка у земљу.[85] Четвртога и осмога јуна 1923. Сретен Вукосављевић, демократски посланик из Пријепоља, говорио је о радикалској политици у »Јужној Србији« да се придобију не само муслимани у »Јужној Србији« него и у Босни и Херцеговини, о запуштености колонизације, о захтевима аутономије, о програму Џемијета, о политици џемијетлија, о паралелном раду Џемијета и ЈМО, о везама џемијетлија са качацима и кемалистима, о делатности Ђевана Зије, о некадашњој битољској организацији »Башкими«, о дебарском конгресу 1909. и слично.[86]

Пред изношење интерпелације крајем зиме 1924. године Ферхат Драга и Акиф Ахметовић Бљута конферисали су са Х. Храснином, угледним чланом ЈМО, обавештавајући га о резултатима истраге против качака у Вучитрну.[87] Петога и десетога марта објављене су карикатуре које су алудирале на важност Џемијета за радикалску владу, али да Џемијет у борби против демократа са Косова више рачуна са Спахом него са Пашићем.[88] Џемијетски посланици нису се огласили у Скупштини чак ни 14. марта, кад је министар вера Воја Јањић реферисао о муслиманским школама и верским установама. У наставку расправе а после критике упућене из редова ЈМО, Јањић је изјавио да је у разговору са пријатељима из редова ЈМО и Џемијета показао готовост да се измене обе ствари које су нејасне и незгодне, све у жељи »како би се интереси дотичне вероисповести најбоље задовољили«.[89] Радикали су џемијетске гласове и даље бележили као своје и кад прозване џемијетлије не би били у дворани, на што је указао посланик ЈМО Хамзалија Ајановић; то је било 24. марта 1924, кад је десет џемијетлија напустило салу, а секретар Стијепо Кобасица (радикал) их је означио са »Ти«.[90]

Кад је Џемијет (од августа 1924) почео да се јавно повезује са Радићем односи са ЈМО су се охладили, а ЈМО је успоставила парцијалну тешњу сарадњу са санџачким члановима Џемијета. Видљиви резултат те колаборације било је кандидовање (31. децембра 1924) Фехима Спахе за носиоца листе у Санџаку, с тим да је среский кандидат био Ферхат Драга.[91]

Џемијет није уживао углед ни у београдским новинама. Политикин уводничар Милосав Јелић (некадашњи припорукан) огласио се на тему о исељавању Турака по трећи пут. Скренуо је пажњу на своју полемику са сарајевском Правдом, која је муслиманима поручила да не продају своја имања. У међувремену се јавио Хак, који је захтевао да џемијетски посланици затраже да се забрани исељавање, да се са Новим Пазаром, К. Митровицом, Приштином и Скопљем не би догодило оно што се збило са Нишем, Прокупљем, Лесковцем и Врањем. Јелић је установио: пресељавање с Овчег Поља и Велеса, из Приштине па и из Санџака бегова али и чифчија; продаја имања вршена је у безцење; на Овчем Пољу је наплаћена само летина а земља је стварно поклањана, док се у Санџаку тражило онолико новца колико је потребно да се плати железничка карта до Солуна. Док је ситан свет одлазио не могавши да отрпи ђаурско васпитање своје деце, сконске џемијетлије су веровале да Кемал Ататурк има моћ сличну султану Сулејману и да намерава да пројезди до Беча. Јелићев закључак је заиста био уврљлив: »Интерес је наше државе да се што пре опрости овога терета.«[92]

Сарајевска Правда, као и раније, интензивно се обавештавала о политичком гибању у редовима Џемијета после мартовских избора 1923. године који су значили пуну афирмацију те странке. Тринаестога априла 1923. Ђенан Зија је саопштио Н. Пашићу да ће сви џемијетски народни посланици приступити радикалском

клубу. Непосредно пре тога повонизабрани посланици Џемијета из Македоније одржали су састанак у Скопљу, на коме су донесене одлуке о држању у Народној скупштини, с тим да се новима дефинитивно странке. Орган ЈМО је два дана касније објавио да решење још није званично (да се уђе у радикалски посланички клуб) већ да ће се повести преговори са другим партијама. Београдска Трибуна је (још 4. априла) јавила да су се радикали споразумели са џемијетлијама о заједничком иступању, чак и у случају да радикали закључе коалицију са демократима.[89] Гласило ЈМО је известило и о стању у Албанији. У Београд је стигла вест да су се вођи Бајрама Цурија и Хасана Приштине предали органима тиранске власти и то зато што је уклоњена тзв. неутрална зона из које су качаци лако упадали у Југославију не изазивајући сумњу на Тирану. Према гласинама из Призрена, 22. јуна преко границе се пребацио известан број арбанашких војника који су учествовали у побуни коју су против тиранске власти водили Бајрам Цури и Косовски комитет из Скадра; било је чак покушаја атентата на Ахмеда Зогуа и његовог министра војног кад су са четама изашли из Тиране у правцу северне Албаније.[90]

Прва дана јула 1923. дошло је до смене на челној позицији Џемијета, те је Зију заменио Драга. Политички врхунац су одмах запазили важност те промене и то у смислу односа према радикалима којих се Зија сталног држао; нови председник организације је изјавио да ће Џемијет и даље помагати радикале, али као потпуно самостална странка.[91]

Средином јула почели су крвави догађаји најпре нападом у Штимљу, нападом 30 качака на дућан и кућу месног Србина, а затим убиством Ахмед-аге и његовог пандура у суседном селу Тополи. Уследила је одмазда која се проширила на цело Косово па и на Санџак. У последњој декади августа Џемијет је сазвао да ускрајује подршку влади и напушта Народну скупштину. Средином августа качаци су убили неког војника, на што су православни мештани у Приштини тешко ранили локалног муфтију Мехмеда Сејана, народног посланика, управо у време кад су муфтија у походе и на саветовање стигли Ферат Драга и други челници Џемијета. Хаков приказ крвавог заплета на Косову сарајевска Правда је објавила у преводу, као што је резимирала писање неких српских листова о томе. Затим је 29. августа настао крвав пир у К. Митровици «Прјуне», «Срнава» и жандарма, у коме је живот изгубило више муслимана. Правда је о томе објавила неколико чланака као и коментаре Хака. И пре тога орган ЈМО је констатовао нови талас незадовољства Турака (не и Арбанаса).[92]

Септембра 1923. сарајевску Правду је занимао однос Џемијета према радикалима и једна сасвим нова појава у политичким релацијама — контакти Џемијета са Немцима из Војводине. Због крвопролића у К. Митровици, око Приштине и Вучитрна, џемијетски врх је решио да више не помаже владу. Ради тога посланици уопште нису присуствовали последњој седници парламента, а поново је активиран џемијетски посланички клуб. Први захтев министарском кабинету било је склањање са Космета чиновника и жандарма који су учествовали у репресалијама или су чак имали пасивно држање. Џемијетски клуб је 26. септембра увече предао министарском савету нове захтеве у вези с решењем и раније отворених питања (вакуфско-мезарифски статут по узору на онај у Босни, шеријатски судови, исплата феудалне ренте кроз бугетске апропријације, извођење аграрне реформе). Влада је већ 27. септембра постигла привремени споразум са Џемијетом који је имао за циљ обезбеди џемијетске гласове у Народној скупштини, што је било од значаја јер су војвођански Немци, дотад такође уз радикале, окренули леђа Пашићевој влади. Министарски кабинет је, међутим, пристао само на премештај чиновника и на одлагање у извођењу аграрне реформе. Многи џемијетски посланици нису били задовољни палијативном козметиком њихових битних «промена», а

нарочито што су буџетске дванаестине поново добиле њихова тражења. Већ тада су џемијетски заступници успоставили прве додире са парламентарцима Хрватима, како с онима из круга С. Радића и Мате Дринковића, тако и са дисидентима ХРСС (Мате Кордић, Мате Млинарић), с којима се влада договорила да гласају за њене предлоге, да не би било пуног изненађења од џемијетлија. Како је и Немачка странка преко Крафта подигла своје захтеве у погледу буџетских дванаестина, та околност је послужила да се Џемијет удружи са најбогатијим мањинама државног севера. Влада је нарочито због џемијетских претњи одржала хитну седницу 28. септембра.[97]

Током октобра опет је био у жижи политичке пажње однос Пашића и Џемијета. **Правда** је установила да су одлукама у свом посланичком клубу, после дуготрајне дебате (9. октобра) радикали поново насамарили муслимане с југа. Влада се трудила да обеснажи џемијетска очекивања. Министар Милетић (аграр) и Симоновић говорили су да је немогуће истрајати на постављеним тражењима. Јован Ћирковић, радикал из Македоније, молио је да клуб не прође решавању питања журно, јер би то могло изазвати неповољни одјек међу џемијетлијама. Мита Димитријевић («Одинер») је сугерисао да се ствар рашчлани и да се види што се у догледно време ипак може решити. Министар Симоновић је водио групу незадовољника делатношћу бегова, па је обећао подробне податке о стању ранијих феудалних власништава. Пашић је овда, по свом обичају, одложио доношење одлуке. Ферхад Драга је најпре заоштрио питање, реплицирајући о крвопролићу на Косову, али је на крају обећао да ће Џемијет гласати за владу, мада су његови изборници заиста обесправљени. Због таквог резоновања орган ЈМО га је назвао «галиотом» (у смислу: веслач на галији, за кога је важнија дужност веслања него слобода). Гласило ЈМО је и овом приликом проширило разматрање на питање — како је могуће помирити хегемонизам владајуће странке са мањинским положајем. Радикали су вешто монополисали усмеравање националних мањина и управо мањинци су, на своју штету, омогућавали доминацију радикала и над ЈМО. Но, то артикулисање политике мањинама ближило се крају.[98]

Можда и због жеље да отргне јужне муслимане од Пашићевог магнета, сарајевска **Правда** се опет вратила на освежавање старих тема, али је поставила и нека нова питања. Прво је било питање аграрне реформе. Како је још давао Хак (што је изазвало реакцију и неких у Босни), питање реформе није завршено. У исто време, **Хак** је писао како је велика већина земљопоседника остала гола као прст, посебно у Санџаку. **Хак** је избацио државотворну паролу — тражио је да се аграрно питање реши законским путем, па макар и на штету муслимана, јер пресипање нужно води партизанству. Друго **Правдино** питање било је уређење верске управе. Ту су се џемијетлије наизглед понашале као државобранитељи: нису постављали неке специфичне захтеве, него су желели да се изједначе са ЈМО. Ту је **Правда** објаснила да влада обмањује Џемијет кад му нуди статус босанских Муслимана. ЈМО је хтео да Џемијет уцени владу и више извуче, као у аграру, па да се потом босански Муслимани изравнају с њима. Треће, ново набачено питање била је аутономија Македоније. Тај проблем се инчаурио давно пре 1919. године, а имао је своју међународну димензију, коју је ваљало само актуелизовати. Кад би се пробио лед у Македонији, настала би децентрализација ако не и федерализација целе државе. Није случајно ЈМО писао управо тада о нездравом стању у Црној Гори, мада су Црногорци увек означавани као највећи насилници према санџачким Муслиманима.[99]

Током новембра и децембра 1923. пажња Муслимана из Сарајева била је усредсређена и даље на односе Џемијета и владе. **Хак** је у првој половини новембра дигао глас против београдског министарског кабинета, мада је Џемијет био саве-

ник Пашићевих радикала. Оданост македонских муслимана Београду, и то годинама, није им ништа донела осим нових гоњења и крвопролића. Мољакања нису умилостивила режим страха и насиља. **Правда** је запазила да се вргови Џемијјета задовољавају обећањима која се не остварују, па се иде на нове услове које влада такође стварно одбија. Елементи културно-верске аутономије се не појављују ни у једном сегменту, рента се не уплаћује, иако износи 30.000 динара. Кад је говорио о Џемијјету, ЈМО га је увек видео уз радикале. Та се слика нешто почела мењати децембра 1923, кад је Ф. Драга почео водити странку. То је Џемијјет извело на раскрсницу. Како ни Драга најпре није показао неку доследну опозициску политику, **Правда** се није либила да једном чланку стави наслов «Џемијјет се још није опаметио». То је било зато што је џемијјетски посланички клуб и даље упорно преговарао са владом и издавао неодређене комуникее. Лист је подсећао: «Кад су џемијјетски народни заступници склапали пакт с радикалском владом, ми смо изјавили да хомогена влада односно Пашић неће одржати ријеч». То се најпре показало у неисплаћивању ренте. Пашић није поштовао обавезе и дата обећања, него се само бринуо да се одржи на власти. Стога нису могла бити егзактна ни објашњења о исплати тзв. посланика Дераље, који је у Београду седео неко време као нека врста партијског «контролора» над владиним радом.[100] Марта 1924. **Правда** је посветила један уводник држању Џемијјета и то пре свега у Санџаку. Чланак је представљао ретроспективу почев од реаговања Џемијјета у вези са случајем у Песочанима (14. септембра 1920) па до последњих подухвата џемијјетског руководства. Чланак није показивао да од позиције муслимана на југу влада директно зависи. Џемијјетлије су биле спремне да оду у опозицију, али само заједно са радикалима; но и у опозицији њихови би предлози ишли преко радикала и не би били прихваћени ни у Македонији ни у Санџаку.[101]

Почетком 1924. године војска је, гонећи Азема Бејту, одметничког вођу из Галице, побила неколико особа, рушећи његову кулу, те је Ф. Драга поднео оштру и дугачку интерпелацију. О томе се чуло и у Цариграду, па се демонстрирало у том велеграду против проливања крви на Косову. **Хаков** апел да се не пролива крв (од 17. фебруара) донела је **Правда** у преводу. Невоља је била и са неодазивањем муслимана на војну дужност. Уместо увођења шеријатског судства, на целу земљу је проширен закон о шеријатским судовима Србије из 1883. године.[102] У вези са крвопролићем у Думници, поред **Хака** огласила се и сарајевска **Правда**. У свом броју од 2. марта **Хак** је целу страницу испунио описом убиства у вучитрнском срезу у чланку под насловом «Думнички скандал и оргије владе г. Пашића». Такве појаве према џемијјетском гласилу, могу се срести само у земљи у којој не постоји ни траг права, у којој влада насиље и анархија. **Правда** је томе посветила два написа. Београдска **Правда** је настојала да докаже да су саопштења која је подносио посланик Мустафа Шабан лажна, те је писала да је писар Дедовић употребио оружје у нужној самоодбрани, што је утврђено истрагом. Новине су писале да је џемијјетски посланички «контролор» покушао да сам преузме вођење истраге.[103]

Супротно таквим тмурним проблемима, сарајевске српске новине, али и **Правда**, са очигледним расположењем су писале о деловању «Гајрета» у Скопљу, о оснивању пододбора у К. Митровици и о великој «Гајретовој» манифестацији са скупштином у Пријепољу. У Скопљу је као врли родољуб означен адвокат Јусуф Зија Смаиловић, делатност је у главном граду Македоније извођена у просторијама «Јединства», удружења босанскохерцеговачких Муслимана у Скопљу (чији је председник био Пашо Халилић). Пододбор у К. Митровици, пак, основан је (30. децембра 1923), на подстицај окружног муфтије Џемил-бега Ејуббеговића, у који је одбор одмах уписано 233 а касније укупно 300 чланова, живо заинтересованих и за рад у Санџаку и Македонији. Председник пододбора био је и домаћи трговац

Ибрахим-ага Лева. Скупштина у Пријеполју одржана је 6. јануара 1924, уз подршку српског начелника и окружног муфтије Мехмеда Хашимбеговића.[84]

Хак је поводом крвопролића у Дупници и интересније ЈМО наговестио могућност промене става Џемијета према антирадикалском блоку странака.[85] Џемијетски посланички клуб је 22. марта претресао о овредељењу према новонасталој политичкој ситуацији. Радикали су наредних дана прегли спас да џемијетски посланици промене одлуку, нудећи им нова обећања. На то је клуб 27. марта одржао нову седницу и остао на донесеним одлукама. Последњег дана марта четворица посланика, скупљених око Џенана Зије искључена су као «муртали» (издајници). Тиме је избегнута опасност да Сашша са искљученим Мустафом Шеферадићем отпадне од Џемијета. Стога је (7. априла) Главни одбор у Скопљу решио да они могу да се врате у крило клуба, ако се покоре вољи Главног одбора. Пре тога (3. априла) отворено се поставило питање става Џемијета према опозиционом блоку. Џемијет је хтео да му се призна статус неутралног, с тим да се не противи (туђим) акцијама против Пашића. За њихов пријем у опозицијски блок сметало је њихово држање према верификацији посланичких мандата ХРСС, у ком питању су били на Пашићевим позицијама.[86]

У последњој декади марта радикалске новине су писале да су се делегација џемијетских посланика повезала са Ј. Коронијем, вођом словеначких клерикалаца. Београдски дописник ЈМО јавио је да то није истина, него су поменути посланици саопштили да ће гласати са опозицијом приликом верификације посланичких мандата. Потом је (19. маја) одржана у Скопљу седница Главног одбора Џемијета, који је имала да реши спор у вези са политичком оријентацијом посланичког клуба, у вези с иступом поменуте четворице, док су остали пружили подршку Љ. Давидовићу. Главни одбор је на седници осудио држање Зије и другова и одобрио Драгину линију. Наредних дана стигло је из Пљеваља писмо у Скопље о томе како су у време пред изборе за Конституанту (новембра 1920) «муртали» одржали конференцију у Пријеполју, на којој су за посланичког кандидата одредили Ш. Арнautовића (босанског Муслимана), и то на листи др Станишића и Шеферадића (тада склопна демократима), али да их је маса обичних бирача одбацила, истина на штету присуства у Уставотворној скупштини.[87]

Двадесет петога јула 1924. почео је конгрес Џемијета у Скопљу. Сарајевска Правда је писала да је конгрес најпре заказан за 20. мај, после за 10. јун, а почетком јула је још одложен за 20 дана. Сазвао га је не председник него отпадник Џенан Зија. Највећи број делегата био је биран под притиском радикалске полиције, како би усвојили Џеванов политички правац. Притисак органа власти постојао је и за време одржавања конгреса, нарочито 27. јула, кад су се очекивали закључци, с обзиром да је било запажено да је већина делегата остала верна Фехкату Драги.[88]

Стање у врховима Џемијета је и даље било ревито. Деветога децембра поново је одржана скупштина у Скопљу, која је осудила расколнике (Џ. Зију, Халид-бег Дерида из Тетова, битољски посланик Сафедин Хурид, Шеферадић), искључивши их из странке и то коначно; представљени су као непоправљиви радикали и Пашићеви приврженици. Главноме одбору је одобрио дотадашњи курс посланичког клуба (сарадња са опозицијским блоком). Нека питања (гласило Хак, посланички кандидати за изборе 8. фебруара 1925) пренесена су у надлежност Централног одбора. Решено је да странка може према локалним приликама учи у изборну сарадњу са другим странкама, на пример са ЈМО у Санџаку. Муслимани у Пријеполском изборном округу донели су одлуку против такве сугестије, тј. против листе М. Спаса, решивши да гласају за радикалску листу Милс Трифуновића. Одмах су телеграфисали М. Спаси да у том округу не истиче своју листу.[89]

Нова политичка осовина била је Љ. Давидовић – Ф. Драга – Настас Петровић (радикалски дисидент, ранији експерт за јужне муслимане). Једнаестога децембра Давидовић је отпутовао у Скопље да се састане са Ф. Драгом и Настасом и одржи агитациону кампању у скопском округу. Већ сутрадан министарство унутрашњих послова издало је наредбу којом се забрањује излажење **Хака**. И сам краљ је наредних дана отпутовао у Скопље, али је пре одласка примио у аудијенцију Ценана Зију и дисидента ХРСС Винка Ловреновића. На скупштини 10. децембра Централни одбор је ипак прихватио предлог ЈМО да се у изборном округу Пљевља – Пријепоље – Бијело Поље – Беране истакне заједничка листа. Занимљиво је да Ф. Драга у изјави сараднику **Времена** није поменуо да је скопска конференција искључила из редова странке и Шећеркадића; то није донела ни **Демократија**. Драга је дао изборну прогнозу за изборе 8. фебруара – 16 џемијетских посланика. У обраћању браћи у Санџаку, **Правда** је иступила против пљеваљског муфтије Шећеркадића, истичући потребу сузбијања себичњака и опортуниста који су подривали редове Муслимана у Санџаку. Осуђен је и Узеир Дервовић из Бијелог Поља, који је припадао муфтијиној кухињи и такође допринео стварању несносних прилика. У исто време гласило ЈМО је запазило да се у Џемијету шири агитација и утицај ХРСС, што није одговарало ЈМО. Лист је одмах додао да удар власти на вакуфе представља «нови атентат на вјерске установе муслимана».[110]

Сарајевска **Правда** је више била заинтересована боравком Настаса Петровића у Скопљу. Пошто се вратио у Београд, обавестио је Љ. Давидовића о приликама у Македонији, а затим се поново вратио у јужну покрајину. У Скопљу је (22. децембра) дошло до састанка ове двојице политичара са Ф. Драгом око истицања заједничке листе. Разговор се водио и о држању војвођанских Немаца, за које је речено да више нагињу ХРСС.[111] Стварно је и Џемијет био ближи Радићу него демократама, радикалским дисидентима или ЈМО. Стога се сарајевска **Правда** потрудила да у једном уводнику објасни односе ЈМО са С. Радићем.

Крајем 1924. гласило ЈМО се поново вратило неким спољнополитичким питањима. Констатовано је да између Краљевине СХС и Турске још влада ратно стање. **Српска реч** је јавила о упаду Куча у Албанију, после арбанашко-црногорског граничног сукоба.[112] Крајем 1924. чланци гласила ЈМО најчешће су се односили на репресалије на Косову, у Санџаку (Шаховићи, Бијело Поље) па и у Македонији. У Санџаку су као изговор послужиле чете Х. Бошковића и Ј. Мемовића. И у том прилогу је муфтија Шећеркадић означен као радикалски измећар. Пренесено је да је усвојен текст интерпелације Ф. Драге против недела Васојевића према Муслиманима Шаховића и Павлог Поља.[113] Пре тога **Правда** је писала о одузимању земље санџачким и македонским муслиманима, преносећи писање **Хака**.[114]

Џемијет је као политичка организација стварно онемогућен одмах после забране **Хака**, тако да је само условно могао да учествује у изборној кампањи, постигавши на изборима 8. фебруара 1925. минималне резултате. Последњи интервју београдским листовима Ф. Драга је дао 3. јануара. Тридесетога јануара Драга је био ухапшен у Скопљу, заједно са 13 муслиманских представника; за њега је извучена из досијеа некадашња потерница среског начелства из К. Митровице. **Правда** је у једном уводнику, после обављених избора, покушала да одговори на питање зашто је Ф. Драга затворен.[115] У вези с тим уводничар **Политике** М. Јелић констатовао је да је Џемијет «избрисан»; та се акција није могла извести «ако се не пређе преко извесних уставних одредаба». Он је незаконитим сматрао хапшење Драге за неке кривице учињене пре више година, пошто је у међувремену био народни посланик па и шеф странке, што би нормално значило да се преко старих кривица прећутно прешло. У вези са ликвидацијом Џемијета било је и терора па и поновног покрета за исељавање.[116] Од листе ЈМО у Санџаку такође није било

ништа, мада је изгледало да ту постоје шансе.[117] После тога орган ЈМО више није писао о Џемијету, нити је учествовао у погађањима неких београдских страначких гласила око погађања за поновни излаз Џемијета на политичку позорницу. Санџак се и у погледу трговачке размене све више оријентисао на Сарајево, али је понешто (гориво дрво) и даље извозио у Македонију.[118]

На крају би се о Џемијету могла пренети оцена коју је дао Сретен Вукосављевић (4. јуна 1923) у Народној скупштини: «Представници Џемијета имају према држави ону исту анимозност, какву има овај гори део његових присталица. Ја нећу казати да то одговара њиховом интимном схватању и да је то њихова политика. То је можда само њихова тактика, којом желе да улију борбени дух у своје присталице, на ступе у заједницу са Југословенском муслиманском организацијом и покажу да није ништа страшно испречити се према држави и демонстрирати против ње. Представници Џемијета иду у Ниш и посећују тамо интерниране качачке породице. Један представник Џемијета истиче на својој свадби турску заставу. Трећи један говори јавно: како су уши Европе сада затворене за македонско питање, али ће се отворити / ... / Карактеристична је њихова уздржљивост за босанску организацију чак и у оним питањима где су им интереси истоветни. На Џемијетском конгресу 1922. године тачком 13. одбијен је предлог да се са босанским Муслиманима ступи у заједницу. Онда су џемијетлије говориле, да неће са босанском муслиманском организацијом зато што она води једну исувише неопортуну опозициону тактику, али су од тога времена босански муслимани већ два пута мењали своју тактику; били су у влади и ступали у заједницу са њима / ... / Они према босанској муслиманској организацији имају једно дубоко неповерење, једно осећање да се са њима не може заједнички радити, да им тежње нису заједничке / ... / Њима изгледају тежње босанских муслимана ипак национално југословенске и европске. Због тога се са њима не може заједно.»[119]

Напомене

1. А. Пуриватра, Југословенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Сарајево 1974, 483. — Бајрамовић се заложио да се [illegible] Новопазарски санџак припоји Босни, како би Муслимани имали сигурну већину.

2. А. Пуриватра, н. д., 481-5 (29. I 1909); Б. Хрибак, Турско-исламистичка оријентација [illegible] 1919-1923. године, Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића, књ. XV, Пријепоље 1993, 123.

3. А. Пуриватра, н. д., 484.

4. Правда (Сарајево) 11. X 1918, 1.

5. Обзор (Загреб) 26. VI 1919, 2; Правда (Београд) 5. VII 1919, 2-3.

6. А. Пуриватра, н. д., 483-4.

7. Исто, 483, 484.

8. Политика 1. I 1920, 2; 16. I 1920, 2.

9. Самоуправа 1. I 1920, 2-3.

10. Политика 17. I 1920, 2.

11. Правда (Сарајево) 1. I 1920, уводник.

12. Правда (Београд) 3. I 1920, 2; Б. Хрибак, н. д., 124 ([illegible] М. Хоџића).

13. Правда (Сарајево) 17. I 1920, 1-2.

14. Иста, 20. I 1920, 1-3.

15. Иста, 20. III 1920, 2.

16. Иста, 21. III 1920, 2; 23. III 1920, 1; 30. III 1920, 2.

17. Иста, 27. III 1920, 2.

18. Иста, 13. II 1920, 2-3; 5. II 1920, 1-2.

19. [illegible] 29. I 1920 (преко «Прегледа стране штампе» од 26. II 1920).

20. Правда (Сарајево) 26. IV 1920, 2; 30. III 1920, 2. — У то време санџачки Муслимани [illegible] у Новом Пазару и Сјеници нису одржавали чвршће везе са косовским Албанцима, [illegible] организација «Џемијет» [illegible] Сарајева [illegible] О деловању те организације [illegible] Џемијета у Скопљу (Српска зора, Сарајево, 9. VI 1920, 1; Б. Хрибак, н. д., 127).

21. Правда (Сарајево) 3. VII 1920, 2.

22. Иста, 6. VII 1920, 1; 5. VIII 1920, 1.

23. Иста, 27. VII 1920, уводник.

24. Иста, 3. VII 1920, 2.

25. Иста, 30. VIII 1920, 1-2.

26. [illegible] 20. X 1920, 1; 13. XI 1920, 3 (Тетовке [illegible]).

27. Правда (Сарајево) 7. X 1920, 1–2.
28. Исто, 4. X 1920. — О односима муслимана у Санџаку и Македонији [illegible]: М. Хаџијахић, Од традиције до идентитета, Сарајево 1974, 190–1.
29. Правда (Сарајево) 4. I 1921, 1–2.
30. Исто, 4. I 1921, 2.
31. Стенографске белешке Уставног одбора Уставотворне скупштине, седница 24. II 1921; Б. Глигоријевић, О питању [illegible] у Војводини 1919–1929, Зборник за историју Матице српске, св. 45, Нови Сад 1972, 67.
32. Демократија (Београд) 4. V 1921, 3. — [illegible] «Историја грађанских странака у Југославији», кн. I, Београд 1952, 358.
33. Правда (Сарајево) 15. I 1921, 3.
34. Република (Београд) 25. I 1921, 1; Правда (Сарајево) 25. I 1921, 1.
35. Правда (Сарајево) 29. I 1921, 2.
36. Правда (Сарајево) 4. II 1921, 2; 22. II 1921, уводник.
37. Исто, 8. II 1921, 1 [illegible] «Санџута» [illegible] 28. II 1921, 1–2.
38. Хак (Скопље) 4. II 1921, 1; Правда (Сарајево) 17. II 1921, 1–2.
39. Правда (Сарајево) 24. XI 1921, 3.
40. Исто, 15. II 1921, 2.
41. Хак, 4. III 1921, 3; Правда (Сарајево) 12. III 1921, 2.
42. Правда (Сарајево) 5. III 1921, 3.
43. Исто, 23. IV 1921, 3; 9. IV 1921, 3.
44. Исто, 9. IV 1921, 1–2; 12. IV 1921, 1–2.
45. Исто, 18. V 1921, 3; Б. Храбак, н. д., 178.
46. Правда (Сарајево) 15. IX 1921, 1; Новости (Загреб) 27. VIII 1921, 2; Правда (Београд) 27. VIII 1921, 2.
47. Правда (Сарајево) 26. V 1921, 4; 19. VII 1921, 2.
48. Правда (Сарајево) 26. II 1921, 3; 23. VIII 1921, 1–2; 30. VIII 1921, 2; 6. IX 1921, уводник.
49. Политика 6. VI 1921, 1; 1. и 17. VI 1921, уводници.
50. Правда (Београд) 24. VI 1921, 2 и 26. VI 1921, 1.
51. Правда (Сарајево) 5. VII 1921, 1; А. Пуриватра, н. д., 457.
52. А. Пуриватра, н. д., 583, нап. 79.
53. Стенографске белешке Уставотворне скупштине, кн. II, 27, 38.
54. Б. Глигоријевић, Парламент и политичке странке у Југославији (1919–1929), Београд 1979, 156.
55. А. Пуриватра, н. д., 389–90.
56. С. Бандžовић, [illegible] Санџака, Сарајево 1991, 28; исти, [illegible], Нови Пазар 1993, 63–66.
57. Демократија (Београд) 19. и 20. VII 1921, 1.
58. Политика 12. XI 1921, 5. — [illegible] у Санџаку и Македонији на свом састанку 6. новембра, [illegible] јавне безбедности у тим областима, [illegible] јавне безбедности била је [illegible] 1920. Друга резолуција била је [illegible] аграрне реформе (Демократија 13. XI 1921, уводник).
59. Правда (Београд) 16. XI 1921, 1; 18. XI 1921, 3; Време 18. XII 1921, 1.
60. Правда 20. VIII 1921, 2; 23. VIII 1921, 2; 15. IX 1921, 2–3; 6. IX 1921, 3.
61. Правда (Сарајево) 22. IX 1921, уводник.
62. Исто, 27. VIII 1921, уводник.
63. Исто, 18. XII 1921, 1–2.
64. Исто, 6. IX 1921, 1–2.
65. Исто, 24. XI 1921, уводник; 19. XI 1921, 1; 17. XI 1921, 2–3.
66. Исто, 29. VIII 1921, 1.
67. Демократија, 31. VIII 1921, уводник.
68. Време 4. II 1922, 2.
69. То је изјавио и Словенац, демократа Грегор Жерјав 1. октобра 1921. (Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине, кн. I, 1922, 123.
70. Правда (Београд) 30. IV 1922, 2 и 21. IV 1922, 2.
71. Правда (Сарајево) 5. V 1922, 3.
72. Стенографске белешке Народне скупштине, редовни сазив за 1921–22. годину, кн. IV, 275 и 278.
73. А. Пуриватра, н. д., 487, 491–2.
74. Стенографске белешке Народне скупштине, редовни сазив за 1921–22. годину, кн. IV, 275 и 278; Б. Глигоријевић, Парламент, 156.
75. Време 2. I 1923, 1.
76. Исто, 4. I 1923, 1; 23. I 1923, 3.
77. Хак 28. I 1929; Правда (Сарајево) 17. I 1922, 2–4. — Вид. и Правда 4. I 1922.
78. Правда (Сарајево) 17. I 1922, 2; 4. II 1922, 2–3.
79. Исто, 15. II 1922, 3; 22. I 1922, 4; 23. I 1922, 1; 11. VIII 1922, 3.
80. Исто, 28. XI 1922, уводник; 4. VIII 1922, 2; 3. III 1923, 2.
81. Исто, 6. I 1923, 3; 31. I 1923, 2; 20. I 1923, 1; 18. I 1923, 2; 23. I 1923, 2.
82. Исто, 25. III 1923, 1; 7. II 1923, 2; 10. II 1923, 2.
83. Исто, 23. I 1923, 3; 28. I 1923, 1; 11. II 1923, 1.
84. Стенографске белешке Народне скупштине за 1923, кн. I, 1417.
85. Исто, 11. X 1923; 29. IX 1923, стр. 1469; 29. IX 1923, стр. 1497; 4. VI 1923, стр. 351.
86. Исто, 4. VI 1923, 335–6; 8. VI 1923, 444–45.
87. Правда (Београд) 2. III 1924, 1; 5. III 1924, 1; 6. III 1924, 1.
88. Политика 1. III 1924, 1; 30. III 1924, 4.
89. Стенографске белешке Народне скупштине, редовни сазив за 1923–24. годину, кн. II, 265.
90. Исто, 400–02.
91. Време 14. XII 1924, 3; 1. I 1925, 1.
92. Политика 19. X 1923, уводник.
93. Правда (Сарајево) 15. IV 1923, 2; 12. IV 1923, 2; 5. IV 1923, 1; Трибуна 4. IV 1923, 1.
94. Правда (Сарајево) 6. IV 1923, 2; 22. VI 1923, 1–2.
95. Правда (Сарајево) 4. VII 1923, 1.

96. Исто, 20. VIII 1923, 1; 11. VIII 1923, 2; 13. VIII 1923, 1; 21. VIII 1923, 3; 23. VIII 1923, 2; 26. VIII 1923, 2; 30. VIII 1923, 2; 1. IX 1923, уводник; 3. IX 1923, уводник; Косовски сљасови 5. VIII 1923, 2-3; Хак 1. IX 1923, уводник; 28. VIII 1923, 2; 25. X 1923, 2; 16. XI 1923, уводник; Правда 22. IX 1923, 2; 11. IX 1923, уводник.

97. Правда (Сарајево) 27. IX 1923, 1; 20. IX 1923, 1; 29. IX 1923, 2.

98. Исто, 11. X 1923, 2; 14. X 1923, уводник; 18. X 1923, уводник.

99. Исто, 6. X 1923, уводник; 11. X 1923, 1; 5. X 1923, 1; 23. VIII 1923, 2; 7. XII 1923, 2.

100. Исто, 15. XI 1923, 2; 11. XII 1923, 3; 13. XII 1923, 1; 6. XII 1923, 3; 12. XII 1923, 2; 19. XII 1923, 3; 30. XII 1923, 2.

101. Исто, 19. III 1924, уводник.

102. Исто, 21. II 1924, 1; 12. II 1924, 1; 29. II 1924, 3; 1. II 1924, 1; 16. I 1924, 1; 29. I 1924, 2.

103. Хак, 2. III 1924, 1; Правда (Сарајево) 1. III 1924, 1; 8. III 1924, 2; Правда (Београд) 25. II 1924, 2; 4. III 1924, 1; 25. IV 1924, 1.

104. Српска ријеч 12. I 1924, 4; 15. I 1924, 3; Правда (Сарајево) 30. I 1924, 3.

105. Хак, 6. III 1924, 1; Правда (Сарајево) 11. III 1924, 2.

106. Правда (Сарајево) 23. III 1924, 2; 28. III 1924, 1; 3. IV 1924, 2; 4. IV 1924, 2; 6. IV 1924, 1; 26. IV 1924, 1.

107. Исто, 27. V 1924, 1; 20. V 1924, 1-2; 3. VI 1924, 2.

108. Исто, 18. V 1924, 2; 3. VII 1924, 1; 26. VII 1924, 1; 27. VIII 1924, 2.

109. Демократија 12. XII 1924, 2.

110. Правда (Сарајево) 13. XII 1924, 3; 15. XII 1924, 1; 17. XII 1924, 2; 10. XII 1924, 1; 25. XII 1924, уводник.

111. Исто, 19. XII 1924, 1; 20. XII 1924, 1; 25. XII 1924, 1; 26. XII 1924, 2.

112. Исто, 31. XII 1924, 2; Српска ријеч 1. X 1924, 1.

113. Правда (Сарајево) 12. XI 1924, 2; 13. XII 1924, 2; 18. XII 1924, 2; 24. XI 1924, 2; 6. XII 1924, 2; 7. XII 1924, 2; 23. XII 1924, 2; 31. XII 1924, 2; 13. XII 1924, 2; 17. I 1925, 1.

114. Исто, 16. IV 1924, 3 (Мак 24. IV 1924).

115. Правда (Сарајево) 4. I 1925, 2; 17. I 1925, 2; 1. II 1925, 2; 21. II 1925, уводник.

116. М. Јелић, Набегоше. Политика 25. II 1925, уводник.

117. Правда (Сарајево) 6. I 1925, 2; 11. I 1925, 2.

118. М. Савић, Наша индустрија, занати, трговина и занатлијска, лок VII, Сарајево 1920, 100, 100-8.

119. Стенографске белешке Народне скупштине, ванредни сазив 1923, кн. 1, 138-9.

Dr Bogumil Hrabak

THE YUGOSLAV MUSLIM ORGANISATION (JMO) AND ITS RELATIONS WITH MUSLIMS FROM SANDŽAK, KOSOVO, METOHIJA AND MACEDONIA, 1919–1929

Based on information found in the press published in Belgrade, Sarajevo, Skoplje and Zagreb as well as stenographers' notes from sessions of the National Assembly, the author deals with a question which once represented a dilemma in politics and later on in science, too: the nature of the relations between two Muslim political parties in Yugoslavia — the JMO in Bosnia and Cemiyet in the south of the country. At first the Muslims from Sandžak had no relations with the Albanians from Kosovo (except for those from Novi Pazar and Sjenica) and the Turks from Macedonia. Those relations were first established by renegades (kacak) and imams (1928). The relations between the Cemiyet and the Bosnians were friendly approximately until the end of 1921, and even then they were never really cordial. From 1922 until March 1923 they were reserved. Their relations worsened from the time of the elections held on March 18th, 1923, when Ferhad Draga with his Albanians stood at the head of the Cemiyet and forged ties with S. Radić. Nevertheless, they could still have been considered friendly because, due to the fact that the southerners had language problems and no experience in European culture, the problems of the Muslims from the southern parts of the country were still presented in the National Assembly by members of the JMO. Until 1923 this party was headed by Turks from Macedonia (K. Zlyn) who had strong ties with N. Pašić and members of the Radical Party, opposite to the interest of the Bosnians. Members of the Cemiyet Party considered the Bosnians ethnically identical with the Serbs and thus a part of the basic ethnic element of the state against which they fought. They also thought that the Bosnians were too European compared to the traditional Orientals they considered themselves to be and that they were too underling as opposed to the typical opportunists of the Cemiyet. They also resented the Bosnians' attempts to unite them under the wing of the JMO and to impose their primacy through the qadis, the doctors and other intellectuals; their demands for centralization (a religious center in Sarajevo, a bank with its central branch in Sarajevo, a vakuf organization with its seat in Sarajevo). The JMO considered encompassing Kosovo, Sandžak and Macedonia, too, and oranized public propaganda in that respect. The main points of their propaganda were based on the following: a) fight against regime repression in agrarian matters b) agrarian aid. Through its opportunistic policy the Cemiyet profited more in agrarian matters than the Bosnians. The pro Serbian JMO leader Sakib Korkut visited Skoplje very often. Influenced by Šuperkabić, the pro Radical mufti from Pljevlja, the Muslims from Sandžak were very much opposed to M. Spaho's ballot at the last elections (February 8th, 1925) so that the majority voted Radical. It is only after 1925 that the Muslims from Sandžak forged strong ties with Sarajevo, caring little about Skoplje from then on.

Мр Сафет Бандовић
Институт за проучавање националних односа
Сарајево

УДК 316.323
15. септембар 1995.

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА ОБИЉЕЖЈА САНЏАКА У МЕЂУРАТНОМ ВРЕМЕНУ (1918–1941)

Општа негативна друштвено-економска кретања која су захватила Санџак крајем XIX вијека била су након Првог свјетског рата још израженија и у појединим равнима још поразнија у поређењу са развијеним крајевима земље. Дубоки трагови које је у свим равнима оставила османско-турска управа, у друштвеним односима, животним и радним навикама и привредном животу нису нестајали већ су, напротив, у условима слабог продора капитализма, неријешених феудалних односа и даље имали готово одлучујући примат. У Санџаку се и даље силом прилика одржавала архаична, примитивна земљорадња као и оруђа за рад чији се облици стотинама година нису мијењали. Незаинтересованост државе да покуша са привредним улагањем скоро је конзервирала затечене односе и радну културу. Држава није показивала значајнији интерес да својим инвестиционим капиталом дјелотворније дјелује и извуче овај регион из грча провинцијске монотоности и аутархије. У ове крајеве су, као по правилу, долазили њени најгори службеници и компромитовани чиновници који су жељели да што прије оду, па су показивали мало интереса и воље да помогну у његовом преображају задовољавајући се неријетко пуким изливима надменог понашања и елитизма у овој балканској забити и «згури вијекова». Готово сви дијелови овог региона остали су на маргини интензивнијих друштвено-економских кретања. Санџак је просто грцао у друштвено-економској заосталости. По писању Мирка Ћуковића, Санџак је био планиран, као идеално мјесто, за неку врсту логора за интернирање политичких противника и деградираних државних чиновника. Сама помисао и помињање имена Санџак изазивало је страх код оних који су по казни требали доћи у те крајеве. Рамиз Црнишанин је наводио да је у њему било више жандармеријских станица него школа. Санџак су у међуратном периоду заобишла сва крупнија улагања, а становништво није било у могућности да само утиче на преображај. Остало је много оног што је подсјећало на ранија времена.[1]

Након Првог свјетског рата у Санџаку није било ниједног колског пута, жељезнице, новчаних завода, штедионица, банке, стручних школа, болница, електричне централе, рудокопа, стругаре, «просто ничег савременог».[2] Он је административно био подијељен на осам срезова: бјелопољски, дежевски, милешевски, нововарошки, пљеваљски, прибојски, сјенички и штавички. Границе свих срезова су биле исте као и последњих година османско-турске управе. Укупна површина Санџака била је 7.096 квадратних километара. Од овог је било обрадиве земље (њиве и ливаде) 130.799,90 ха, а остало је земљиште било под шумом, пашњацима, утрином, или је било неплодно.[3] У овом региону живјело је према попису из 1921. године 167.632 становника. Постојале су широм Санџака цијеле области гдје су само мушкарци привређивали па и тамо гдје је било 10–15 лица у кући, док је женски дио радне снаге био првенствено везан за кућу у домаћу радиност.[4] Прва

дрвена кола у Хисарџику, селу у пријепољском крају, направљена су 1936. године, када је један мјештанин добио у »мираз« њиве и ливаде у селу Каћеву. Све до тада у овом крају у употреби су биле саонице, док се само транспортовање обављало преко људских леђа. Неки Шабан Мутабџија на леђима је преносио по сто килограма соли из Сјенице у Пријепоље, а Билал Ивазетовић је из Праовшеве доносио бремена сијена и из кањона лучеве трупце тешке преко 100 килограма.[5] Живјећи под психозом страха и у условима опште несигурности и немаштине већина муслиманског народа није имала неку јаснију перспективу. Стари санџачки градови лагано су замирали, притиснути депопулацијом, економском биједом, статичношћу и монотонијом. Готово сва већа мјеста у Санџаку задржала су изглед балканског типа варошке гомиле јако збијених дућана од дрвене грађе и куће дуж кратких, вијугавих и малих улица.[6] Без индустрије, са својим баштама и воћњацима она су се приближавала моделу тзв. вртних градова (Gartenstadte) који су задржавали неке сличности са селом.[7] Један савременик је овако видио Нови Пазар 1936. године: »Град као да је саздан од све самих стратешких позиција. Околина пуна раскоши и миline коју даје бујна вегетација. Живот у граду кипи од оријентализма. Сваки је у малом задовољан. Сиротиње је и превише али није насртљива као у великим градовима, где на сваку петорицу четворица спадају у варалице«. О неким детаљима из живота људи у њему такођер је остала записана интересантна цртица: »Пред вече поседају испред дућанских врата. Равнка доведена из корита у уличне канале шумори и расхлађује. Шесторица поседала на дашчаном мостићу и пију кахву. Један ставио ноге у воду и сербес се расхлађује. Пушећи и у пуном севдаху погледа пролазнике као да измамљује у њих поздрав »аферим«.[8]

На подручју Санџака четрдесетих година XIX вијека живјело је око 90.000 становника. Од тога су Муслимани, по неким подацима бројали 50.000. По А. Н. Кудрејавцеву, муслиманско становништво у Санџаку је 1871. чинило 51,5 одсто становништва. Након окупације Босне 1878. Санџак је бројао преко 160.000 становника због великог прилива мухаџира из Босне, тако да су Муслимани били у већини.[9] По званичној турској статистици из 1911. Муслимани су чинили преко 60 одсто становништва. Године 1921. у Новом Пазару је било 11.185 становника, 1927. године 10.682, а по попису 1931. овај град је имао 10.361 житеља. Проценат муслиманског становништва смањивао се и у Пријепољу и Пљевљима у којем је 1921. било 6.360 а десет година касније свега 5.191 становник. Сјеница је 1912. имала 4.539 а 1928. године имала је 3.498 становника.[10] Према попису из 1921. на подручју бјелопољског округа, који је обухватао Бјелопољски и Лозански срез, било је 26.165 становника од чега 13.919 Муслимана и 12.228 Црногораца и Срба. Муслимани су тада чинили 53 одсто становништва. Десет година касније, по попису из 1931. године у Бјелопољском срезу је било укупно 32.907 становника, од којих је Црногораца и Срба било 20.102 а Муслимана 12.765, односно 38,9 одсто укупног становништва. Тај пад је био посљедица масовног исељавања.[11] Од 126.968 Муслимана колико их је било 1911. године, касније их је било по »Гајретовој« статистици 99.208. Православаца је 1911. године било 90.461, а 1931. године 124.938.[12]

Према степену запослених у индустрији и занатству, у Санџаку, који је и даље дијелио судбину најзаосталијих дијелова земље, тим пословима се, по попису из 1931. године, бавило свега 3,39 одсто становништва. Пољопривредом, шумарством и риболовом се бавило 89,3 одсто, а трговином и кредитним прометом само један одсто становништва. Лист »Санџак« 1933. истиче да нема путева, жељезнице (ако се не рачуна пет километара пруге од Увца до Прибоја), да су писменост и просвијећеност народа врло слаби.[14] Изградњом колског пута Пријепоље – Бијело Поље – Мојковац – Колашин, Прибој је постао значајније прометно мјесто јер се повезао са варошима из западног дијела Санџака, као и са Сјеницом преко које је

успостављена веза са источним дијеловима области. У Прибоју је постојало неколико транспортних предузетника са колским запрегама и неколико камиона.[23] У цијелој Зетској бановини, којој је новом територијално-управном реорганизацијом припао Санџак, 1933. било је регистрованих 450 путничких аутомобила, 146 теренских, 62 аутобуса и 60 мотоцикала.[24]

Посебан проблем Санџака био је недостатак путева. Стари путеви из времена отоманско-турске управе одавно су били преживјели своју функцију, а нови нису прављени. Тек након 1933. године почиње градња нешто модернијих путева, али су цијели крајеви и даље остали у забити. Двадесетих година изграђен је макадамски пут од Рашке до Косовске Митровице, док је пут од Рашке до Новог Пазара тек повремено поправљан. Путеви лошег квалитета постојали су и према Сјеници и Пријепољу, затим и преко Рогозне за Косовску Митровицу. Године 1934. радило се на изградњи пута Нови Пазар – Рогозна – Косовска Митровица, Нови Пазар – Тутин – Рожаје, Нови Пазар – Лепосавиће, Нови Пазар – Дежева. Изграђено је новог пута око 400 метара, довег строна око 10 км, са каменом подлогом око 30 квадратних метара, проширено је око 160 метара старих путева. Годину дана касније изграђен је макадамски пут од Новог Пазара према Црној Гори. Овај пут је водио преко Црквина, Тутина, Вуче и Бишева до Рожаја и даље према Берану.[25] Како су истицали хроничари, најважније питање Санџака била је долина ријеке Лим. Лим је за Санџак био што и Морава за Србију, па је процјењивано да би изградња саобраћајница тим правцем значило извлачење Санџака из учмалости.[26] Суморно стање у Санџаку очитовано је и у проглесу Удружења студената Санџака пред изборе 1938. године: »Ређали су се режими, мијењале владе а наш Санџак није ништа добио. На сва уста су представници неиародних влада говорили о природним богатствима и љепотама Санџака али му ништа не дадоше а све му узеше. Ми знамо шта све наш Санџак још има, још боље знамо шта нема и шта би му требало. У Санџаку поред свих обећања није направљен ниједан метар жељезничке пруге. Па не само то него помоћу полиције ћерају наш народ, често када обавља најважније радове, да кулуком прави путеве започете прије 20 година, па се послије полицијски посланици хвале како су народ усрећили добрим путевима. Тако је наш Санџак без икаквих саобраћајних веза па зато све што продајемо дајемо скоро џабе и за другога радимо.«

Недостатак инвестиционог капитала и незаинтересираност државе да помогне значио је конзервирање постојећих услова привређивања и живљења за највећи дио становништва.[27] Скоро нико у Санџаку није се бавио савременијим начином производње крмног биља. Сличан је однос био и према другим пољопривредним културама. Ситни сељачки посјед створен аграрном реформом, новим диобама унутар породице или се још више уситњавао или више није могао исхранити многобројне чланове породице. Ликвидација феудалних друштвено-економских односа у Санџаку била је започета након балканских ратова и настављена је послије Првог свјетског рата провођењем аграрне реформе на бази »Претходних одредби« и уредби које су доношене све до 1931. када је објављен Закон о уређењу аграрних односа на подручју јужне Србије и Црне Горе. Земљиште је дијељено сељацима по посједу од 2–15 хектара. Аграрни интересенти су могли откупити непосредно од државе.[28] Аге и бегови који су живјели од своје земље, као и ситнији земљопосједници, аграрном реформом остали су без сигурне егзистенције (»заната јок, службе јок, земље јок, те ништа сем руке низа се« — како се тада често говорило). Милован Ђилас описао је такво стање у Бијелом Пољу: »И ја сам као младић у Бијелом Пољу упознао такве трагичне судбине бивших бегова и ага: венули су и дотрајавали у крајњој оскудици, неснalажљиви и неприхваћени у новом времену и туђим односима. Мучно је, непојмљиво је тако сачувати понос у

глади и беснађу. Често су их с покечем помагали њихови бивши кметови, примали су помоћ са стидом, као милостињу. Деца су се како-тако сналазила, школовањем, трговином, али како су тек ту срамотну оскудицу доживљавале жене и девојке, скривене у авлијама иза мушебака – оне нису ни довољно спознале збивања, а пале су се преко ноћи у безизлазном понору јада и несреће».[21] У новим условима снашло се само мали дио ага и бегова окренувши се трговини и занатству или обради преостале земље. Нарочито су се обогатили лихвари и зеленаши. У Новом Пазару се у тим пословима нарочито истакао трговац Самуел Конфорти Сумбулико код кога су аге и бегови доносили злато и други накит својих жена и остављали тобоже на аманет са извјесним роком, а од њега добијали новац. Када би рок брзо истекао, губили су право на повратак злата које је остајало у Сумбуликовим рукама.[22] Осиромашене земљопоседнике је користио и режим у својим политичко-пропагандним и изборним акцијама, због њиховог некадашњег положаја и утицаја међу обичним муслиманским народом, мамећи их разним обећањима и ситним уступцима. Стална лицитирања са исељавањем у Турску, како наводи Р. Црнишанин, још више су осиромашила велики дио муслиманског народа. Људи су, спремајући се за одлазак у Турску, масовно продавали земљу и друге непокретности, често у бесцење, да би се потом пред изборе изненада «затворила граница», и тиме заправо онемогућило исељавање, односно престало би се са давањем отпуста из држављанства. Тада би се такви људи нашли у очајној ситуацији јер су већ продали земљу и другу непокретну имовину и налазећи се буквално на улици,[23] трошили преостале паре.

Стање је било посебно тешко у Штавичком срезу, названом, не без разлога, «Сандаком у Санџаку», гдје су оскудна пољопривреда, екстензивно сточарство и експлоатација шума били за сиромашно становништво једини извор егзистенције. Становништво се морало задовољавати обезбјеђивањем најоснонвнијих средстава за пуко преживљавање, живећи начином живота који се није мијењао стољећима. Претежно је гајило јечам и овас док је пшенични хљеб скоро све вријеме између два рата био скоро непознат.[24] Обрада земље је вршена дрвеном ралицом и примитивном дрљачом са сточном запрегом. Гвоздени плуг је био раритет. Гајене су овце па је осим сточарства део прихода обезбјеђивала и вријеђана женска радна снага. Мушкарци су, у условима када се до ексера тешко долазило, дрвена кола правили без иједног ексера. Занатство је било на најнижем нивоу.[25] Највише средстава у Тутину је било уложено у изградњу зграда жандармеријске станице у времену када су жандарми гонили одметнике. Тешке економске прилике утицале су да се, поред Муслимана који су се селили у Турску, исељавају и Срби из овог среза у развијеније дијелове државе. У Штавичком срезу је 1929. било 12.874 становника од којих 11.307 муслимана и 1.556 православних. Какво је стање било у овом крају свједочи и опис економских прилика из »**Работничког југа**« 1937. године: «Довољно ће бити ако напоменемо да има сеоских кућа које још нису набавиле кутију палидрвана, нити чашу, нити имају и најпримитивнији кревет у кући, чак ни гасне лампе и сапун, а камоли да знају да постоји четкица и калодонт за зубе, као што у Санџаку има сеоских кућа чији житељи још нису појели ни зрно грожђа, или кајсију, или смокву и којима је црни лук ретка и драгоцена посластица... Код добрег дела муслиманског живља, као и једног дела хришћанског, обедује се на патосу, за софром, скрштених ногу. Столова и столица ретко ко има по овим кућама. Кашике и виљушке ретко су у употреби. Једе се већином из заједничке чиније, умакањем хлеба у смок». Сељаци који су на новопазарској пијаци продавали своје производе, враћајући се кућама куповали су »чаршијски хљеб« и носили својој дјеци као посластицу. Чак су га користили као смок једући га заједно са оним хљебом који су доносили у својим торбама са села. У Новом Пазару се сматрало великим

гријесом ношење «влашких капа»: шешира, беретки, шубара и неговање «ћубе» (фризуре). Заговарало се бријање главе и ношење перчина. Тешко је прихватано «модерније облачење».[26] Зећир Мусић, један од ријетких санџачких муслиманских интелектуалаца, писао је да санџачки бегови жале за прошлошћу, а санџачка муслиманска сиротиња за будућношћу. «Санџачки муслимани како они са села, тако и они из вароши деле се на две групе: класу феудалних остатака и класу вечитих путника, чији је социјални положај у статичном стању према промени историјских епоха».[27]

Веома су биле лоше и здравствене прилике. Након Октобарске револуције у Русији у Нови Пазар је пристигло неколико руских љекара-емиграната који су се овдје настанили. Њима су се потом придружили и нови припадници из прве генерације ратника-ђака који су завршили студије медицине у Француској. Бактериолошка станица је отворена 1922. године, а амбуланта за кожно-венеричне болести 1924. године. Прва апотека у Новом Пазару формирана је 1926. године. У октобру мјесецу 1927. изграђене су три монтажне бараке за потребе здравствене службе. У тим баракама је исте године формиран Дом здравља. Прве амбуланте на сеоском подручју формиране су у Врановини и Никољачи 1928. године. Исте године отворене су амбуланте у Сјеници и Тутину, гдје је, по потреби, ординирао љекар из новопазарског Дома здравља.[28] У свим срезовима у Санџаку постојало је тридесетих година само пет болница са 170 кревета. У овим болницама радио је по један љекар, док су само у Новом Пазару и Пљевљима радила по два љекара. Хигијенски завод са Цетиња имао је домове народног здравља у Новом Пазару и Пљевљима и станице за превентивну здравствену заштиту у Сјеници и Тутину у којима су повремено боравили и хонорарно ординирали љекари који су долазили са стране. У Новом Пазару су се фризери бавили и вађењем зуба, операцијама брува и гушавости, те справљањем лијекова. Тим послом су се бавила и нека браћа Усталићи. Један од њих, Бећир, прије почетка операције попио би пола литра ракије, па би тек онда приступио операцији, «јер је био јаки алкохоличар, а операције су му успевале».[29] Новопазарски «врачеви» су за лијечење ујела против бјеснила хватали мухе на Видовдан, које су потом коришћене као таблете. У Пљевљима и околини је током септембра мјесеца 1929. десет дана боравила четрдесеточлана екипа београдских љекара. Прегледали су преко три хиљаде болесника. Утврдили су разноврсна обољења и код православног и код муслиманског становништва, «каква се ретко у тако великом броју могу видети». Људи су се најчешће љекарима жалили на болести стомака због нехигијенског начина исхране, туберкулозу плућа, наследни сифилис, ушна обољења, гушавост и обољења костију. Посебно је био незаштићен женски дио популације: «Код жена има много последица нехигијенског порођаја: жена се порађа где било, устаје одмах после порођаја, сама пере себе и дете, често одмах продужује да кува ручак». Нарочито су примјетили велики број дјеце, анемичних, бијелих као креч. Дјеца су боловала од рахитиса због лоше исхране. Љекари су примјетили неке болести и чудне обичаје код муслиманског становништва. Тако су записали да при порођају, када болови престану, муслиманска жена, да би се брже породила, сипа воде у мужевљеву ципелу, па ту воду испије. Или објеси мужевљеве гаће, с ногавицама доље, сузи ногавице, па гаће напуни водом и гута воду која кроз сужене ногавице протиче.[30] Ова екипа љекара боравила је и у Бијелом Пољу, гдје је констатовала сличне појаве. Евидентирали су велику раширеност сифилиса по бјелопољским селима. Нашли су и на два случаја лепре, као и на велики број људи оболелих од гушавости «са неизмерним димензијама као што се ретко виде у коме другом крају наше државе».[31] Приликом боравка ове љекарске екипе у Пријепољу у овај град су долазили на преглед људи из свих околних села, из Прибоја, Сјенице и Нове Вароши и још из удаљенијих мјеста. У

Новом Пазару је било доста гушавих људи, нарочито оних који су се доселили из села у долини ријеке Људске, а нарочито из Бијелих вода. Притјешњено всакидним социјалним приликама и оскудном здравственом заштитом коју су дјеломично надокнађивали сеоски надрилекари својим столетним «лекаријама» и народним «рецептима», најсиромашнији дио народа у Санџаку, погођену сељачког, борио се високом стопом рађања противно свјетској деструкцији: морталитета, епидемија и свјетских болести. Први писани подаци о порођају уз стручну помоћ бабице у Новом Пазару датирају из 1920. године. Дуже бабице су се тада бавиле приватном праксом, порођајући жене по кућама јер у болници тада још нису постојали порођаји. У државну службу је тек 1932. при болници примљена једна бабица која је са двије постојеће обављала порођаје по граду.[32] У периоду 1934–1937. године у Дежевском срезу рођено је 3.951 мушко и 3.672 женске дјеце, укупно 7.623. Од њих је умрло 567 мушких и 403 женских, укупно 1.000. Смртност је износила чак 142,99 одсто на 1.000 рођених што је овај срез сврставало међу прве по стопи смртности новорођенчади у земљи. Проценат умрлих од туберкулозе био је такође веома висок. Године 1934. у Дежевском срезу умрло је 951 лице од чега од туберкулозе 129 лица а 1938. године 163. Од 1934. до 1936. године у овом срезу умрло је од туберкулозе 603 лица или 16,63 одсто од укупног броја умрлих.[33]

Према попису из 1931. године у Санџаку је било неписмено 40.238 мушких и 61.685 женских лица, старијих од 10 година. Укупно је било неписмених 101.923 или 76,4 одсто лица старијих од десет година. Нововарошки срез је имао 63 одсто а Штавички 89,2 одсто неписмених.[34] Према овом попису у цијелом Санџаку је било 127 четворогодишњих школа, односно једна школа на 55 квадратних километара, на преко 10.500 становника. Велики број људи због оскудице и није био у стању да школује дјецу, док су они имућнији одбијали то својечним «Имам од чега живјети, па ми школоване не треба». Муслиманске културне, просвјетне и политичке организације биле су нарочито свјесне ове хроничне болке код муслиманског народа у Босни, Херцеговини и Санџаку. Пред почетак сваке школске године оне су упозоравале Муслимане да без оклијевања уписују своју дјецу у основне и средње школе.[35] Успјеха у овим акцијама било је мало, а ни власти нису превише инсистирале на обавези похађања школа. Понегдје, као на Пештеру, послије 1935. године, утицајни људи су молили свог скупштинског посланика да у њиховом крају не отвара школу.[36] Према извјештају Станимира Станимировића, школског надзорника у Новом Пазару задуженог за дјевојачки и сјеничко-школски срез, школске 1930/31. оба среза су имала 31 основну школу са 77 одјељења и три гимназијске дворане. Са 4.154 ученика у школама је радило 82 учитеља. Број неписмених је био виши него поражавајући. Проценат неписмених се у Бијелопољском срезу кретао чак до 90 одсто.[37] Стање се није битније мијењало ни наредних година. За школску 1939/40. годину у Бијелопољском срезу од 773 дјеце било је дорасло 304, при чему је од 359 дорасле дјевојчице уписано свега 98. У Пријеполју и Новој Варошки од 1.366 било је уписано 1.012. Према извјештају «Гајрета» повјереника, исте школске године у Бијелопољском срезу било је уписано укупно 1.143 муслиманске и 1.258 дјеце православне вјере, Дежевском (Нови Пазар) 1.839 муслиманских ученика и 1.824 других, Пријеполју и Новој Варошки 826 муслиманских и 1.157 других, Сјеници 1.653 муслиманских и 607 ученика православаца, Плевљима 907 муслимана и 1.394 ученика друге вјере. Укупно је тада у Санџаку било уписано 7.999 муслиманских ученика и 6.837 друге вјероисповијести. Од укупног броја уписане муслиманске дјеце мушкарци су чинили 65 одсто а дјевојчице 35 одсто. Међутим, ово су само подаци о уписаној дјеци, док је број оних који су стварно похађали школе био знатно мањи. Узимајући у обзир број муслиманских становника као и законске прописе о отварању школа у кругу од четири километра гдје има 30 дјеце који су напрнили за

седам година, крајем 1939. године недостале су на подручју Беранског среза три школе, Новопазарског 15 школа за око 550 дјеце, Пљеваљског пет за 170 дјеце, Прибојског осам, Пријепољског осам и Сјеничког среза 17 школа за 950. дјеце.[38]

Стање није било боље ни у средњим и стручним школама и образовању. Постојале су свега двије осморазредне гимназије у Пљевљима и у Берану, као и четвороразредне у Бијелом Пољу, Пријепољу, Новој Вароши и Новом Пазару у којем је једно вријеме гимназија била и осморазредна. Међутим, и оне су биле често укидане. Сретен Вукосављевић се због тога бунио 1932. године: «Зашто су од девет укинутих гимназија четири из самог Санџака? У Санџаку их је иначе било мало, мање него што треба, мање него просечно. Санџак је мање него икоја покрајина дао школованих људи. Ово је учињено само зато што је Санџак један крај, који никада не обраћа пажњу државе са компликованим ситуацијама. Зато је и остао увек запостављен».[39] Пошто је више било осталих занатско-трговачких, женских занатских и ћилимарских школа. Било је доста ученика који су завршили основне школе са врло добрим оцјенама а да нису знали сва слова, нити су знали написати једну ријеч на школској табли. Многи након завршетка основних школа, као у сјеничком крају, нису знали да пишу и читају латиницу, нити су знали основне математичке операције.[40] У свим средњим и у стручним школама, у којима се осјећао хроничан недостатак школованог наставног кадра, на подручју Санџака школске 1939/40. на подручју Беранског среза у пет школа било је 34 муслиманска и 866 ученика друге вјероисповијести, бјелопољском у три школе 55 муслиманских и 288 ученика друге вјероисповијести, новопазарском 86 муслиманских и 364 других, у Пљевљима у три школе 130 муслиманских и 518 других, Пријепољу и Новој Вароши у двије школе 53 муслиманска ученика и 77 ученика друге вјероисповијести. Укупно је у 18 средњих школа било 378 муслиманских ученика и 2.366 ученика друге вјероисповијести. Само је 14 одсто Муслимана од укупног броја ученика. Од овако малог броја – муслиманска женска омладина чинила је свега 2,85 одсто мада је сразмјерно њеном дијелу у становништву требало бити најмање 25 одсто. Муслиманка-гимназијалка била је права ријеткост. Пријепољску четворогодишњу гимназију између два рата завршила је само једна муслиманска ученица.[41] «Гајрет» је писао да су се Муслимани, поготово сељани, најжучније борили против школовања женске дјеце, «а и мушку дјецу дају само ако је не могу избавити којим било начином».[42] У новопазарском крају сељаци су радије плаћали казну или ишли на кулук него да женску дјецу шаљу у школу. Због великог сиромаштва родитељи су дјецу давали у најам по цијело љето, да чувају стоку и врше друге радове на селу или у граду за минималну зараду којом би обезбједили куповину жита за породице. Муслиманско хуманитарно друштво «Мерхамет» у Новом Пазару, чији је предсједник био Шемси-бег Чавић, омогућавао је својим стипендијама бољим а сиромашним ученицима да се школују у новопазарској Гимназији.[43]

Школе су биле веома лоше опремљене. Често само са основним школским инвентаром. Мале плате су још више дестимулисале наставнике, па су они једва чекали да оду. Кроз новопазарску Гимназију за десет година прошло је 30 наставника који су у њој радили само по неколико мјесеци хитро напуштајући ове «тамновилајетске» просторе који нису нудили никакве благодети већ само дубоку провинцијску монотонију, неповјерење домаћег становништва и суочавање са приликама о којима су читали само у књигама.[44] Сваки покушај дјеловања међу затвореним муслиманским живљем наилазио је скоро увијек на одбојност, пасивност и игнорисање.

Културних установа у Санџаку није било много. У Пријепољу је постојала Грађанска читаоница око које се окупљао већи број просвјетних и културних радника. Ту су одржавани аналфабетски течајеви, књижевне вечери и друге кул-

турске приредбе. Пријепољска читаоница посједовала је за тадашње прилике веома богату библиотеку. У Новом Пазару је такође постојала нешто скромнија читаоница. У Новој Вароши је постојала литерарна дружина «Јастреб» која је радила само преко љета, када су ту рођаци студенти и средњошколска омладина налазили на распусту. У Прибоју је постојала књижница при правној општини под покровитељством протосинђелија.[82]

Одређени утицај на муслиманско становништво у Санџаку покушавало је да успостави Муслиманско културно-просвјетно друштво «Гајрет» из Сарајева које је окупљало знатан дио муслиманске интелигенције. Владајући кругови су жељели да преко «Гајрета», као муслиманског друштва национално и политички дјелују осим на муслиманско, и на албанско, турско и македонско становништво исламске вјере. У том смислу то је било једино муслиманско друштво које је уживајући пуну подршку режима имало дозволу за рад у овим крајевима. Први одбори и пододбори у Санџаку основани су 1921/22. године. Главну подршку је налазио у босанскохерцеговачким досељеницима и вјерским службеницима као и чиновницима из државног апарата. Дјеловању «Гајрета» посебно се супротстављао «Џемијет» који је представљао «Гајрет» као «раширено друштво босанских Муслимана преко кога српски владајући кругови настоје одрчати свој политички утицај у Санџаку и Македонији».[83] Сви покушаји сарадње «Гајрета» са «Џемијетом» на економском и културно-просвјетном плану доживјели су неуспјех. «Џемијет» је имао јак утицај и у основним «Гајретовим» пододборима, па је једно вријеме и «Гајретова» биљежарска школа у Новом Пазару била потпуно под контролом «Џемијета». Све акције «Гајрета» на ширење своје мреже наилазе су на одбојност. То стање је донекле измијењено тек послије 1925. године када је «Џемијет» услед енергичне акције радикала престао да постоји.[84] Но, иако је имао могућности за рад, «Гајрет» је стекао упориште у једном малом броју људи. Велики дио људи у пододборима чинили су Срби, углавном државни службеници.[85] У почетку «Гајретовог» дјеловања на културно-просвјетном пољу у Санџаку, значајно мјесто је требало имати отварање интернат-конвикта, најприје у Новом Пазару а затим у Плевљима. Његовим отварањем пружена је могућност једном дијелу муслиманске дјеце да се у свом крају школују. Иницијатива за отварање «Гајретовог» конвикта покренута је на његовој Годишњој скупштини, али како није било позитивног одјека у санџачким општинама та је иницијатива за ту годину остала без резултата. Она је опет актуелизирана на идућој Годишњој скупштини за 1922/23. годину. Тада је Главни одбор предложио да се по свако пијену отвори један конвикт за 30 ученика у једном од санџачких мјеста. Без консултација са мјесним одбором, Главни одбор отвара конвикт у Новом Пазару. За управника конвикта именован је учитељ Мустафа Кресо. Међутим, и поред његовог ангажовања, наишао је на велики отпор «Џемијета», па је свега пет питомаца ступило у конвикт да би их на крају године остало свега двоје. Због малог броја питомаца конвикт је затворен, те је наставу тога требало бити премјештен у Пријепоље. Како се и тамо јавило свега пет кандидата није ни ту могао бити отворен. Тако је овај једини санџачки конвикт након једне године рада затворен. Почетком школске 1928/29. године у Санџаку је поново отворен конвикт, али овај пут у Плевљима. Захваљујући агилности плеваљског Одбора «Гајрета» добијене су просторије бивше вакуфске медресе. У конвикт су ступила 23 питомца иако је било мјеста за 32. Од тада је конвикт непрестано радио и примао годишње око 30 питомаца од којих је велики број био из крајева ван Санџака. У школској 1939/40. у њему је било 25 питомаца.[86] У појединим санџачким мјестима ово друштво покушавало је да отвори читаонице. Тако је 1925. основана читаоница у Плевљима, 1929. године у Пријепољу и Новој Варошки као нешто касније и у Сјеници, гдје су на његовом иницијативу радили Рамо Хоџић и Шемо Гарговић.[87]

«Гајрет» се залагао и за одржавање аналфабетских течајева, па су у његовој организацији била одржана по два течаја као и више популарних предавања у Пријепољу, Бродареву и Новом Пазару. Поред рада на културно-просвјетном уздизању муслиманског народа, «Гајрет» је радио и на његовом привредном подизању и просвјећивању. Тако је дошло и до отварања ћилимарске школе у Новом Пазару. Ова школа је основана на приједлог Главног одбора и почела је са радом 10. фебруара 1923. године. Носила је назив «Гајретова ћилимарска школа». Први управник био је Љуба Дурковић. Школа је у првој години рада имала само осам сиромашних муслиманских ученица. Циљ школе био је да оспособи Муслиманке у ткању ћилима и да шири имовинско стање. До школске 1938/39. ову школу завршило је 58, а у току те школске године похађало је још 47 ученица. Године 1940. школа је имала 36 ученица. Већина их је била из Новог Пазара и околине. Постојале су наде да се и једном броју ученица из Босне и Херцеговине омогући школовање у њој. Жеља за отварањем ћилимарских школа постојала је и по другим мјестима, као што је било захтјева из Нове Вароши и Сјенице. Школа је за најмањи дио полазница била највиши степен образовања који се могао достићи у овој средини.[51] «Гајрет» је омогућавао и једном броју муслиманских ученика да се школују и станују ван Санџака, широм Босне и Херцеговине. За двадесет година преко «Гајретове конвикте» у БиХ и Шумадији прошло је 141 ученик из Санџака. Од тога је 26 било шегрта на разним занатима. Овом горњем броју треба додати још 25 ученика који су се 1940. налазили по «Гајретовим конвиктима» од којих је 11 почело школовање 1939/40. па је тако укупно било 166 његових питомаца. Добар дио њих није цијело вријеме школовања био на трошку «Гајрета». Неки су се у конвиктима задржавали по годину или двије, па је на тај начин био врло мали број оних који су се школовали искључиво на рачун «Гајрета». Санџачки студенти су, заједно са босанскохерцеговачким, становали у «Гајретовом» студентском дому у Београду «Осман Бакић», али су и они плаћали пуни износ за свој боравак.

Значајно мјесто у школовању једног дијела Муслимана представљала је и Велика медреса у Скопљу која је 1925. отворена као пуна средња школа — реалне гимназије са свим потребним вјерским исламским научним дисциплинама. Школа је имала интернат, а ђаци су били државни питомци, уз одређен број ученика који се према својим материјалним приликама школовао о властитом трошку. Апсолвената Санџаклија од школске 1932/33. до 1938/39. било је 62. Ако се томе дода и 20 гимназијалаца, било их је свега 82 који су наставили студије на факултетима. Тако је један факултетлија долазио на 1.500 становника Муслимана. У Медреси се иако је била усмјерена за школовање санџачке муслиманске омладине никад процентуално налазио мало број Муслимана из ових крајева. Школске 1938/39. године од око 200 ученика било их је 38, иако је раније било случајева да су чинили и половину од укупног броја ученика. Поред Велике медресе, Муслимани су се школовали и у Исабеговој медреси у Скопљу чији су ученици могли продужити школовање на Вишој исламској шеријатској теолошкој школи у Сарајеву и другим теолошким факултетима у иностранству. Школа је 1938/39. имала свега четири разреда са 25 ученика из Санџака. Медреса у Пријепољу имала је 28 ученика у школској 1939/40. години. Новопазарска медреса која је 1934. године реформисана и добила назив «Гази Исабегова» имала је ранг ниже — четвороразредне медресе са могућношћу наставка школовања у скопској Исабеговој медресе. Имала је 1939/40. године 64 ученика.[52]

Индустријализација Санџака се свела тек на изградњу неколико малих централа и пилана. У пљеваљском крају прва парна пилана подигнута је 1927. на локалитету поред кова рудника угља, чији је власник била породица Јовановић. У пилани су радила четири радника која су остваривала дневни учинак од 20

кубних метара трупаца.[29] У Сјеници су постојала 1930. само два мала вагона за производњу електричне енергије. Један у Новом Пазару за осветљавање хотела и други у Пљевљима који је служио за осветљавање градске болнице. Када је 1931. у Новом Пазару приватним капиталом подигнута мала хидроцентрала, инвеститори су рачунали да ће бити укључено 1.000 сијалица у градска домаћинства. Међутим, укључено је свега 300, јер многи нису имали новца за увођење, док су други још увијек зазирали од те «новине». Неки Бошо Мальевић, чији су синови хтјели увести струју, дуго се опирао да се у његову собу уводи «шејтан ламба». На крају је ипак пристао рекавши: «Не могу да мучим синове да сваки дан тражу лампу, него турите тог белаја у моју собу».[30] Мала је значила прогрес, електрична енергија је била веома скупа. Увођење инсталације коштало је 1.500 до 3.000 динара, а један kwh коштао је девет динара. Зато је убрзо у граду изграђен електрични млин који је користио вишак енергије градске централе. Касније је изграђена и једна мала централа у Бистрици код Бијелог Поља. Централа је давала струју за осветљавање школе, општинске зграде, кафане, неколико дућана и једне воденице.

Домаћи трговци су набављали робу од великих трговаца из Београда и Сарајева углавном је често на кредит и «повјерење». Један број трговаца откупљивао је стоку по Санџаку за рачун оних трговаца који су живјели ван његове територије. Свој интерес су пронашли и Земаљска банка, Српска централна банка, Гајретова банка из Сарајева, Хипотекарна банка из Београда, Поштанска банка из Пријепоља и друге кредитно-новчане установе које су пуниле новац домаћем становништву под високим каматама, као и имућнији дућанџије и земљопоседници. Међу њима су били и они који су сељацима на 100 позајмљених динара мјесечно узимали по 10 динара, што је чинило годишњу камату од 120 одсто.

У Новом Пазару крајем двадесетих година било је 287 трговаца од којих 167 бакалина, 56 мануфактуриста и 62 трговца мјешовитом робом. Трговину су највећим дијелом држали Муслимани (172). Било је и 38 српских трговаца као и 37 јеврејских. Поред њих било је и 75 трговачких калфи и 170 шегрта. Трговци су највећим дијелом увозили колонијалну робу — «300 вагона за 300 милиона динара и то најчешће колонијала», галантеријске робе 1/2 вагона. Трговци су из новопазарског краја извозили око 100.000 грла живе стоке (1.000 вагона) као и 20 вагона коже од крупне и ситне стоке. Стока из овог краја имала је велику живу мјеру: јагњад око 40–45 ока, овнови 42–50 ока, средње волови око 300–400 ока. Са шире територије Санџака годишње је извожено око 250.000 јагњади, 20 вагона сира и куле 10–15.000 килограма. Осим стоке и сточних производа, из новопазарског краја извозило се 20 вагона воћа и поврћа. Према неким подацима о економском потенцијалу Санџака, у овој области је прије рат било 394.081 ха, житарица 80.102 ха, вртова 2.358 ха, ливада 95.085 ха, пашњака 193.501 ха, воћњака 2.194 ха, индустријског биља 608 ха, с којих је произведено: 149.261 кг јечма, 135.873 кг пшенице, 109.070 кг зоби, 57.730 кг кукуруза, 33.880 кг раже, 57.730 кг кромпира и 1.036 кг пасуља. Воћних стабала је било: 474.591 шљива, 94.455 јабука, 85.061 крушака, 35.585 ораха и 18.158 трешања. Сточни фонд је износио 491.908 оваца, 153.184 говеда, 15.427 свиња и 29.927 коња.

Тешке прилике и незавидни животни услови многе су одвели у потрагу за сезонским пословима ван својих крајева или их је приморавала да своје производе продају по ниским цијенама. Из Санџака су се масовно регрутовали мушкарци за најтеже физичке послове широм земље. Великог избора није било и многа су глобна уста чекала. У сјеничком крају, писао је «Гајрет», «нема квалификованих занатлија, сељаци имају врло мало плодне земље. Незапосленост је врло велика, а нема јавних радова. Сиромашнији сељани су ишли с товаром дрва по 30 км од Сјеника да би тај товар продали за 6–8 динара.»[31] И поред бесплатних возних, док

се жито довезе до најближе жељезничке станице која је била удаљена 74 километра, један килограм жита морао је коштати два динара. Они који нису могли да преживе и издржавају на малим посједима вишечлане породице, ишли су трбухом за крухом, тумарајући шолер широм земље, радећи на сјечи грађе по Копаонику, Жељину и другим планинама.[36] Од зарађеног новца куповало би се по »два-три товара« кукуруза или јечма, мало соли и гаса за зиму.« Из Горњег Бихора су бројни надничари-[illegible], који се нису могли издржавати од својих прихода ишли по Полици, Беранама и даље у потрази за послом.[37]

Таворећи на маргинама друштвено-економског развоја, Санџак и највећи дио становништва у њему дијелили су окусе горке судбине и летаргичног живота, цивилизацијски обитавајући између наслијеђа прошлости и грубе стварности која није осигуравала извјеснију и просперитетнију будућност. Такво стање је имало великих посљедица у свим равнима живота.

Напомене

1. Санџак, бр. 14, Пријепоље 1. 10. 1932.
2. Е. Мушовић, Тутин и околина, Београд 1985, 71; такође вид. Н. Радичевић, Прилози економској историји Санџака у међуратном периоду, Симпозијум »Сеоски дани Сретена Вукосављевића«, X, Пријепоље 1982, 261–269.
3. М. Туровић, Санџак, Београд 1961, 5; А. [illegible] Србије, »Економист«, бр. 9, Београд 1927.
4. Гајрет, бр. 18, Сарајево 1939; С. Бандовић, Осврт на привредне прилике у Новом Пазару и околини у међуратном раздобљу, Новопазарски зборник, бр. 12, Нови Пазар 1988, 100–105.
5. М. [illegible], Пријепоље 1984, 61.
6. Ј. Цвијић, Балканско полуострво, Београд 1966, 244; С. [illegible], Београд 1982, 340–341; упор. [illegible], Београд 1976.
7. С. Бандовић, Друштвено-економске и културно-просвјетне прилике у Санџаку између два рата (у даљем тексту: Друштвено-економске и културно-просвјетне прилике), [illegible], Нови Пазар 1995, 215–216.
8. Архив Југославије у Београду, фонд [illegible] (110), [illegible].
9. Е. Мушовић, [illegible] (1859) и [illegible], Крушевац 1992, [illegible].
10. Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, III, свеска III, дио 7, 8, 9, 1927–1928, Загреб 1932, 490; [illegible], Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 51–53, Београд 1989, 30–31.
11. Х. Андић, Положај Муслимана у Санџаку, Сарајево [illegible], 132, 138.
12. Гајрет, бр. 38, Сарајево 1939; бр. 6, Сарајево 1940; упор. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. 3. 1931. године, књ. 2, Београд 1938, 11–12. [illegible]
13. М. Мирковић, Економска историја Југославије, Загреб 1968, 330; [illegible] (стенографске белешке [illegible] 1921); такође вид. М. [illegible], Аграрна реформа у Новопазарском санџаку, Београд 1939; В. [illegible], Економске прилике и положај села пријепољског краја између два рата, Симпозијум »Сеоски дани Сретена Вукосављевића«, X, Пријепоље 1982, 271–286; С. Бандовић, Осврт на привредне прилике у Новом Пазару и околини у међуратном раздобљу, Новопазарски зборник, Нови Пазар 1988; Исти, Друштвено-економске и културно-просвјетне прилике, 221–225.
14. Санџак, бр. 31, Пријепоље 1. 11. 1935.
15. Х. Андић, Положај Муслимана у Санџаку, 13–14.
16. Архив Југославије у Београду, фонд [illegible] Краљевине Југославије, 20-63-161; такође вид. Политика, Београд 1. 8. 1930; Нови Пазар и околина, Београд 1969; [illegible], бр. 1–3, од 6. 1. 1934.
17. С. Бандовић, [illegible], Нови Пазар 1990, 15.
18. [illegible], бр. 4, Пријепоље 15. 12. 1935.
19. Упор. В. [illegible], Економске прилике и положај села пријепољског краја између два рата, Симпозијум »Сеоски дани Сретена Вукосављевића«, X, Пријепоље 1982, 271–286.
20. Љ. [illegible], Аграрна политика, Сарајево 1974, 324–333; упор. М. [illegible], Аграрни односи нове Србије, Београд 1914.
21. М. [illegible] — Н. [illegible], 1994, 26.
22. О. [illegible], Новопазарска чаршија, Новопазарски зборник, бр. 17, Нови Пазар 1993, 131.
23. О исељавању у Турску опширније вид. С. Бандовић, [illegible], Исти, [illegible] у Турску, [illegible], Нови Пазар 1994; А. Андић, Општи поглед на миграциона кретања муслиманског становништва од краја XIX вијека до закључења југословенско-турске конвенције (11. јула 1938. године), Новопазарски зборник, бр. 9, Нови Пазар 1985; Е. Мушовић, [illegible], Историјски записи, бр. 1–2, Титоград 1986.
24. Упор. С. [illegible], Зборник радова [illegible], Плав 1995, 171–179.
25. Е. Мушовић, Тутин и околина, 72–75.
26. Р. [illegible], Нови Пазар 1992, 86–87.
27. Санџак, бр. 38, Пријепоље 1. 4. 1934.
28. Нови Пазар и околина, 468–469.
29. О. [illegible], Новопазарска чаршија, 132.
30. Д. [illegible], Прилози историји [illegible] културе пљеваљског краја (II), [illegible], бр. 2, Пљевља 1990, 138–142.

31. Д. Аранитовић, нав. дјело, 162.
32. В. Шећ, Тридесет пет година рада ... у Новом Пазару, Новопазарски зборник, бр. 5, Нови Пазар 1981, 139.
33. С. Бандовић, Марионизација и становништво Новог Пазара и околине према статистичким подацима између два рата (1918–1941), Новопазарски зборник, бр. 11, Нови Пазар 1987, 171–172.
34. Е. Мушовић, Тутин и околина, 89.
35. Правда, Сарајево 31. 8. 1926; Гајрет, бр. 4, Сарајево 1940.
36. М. Тешовић, нав. дјело, 12; упор. С. Качапор, Развој основног школства у Сјеници и околини, Зборник Сјеница, бр. 1, Сјеница 1987.
37. Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларно гласник, 1929–1931, Загреб 1931, 487.
38. Гајрет, бр. 6, Сарајево, 1940, упор. Политика, Београд 9. 10. 1930; Правда, 19. 6. 1933; Санџак бр. 20 од 1. 1. 1933.
39. Санџак, бр. 12, Пријепоље 1. 8. 1932; Р. Цвијовић, Санџак и Санџаклије у делима Сретена Вукосављевића, Симпозијум «Сеоски дани Сретена Вукосављевића», XIV, Пријепоље 1990, 62–63.
40. С. Качапор — Ц. Мушовић, Друштвене особености градског насеља у Сјеници, Зборник Сјеница бр. 6–7, Сјеница 1991, 107.
41. Гајрет, бр. 6, Сарајево 1940, упор. М. Тешовић, нав. дјело, 12.
42. Упор. С. Бандовић, Новопазарска хисторија, 94–96; Р. Цвијовић, Тајефска чаршија 86.
43. Р. Цвијовић, Тајефска чаршија, 19–81.
44. С. Бандовић, Историја новопазарске гимназије (1914–1945), дипломски рад, Нови Пазар 1986.
45. Х. Хаџић, Положај Муслимана у Санџаку, 17–18.
46. А. Пурвинагра, Југословенска Муслиманска Организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 232–253; упор. С. Тврдић, Муслимански ..., Сарајево 1986, 201–203.
47. Б. Глигоријевић, Парламент и политичке странке у Југославији 1919–1929, Београд 1979, 190–191.
48. Ш. Кемура, Улога Гајрета у друштвеном животу Муслимана Босне и Херцеговине (1903–1941), Сарајево 1986, 278–281; упор. А. Пурвинагра, нав. дјело, 312–333; С. Бандовић, О дјеловању «Гајрета» у Санџаку између два свјетска рата, Новопазарски зборник, бр. 14, Нови Пазар 1990, 37–38.
49. Гајрет, бр. 6, Сарајево 1940.
50. М. Абдагић, Културно-политички рад студената и омладине између два рата, односно у периоду од 1935. до 1941. године, Зборник Сјеница, бр. 6–7, Сјеница 1991, 68–69.
51. Опширно: С. Бандовић, «Гајретова» Земљорадничка школа у Новом Пазару, Новопазарски зборник, бр. 10, Нови Пазар 1986, 197–202; С. Качапор, нав. дјело, 93–100; Ш. Кемура, нав. дјело, 315–317; М. Петровић, Развој ... у Новом Пазару и околини, Новопазарски зборник, бр. 13, Нови Пазар 1989, 177–178.
52. Гајрет, бр. 6, Сарајево 1940; исп. такође: С. Качапор, Школство у Новом Пазару и околини од 1918. до 1941. године, Нови Пазар 1987, 134–136; М. Мекић, Ученици Велике медресе и револуција, Новопазарски зборник, бр. 6, Нови Пазар 1982, 75–101; М. Мекић, Велика медреса и њени ученици у револуционарном покрету, Скопље 1986.
53. Д. Остојић, Развој ... између два свјетска рата на пљеваљском подручју, Бродарачки записи, бр. 7, Пљевља 1998, 109.
54. Р. Цвијовић, Тајефска чаршија, 36.
55. Гајрет, бр. 10, год. XX, Сарајево, 1939.
56. Упор. Б. Милојевић, Пазар и Сјеница, Гласник Географског друштва, бр. 5, Београд 1921, 90–92; Р. Цвијовић, Тајефска чаршија, 8–9.
57. Опшир. С. Адровић, Гораж ..., рукопис, Берлин 1995.

Mr Safet Bandžović

SOCIETY-ECONOMIC CHARACTERISTICS OF SANDŽAK BETWEN TWO WARS (1918–1941)

The common negative society-ekonomic situation in Sandžak in XIX century was more difficult than in the other parts of country. Deep trails which turkish empire left, hasn't gone when capitalism came and they had a desive role. In Sandžak was maintain a primitive agriculture and primitive work tools. Governmental power wasn't interested for taking out this part of country from provinces monotony. In this province had came a people who had a problem with law and which was not interested to do anything for this part.

Sandžak was simply choked in society-ekonomic backwardness.

Translated by Jelena Premanović

Мр Александар Кадијевић
Филозофски факултет
Београд

УДК 72.011.6
28. септембар 1995.

О ПРОУЧАВАЊУ И ВРЕДНОВАЊУ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА НОВИЈЕГ ДОБА У НОВОМ ПАЗАРУ

У досадашњим историографским осртима на богато градитељско наслеђе Новог Пазара и околине, највећа пажња придавана је споменицима средњовековног и турског периода, док су сасвим фрагментарно помињане и парцијално приказиване грађевине настале током деветнаестог и током двадесетог столећа. Углавном препуштени забораву и небризи, примери новопазарског градитељства новијег доба остали су на маргини историјско-уметничких проучавања. Све чешће девастирани различитим интервенцијама појединих несавесних власника или привремених закупаца, они постепено нестају из нашег животног и урбаног миљеа. Отуда се истраживање и вредновање ових архитектонских остварења поставља као један од важнијих задатака пред историчаре градске архитектуре деветнаестог и двадесетог века у Србији. Несумњиво главне теме истраживача окупљених на тој послу биће: урбанистичке трансформације града извршене у новије доба, прикупљање грађе о појединим објектима и њена критичка обрада и сакупљање података о архитектима и осталим чиниоцима битним за реконструкцију локалне градитељске праксе.

О историји урбанизма Новог Пазара и трансформацијама његовог слојевитог урбаног ткива писано је у више наврата.[1] Најсистематичније су обрађени периоди изградње и успона у шеснаестом, седамнаестом, осамнаестом и током првог дела деветнаестог века, док је каснији развој града остао без једнако темељног приказа. Разлог за такав однос према новијој историји новопазарског урбанизма, осим потребе за поштовањем временске дистанце, садржан је у једноставној чињеници да трансформације града у двадесетом веку нису довољно проучене. Иако су карактеристичне новопазарске чаршије и махале формиране у старијем периоду, потоње трансформације урбаног ткива, у којима је дошло до значајног, понекад знатног заокрета(«европеизација» града, интеграција и прерастање класичних чаршија у савремен градски центар, напуштање левантинске спонтаности у корист западноевропског схематизма, уношење правилних ортогоналних потеза у оријентални систем кривудавих улица), једнако се морају узети у обзир. У том погледу, публикација о новопазарској Старој чаршији и комплексу око Алтун-Алем џамије из 1988. године,[2] представља значајан изузетак. Иако се баш једним, једино капиталним сегментом старог градског језгра, аутори публикације су критички приказали и поједине објекте чаршије настале у двадесетом столећу. На том нивоу, са сличним циљевима (заштита и ревитализација), требало би предузети истраживања осталих делова града, који такође не оскудевају у занимљивим и вредним споменицима.

На примеру Новог Пазара управо се могу сагледати све противуречности, па и мане урбанистичког развитка насеља у Србији, произашле из дисконтинуираног и неусклађене урбанистичке политике у новијем периоду, интересне много-

бројним импровизацијама и парцијалним захватима, што се веома лоше одразило на ионако шаролик стилски и ликовни карактер градова.[1] Сложене и непредвидиве историјске околности, бурне друштвено-политичке промене и заокрети у култури, ратна разарања и бомбардовања, рушења објеката у мирнодопским условима, «осавремењивање» амбијената у послератном периоду, учиниле су да Нови Пазар оставља одсећ неповољну, хетерогену архитектонско-урбанистичку слику. У њему се прејако и преоштро сукобљавају старо и ново, традиционално и модерно, древно, новије и најсавременије, спонтано и наметнуто, интимно и наметљиво, органско и накалемљено, рурално и урбано, примери отмене грађанске архитектуре и творевине социјалистичког колективизма, у чему је оно старо потиснуто у други план. Некадашњи отмен и живописан изглед древне вароши, данас све више поприма карактер претрпаног, урбанистички несређеног града, са превише различитих, неестетски и неконтекстуално конципованих савремених «доминанти». За такво стање најзаслужнији су неоспорно носиоци урбаног и архитектонског развоја града, као и одговарајуће стручне структуре са стране. Служба заштите споменика културе, претежно окренута заштити старијих споменика, и поред великих напора, понекад једноставно није у стању да експедитивно спречава нагле урбанистичке трансформације града, заустави дивљу градњу и таласе својеврсног рушилаштва.

Осим података на терену (затечено стање урбаних јединица), истраживачима новопазарског урбанизма двадесетог века од користи су картографски и архивски извори: карте, катастарски премери, скице, регулациони и остали урбанистички планови, системи парцелације, стручни елаборати везани за појединие интервенције, пројекти монументалних објеката, тргова, улица, архивска грађа, подаци из дневне и периодичне штампе, као и малобројни историографски прилози. Сви ти подаци могу се употпунити усменим и писменим сведочанствима различитих протагониста урбаног живота у граду — власника кућа и парцела, урбаниста, архитеката, чланова политичких структура у чијем мандату су предузимани одређени захвати, сећањима хроничара развоја града, публициста и других.

До послератног, најмлађег периода развоја Новог Пазара, испуњеног интензивном градњом и коренитим урбанистичким трансформацијама, у којима је нагло осавремењена и употпуњена постојећа структура, није се градило у већем обиму. У ранијим периодима, почетком века и између два рата саграђени су поједини стамбени објекти, пословне и административне зграде, преправљени многи дућани, извршене скромне доградње на парцелама. Процес претварања чаршија у градски центар, зачет у међуратном периоду, окончан тек након Другог светског рата, остао је готово непроучен.[2] Осим тога, потребно је и проучити новији архитектонско-урбанистички развој махала и чаршија понаособ, са нагласком на њихов међусобни однос, као и њихово срастање у целину.

Проучавање појединачних објеката из новијег периода, како је већ напоменуто, до сада је било предмет спорадичног и парцијалног занимања стручњака, док целовита и систематична студија о значајнијим споменицима деветнаестог и двадесетог века још увек није сачињена. Сачувани објекти транспарентно одражавају економске могућности и естетска опредељења новопазарских наручилаца који су се нарочито на прелазу векова колебали између доследног настављања оријенталне традиције и увођења европске методологије грађења. Они који нису имали довољно средстава да граде нове, преправљали су и осавремењивали постојеће објекте. Сачуваним грађевинама данас се може приступити са три основна становишта — становишта историчности, економичности и остварења уметничког доживљаја у простору који их окружује. Осим на функционалном плану, објекти се

разликују по структурално-формалном концепту, стилским одликама које их сврставају у неки од токова на архитектонској сцени Турске, а затим Србије и Југославије (сецесија, академизам, наставак оријенталне дунђерске традиције, српски или муслимански национални «слог», модернизам).[5] С друге стране, појединачни објекти из прве половине нашег столећа могу се сагледавати и према националном идентитету њихових наручилаца, па се тако може говорити о разликама и сличностима у архитектури муслиманске, српске и јеврејске популације у граду. Осим порекла градитеља, такође је потребно боље испитати степен и карактер веза новопазарских наручилаца са јаким архитектонским центрима на Балкану — пре свега Солуном,[6] почетком века запљуснутим западноевропским стиловима, затим Истанбулом, архитектуром на простору Босне и Херцеговине (нарочито «босанским слогом» и еклектицизмом аустроугарског типа),[7] као и престоницом Краљевине Србије, Београдом.[8] Од посебног значаја била би и компаративна анализа новије архитектуре у градовима Рашке области, којом би се употпуниле представе о континуитету градитељства у овом крају.

За историчаре градске архитектуре од примарне важности су подаци који олакшавају ауторску атрибуцију објеката и утврђују хронологију њиховог настанка. Подједнако је значајно истражити следеће чињенице — ко је и када саградио конкретан објекат (наручилац и пројектант), ко је био извођач радова (фирма, предузимач, инжењер, архитект или обичан дунђер), у оквиру какве породичне, локалне или шире утемељене архитектонске делатности је дошло до грађења одређене зграде, у каквој техници и конструктивном систему је изведена, ком стилу или архитектонској оријентацији припада, у чему се огледају њене формалне и функционалне особености (да ли припада типским, или нетипским и оригиналним решењима), да ли поседује посебне амбијенталне вредности, да ли је утицала на развој архитектуре у граду или регији, може ли се упоредити са сличним објектима у Југославији, као и са осталим радовима датог неимара (под условом да је познат), итд.

Примарни извори за валоризацију новијег градитељског фонда града су сами објекти (њихов затечени функционални, конструктивни и обликовни склоп), подаци о њиховом првобитном стању — пројекти, скице, фотографије, разгледнице, сачувани конкурсни нацрти (ако је било конкурса), нацрти преправки, технички извештаји, уговори о градњи, правни списи у катастарском одсеку општине, дневници грађења, документи из заоставштине архитеката, сећања савременика, подаци из дневне штампе, локалних публикација. За прецизну атрибуцију и утврђивање хронологије грађења појединих објеката углавном се могу наћи подаци на терену, путем разгледања, анкете и темељних архивских истраживања. Међутим, сакупљање грађе прилично отежава недостатак оригиналне техничке документације о објектима, која најчешће није сачувана.

У сваком случају, дугачак је списак новопазарских објеката из новијег периода који заслужују подробнију монографску обраду. Као по неком неписаном правилу, најкарактеристичнији примери су до сада остали прилично непознати стручној јавности. Овом приликом указаћемо на значај само неколико грађевина, које по својим одликама несумњиво заслужују већу пажњу.

Црква Св. Николе у Варош махали подигнута је на самом почетку осме деценије деветнаестог века (1871), као тробродна базиликална грађевина са куполом. Изграђена је од камена и делова андезитске лаве, као монументално црквено здање, донекле здепастог кубичног волумена, споља рашчлањеног са пет плитких слепих аркадних ниша, перфорираних прозорима. Унутрашњост храма састоји се од плитке припрате са дрвеном галеријом за хор, широког средњег брода са два ужа бочна, плитког олтарског простора, одвојеног од наоса високим иконостасом. Ку-

Сл. 1 – Црква Св. Николе – западна страна

пола цркве почива споља на осмостраном тамбуру, који израста из кубичног постоља, забатно рашчлањеног. Подигнута је изнад травеја наоса, лоцираног пред самим олтаром. Осим тога, изнутра је уочљиво још једно, слепо кубе, које надвисује средишњи травеј наоса. Кубе храма је скромно, лишено племенитије и репрезентативније обраде; оно још више наглашава кубичан, затворен и неприступачан изглед грађевине.

По облику основе и композицији маса, црква Св. Николе припада карактеристичном смеру српске сакралне архитектуре друге половине прошлог столећа у крајевима под турском влашћу; по архитектонској композицији и спољној обради, нарочито је сродна другим градским црквама у Рашкој области, као што је црква у Новој Вароши (1857–69) и храм у Пријепољу (1894).[9] По репрезентативности и монументалности она надмашује пријепољску цркву Св. Василија Острошког, док по укупној архитектонској обради заостаје за велелепним, кохерентније компонованим храмом у Новој Вароши. За разлику од цркава-базилика грађених под Турцима у југоисточној Србији, Македонији, Епиру и Бугарској,[10] новопазарска црква није изграђена као ниска ненаметљива грађевина, укопана у земљу, нити је њено приземље рашчлањено отвореним или затвореним аркадним тремом. Олтарске апсиде су такође изведене у духу историзма и поствизантијске традиције, као на многим споменицима у Грчкој, Бугарској и Србији. Од посебне вредности је унутрашње просторно решење храма, са одлично решеним системом дневног осветљења преко прозора наоса, док светлост која допире из кубета није довољна, нити је значајна за снажан доживљај прегледности, ширине и просторности храма. Приликом грађења цркве коришћени су и комади андезитске лаве, сакупљени у околини града, који на фасадама стварају допадљиве полихромне и декоративне ефекте, они оживљавају његову статичну, масивну контуру. В. Пајковић је са правом

констатовао да «је вештим и зналачким компоновањем различито обојених комада андезитске лаве постигнут изванредан склад природних боја и висок декоративни ефекат.»[11]

По својим архитектонским одликама, црква Св. Николе у Новом Пазару припада архитектури романтичарског историзма, карактеристичној за српске крајеве крајем прошлог и почетком нашег столећа, како оне ослобођене, тако и оне под страном окупацијом, са упадљивим реминисценцијама на средњовековно наслеђе Рашког краја (начин зидања, западњачки карактер западног прочеља, сведеност и затвореност маса), као и на популарне облике византијске и поствизантијске архитектуре на Балкану (унутрашњост, купола, обрада апсида). У њеној широкој порти накнадно је изграђен витак звоник од опеке, који по «европској» стилској обради сасвим одудара од романтичарске архитектуре цркве.

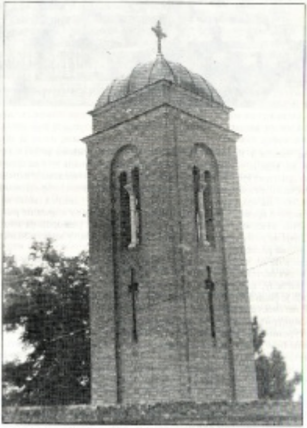

Сл. 2 – Црква Св. Николе – звоник

Сл. 3 – Кућа Чанића

Кућа Чанића у Улици Стефана Немање 14, саграђена је 1911. године као беговска кућа, која је у оријентални амбијент града унела дух западноевропске сецесијске архитектуре. Њен аутор је за сада непознат. Наведена је као самостална блок-зграда, са високим приземљем и два спрата, и различито обрађеним фасадама; натпис у забату на врху прочеља (некад окренутог ка улици, а данас ка суседној згради), говори о времену њеног настанка. Зоне фасада су обрађене различито, у духу класичне академске металогије компонована (декорација око отвора и орнаментација се разликује по етажама). Трем у приземљу кореспондира са терасама и еркерима распоређеним на бочним фасадама.

Изграђена на маркантној градској локацији, кућа Чанића је некада представљала веома солидан, отмен објекат, који је данас у потпуно дерутном стању. У стилском погледу, као мешавина неоренесансних и необарокних облика, њена композиција је била од путоказног значаја за новопазарску архитектуру почетком века, јер је наговестила радикално удаљавање од оријенталне традиције грађења. Строгим, симетричним распоредом маса, смиреним ритмом пуних и празних површина, истурених и увучених сегмената, дисциплинованом, уравнотеженом композицијом целине, кућа Чанића је у потпуности задовољила функционално-обликовне критеријуме грађења стамбено-пословних зграда у српским крајевима под турском влашћу, насталих под непосредним утицајем солунске и босанско-херцеговачке архитектуре. Њена унутрашњост је била веома функционална, док је данас, након многих преправки, готово непрепознатљива и изгубила битне аутентичне црте (по одузимању од власника након Другог светског рата служила као школа, а потом као административна зграда једног предузећа). Ипак, главни мотив њеног приобитног унутрашњег распореда и данас је препознатљив – централни хол приземља, из којег се рачвају остали комуникациони и радни токови у згради.

Зграда Исламске верске заједнице (данас робна кућа «Унипром»), представља значајно остварење новопазарске архитектуре између два светска рата. Од њене оригиналне концепције, изведене у карактеристичном неоријенталном стилу, као варијетету националних стилских преокупација у архитектури босанских и санџачких Муслимана, данас је остало веома мало, јер је зграда након привремене функције хотела преуређена у робну кућу (модерно приземље у стаклу нема никакве везе за историјстичком архитектуром спрата). Отуда је за потпунију реконструкцију њеног репрезентативног и веома приступачног изгледа, потребно консултовати допунске изворе — старе разгледнице, фотографије, евентуално сачуване оригиналне планове. Својом архитектуром, у потпуности је одговарала потребама наручиоца, одређујући експлицитно национални карактер установе којој је била намењена. Допадљивом и надахнутом, динамичном композицијом прочеља, палата исламске установе је оживела и употпунила амбијент главног градског трга, прерастајући у узоран и оригиналан пример националних трагања у архитектури муслиманског народа у међуратној Југославији.

Њена основа била је слична облику ћириличног слова «П», што се може распознати из данашње, очуване диспозиције спрата. Њене фасаде одликује равномерност структуре у којој су сви детаљи подређени целини, ритмичност и кохерентност израза, одмерена декорација. Будући да композиција прочеља зграде почива на поузданим академским методама грађења (склад, слојевитост, дисциплина, доследно поштовање симетрије у распореду архитектонских маса), али и на романтичарском захватању у оријенталну градитељску традицију, палата исламске заједнице се може сматрати успелим спојем романтичарског и академског метода, упечатљивим примером реинтерпретације исламске градитељске баштине. Њен аутор био је општински архитект Михаило Баланов, руски неимар-емигрант, који је овим решењем, пре одласка у САД, утиснуо дубок лични печат архитектури Новог Пазара. Управо се проучавање овог градитељског остварења, као и осталих радова тог потпуно непознатог аутора руског порекла,[22] намеће као посебно значајно питање за културну историју Новог Пазара.

По својој упадљивости и урбанистичком значају у диспозицији градског трга, ова палата, уз Општину у Новој Вароши (1909),[13] спада у најрепрезентативније примере градских административних грађевина Рашке области у двадесетом веку. Насупрот европским градовима, у којима је по правилу монументални јавни објекат један од стожера, оријентални модел града, присутан у низу градова у Србији током векова под турском влашћу, не познаје појам градске куће као средишње палате.[14] У таквим срединама, нови, европски модел грађења монументалних профаних објеката усвојен је невољно и постепено. Зато ни палата у Новом Пазару није изведена са превише наметљивошћу, скупом и помпезном архитектонском обрадом, као што није ни добила супермонументално, доминантно урбанистичко обележје.

«Јеврејска кућа» у Улици Светозара Марковића 4 (изграђена између два светска рата) је још један значајан објекат који се издваја у архитектури Новог Пазара. О њој је већ писано у публикацији о Старој чаршији (1988).[23] Том приликом она је истакнута као пример који се по типу унутрашње архитектуре везује за зграде традиционалне народне архитектуре, али је у спољној архитектури и конструкцији грађена под утицајем стилске архитектуре. Посебност овог објекта је у томе што је грађен за потребе јеврејских породица у непосредној близини јеврејске капеле. Одликује се јасноћом израза, приступачном унутрашњом и спољном архитектонском обрадом; пажњу привлачи њена богата орнаментација у зони испод кровног венца, са одсечцима сецесијске биљне орнаментике. Та орнаментација њеним чистим фасадним површинама даје посебну ведрину и декоративност, оживљавајући свечано озбиљну, уздржану архитектуру нижих зона.

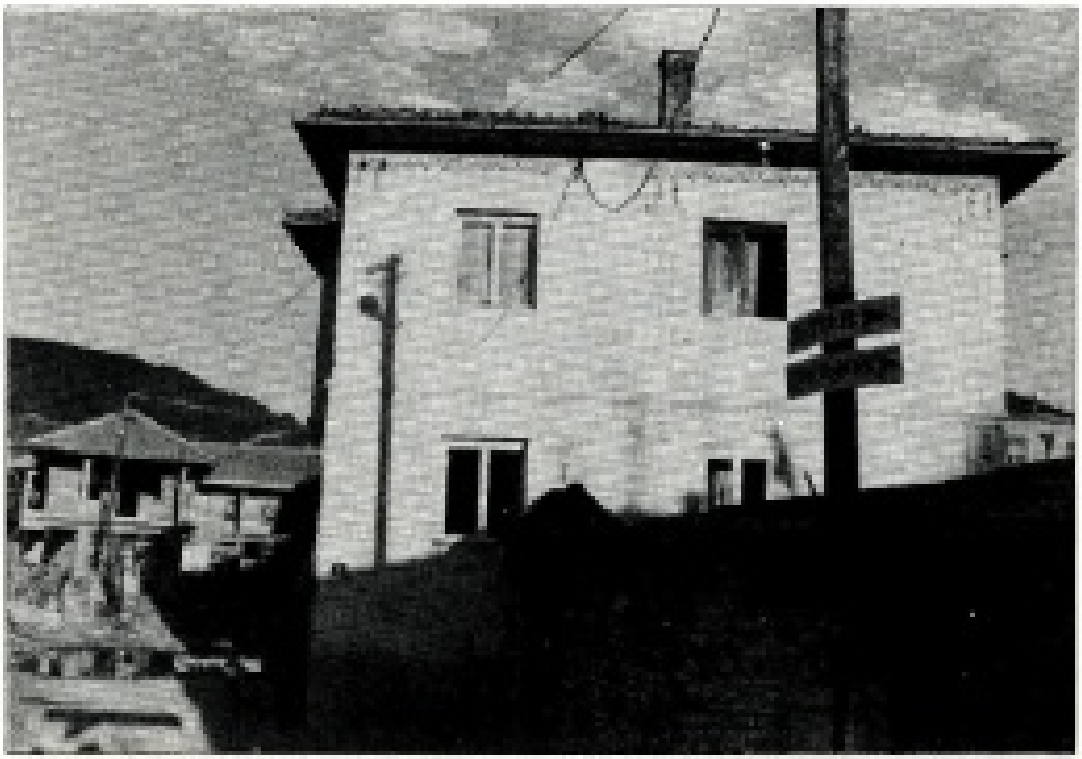

Сл. 4 — Јеврејска кућа

Многи дућани, кафане и локали, изграђени или преправљени између два рата у Улици 28. новембра (почев од њених почетака), представљају солидне утилитарне грађевине. Ови објекти су такође преправљени у послератном периоду. Од значаја је и породична кућа саграђена 1928. године при крају улице у броју 151, замишљена у еклектичкој мешавини стилова, у којој преовлађују барокне реминисценције. И на њеном прочељу је уписана година изградње. Отменом, елегантном формом и складном, симетричном композицијом, она представља један од најупечатљивијих локалних примера стилске, истористичке архитектуре.

Објекти настали у послератном периоду, несумњиво представљају особено поглавље у градитељској повести Новог Пазара. Они оваплићавају одређене предности, али и мане модерног урбаног урбанизма, које је требало након сакупљања релевантних података потпуније сагледати и критички оценити. Осим анализе архитектуре појединих објеката и трансформација градских целина, требало би извршити и паралелна истраживања социолошког карактера, која би још пластичније осветлила улогу појединих грађевина у политичком, верском и културном животу града. У свакој деценији послератног развитка града, саграђено је неколико примера ауторске модерне архитектуре, које тек треба сагледати и вредновати у релацији са градитељством на ширем српском и југословенском простору. За историчаре палет социјализма, у Новом Пазару такође има специфичног материјала. Реч је о бројним стамбеним зградама и административним блоковима, замишљеним као свој фолклорне и модерне архитектуре, са карактеристично безорнаменталним, али полихромно наведеним зидним платнима. Зграда «Инвестбанке» у Улици 28. новембра 52 представља занимљив пример социјалистичког монументализма, са свечаним, рустично обрађеним монументалним порталом, изнад

ког се раствара неочекивано ситно, ужљено зидно платно, неусклађено са ширином и висином портала.

Такође би требало подробније испитати чиниоце који су генерисали корените урбанистичке трансформације града у послератним деценијама (као што је рушење Тијесне чаршије), несврсисходне преправке старих објеката, грађење одвећ предимензионираних стамбених и административних блокова. Поготово ће објекти грађени у модернизованом неооријенталном маниру (попут дела Т. Миловановића) које поједини стручњаци квалификују као спојеве «саудијско-венецијанске» традиционалне архитектуре,[10] бити атрактивна тема за просудитеље, будући да су дискусије о њиховом архитектонском склопу и данас, у доба постмодерне, веома актуелне. Изведени као најкарактеристичнији примери послератног градитељства у Новом Пазару, и поред чињенице да су задовољили одређене функционалне захтеве у доба повећаног раста становништва, не могу се оценити повољним оценама, јер су, чини се, више одмогли, него што су допринели складном и кохерентном изгледу града.

По наглој и ефикасно спроведеној модернизацији, оштрим контрастима између старе и нове архитектуре, Нови Пазар не представља изузетак међу већим градовима у Србији. Међутим, он се уз Приштину по нечему несумњиво издваја — управо по доминацији агресивних, наметљиво необичних грађевина у духу модерног геометријског монументализма, са асоцијацијама на живописне облике оријенталне архитектуре. Ако су Ниш, Лесковац, Крагујевац, Краљево, Крушевац, па и Београд, платили огромну цену заблудама модерног урбанизма, упорним настојањима појединих урбаниста и архитеката да грубо прекину сваку везу са традицијом и екстравагантним, «неисторијским» формама закораче у двадесетпрви век, Приштина и Нови Пазар су, чини се, додатно девастирани и обезличени «интерполацијама» модерних архитеката, добивши још назаднији, анахрон архитектонски карактер. Разоткривање узрока и последица таквих појава, до данас остаје тема од првоpазредног значаја за истраживаче наше савремене архитектуре, представљајући својеврсну опомену новим генерацијама архитеката да не понове заблуде и грешке својих претходника.

Напомене

1. О томе види: Група аутора, Нови Пазар и околина, Београд, 1969, посебно текст Г. Мудовића, Нови Пазар у периоду 1912–1941, стр. 273–302; J. Нешковић, Н. Кургановић-Филип, С. Ђорђевић, Р. Радовић, Стара чаршија у Новом Пазару. Заштита и ревитализација, Београд–Краљево, 1968, 9–36; М. М. Радовановић, Новопазарска чаршија, [illegible], Новопазарски зборник 15, Нови Пазар, 1991, 66–79; Исти, Новопазарске махале, Новопазарски зборник 16, Нови Пазар 1992, 44–54; Р. Црнишанин, Тијесна чаршија, Нови Пазар, 1992; J. Крунић, Кућа и варошица у области старе Рашке, Београд, 1994, 113–138.

2. J. Нешковић, Н. Кургановић-Филип, С. Ђорђевић, Р. Радовић, нав. дело.

3. О урбанизму у Србији 19. и 20. века, в. Група аутора, Градови и насеља у Србији — развој, урбанистичко планирање и изградња, 1946–1951, Београд, 1953; Б. Максимовић, Урбанизам у Србији — основање и реконструкција вароши у XIX веку, Београд, 1962; Исти, Идејни развој српског урбанизма, Београд, 1978; В. Мацура, Чаршија и градски центар, Ниш–Крагујевац, 1984.

4. О постепеним трансформацијама чаршија у градски центар у Србији, в. В. Мацура, нав. дело.

5. О архитектонским токовима на простору бивше Југославије од 1900. до 1990. године, в. З. Маневић, Новија српска архитектура, у «Српска архитектура 1900–1970», Београд, 1972, 7–38; Група аутора, Југословенска архитектура XX вијека, Београд, Загреб, Мостар 1986; И. Штраус, Архитектура Југославије 1945–1990, Сарајево, 1991.

6. О архитектури Солуна крајем 19. и почетком 20. века, в. M. Kampouri — Vamvoukou — K. Tsikinopoulou — Tsitsou, Aspects of Art Nouveau Architecture in Greece, Thessaloniki, Art Nouveau Jugendstil architecture in Europe, Bonn 1996, 107–114.

7. О градитељским токовима у БиХ под аустроугарском влашћу (1878–1918), посебно о архитектури [illegible], в. [illegible], Архитектура Босне и Херцеговине 1878–1918, Сарајево, 1987; Б. Спасојевић, Архитектура стамбених палата аустроугарског периода у Сарајеву, Сарајево, 1988; Н. Курто, [illegible], De re Aedificatoria 1, Београд, 1998, 96–106.

8. О српској архитектури друге половине 19. и прве половине 20. века, в. З. Маневић, нав. дело; [illegible]; Д. Ђ. [illegible], Градитељи Београда 1815–1914, Београд 1983; А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX — средина XX века), рукопис докторске дисертације на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, 1995.

9. О овом грађевинарству, в. [illegible], Прилози за историју грађевинарства у градским насељима у XIX веку, Београд, 1979, 65–67, 92–96.

30. О томе в. К. Томовски, Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век, Културно наследство V, Скопје 1978; А. Василев, Български възрожденски майстори (живописци, резбари, строители), София 1965; К. Томовски, Мајстор Андреја Дамјанов, Скопје 1966; М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац 1987, 97–102; Τσιλιγιάννης, Ιστορία [illegible] (Ι–ΙV), Αθήνα 1979–1993.

31. О неколико градова на цркви Св. Николе и другим грађевинама у Новом Пазару и околини в. В. Пејовић, «Трагови» о културним интеграцијама [illegible] код Новог Пазара, Новопазарски зборник 15, Нови Пазар 1991, 136–143.

32. О раду руских архитеката-емиграната у међуратној Југославији в. З. Маневић, Новија... 17–18; М. Јовановић, Краљ Александар и руски уметници, у «Руска емиграција у српској култури XX века I», Београд 1994, 93–98; А. Кадијевић, Пет руских архитеката у Београду између два светска рата, у «Руска емиграција у српској култури XX века I», Београд 1994, 255–300; С. Тошева, Капитална дела руских архитеката у Београду, у «Руска емиграција у српској култури XX века I», Београд 1994, 302–307; А. Кадијевић, Допринос руских инжењера — емиграната српској архитектури између два светска рата, у «Руси без Русије. Српски Руси», Београд 1994, 213–255.

33. О репрезентативној палати Општине у Новој Вароши в. В. Шалипуровић, нав. дело, 157–158; J. Кулишић, нав. дело, 33–36.

34. О томе в. З. Маневић, Палате на тлу Србије у 19. веку, у «Окружно здање (1859–1989)», Пожаревац 1989, 3–6.

35. О «Јовреј[illegible]» в. J. Нешковић, Н. Куртовић-Фолић, С. Ђорђевић, Р. Радовић, нав. дело, 41, 54.

36. J. Кулишић, нав. дело, 177.

Mr Aleksandar Kadijević

ABOUT THE STUDY AND EVALUATION OF THE MORE RECENT ARCHITECTURAL HERITAGE OF NOVI PAZAR

The historiographical reviews of the rich architectural heritage of Novi Pazar and its surroundings were, until now, mostly devoted to the monuments of the medieval and the Turkish period, while only fragmentary mentions were made and only partial presentation given to the buildings raised in the close of the XIX and throughout the XX century. For the most part left to oblivion and carelessness, examples of the more recent building activity in Novi Pazar have remained on the margins of the interest of art historians. Being more and more often devastated by interventions of careless owners or part time lease holders, they are gradually disappearing from our urban milieu. Thus the study and evaluation of these architectural phenomena rises as one of the most important tasks awaiting the historians of urban architecture in Serbia during the XIX and XX century. In the first place their interests will, no doubt, be focused on the transformation of the urban nucleus carried out in more recent times, gathering data concerning certain objects and its critical reviewing, gathering data concerning the architects and other elements significant for the reconstruction of the scope and nature of local building activity.

Др Мирко Барјактаревић
Београд

УДК 342.1
20. новембар 1993.

О НАРОДНОСНОМ И НАЦИОНАЛНОМ ОДРЕЂИВАЊУ

На основу појединих мерила и одредница људи су се од најранијих времена, како-тако, груписали. И ми, савремени људи, сврставамо се, чешће или ређе, у разноврсне, веће или мање, групе: расне, националне, верске, новинарске, стручне, политичке итд. Али, најпре неколико општих напомена.

Ко од нас, на пример, икад је, када је први пут срео изразитог припадника неке расе, пажљиво погледао ту особу? Људи који имају врло боју коже и кудраву косу припадају некој од негарских или црначких раса, као што и ми припадамо којој од варијаната из групе белих раса. Пре свега, дакле, људи се могу сврстати у одређене групе на основу расних или физичких обележја. Та, пак, обележја или особине ми наслеђујемо. Она се по биолошким законима преносе од предака на потомке. Али, ако хоћемо да говоримо о националном опредељивању истичемо одмах да расне или физичке карактеристике и особености не морају да имају никакве везе са тиме како се људи народносно или национално осећају и опредељују. Европу, рецимо, насељавају припадници белих раса, а у оквиру белих раса, познато је, постоје бројни народи. Срби и Арбанаси су углавном припадници истог расног варијетета, али арбанашки «стручњаци» желе више пута да наглase да Арбанаси воде порекло од старих Илира. Као да су стари Илири били некакав посебан свет? Ако ништа друго, ето подлоге за национализам, искључивост па и шовинизам.

Друго, етничке или народносне појединце припадају оној заједници у којој одрастају и од којих спонтано прime основне карактеристике те групе као што су: говор, обичаји, друштвено понашање итд. Тако, онај који је рођен и одрастао у јелној заједници, он је по одређеним елементима као природни члан и део те заједнице. Али, то је стварност виђена само са једне стране, која нам, изгледа и највише нормална. Међутим, буде и другачијих случајева. Ево и за то примера. Сетимо се само случајева јничара. Они су као деца поникли, рецимо, у српским, бугарским, арбанашким или којим другим етничким срединама, али су отимани од родитеља и васпитавани у Турској. Као зрели људи, јничари су били не оно што су својим порeклом требали да буду, већ оно што су отмичари и васпитачи од њих направили: били су окорели Турци. Мехмед Соколовић, Србин из Босне, потурчен чак када је имао 18 година, постао је не само јничар и покољењем турски војник, већ је временом нарастао у другог човека великог турског царства 16 столећа, постао је велики везир то јест председник владе. Разуме се, самим тим, и пре свега, био је он и велики Турчин. А све то он је постигао зато што је био вешт политичар и добар освајач за рачун Турске. Као искрени верник ислама, он је потурчио и рођеног оца. Мехмед Соколовић, дакле, био је прво Србин, а после Турчин по рођењу и пореклу једно, а по деловању други човек. Уз Мехмед-пашу да поменемо још једног Мехмеда. Наш врсни књижевник (Мехмед) Меша Селимовић поникао је у исламској босанској средини, али се по народносној припадности осећао Србином, а не као његови земљаци Муслиманом. Код Соколовића животни успех већан је за његову одanost и служење новој држави, исламској Турској, освајачкој сили онога времена. Код

Селимовићев животни успех произлазио је из његовог истинског уметничког дара и понтског и патриотског рада у својој рођеној земљи. Али, код Селимовића ни после исказаног генерација од преласка његових предака у ислам, није утрнуло свест и знање, као и осећање да је он пореклом, то јест, народносно Србин, а не (народносно) и Муслиман! Тако је и са Емиром Кустурицом, који се не одриче своје исламске намирнице средине али ни српског порекла. Тако и са Иваном Калачом.

Када помињемо случајеве одвојена и одрођавања појединца, или и целих група, од своје матице, и њихово утапање у другу групу, дајмо још неке случајеве. Познати Хрват, и Југословен, из прошлог столећа, Јосип Јурај Штросмајер, одмах се то и по самом презимену види, није био ни словенског порекла, већ немачког. Моша Пијаде пониклог је у јеврејској породици, али је одрастао у српској средини па се и определио као Србин. Чувени мађарски књижевник, Шандор Петофи, био је Србин по рођењу, али је радом у мађарској средини, где је иначе рођен и живео, постао заслужни Мађар. Ревкулич, немачки генерал, који је управљао нападом на Дрвар 1944. не би ли уништио врховни штаб југословенских партизана, по деди био је Личанин, из села Ревкулића. Луј Адамич био је (рођени) Словенац али је постао и познат књижевник у Америци. Јара Рибникар, београдска књижевница, рођена је од родитеља Чеха, али удајом за Владимира Рибникара постала је, и тако се исказује, Српкиња. А Рибникар опет, по деди, био је Словенац.

Како из предњих примера видимо, појединци не морају да остану до краја у групи у којој су и поникли. Штавише, неки кад промене животну средину, могу за постану познати и утицајни чланови своје нове заједнице. На њихово раније порекло понекад указују само породична презимена, која се често и даље чувају.

Овим тако долазимо до онога што се и данас често среће, да се људи разврставају и исказују за нешто друго, а не за оно што би својим пореклом требало да буду. Као добар пример за то служе нам баш наши Муслимани. То су углавном «потурчени» Срби са сачуваним матерњим (српским) језиком и бројним другим карактеристикама. Али када су примили ислам, уз њега су примили и извесне појединости источњачке културе, па су тиме и тако почели да се разликују и одвајају од досадашњих средина и суседа Срба. После Другог светског рата (од 1968) муслимани Босне и Херцеговине почели су себе да сматрају посебним народом. До тада су себе држали за групу или «неопредељене» Југословене. То је био пут настајања наших Муслимана као посебног југословенског народа. Али, то је један, можда већи њихов део његов. Други део се отиснуо у другом правцу. Наиме, они наши Муслимани који су се, због фанатизованог припадања исламу, последњих стотинак година одселили у Турску, тамо више нису усвојили Југословене, већ Турке. (Њихова се Шантић обраћао песмом «Остајте овде»). У њиховој помућеној народносној свести најважнија је религиозна и национална припадност. Зато се они, самим тим што припадају типичној «турској вери», и сматрају за Турке. Дакле, наше босанско-херцеговачко становништво, које је својевремено примило ислам, српског је порекла и језика, али ето, делом се определјује и за припадање азијског, монголског народа — Турке. Према свом деловању и определивању они што су одселили у Турску заиста су већ — Турци.

У вези са овим одвајањем и гранањем од матичног стабла да поменемо и случај Црногораца. Они су се, како је познато, све до Другог светског рата сматрали и називали за Србе. Црногорске владике и владари Прве Горе као државе, која је постојала све до завршетка Првог светског рата, себе и своје земљаке рачунали су само Србима. Марко Миљанов, чувени црногорски војвода и књижевник, пред смрт (1901) рекао је да као припадник племена Куча умире срећан, јер су његови Кучи већ били ослобођени од Турака, али да као Србин умире несрећан, јер су онда Босна и Херцеговина биле још неослобођене. Црногорци су говорили

српским језиком (и тако га називали), исповедали «српску веру» (православље) и имали изразито развијену свест о својој припадности Србима. Име, дакле, Црногорци било је осмишљено политичког значења, јер Црна Гора је била (само) име онакошње српске државе. Становници Краљевине Црне Горе били су Црногорци по њеној земљи и као поданици државе Црне Горе, али су пореклом народносно и свешћу били Срби. Па и између два светска рата у Скупштини Краљевине Југославије неки народни посланици из Црне Горе, такозвани «федералисти», који су желели да се Југославија организује као федерална заједница у којој би и Црна Гора била једна јединица, су захтевали то само на основу тога што је Црна Гора до 1918. постојала као политички појам, то јест као самостална држава. Иначе су они и себе и своје Црногорце сматрали само Србима. Уосталом, и после избора за народне посланике 1918. састали се у Подгорици «Велика народна скупштина српског народа у Црној Гори», која је и донела одлуку о збацивању династије Петровића и уједињењу Црне Горе са Србијом. Зато се и може рећи да је тек у току Другог светског рата нетурена идеја, захтевала иначе од неких чланова Комунистичке партије из Црне Горе, да се у ослобођеној Југославији постави и национално, не само федерално, питање Црне Горе односно Црногораца. Отуда је после Другог светског рата Црна Гора и постала посебна република федеративне Југославије, а њено становништво не о пола административна страних да сматра као посебан народ. Дакле, својом пореклом, етничким особинама, језиком, културом, свешћу, и историјски, становништво Црне Горе је српско. Али, правно и политички, а што данас уназадно значи и национално, оно је црногорско.

Додајмо уз ово и неку реч и о настајању Македонаца као посебног народа. Рано средњовековно словенско становништво које се настанило на тлу старе Македоније, во којој је потом и своје име добило, бивало је под Византијом, у саставу средњовековне Бугарске или Србије, под окупацијом Турака. Са овим словенским становништвом временом се стопило сразмерно доста старијег влашког живља које је ту затечено. Када су се најпре Србија у Бугарска у 19. столећу почеле ослобађати од Турака стале су да се глобе и прегоне оно тога да ли су македонски Словени Бугари или Срби. Бугарска, односно српска наука упињале су се да докажу да је ово становништво ближе Бугарима односно Србима. Уосталом, званична бугарска политика и наука и данас македонско становништво сматрају Бугарима. Џвијић се грдно замерио властима своје земље Србије када је 1906. године писао да македонски Словени нису ни Бугари ни Срби већ још национално недређена маса. У Југославији између два светска рата Македонија је сматрана за јужну Србију, па је административно тако и називана. После Другог светског рата и за земљу и за њен народ почели су да се устаљују називи Македонија и Македонци. Грчка политика и наука кажу да је именом Македонија названа северна Грчка. Зато они данас не признају Македонцима као (неки) посебан народ нити име државе (бивше југословенске републике) под називом Македонија.

У наше време често се изједначавају појмови народ и нација. Само за нацију се обично каже да се она као категорија почела да јавља као политичка и економска заједница у време развијања капитализма те да она, као таква, и не мора да буде састављена од етничких сродника, то јест припадника истог народа. И заиста, нације обично и настају од по пореклу разнородног становништва. Зато нација и није етничка, већ више политичка и економска категорија. Али, исто тако и појединим народи могу бити сложеног порекла и састављени од разнородних елемената.

Према мишљењу социолога, политиколога и других, нација је заједница која има своју територију, свој језик, исте, или приближно исте културне карактеристике као и особине, односно свест њених припадника да су они чланови исте заједнице. Овим одликама, уосталом, одликују се колико-толико и народи једни од

другога. Отуда се често и мешају, или и подударају појмови народ и нација. Или се једноставно замењује један другим. Тако, Македонци, Црногорци и Муслимани код нас су одмах иза Другог светског рата од стране појединаца унапређени у нације! Погледајмо сада ове основне одреднице, које треба да има (сваки) народ, а поготову, како би политиколози рекли, нација.

1. Територија на којој се живи и где се организује и развија одговарајућа економија, несумњиво јесте оно што људе повезује. Она се, као животна основа (ако је угрожена) заједнички брани од других. Када то треба и када се то може, она се и проширује (на рачун својих суседа). Али, ако један народ (или етничка група) нема и своје територије да ли ту масу можемо да сматрамо и посебним народом? Узмимо пример Рома или Цигана. Јесу ли они група, народност, народ или можда и нација? Наши Роми желе да се искажу као народност, то јест као део негдашњег и старог народа Индије. Рецимо као што су Словаци код нас народност, а не група. Уосталом, као народност могли би да рачунају на извесну помоћ шире заједнице, док као група то не могу. Неки млађи припадници ромске групе хоће и желе и наше Цигане једноставно да прогласе за нацију! Разуме се да су то грандоманске и романтичарске жеље. Слична је ситуација и са Курдима који живе у предњој Азији као мањине у Турској, Ираку, Ирану, Сирији и доскорашњем Совјетском Савезу. У време ирачко-иранског рата Курдима у Ираку обећавана су нека аутономна права не би ли се помоћу тога побунили и пробудили они делови Курда који живе у Ирану. Видимо да се са несрећним мањинама изравнавају и туђи рачуни.

Сличан је случај био и са Јеврејима пре него што су добили територију за (поновно) организовање своје државе у Израелу (1947). Више од две хиљаде година они су се потуцали и, добрим делом и одржали као посебан елеменат у туђим срединама, а да нигде нису имали и своје територије. Држава опет као организација са својим инструментима на својој територији, разуме се, подноси да се од неке етничке масе брже формира и уобличи народ (или нација). Ово је нарочито случај онамо где државне институције дуже делују и где се територија боље омеђи и користи. Зато, ако Јевреје расуте по свету не бисмо могли да сматрамо народом (још мање нацијом), оне у Израелу морамо јер они тамо имају и своју територију.

Државе као организми могу да имају и предвојене територије. До пре десетак година Пакистан је, на пример, био састављен од два не само раздвојена већ и доста удаљена дела на којима су живеле две различите етничке групације становништва: Бенгалци и Панџапци. Та и таква држава није могла за обе групације разнородног живља равноправно и успешно да се развија па је дошло до међусобног обрачуна и поделе дотадашње државе на две: Пакистан и Бангладеш. Па и савезна америчка држава Аљаска, чија је територија у прошлом столећу купљена од Руса, одвојена је територијом Канаде од јединственог дела САД. Или, Хавајска острва из групе удаљених Полинезијанских острва такође су једна од (новијих) савезних држава САД.

Када се помиње територија као услов и основа за организовање државе као инструмента за формирање народа додајмо и следеће: Арапи који су избегли из Израела, звани Палестинци, образовали су формално и своју «државу» (чији је вођа Јасер Арафат), али која засада још нема своје територије. Она још нема ни свог становништва, јер оно живи расуто по разним арапским земљама.

Иначе, оно становништво које нема и своје територије, макар живело и са најмањим аутономним правима на њој, тешко можемо да сматрамо и посебним народом. Међутим, када таква етничка маса добије и своје територијалне оквире у којима почне самостално да се развија, сасвим природно, може да се оформи као посебан народ (а потом и као нација). Уосталом, да Босна и Херцеговина није добила статус посебне републике, Муслимане овог подручја тешко бисмо могли

да сматрамо посебним народом. Тако ни Македонце и Црногорце. Били би то само регионална имена за становништво појединих подручја. Изгледа, дакле, да је територија неопходан услов за постојање и посебног народа. Утолико пре за постојање нације. На некој територији, пак, и у оквирима једне нације, као политичке и економске заједнице, могу да постоје и живе заједно и по неколико народа или делова разних народа. За то су добри примери Канада, Белгија и Швајцарска.

2. Друга одредница, која се узима као потребна, ако не и неопходна, за постојање посебног народа (односно нације) јесте језик. Неки чак држе да је језик основна и најбитнија карактеристика једног народа (поготову нације). Али, шта да се ради када једна група или народ нема свој језик већ се служи туђим (једним или више њих) језиком? На пример, бројне циганске групе код нас, па и уопште, не знају цигански већ им је домаћи, односно матерњи, који други језик (рецимо српски, македонски, румунски, арбанашки). Делови Јевреја, разбацани по свету, одавна су заборавили хебрејски језик. Зато данас сваки онај који се досељава у Израел, рецимо из Немачке или Русије, или било одакле, пре свега мора да учи јеврејски језик.

Насупрот овоме, опет, неке групе не само да немају свој, домаћи већ се истовремено служе са по два језика. Рецимо у Бретањи (Француска) говори се бретонски и француски, али је званични и школски само француски. У Ирској се говори ирски и енглески. Овамо је енглески унесен, па Ирци језички већ да буду «Енглези». Код нас у североисточној Србији становништво говори «влашки» и српски. Али, иако ово становништво говори као основни и домаћи влашки, ово се искључује и осећа Србима, јер се генерацијама већ налази у заједници са њима.

И код неких савременика, по пореклу њихова становништва, сложених нација (не народа), говори се по два или три језика, у зависности од порекла делова њихова становништва. Тако у Канади, то јест код канадске нације званични су енглески и француски. У Белгији, то јест код белгијске нације, француски и фламански, код швајцарске нације равноправни су немачки, француски и италијански. Где год је становништво једнинственије порекла оно у своме крају има и свој језик. Разуме се да то не значи да у овим земљама (рецимо у Швајцарској) нема и нетрпељивости и искључивости код појединих припадника оних језика. Али је такво тренутно стање. Потреба нас заједничког живљења и нужност међусобног споразумевања ипак претеже над језичком подвојеношћу и искључивошћу, па се међусобно допуњавају и подносе.

Код других опет, као у Сједињеним Америчким Државама, (или у досадашњем Совјетском Савезу) административним путем се натура или фаворизује један језик као званични. То има своју практичну страну, јер вишејезичност у једној сложеној заједници више смета него што олакшава међусобне односе. У ужим односима, природно је да се не брани споразумевање међу људима и на другим језицима осим оног државног и административног.

Или, чест је случај да више народа, суседних, или и удаљених, говоре и служе се истим језиком (рецимо енглеским, или шпанским). Код нас српском (односно српскохрватском) говори неколико народа.

Раније, док су Босна и Херцеговина биле под Турском, и док се овдашње, пореклом словенско али исламизовано, становништво, повезујући религиозну са националном припадношћу, осећало за Турке, свој, то јест српски језик називало је «босањачким» (јер, зашто би то били Турци са српским језиком?). Усвајањем, дакле је било примити туђу веру, и то још ону која је доносила привилегије, него и научити туђи језик. Исламизовано становништво у Горњем Подрињу, свој говор ни сада не назива српским (или како би македонски дијалектолози хтели македонским) већ «горанским». Како видимо, за оне који су се, примајући другу (туђу) религију почели одвајати од своје етничке матице, било је вого-

данас свој језик називати неутралним, рецимо, географским називом (као оно бошњачким или горанским) или као «нашким», него и именом народа од кога су и почели да се одвајају и отуђују. И Јањевци, на Косову, који су католичке вере и као такви се, преко мере, и надвечерња утицајем, називају за Хрвате, за свој говор, који је у ствари косовски дијалекат српског језика, једноставно кажу «јањевски» или «нашки». (Како би то звучало да Хрвати говоре српски?). Занимљив је опет случај неких група Цигана по Косову, којима је сада ломећи или матерњи арбанашки, али који су православне вере па су се зато пре називали за Србе. Дакле, припадници Цигани са матерњим арбанашким језиком изјашњавају се као Срби! Али, када се буде више очекивало од и преко «свог» (арбанашког) језика они ће се називати као Арбанаси). Дакле, ако ми се више исплати да ту се преко религиозне припадности искажем за једно, а ако будем имао веће користи од своје језичке припадности да ћу се изјаснити за нешто друго.

Како видимо, језик може и треба да буде народносна одредница и легитимација нечијег порекла. (Мађари данас припадају белој раси, али њихов (очуван) језик открива њихово монголско порекло).

3. Као трећа одредница за народносно и национално изјашњење и припадност узима се култура. Или боље рећи она делови културе по којима се одређена група разликује и одваја од других. Наши Муслимани, то смо већ наговестили, почели су све више да се издвајају из потпадинских својих матичних заједница онда када су уз ислам почели да преузимају и друге појединости источњачке културе. Елементи те културе виде се, не само у веровањима и обичајима, већ и у одевању, становању, исхрани и другим изразима живљења и понашања. А сваки народ, познато је, жели да истакне и препозна своје културе као своја посебна обележја и особености. Сигурно је, дакле, да културу треба узимати за нечију групну ознаку и карактеристичност. Али, то је могуће онда и онамо где су се сачували традиционални облици неке културне посебности. А елементи културе, као видесмо код наших Муслимана, могу да се приме и присвоје од других.

У новије време, захваљујући техничком развоју и посебно развијеном саобраћају, уједначавају се културне различитости код разних група и народа. Узимамо на пример, конфекцијско одевање, које је савремене људе на свим странама света увелико униформисало.

4. Код народносног (или националног) опредељивања раније је, а понегде је то случај и сада, била посебно значајна нечија религиозна припадност. Јеврејн су се, одавно разбијени свуда по свету, највећим делом очували као посебан елемент, захваљујући баш томе што су свуда били организовани по верским општинама и што су одржавали своју стару (мојсијевску) религију као своју основну етничку посебност. Они су се затим увелико орфанили у оквиру својих верских заједница, па је и то допринело и њиховом групном (и расном) одржавању.

Знамо затим, да су у прошлости, већ према припадности разним религијама, међу људима вођени и крвави сукоби. Сетимо се само крсташких ратова и похода. А зар и данас нема одређених настојања да се, на пример, исламске земље повежу у одговарајуће савезе? Енглези у Северној Ирској имају невоља и због тога што је њихово становништво католичке, а Енглези протестантске вере. Али, тамо су већ невоље етничке природе, то јест порекла Ираца. Ирци су, наиме, боље очувани потомци Келта и већ да буду чак ни у политичкој заједници са Енглезима који се рачунају у германске народе. У недавном рату између исламских земаља Ирака и Ирана већина арапских земаља била је на страни Ирака иако је он био нападач, јер Ирачани су Арапи или Семити док су Ирапци Индоевропљани. И кад нас је у прошлости било превладало мишљење да је онај ко је био исламске религије самим тим био Турчин, а онај ко је био православне вере да је, насупрот томе, био

Србин. У време Турака наши муслимани исказивали су се једним делом као Турци. То као да је био и неки наш, балкански специјалитет. Јер Немац, Мађар или Словак може да буде католик или протестант, али он је и даље Немац, Мађар или Словак. Или Арбанаси, иако су у деловима католичке, православне или исламске религије опет су Арбанаси.

У ранијој турској држави за њене административне органе и општу државну политику било је важно да свет у покореним земљама прихвати ислам као основни животни модел и идеологију. Ислам је у Турској иначе био повлашћена, државна религија. Није се водила и нека посебна брига о нечијем етничком пореклу већ пре свега о његовој религиозној опредељености. Зато су у турској државној управи и администрацији могли да напредују до највиших положаја само они који би прихватили ислам као животну и политичку идеологију и филозофију. А таквих у Турској није било мало. Отуда су Турци данас у расном погледу много ближи припадницима белих раса него Туркменима (монголима) од којих су као посебна заједница и почели да се формирају. Па и у наше време где је у некој земљи становништво у великој исламске верозаконости тамо је и ислам скоро по правилу и државна религија и најважнији фактор образовања и одређене политике. Конкретно у Индонезији, где је ислам преовлађујућа религија, проглашава се овакво стање: једна земља, једна религија, један народ, један језик. У таквим условима јасно је да инородни и инаверни немају никаквих мањинских права. Или, у Ирану у коме живи скоро половина пореклом не персијског становништва, добрим делом и немуслиманског порекла, то становништво нема мањинских права. Шта више, екстремна исламска «револуционарна» врхушка има амбиције стварања само једне нације састављене од свих луди на свету, али нације која треба да буде исламске религије.

Када помињемо ислам као идеологију са амбицијама светских размера, истичемо да су се у неким доскора социјалистичким земљама, где је, како знамо, врха била одвојена од државе, јављале сличне тежње али на другој идеолошко-политичкој основи. Наиме, становништво бивше Совјетског Савеза, у којем је било више од стотину различитих народа и народносних група, од тамошњих политичара, па и стручњака је проглашавано у целини за привидне једне «једнствене совјетске социјалистичке нације». Идеологијом класног интернационализма, а делом и руским језиком, покушавало се потискивање, односно замена локалних и националних особина. Тако се и у Бугарској проклamовало да сваки становник Бугарске, био он Бугарин, Турчин, Јермен, Циганин итд. има једнозначно да се сматра припадником социјалистичке нације Бугара. Слично, али још искључивије, радило се и у Албанији где су Грци, Македонци, Власи, Цигани и други безобзирно арбанизовани. Власти су истицале да се тако ради по мери «демократског учења». Да су овакве идеје у такозваним социјалистичким земљама Источне Европе биле пресудне (а нерадко) види се сада, када после пада таквих политичких система, национализам почиње да буја. То се, уосталом, и код нас у досадашњој Југославији, видно запажа. И у Кини се увидело да такозвани социјалистички систем не решава добро национална питања па у последње време све више покушавају захтевима националних мањина. Занимљиво је да и у Сједињеним Америчким Државама у новије време има истицања локалних (па понекад и националних) жеља код становништва неговетног порекла.

5. Као пета основа за национално опредељивање у савременом свету узима се нечије лично осећање и изјашњавање. То самоизјашњавање требало би да буде значајније од досада поменутих фактора. Јер, појединац више делује својом свешћу него реално расним карактеристикама или својим пореклом. Ево за то неколико конкретних примера из наше земље: један Тузлак, радник, истиче да је он Муслиман

мац, Босанац, Југословен и комуниста; један Зеничанин, од оца Србина и мајке Немице, етнолог по образовању, исказује се за Хрвата; један лекар из Призрена, Арбанас, ожењен Туркињом, изјашњава се као Турчин, истиче да воли турску културу и жели да га други сматрају за припадника турске групе (нације); један младић из Сарајева, од родитеља Муслимана, каже (1987) да ће се изјаснити као Црногорац, воли тај народ и њему ће се прибројити; у породици Месарош, у сремском селу Соту, петорица браће од оца пословачког Мађара, исказују се овако: два као Хрвати, један као Мађар, један као Словак, а један као Немац; дакле рођена браћа су: Мађар, Немац, Хрват и Словак! И у породици Бегановић, у селу Радева мала, код Рожаја, отац са синовима писао се (1981) на сличан начин (Југословен, Муслиман, Црногорац). Али, није ово случај само са појединцима или породицама. Торбеши, група исламизираних Македонаца око реке Радике, по ранијим пописима исказивали се, како када и како који од њих, на пет начина: неопредељени, Муслимани, Југословени, Македонци, Арбанаси. Дакле, из исте породице или исте етничке групе на неколико, чак пет, различитих начина људи су се национално исказивали. Познат је и пример како је у једној школи, у Војводини, пре двадесетак година, од 40 ученика у једном одељењу, када се радило о њиховој националној припадности, набројано 41. Једно дете из мешовитог брака дигло је руку да га убележе као Србина и као Мађара. Изјавило је да једнако воли маму и тату.

* * *

Ако се, пак, из одређеног рачуна изјашњавам за ову или ону националност, или ако то чиним из страха или под притиском, онда у овоме исказивању заиста може да буде и велике нерадости. Разуме се да неслободно исказивање вреди само за већију статистику, као пука бројка. У анкети Института друштвених наука у Београду, пре неколико година, на питање зашто су ушли у Савез комуниста, одговори упитаника били су овакви: «ради друштвеног и политичког напредовања», «ради личног успеха у животу», «ради већег угледа у друштву».

Ако је, дакле, слободно исказивање своје националне припадности, а оно у већини земаља света данас углавном и јесте, онда је ту тешко уочити неку правилност и законитост. Јер, како видимо, исти човек се, не само рођена браћа, једном може изјаснити за једно, а други пут за нешто друго. То може да зависи од случаја, тренутног расположења, средине, политике. У тренутку неко може и из ината да се искаже за нешто неочекивано. По једном казивању и Марко Краљевић је неком приликом казао да би се из инат могао и «потурчити». Један Београђанин, студент, тражио је да га 1971. године пописивач у рубрици националност упише као «Папуанац». Био је то свакако неки (његов) протест.

Научно и стручно гледано, ипак може да се каже да се највећи број особа изјашњава онако као и припадници њихових друштвених заједница (сродничких, језичких, културних, регионалних, конфесионалних). Преовлађујући, дакле, мотив у нечијем националном опредељивању јесте интимно припадништво групи из које је неко поникао или којој се прибраја и чијим се чланом уистину сматра. Али, свакако није мали број ни оних који се пишу онако како им то у датој прилици најбоље одговара, онако како од тога могу да имају и неке користи, односно онако како од тога не би имали и непријатности. То је једно.

Друго, када се појединац, или мања група, нађе у туђој средини, може и сразмерно брзо и спонтано да се претопи у другу народносну групу. По правилу се културно неразвијенија и мања група претапа у већу или културно напреднију. Појединци опет, сасвим природно, брже се утапају у нову животну средину.

У сваком случају демократски је и хумано омогућити и дозволити овакој врсти особи да се национално искаже како она сама осећа и жели.

На крају, нешто кратко и о исказивању у дневницима код нас. Као што је познато, у Југославији је било слободно исказивање националне припадности. Тако сам могао да се изјасним као припадник једног од наших народа или као припадник туђих народа који живе у Југославији. Могу народносно да се исказем и као Ром (Циганин). Затим, могао сам да се изјасним и као Југословен или, опет, по својој ужој и групној југословенској припадности: рецимо у Војводини као Буњевац, или у источној Србији као Влах. По члану 170 Југословенског устава имао сам право да се приликом пописа националне и не изјашњавам.

Поред ове слободе, а можда баш и због ње, у овом погледу било је лутања и од стране појединаца па и читавих народносних група. Лутали су зато и сами пописи. Тако, раније, до 1968, Муслимани су се исказивали као «неопредељени», или као «остали», или као Срби, или као Хрвати, а негде раније и као Турци. У првом нашем попису после Другог светског рата, 1948. рубрике «Југословен» приликом пописа није било. Она ће се јавити у следећем попису 1953. Тада се наше исламизирано становништво обично исказало као «неопредељени Југословени». Пошто је 1968. од највиших органа закључено и одлучено да словенско исламизирано становништво Босне и Херцеговине може национално да се исказује и као Муслимани (са почетним великим словом), године 1971. то становништво се тако и исказало. Уосталом, и касније је било нејасности. Конкретно око тога шта све може да значи термин Југословен? Да ли је то појам који означава само држављанску припадност, већ(ну националну опредељеност или је то израз нечије више и садржајније националне опредељености? Када наш Арбанас, Турчин, Мађар, Румун или Словак добије пасош као Југословен то је очигледно његова (политичка односно) држављанска припадност, а не и етничка или национална особина, јер Југословени као нације не постоје. Али, ако се деца из брака Муслиманке и Словенца, или Хрвата и Македонке исказују као Југословени, нису ли она заиста и етнички Југословени? Затим, ако се Срби или Хрват упишу као Југословен да ли овога треба рачунати у неопредељене или у оне који су надрасли своју ужу народносну припадност, па сами желе да кажу да су отишли нешто више и даље од свог ужег, народног, етничког? Било је зато и предлога да се приликом пописа 1981. термин Југословен стави као наводник. Други су се на то побунили тврдећи да су наводници ознака провинције и увредљивог. Истина је опет да по нашим досадашњим гледањима израз Југословени није ни ознака за народ нити за народносну групу. Јужни Словени су, познато је, група данашњих балканских народа чији су се преци својевремено од заједнице словенске заједнице отиснули на југ. То ми знамо боље од оног Африканца коме није било јасно зашто је Југославија у његову земљу за амбасадора послала неког Србина а не Југословена. Југословенство код нас, уосталом, и није морало да значи ознаку нечијег (даљег) порекла. Оно је могло да буде једноставно и нечије политичко, патриотско осећање и привржености Југославији каква је она била. Међутим, сада, када се она распала, у народном пописима ће свакако бити мање таквог исказивања. Или га можда и неће бити. Уосталом, поједини појмови и изрази значе оно што ми о њима мислимо односно шта они у једном времену садржински значе. А ми опет речи и појмове у разним временима и условима садржински неједнако схватамо, разумемо и тумачимо.

Додајмо, на крају, свима нама знане савремене случајеве, примере оних наших радника који раде у иностранству, од којих неки већ примају држављанство земље у којој раде. Ти људи су антрополошки (то јест расно, физички), етнички и језички особе нашег порекла, али се они одлучују на промену животне средине, што значи и промену државно-правне и на крају и националне припадности,

модерније речено држављанства. Разуме се да ово признање туђег држављанства може да буде на одређен начин и инвазивно од стране земље у којој се то догађа и од које тај човек зависи. То може да буде и нечије прикривено прибежиштво. Деца тих људи, међутим, понекад знају само језик средине у којој живе. Многа од њих ће наследити ту нову средину као једину своју домовину. Луј Адамич, Словенац, кога се настанио и снашао у Америци, постао је Американац. Осећањем је остао Словенац, али је углавном делово као Американац, па је о тој својој новој (другој) домовини (Америци) написао и књигу под називом «Моја домовина».

Дакле, са физичким одликама и особеностима се рађамо као припадници одређене расне групе, док по етничком или народносном пореклу (припадности) спадамо у оквире оне заједнице где смо одрасли и од које смо спонтано примили њене најбитније (групне) карактеристике. Ово двоје, наша раса и етничка (или народносна) припадност не зависе, дакле, од нас самих. Међутим, национално (или боље рећи државно-правно, или политичко, а што није и народносно и етничко) ми можемо да се опредељујемо за ону нацију од које економски, политички или идеолошки зависимо, коју, макар и наизглед као своју прихватамо, а можда и заволимо. Уосталом, још стари Римљани су казали да је некоме домовина онамо где му је добро. Код нас се у народу каже да удата жена, поред рода, има и домовину: род јој је место где је рођена и где јој живе родитељи и најближи крвни сродници, док јој је домовина мужевљева кућа, где као удата стално живи и где она добија пород.

Дакле, расно и својим пореклом не могу да бирам сродника и припадника своје групе, јер они су ту независно од мене и они су у одређеном смислу моји, њихових, могу барем да изаберем пријатеље, суседе и средину у којој ћу да живим. То је ствар мог слободног опредељења или како се модерним језиком каже националне опредељености. Тако би логично и теоријски барем требало да буде. Друго је питање да ли је то могуће остварити.

Dr Mirko Barjaktarović

ON DECLARING ONE'S ETHNIC IDENTITY

Racial (or physical) characteristics are inherited. Ethnic (or national) characteristics we adopt from the population group into which we are born and in which we are raised. Among them we find speech, customs, behaviour, dress, etc. As mature people though, that is as citizens or subjects of a certain government, (legally speaking) we may choose a nationality regardless of our racial, ethnic or any other inheritance.

As a group, a community, a certain people should have its own territory, its language and culture. At times, however, religion as a part of culture (a view of the world in fact) plays a significant role in the formation of ethnic identity in the sense that, regardless of one's ancestry, by choosing a certain religion one may declare oneself a member of another ethnic group (or people). There are numerous examples of such identification on an individual as well as on a collective level. For example, it is well known that, ethnically speaking, Mehmed Sokolović was a Serb but that, in time, he became a great Turk. The famous Hungarian poet, Shandor Petefy (Aleksandar Petrović), was Serbian by birth. By the virtue of his work and achievements he became an eminent Hungarian. Jara Ribnikar, our contemporary writer, was born a Czech but became, by marriage and her personal choice, a Serb. The identity of Macedonia and Macedonians have since the last century been a subject of dispute between its neighbors (Bulgarians and Serbs) — the main issue being, of course, whether they should be regarded as Bulgarians or as Serbs. In more recent times, given the opportunity to freely express itself, the population of Macedonia declared itself Macedonian. Both ethnically and historically, the population of Montenegro is Serbian. In more recent times, however, under the influence of daily politics, it has declared itself both »ethnically« and nationally Montenegrin. During the last couple of years a similar phenomenon has taken place among the Serbs who practice Islam — they have been declared an entirely new nation: from now on even the language a Bosnian speaks must be called »Bosnian« (rather than Serbian).

Some people unite, mix and cooperate, others split apart and create divisions.

When it comes to choosing a nationality it ought to be democratic and humane to respect every man's right, regardless of his racial, ethnic or religious identity, to declare himself according to his personal persuasion. The same applies to one's political views and joining political parties (or, for that matter, enjoying different art styles and ways of entertainment).

Ристо Јовановић
Београд

УДК 314.04
17. мај 1995.

СТАНОВНИШТВО ОПШТИНЕ НОВИ ПАЗАР

Нови Пазар и срез Дежевски налазили су се 1921. године у саставу Округа Рашка — Јужна Србија. Седиште округа било је у Новом Пазару, који је, осим Новог Пазара, као самосталне општине непосредно везане за Округ, обухватао и срезове Дежевски, Сјенички и Штавички (Тутин). Када је 1929. године успостављена и остварена нова организационо-управна организација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије и укинути окрузи, Општина Нови Пазар постала је део среза Дежевског, а овај ушао у састав Зетске бановине.

Између два светска рата у Краљевини Југославији обављена су два пописа становништва: 31. јануара 1921. и 31. марта 1931. године. Податке из ова два пописа за Општину Нови Пазар и срез Дежевски овде ћемо навести збирно — као једну целину, што су и били од 1929. године.

Кретање броја становника у периоду између 1921. и 1931. године у општини Нови Пазар и 11 малих општина среза Дежевског, било је следеће:

		1921. година	%	1931. година	%	Индекс
1.	Нови Пазар	11.185	30,24	10.361	24,58	92,63
2.	Војковиће	4.063	10,99	5.094	12,08	125,35
3.	Врачеви	3.735	10,10	4.430	10,51	118,61
4.	Јоцанина	1.951	5,27	2.603	6,17	133,42
5.	Николача	1.688	4,56	2.157	5,12	127,78
6.	Пожега	2.653	7,17	3.151	7,47	118,77
7.	Половци	2.104	5,69	2.704	6,41	128,52
8.	Постење	2.447	6,62	3.047	7,23	124,52
9.	Рајетиће	2.557	6,91	1.810	4,29	70,79
10.	Сопоћани	2.012	5,44	2.367	5,61	117,64
11.	Штитари	2.593	7,01	2.983	7,08	115,04
	Свега:	36.988	100,00	40.706	—	—
12.	Тршава	—	—	1.453	3,45	—
	СВЕГА:	36.988	100,00	42.159	100,00	113,98

Између 1921. и 1931. године образована је нова општина – Тршић од дела општине Рајетићи. Иначе, порast становништва од 1921. до 1931. године у општинама Рајетићи и Тршић заједно износи 127,51 лице.

Увид у особености пораста броја становника даје састав становништва по вероисповестима:

	1921. године	%	1931. године	%	Индекс
Православна	18.516	50,06	24.376	57,82	132
Исламска	18.234	49,30	17.416	41,41	96
Римокатоличка	26	0,07	114	0,27	438
Израелићанска	207	0,056	249	0,59	120
Остали	5	0,01	4	0,01	80
Свега	36.988	100,00	42.159	100,00	114

Православна и исламска вероисповест обухватају преко 99% целокупног становништва, а њихов број по општинама као конкретне особености за посматрани период чини препознатљивијим.

	Православна вероисповест			Исламска вероисповест		
	1921. године	1931. године	%	1921. године	1931. године	%
Нови Пазар	1.652	1.698	102,78	9.295	8.309	89,39
Војковићи	1.337	1.825	136,50	2.726	3.266	119,81
Врачевш	2.869	3.723	129,77	866	707	81,64
Јованица	1.949	2.590	132,89	2	6	300,00
Николајча	1.673	2.153	128,69	15	1	6,67
Пожега	350	680	194,29	2.303	2.471	107,29
Полокци	2.085	2.689	128,35	9	15	166,67
Постење	2.025	2.631	129,93	422	416	98,58
Рајетиће	1.915	1.757	91,75	642	52	8,10
Тршић	–	777	–	–	676	–
Соколани	822	1.298	157,91	1.190	1.069	89,83
Штитари	1.829	2.555	136,69	764	428	56,02
Свега:	18.516	24.376	131,65	18.234	17.416	95,51

У Краљевини СХС, односно Југославији, према пописима из поменутих становништва, припадника исламске вероисповести било је:

1921. године	1.345.271
1931. године	1.561.166

Припадници исламске вероисповести у Југославији потичу из више националних скупина:

Арнаути (албанци)	439.657
Турци	150.322
Муслимани	755.292
Свега:	1.345.271

Број Муслимана – припадника исламске вероисповести, 1921. године износи по појединим републикама бивше Југославије:

Босна и Херцеговина	587.316	77,76%
Црна Гора	44.216	5,85%
Хрватска	1.539	0,20%
Македонија	40.498	5,36%
Словенија	309	0,04%
Србија	81.414	10,79%
Свега:	755.292	100,00%

У Новом Пазару и Сјеници 1921. године било је настањено 18.234 становника исламске вероисповести, односно 17.905 Муслимана, што у броју Муслимана у Југославији чини 2,37%, а у односу на број Муслимана у Србији 21,98%. То је, 1921. године највећа концентрација Муслимана у Југославији после Тузле, Цазина, Фоче, Високог, Зворника, Грачанице и Градачца у Босни и Херцеговини.

У укупном броју становника у Краљевини СХС Муслимана је било 6,30%, а у Србији 1,09%.

Које су, дакле, особености исељене у кретањима становништва у новопазарском крају у посматраном периоду?

1. Број становника увећао се за 14%. Број православног становништва увећао се за 32%, док се број исламског становништва смањио за 4,5%. У структури становништва православно је порасло за 7,36%, а исламско је своје учешће смањило за 9,01%.

2. Становништво православне вероисповести порасло је у свим општинама (чак до 194,3%), осим у општини Нови Пазар у којој је порасло само 2,78%. После окончања ослобађања Турске ових крајева 1912. године, Другог балканског рата 1913. године и Првог светског рата 1914–1918. године, околности су се промениле и

стекли услови за бржи пораст становништва и повратак многих који су у периоду владавине Турске избегли или се иселили из ових крајева. Осим природног прираштаја, који је увећан после ратних времена, на пораст становништва утицао је и механички прилив. Пораст становништва, међутим, практично се догађао само на селу, чија је привреда почивала на земљи и приватном власништвом над њом, док је привредна активност самог Новог Пазара, нарочито после повлачења Турске, почела да опада, а број становника у њему да се смањује.

3. За разлику од становништва православне вероисповести, становништво исламске вероисповести порасло је само у општинама Војковиће и Пожега. Природни прираштај становништва обе вероисповести био је у том периоду исти или приближан. Муслиманско становништво се у том периоду (а и у периоду после 1931. године) исељавало из овог краја, а значајни део тога исељавао се за Турску. Исељавање исламског становништва у правцу истока – Турска, настало је у време окупације Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске и после Берлинског конгреса 1878. године. Путеви исељавања пролазили су и преко Новог Пазара, а многи исељеници (мухаџери) су се населили и задржавали у овим крајевима. Та појава није престала ни после стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије. Историјски неизживљена верска и национална супростављеност, несигурност и споро сређивање прилика после крупних историјских ломова и промена, утицали су на токове и интензитет миграције, нарочито муслиманског становништва. Осим чињенице да се број исламског становништва смањио за 4,49%, односно за 818 становника, само се може нагађати о броју оних који су се одселили за Турску, јер је било и исељавања у друге крајеве Краљевине СХС. Осим тога, између 1921. и 1931. године није регистрован текући прираст становништва у оним породицама које су се исељавале, тако да ће тај број остати заувек непознат.

Смањивање броја исламског становништва било је највише изражено код градског становништва у Новом Пазару. Што се исламског становништва на селу тиче, иако је било смањена у појединим општинама, највише у Штитарима – 44%, у целини гледано, оно се увећало за 1,88%. Очигледно је да је сељак био везанији за земљу и свој приватни посед и да се теже одлучивао на сељење. Градско становништво, пак (пре свега бивши власници агалука, трговци, бивше чиновништво у администрацији Турске, разни верски достојанственици и други), не видећи своју перспективу, подложније разним утицајима и осетљивије на разне притиске од екстремистички и реваншистички националистичких појединаца или организација, лакше се одлучивало на исељавање.

4. Већ је 1921. (а и многе раније године) карактеристична по високом учешћу градског у укупном броју становништва:

	1921. године	%	1931. године	%	Индекс
Градско становништво	11.185	30,24	10.261	24,58	93
Сеоско становништво	25.803	69,76	31.798	75,42	123
Свега:	36.988	100,00	42.159	100,00	114

Размештај становништва по вероисповестима на градско и сеоско становништво карактеристичан је по томе што у граду доминира исламско, а на селу православно становништво:

Градско подручје

	1921. године	%	1931. године	%
Православно	1.652	14,77	1.698	16,39
Исламско	9.295	83,10	8.309	80,20
Израелићанско	207	1,85	249	2,40
Римокатоличко	26	0,23	101	0,97
Остало	5	0,05	4	0,04
Свега:	11.189	100,00	10.361	100,00

Сеоско подручје

	1921. године	%	1931. године	%
Православно	16.864	65,36	22.678	71,32
Исламско	8.939	34,64	9.109	28,64
Израелићанско	–	–	13	0,04
Римокатоличко	–	–	–	–
Остало	–	–	–	–
Свега:	25.823	100,00	31.798	100,00

Од укупног броја припадника појединих вероисповести, у граду живи:

	1921. година			1931. година		
	Укупно	Живи у граду	%	Укупно	Живи у граду	%
Православних	18.516	1.652	8,92	24.375	1.698	6,97
Исламских	18.234	9.245	50,98	17.416	8.309	47,71
Израелићанских	207	207	100,00	249	249	100,00
Римокатоличких	26	26	100,00	114	101	88,60
Осталих	5	5	100,00	4	4	100,00
Свега:	36.988	11.185	30,24	42.159	10.361	24,58

Сваки други припадник исламске вероисповести био је житељ града. С обзиром на већу покретљивост градског становништва и на економске и политич-

не прилике у том периоду, може се одгонетнути и разумети исељавање овог становништва претежно из градског подручја.

Српски или хрватски језик најраспрострањенији је (98,26%) и њиме су се служили Срби, Муслимани, Хрвати и Црногорци. С обзиром да није вршен попис по националном саставу становништва, укрштањем података о вероисповести и матерњем језику, приближно се добија број оних који припадају појединим националним скупинама:

Срби	18.421	49,80%
Муслимани	17.905	48,41%
Арнаути	199	0,54%
Турци	130	0,35%
Јевреји	207	0,56%
Румуни-Цинцари	64	0,17%
Руси	2	0,01%
Словаци	1	—
Чеси	1	—
Хрвати	20	0,05%
Остали	38	0,11%
Свега:	36.988	100,00%

Подаци се односе на 1921. годину.

Подаци о писмености становништва, добијени пописом из 1931. године, показују велику заосталост.

ПИСМЕНОСТ СТАНОВНИШТВА					
Године старости	Писмени	%	Неписмени	%	Свега
11 — 19 год.	2.268	31,6	4.903	68,4	7.171
20 — 39 год.	2.949	25,3	8.685	74,7	11.634
40 — 59 год.	682	11,7	5.172	88,3	5.854
60 и више	129	3,6	3.430	96,4	3.559
Свега:	6.028	21,4	22.190	78,6	28.218
0 — 10 год.					13.941
Свега:					42.159

Постоје разлике у писмености православног и исламског становништва (о јеврејском и римокатоличком да и не говоримо), али се то у подацима о попису не

исказује, тим пре што су подаци дати за срезове у целини, а не за општине или насеља.

Степен писмености мушкараца и жена сведочи не само о великим разликама већ и о потчињености жена и њиховом правном положају у друштвеном животу у том времену.

Мушкарци			Жене		
Писмено	5.199	37,2%	Писмено	829	5,8%
Неписмено	8.767	62,8%	Неписмено	13.423	94,2%
Свега:	13.966	100,0%	Свега	14.252	100,0%

Безнадежан положај жена у друштву рељефније се види у њиховом поређењу са мушкарцима по добним групама:

Године старости	Укупно жена	Писмено	%	Укупно мушкараца	Писмено	%
11 — 19	3.426	366	10,7	3.745	1.902	50,8
20 — 39	5.976	357	6,0	5.658	2.592	45,8
40 — 59	3.197	92	2,9	2.657	590	22,2
60 и више	1.653	14	0,8	1.906	115	6,0
Свега:	14.252	829	5,8	13.966	5.199	37,2
0 — 10	6.731	—	—	7.210	—	—
Укупно:	20.983	—	—	21.176	—	—

Подаци о старосној структури говоре о томе да становништво Среза Дежевског (укључујући и Нови Пазар) улази у групу срезова са младим становништвом, што се види из следеће табеле:

	1921. године	%	1931. године	%	Индекс
0 — 19 год.	19.373	52,38	21.112	50,08	109
20 — 39 год.	7.068	19,11	11.634	27,60	165
40 — 59 год.	6.610	17,87	5.854	13,88	89
60 и више	3.937	10,64	3.559	8,44	90
Свега:	36.988	100,00	42.159	100,00	114

Бројчани односи између становника мушког и женског пола у целини гледано приближни су (49,45 : 50,55%), али постоји велика разлика у добним групама. Према подацима из 1921. године то стање даје следећу слику:

	Мушкарци	%	Жене	%
0 — 19 год.	10.199	52,65	9.174	47,35
20 — 39 год.	2.730	38,62	4.338	61,38
40 — 59 год.	3.182	48,14	3.428	51,86
60 и више	2.179	55,35	1.758	44,65
Свега:	18.290	49,45	18.698	50,55

У добним групама од 20–59 година велика је несразмера броја мушкараца према броју жена. Њих је мање за 1854 и то у најпродуктивнијим годинама. Један од најважнијих разлога за то појави су велики ратни губици мушкараца у периоду 1912–1918. године.

У добним групама од 20–59 година постоји разлика и у бројчаном односу полова градског и сеоског становништва:

	Мушкарци	%	Жене	%	Индекс
Градско становништво	2.256	46,21	2.626	53,79	330
Сеоско становништво	3.656	41,56	5.140	58,44	1.484
Свега:	5.912	43,22	7.766	56,78	1.854

Сеоско становништво се налази у неповољнијем положају. Може се рећи да је оно водило главни (далеко несразмеран) терет губитака мушких становника у ратовима. Отуда изгледа природна реакција становништва да повећаним природним прирастом после рата компензује губитке у претходном периоду.

Познати су разлози због којих 1941. године није извршен редовни попис становништва у Краљевини Југославији. Нови попис извршен је 31. марта 1948. године, дакле пуних 17 година након оног извршеног 1931. године.

Нови попис становништва разликује се од претходног по томе што је изостављено бележење вероисповести становништва. Уместо тога унето је опредељење о националној припадности. Сви становници су могли да уписују своју националну припадност и свој матерњи језик. Изостављање верске припадности из садржаја пописа становништва била је грешка, а осим тога, отворило је и проблем исказивања Муслимана. По тадашњим схватањима муслиманство је означавало верску а не националну припадност. У Југославији је муслиманско становништво словенског порекла јер је вршена исламизација српског, хрватског, црногорског и македонског становништва. Муслимани су 1948. године могли да се декларишу као припадници једног од претходно поменутих народа или да се уписују као «неопредељени муслимани». Истина, неки су се декларисали као Турци јако им је матерњи језик био српскохрватски (српски или хрватски). Тек од 1971. године Муслимани су могли да се у смислу националне припадности декларишу као «Муслимани».

Ради упоређења података из пописа становништва пре и после Другог светског рата, треба имати у виду да су две општине Среза Јежевског, осим неколико села, непосредно после рата прикључене срезу Студеничком (Рашка) и то Врачево и Николачи, а да је део Сјеничког среза, који је обухватио Бело Поље и Чебинац са припадајућим селима (западни део општине Дуга Пољана), прикључен срезу

Јежевском. Када се то узме у обзир, те кориговане, број становника у Срезу Јежевском пре рата износио је:

	31. 1. 1921. године	31. 3. 1931. године
Стање по попису	36.988	42.159
Отпало из Среза Јежевског	5.423	6.587
Ново стање:	31.565	35.572
Прикључено	1.020	1.150
Коначно стање:	32.585	36.722

После Другог светског рата било је неколико административно-правних и територијалних промена и реорганизација у целој држави, па наравно и на овом подручју. Једно време Нови Пазар и Срез Јежевски били су раздвојени у самосталне територијалне управне јединице. Такође, уместо десет предратних општина (без Николаче и Врачева) образовано је 16 малих општина. Каснијим променама укинуте су све мале општине и Срез Јежевски и образована једна велика општина – Нови Пазар, која и сада функционише.

С обзиром да је 1991. године извршен попис становништва и по верској припадности, стекли су се услови за поређење са пописима становништва из 1921. и 1931. године.

	1921. година	%	1931. година	%	1991. година	%
Православна	14.274	43,81	18.838	51,30	19.544	22,93
Исламска	18.073	55,46	17.520	47,71	64.706	75,97
Остало	238	0,73	364	0,99	939	0,10
Свега:	32.585	100,00	36.722	100,00	85.249	100,00

Индекс пораста становништва по вероисповестима				
	1921. год.	1931. год.	1991. год. 1931/1991. год.	
Православна	100	132	137	104
Исламска	100	97	358	370
Остали	100	153	395	258

Између стања пре Другог светског рата и оног из 1991. године разлика је уочљива. Дошло је до промена не само структуре у погледу вероисповести, већ и етничке структуре становништва. Увид у процесе и промене које су се одвијале, неопходно је комплетирати и резултатима других пописа становништва који су вршени од 1948. године, а који се односе на национални и верски састав становништва.

СТАНОВНИШТВО ПО НАЦИОНАЛНОЈ ПРИПАДНОСТИ							
	Срби	%	Муслимани	%	Остали	%	Свега
1921. год.	14.274	43,81	18.073	55,46	238	0,38	32.585
1931. год.	18.838	51,30	17.520	47,71	364	0,99	36.722
1948. год.	41.772	94,62	2.083	4,72	293	0,66	44.168
1953. год.	25.177	50,02	13.564	26,95	11.590	23,03	50.331
1961. год.	27.933	47,52	23.250	39,56	7.574	12,92	58.777
1971. год.	25.076	38,98	37.140	57,74	2.110	3,38	64.326
1981. год.	21.894	29,51	49.769	67,26	2.397	3,23	74.00
1991. год.	19.064	22,36	64.251	75,37	1.934	2,27	85.249

Попис становништва у 1948. години показује необјашњив пораст броја Срба и пад броја Муслимана. Очигледно је да резултати пописа становништва настали на штету права грађана, у овом случају Муслимана, да показују националну или верску припадност којој припадају или сматрају да је њихова, не могу бити валидни, односно не могу бити прихваћени као озбиљан извор за увид и анализе стварног демографског стања (или његовог кретања) нигде, па ни у овој општини. Већ следећи попис становништва у 1953. години показује радикално другачију слику, иако и она није ни из далека истинита. Ради илустрације, навешћемо податке становништва по народности за општину Нови Пазар за 1953. годину:

Срби	25.177	50,02%
Хрвати	62	0,12%
Словенци	19	0,04%
Македонци	18	0,04%
Црногорци	174	0,35%
Југословени-неопредељени-Муслимани	13.564	26,95%
Шиптари	144	0,29%
Турци	11.009	21,87%
Остали Словени	22	0,04%
Остали несловени	142	0,28%
Свега:	50.331	100,00%

Примећује се да је велики број грађана који су се декларисали као Турци (11.009), а 1921. године било их је само 130. То је приморала се један број Муслимана исељавао у Турску и да би то лакше остварио декларисао се као припадник турске националности, без обзира што им матерњи језик није био турски. Уз велики број оних који су се изјаснили као «Југословени неопредељени», то се може сматрати и као начин исказивања незадовољства што се у пописима о попису становништва

нису могли слободно определити о својој националној припадности. Већ од 1961. године то се почиње исказивати, а од 1971. године увелико је и за Муслимане слободно национално изјашњавање као саставни део људских права, што се показује и у резултатима пописа, који представљају реалну слику стварног стања и то за сваку националност појединачно.

За разлику од многих општина у Србији (и не само у њој) у којима се број становника после Другог светског рата смањивао, у општини Нови Пазар становништво је бројчано стално расло, чак и незнатно од исељавања једног броја Муслимана у Турску и других миграторних кретања становништва у правцу већих и развијенијих привредних центара у Србији, Македонији и Босни и Херцеговини. Осим природног прираштаја, порast становништва има порекло у убрзаном привредном и другом развоју Новог Пазара као градског подручја ове општине и у вези са тим великог механичког прилива становништва из околних општина, као и из неких даљих. Последице таквог привредног развоја одразиле су се и на кретања и однос сеоског и градског становништва, а такође и на промене у националној структури становништва ове општине. То ће се видети из табеле о кретањима градског и сеоског становништва у периоду од 1921. до 1991. године:

	Градско становништво			Сеоско становништво		
	Број	%	Индекс	Број	%	Индекс
1921. год.	11.185	30,24	100	21.400	69,76	100
1931. год.	10.361	28,21	93	26.361	71,79	123
1948. год.	11.972	27,18	107	32.176	72,82	150
1953. год.	14.104	28,02	126	36.227	71,98	169
1961. год.	20.706	35,23	185	38.071	64,77	178
1971. год.	28.950	45,00	259	35.376	55,00	165
1981. год.	41.099	55,34	367	32.901	44,66	154
1991. год.	51.749	60,70	463	22.500	39,30	157

Градско становништво увећало се за скоро пет пута, а сеоско за 1,6 пута. Треба имати у виду и нагло укидање неких сеоских насеља (Постовље 2.868 становника, Мур 2.739, Ибарац 1.540, Лукарско Гошево 1.007 итд.), од којих ће нека у скорој будућности постати практично део града.

Иако је порast градског становништва био велики, интересантно је да се структура његових становника по вероисповестима није битно промениле:

	1921. година %	1991. година %
Исламско становништво	83,10	85,19
Православно становништво	14,07	13,27
Остало становништво	2,83	1,54
Свега:	100,00	100,00

Промене у структури становништва такве су ако је, у односу на 1921. годину, становништво исламске вероисповести у 1991. години постало већинско:

	1921. година %	1991. година %
Исламско становништво	41,02	61,73
Православно становништво	58,98	37,84
Остало становништво	—	0,43
Свега:	100,00	100,00

Општина Нови Пазар обухвата 99 насељених места, међу којима 98 сеоских. Занимљиво је да Муслимани не живе у 50 насељених места, а православни само у 8 насељених места. Размештеност становништва ове две конфесије по насељеним местима изгледа овако:

	Исламска вероисповест		Православна вероисповест	
	Број насеља	Број становника	Број насеља	Број становника
1 — 20 становника	9	80	6	71
21 — 50 становника	3	110	22	738
51 — 100 становника	3	215	24	1.674
101 — 200 становника	5	721	24	3.569
201 — 300 становника	6	1.625	7	1.684
301 — 400 становника	2	648	3	1.041
401 — 500 становника	1	466	2	859
501 — 1000 становника	15	10.527	1	707
1000 и више	4	6.307	1	2.332
Свега:	48	20.679	90	12.675
Град Нови Пазар	1	44.087	1	6.869
Свега:	49	64.766	91	19.544
Бр. нас. у којима не живе	50	—	8	—
Укупно:	99	64.766	99	19.544

— Подаци се односе на 1991. годину, а узети су из публикације Савезног завода за статистику «ПОПИС '91» — становништво, вероисповест, подаци о насељима и општинама», књига 2 — Београд, 1993, стр. 83. и 84.

Подаци из претходног прегледа говоре о великој концентрацији Муслимана у релативно малом броју насељених места, док Срби (православни) насељавају велики број насеља. Степен концентрације становника у сеоским насељима је следећи:

	1 – 500 становника		Изнад 500 становника		Свега
	Број	%	Број	%	
Исламска	3.845	18,6	16.834	81,4	20.679
Православна	9.636	76,0	3.039	24,0	12.675
Свега	13.485	40,4	19.873	59,6	33.354

По једном општем насељском месту Муслимана у просеку има 431, а православних 141.

Занимљиви су и подаци о повећању или смањењу српског или муслиманског националности у оних 99 насељених места.

	Повећање становника	Смањење становника	Свега насеља	Не живи у насељима	Укупно насеља
Муслимани	32	18	50	49	99
Срби	20	84	94	5	99

Подаци су извлачени из резултата пописа становништва у 1971. години и упоређени са резултатима из 1991. године и то по националном саставу становништва, јер 1961. године није вршено пописивање становништва по вероисповестима. Отуда мала разлика са табелом на претходној страни, која је рађена на основу верске припадности у 1991. години.

Подаци о смањењу броја становника (у 84 насељена места код православних и 18 места код исламског становништва) у односу на повећање броја градског становништва, говоре да је део сеоске популације која је мигрирала отишао у Нови Пазар, а део се населио на друга подручја. Ближи увид у миграторна кретања становништва појединих конфесија даје јаснију слику:

Исламска вероисповест	1921. година	1991. година	Разлика Повећање
	Број становника		
Село	8.778	20.679	11.901
Град	9.295	44.087	34.792
Свега	18.073	64.766	46.693

Православна вероисповест	1921. година	1991. година	Разлика Повећање
	Број становника		
Село	12.622	12.675	53
Град	1.652	6.869	5.217
Свега	14.274	19.544	5.270

Статистички посматрано могло би се закључити да је целокупни прираст популације припадника православне вероисповести са села населио градско подручје. То, међутим, није тачно, јер је део православног становништва долазио из

других подручја и насељавао се у Нови Пазар. Чињеница да у Краљеву, Чачку, Крагујевцу, Београду и многим другим местима Србије има много досељеника из овог краја, само потврђује констатацију да су правци миграторних кретања и у периоду после Другог светског рата били много шири и да се нису задржали само у локалним границама.

Што се припадника исламске вероисповести тиче, могу се извести слични закључци као и за православне, само овде се ради о много већим бројевима у приросту градског и осовог становништва. Док се број сеоског становништва код православних од 1921. до 1991. године увећао само за 0,42%, код исламског становништва повећање износи 135,58% (нешто више 235,58). У граду православно становништво се увећало 4,16 пута, а исламско за 4,74 пута. У увећаном броју (приросту) становника православне и исламске вероисповести однос је 80 : 90, а у укупном броју становника 1921. године 44 : 56, а 1991. године 23 : 77.

Оно што је битно за кретање броја становника исламске вероисповести, јесте чињеница да је број оних који су се доселили у Нови Пазар и његову околину много већи од броја оних који су се иселили у друге крајеве Југославије или у Турску.

Сви ови процеси који су се одвијали и који се одвијају у општини Нови Пазар, имају своје упориште у великим променама које су се догодиле у овом веку. Пропаст Турске империје, формирање државе Срба, Хрвата и Словенаца, а затим стварање нове Југославије после Другог светског рата, са специфичним државним усмеравањем развоја привреде, упровалиле су великим делом и карактер процеса који су се одвијали и на подручју општине Нови Пазар. Релативно велики и веома жив привредни центар у средњем веку, Нови Пазар је стагнирао између два светска рата, а то се догодило све до средине педесетих година овог века. Као последица тога, дакле претежно из економских разлога, велики број становника одлазио је у друге крајеве земље, како би на бољи начин решио своје животне потребе. Један део Муслимана у том периоду исељавао се и у Турску. Међутим, од када је држава почела да се више и непосредније ангажује у привредном развоју овог подручја средином и крајем педесетих, а нарочито у шездесетим и каснијим годинама, стање у погледу миграције становништва промењило се и Нови Пазар је постао подручје у које се више усељавало, односно биланс миграције постао је позитиван. Први пут у својој историји Нови Пазар је нарастао на преко 50 хиљада становника и тиме постао значајан привредни регионални центар.

Према подацима из 1991. године више од 41 исламско и православно становништво живи измешано у 41 насељеном месту, а одвојено у 58 насељених места. Сви припадници осталих вероисповести живе заједно са припадницима исламске и православне вероисповести. Подаци из 1991. године, упоређени са подацима из 1953. године показују да се смањује број становника исламске и православне вероисповести (православне нешто мање) који живе одвојено један од других, што је резултат (или последица) развијених миграторских кретања у овом периоду.

	1953. година		1991. година		Индекс
	Број	%	Број	%	
Живи заједно — на селу	15.980	13,75	24.771	29,06	155
Живи заједно — у граду	14.104	28,02	51.749	60,70	367
Свега:	30.084	59,77	76.520	89,76	254
Не живе заједно — на селу	20.247	40,23	8.729	10,24	43
Укупно:	50.331	100,00	85.249	100,00	169

Убрзање привредног и друштвеног развоја није се осећало само у Новом Пазару, већ и у другим крајевима Србије, а нарочито у средњим и већим градским центрима као што су Краљево, Крушевац, Чачак, Крагујевац, Ниш, Београд и други. Разној у тим градовима привукао је један део становништва и из подручја Новог Пазара, претежно становнике српске националности, односно православне вероисповести. Исту улогу извршили су и снажан развој Сарајева и неких других босанских градова, као и Скопља и још пар македонских градова за муслиманско становништво. Иако је у те градове емигрирало становништво своје националности, ипак је већина једних или других одлазила за Србију, односно за Босну и Херцеговину и Македонију.

Слика писмености становништва 1991. године (за ту годину подаци су расположиви) другачија је од оне из 1931. године. Развијен је систем основног школства способан да обухвати целу одраслу генерацију деце, а то стање траје већ деценијама, а развијена је и мрежа средњег, вишег и високог школства број коју је прешло преко 11 хиљада (скоро 15%) пописаних становника у општини Нови Пазар у 1981. години. Писменост је због тога морала напредовати у односу на 1931. годину и постала не само нужност већ и својина скоро 90% одраслог становништва. Упоређење писмености становништва 1931. и 1981. године даје представу о интензитету процеса који су се у међувремену одвијали:

	1931. година		1981. година		Индекс
	Број	%	Број	%	
Писмени	6.028	21,4	52.351	87,4	852
Неписмени	22.190	78,6	7.417	12,6	33
Свега	28.228	100,0	58.786	100,00	208
Деца	13.941	–	15.232	–	109
Свега	42.159	100,00	74.000	–	176

(За 1931. годину нису вршене корекције становништва због одвајања две мале општине – Врачево и Николаче и припајања делу из општине Дуга Пољана.).

Број неписмених остатак је прошлих времена и извор му није текућа репродукција. Невидљиве разлике у писмености између полова, такође, нису више оштре, више се не репродукују на штету женског дела становништва. Однос према жени који још увек корespондира са прошлошћу, исправља се у области нижег степена образовања, а највише у вишем и високом школству, у којем број жена заостаје иза броја мушараца. Не ради се, дакле, о елементарној писмености, већ о њеном квалитету, односно о још непревазиђеном односу према женама. Истина, економска развијеност која није још на задовољавајућем нивоу, утиче на преживљавање заосталих односа према женском делу популације.

Упоређење стања писмености у општини Нови Пазар са стањем у Србији говори о приближним резултатима, што се види из следећег прегледа:

Удео неписмених 1981. године		Косово и Метохија	17,6%
Централна Србија	11,4%	Укупно Србија	10,9%
Војводина	5,8%	Општина Нови Пазар	12,6%

«Статистички годишњак СР Србије за 1985.», стр. 59. и «Општине у СР Србији – 1983, стр. 68. и 69.

У старосној структури становништва уоОпштини Нови Пазар уочавају се одређене промене. Основна карактеристика: то је још увек општина са младим становништвом. Овде ћемо навести податке за 1921, 1931, и 1981. годину, без територијалних корекција после 1945. године.

	1921. год.	%	1931. год.	%	1981. год.	%
0 — 19 год.	19.373	52,4	21.112	50,1	30.386	41,1
20 — 39 год.	7.068	19,1	11.634	27,6	23.081	31,2
40 — 59 год.	6.610	17,9	5.854	13,9	14.402	19,5
60 и више	3.937	10,6	3.559	8,4	6.131	8,2
Свега:	36.988	100,0	42.159	100,0	74.000	100,0

Упоредићемо рађе, наведимо и податке о учешћу становника до 19 година старости у становништву појединих општина у Србији:

Нови Пазар	41,36%	Кикинда	26,99%	Нова Варош	31,36%
Сента	13,05%	Аранђеловац	27,25%	Пријепоље	39,37%
Неготин	15,69%	Ниш	27,55%	Бујановац	41,16%
Зајечар	22,18%	Краљево	27,98%	Гњилане	50,25%
Чачак	26,60%	Срем. Митровица	28,90%	Пећ	50,95%
Ваљево	26,50%	Шабац	28,93%	Тетовица	52,93%
Крушевац	26,75%	Ужице	%29,69	Подујево	55,31%

Подаци се односе на 1981. годину.

Учешће генерација до 19 година старости у структури становништва смањује се. Као тенденција то се јавило већ у деценији између 1921. и 1931. године, а настављено се и касније. Основни узрок тој појави у последње три деценије лежи у миграторним кретањима која су довела до пораста градског становништва, а тиме и до постепеног опадања броја деце у једној породици. Такође, старосна структура досељеника састављена је претежно од генерација изнад 19 година, јављс оних који су сазрели за рад. То потврђује и индекс пораста припадника појединих добних година становништва у Новом Пазару.

	1981/1921. год.	1981/1931. год.
0 — 19 година	156,85	143,93
20 — 39 година	326,56	198,39
40 — 59 година	217,88	246,02
60 и више година	155,73	182,52

Подаци о добним групама не воде се по верској или националној припадности, па није могуће њих у анализу њиховог старосног стабла. Иначе, претходно наведени подаци у једном броју општина, наводе на закључак да је становништво исламске вероисповести млађе од православне вероисповести.

Напомене

Подаци коришћени у овом раду изузетно су из следећих публикација:

– за 1921. годину:

«Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године», Краљевина Југославија, Општа државна статистика, Сарајево 1932. година, страна 110 и 111, и стр. 806. и 807.

– за 1931. годину:

«Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године», Књига II, Културне карактеристике становништва по вероисповести, Краљевина Југославија, Општа државна статистика, Београд, 1938. година, стр. 111.

«Књига I, Књига III, Културне карактеристике становништва по језику, писму и народности», стр. 125.

– за 1953. годину:

«Попис становништва, домаћинстава и станова», Подаци Савезног завода за статистику 1956. година, стр. 66.

– за остале године:

Статистички годишњаци Србије, а за 1990. годину «Први резултати пописа становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава 1991. година».

– «Кварталне студије становништва по општинама», Статистички билтен број 1934, Савезни завод за статистику СФРЈ, Београд, као и «Попис 91» Становништво, вероисповест, подаци по насељима и општинама», књига 2, Београд 1993.

Risto Jovanović

THE POPULATION OF THE DISTRICT OF NOVI PAZAR

In this paper the author gives a detailed analysis of demographic movements on the territory of present day district of Novi Pazar registered during a period stretching from its liberation and incorporation into Serbia, i.e. World War I, to the present. His research is based on statistics offered by population censuses from the years 1921 and 1931, as well as those from the post World War II period, including that from 1991. Along with an analysis of all relevant data, the author focuses especially on fluctuations in the ethnic structure registered in the area, i.e. the percentage of Orthodox – Serbian population compared to that of the Muslim population. During the investigated period the number of inhabitants in the area of the Novi Pazar district grows from 32, 585 registered in 1921, to 85, 249 registered in 1991. During the same time span, there was an evident decrease in the Orthodox – Serbian population, from 43.81% in 1921 to 22.93% in 1991, and an increase in the number of Muslims, from 55.46% in 1921 to 75.97% in 1991.

Др Саит Качапор
Филозофски факултет
Приштина

УДК 371.113

ПОЧЕТАК РАДА НОВОПАЗАРСКЕ УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ И ЖИВОТНИ ПУТ ПРОФЕСОРА БОЖИДАРА КАРЛИЧИЋА

I Увод

У ослобођену заједницу југословенских народа, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, новопазарски крај је ушао носећи са собом националне нетрпељивости, економске тешкоће и социјалне неједнакости. Сеоско становништво се бавило примитивном земљорадњом и сточарством, а градско — углавном ситном трговином и занатством. На сеоском подручју «проценат писмености био је испод 1%».[1]

«На крају школске 1930/31. године стање основних школа у Дежевском срезу је изгледало овако: 17 основних школа, од којих су само три радиле у «добрим школским зградама» (две у Новом Пазару и једна у Новој Вароши — Дојранићу), 13 у «средње добрим зградама», а једна у «лошој згради»; на једну школу је долазило 1.929 становника и 65 км², на хиљаду становника је било обухваћено 61 ученик; срез је имао 1244 км² и 36.667 становника.»[2]

Слично стање је било у Сјеничком срезу. На почетку школске 1921/22. године, «на подручју среза је стање било поражавајуће: школом није било обухваћено 3.150 ученика, од тога 1.831 муслиманске (997 мушке и 934 женске) и 1.219 српске (511 мушке и 708 женске) деце.»[3]

У срезу Штавичком (Тутин), стање је било далеко најтеже. «Прву молбу за отварање школе у Тутину написао је школски надзорник Живојин А. Поповић Министарству просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 4. IX 1921. године. На основу те молбе Министарство је 14. X 1921. године донело следећу Одлуку: «Да се отвори четвороразредна школа у Тутину, срез Штавички, округ Рашки.» Школа је почела да ради јануара 1922. године. Први учитељ ове школе био је Божидар Радовић.»[4]

«Школски надзорник Окружног школског надзорништва Краљевине СХС за Округ Берански и Бјелопољски је, писмом бр. 1 103, од 15. XII 1919. године, тражио да се на основу Закона о народним школама, чл. 35, распише стечај (конкурс — прим. С. К.) и за једног учитеља и једну учитељицу за варошицу Рожаје. Тиме је на почетку школске 1919/20. године учињен први корак за отварање школе у Рожајама.»[5]

У осталим срезовима западне Србије и северне Црне Горе није било боље: у Новој Вароши, Прибоју, Пријепољу, Пљевљима... Неписменост, однос према школи, неразвијена мрежа школа и недостатак наставничког кадра биле су основне карактеристике школства и просвете ових ових крајева. Поред тога, школе и школски систем овог краја карактерисале су и све слабости целокупног југословенског школског система, а то су: недемократичност, национална неравноправност, социјална неједнакост, несветовност и централизам у управљању школама. Са тим слабостима почеко је овај крај Други светски рат и револуцију.

Период развоја образовања и васпитања у Југославији, након 1945. године, означавамо као један од најдраматичнијих, не само у нашој земљи, већ и у свету. Успеси на том пољу су утолико видљивији уколико се зна да је из бивше Југославије наслеђен један од најнеразвијенијих образовних система у Европи, а да је ратом оштећена већина постојећих школа.

У целокупном послератном периоду изградње југословенског школства јасно се издвајају три периода:

— »период од 1945. до 1952. у којем се постављају основи образовног система којим се настоје укинути последице дуготрајног утицаја монопола капитала, релиџиви класних односа, заосталост и недемократичност;

— период од 1958. до 1960. године, у којем се први пут, кроз више докумената, развијају идеје о целовитом образовном систему југословенског социјалистичког друштва и

— период после 1974. године, у којем се кроз комплекс друштвених мера настоје остварити услови ширег подруштвљавања образовно-васпитне делатности и њен развој настоји ускладити са системом социјалистичког самоуправљања, односно потребама рада и целовитог развоја личности.«[6]

За предмет овог рада узет је први период, 1945. до 1952. године, односно оснивање и почетак рада Учитељске школе у Новом Пазару. До ограничења само на овај период и само на Учитељску школу, дошло је из више разлога:

— обрада целокупног развоја школства, или целокупног развоја и рада Учитељске школе у Новом Пазару би по обиму прешла оквире овог рада;

— оснивање и почетак рада Учитељске школе у Новом Пазару имало је изузетан друштвено-политички и просветно-педагошки значај за овај крај и ширу друштвену заједницу;

— желели смо да, из мноштва изузетно интересантних и значајних ликова наставника и ученика који су прошли кроз Учитељску школу у Новом Пазару, издвојимо и осветлимо лик професора Божидара Карличића и са тог лика скинемо црну завесу која је преко њега, крајње неосновано, навучена пре четири и по деценије.

Посебну захвалност за избор теме дугујем драгом, рано преминулом професору др Ејупу Мушовићу. Желим да његов лик вечно живи и сја, као што је он зрачио топлином духа и људскошћу у току целог живота.

II Наставни кадар у НР Србији и његов материјални и друштвени положај у периоду од 1945. до 1952. године

»На територији НР Србије има свега 12.269 одељења основних и виших основних школа, од којих на ужу Србију долази 7.214, на АП Војводину 3.340 и на АП Косово и Метохију 1.750. Од свих у ужој Србији празних одељења има 777, рачунајући ту и 95 празних школа, док у АПВ и на Космету није то случај, што не значи да ови боље стоје у наставном кадру, када се узме у обзир да овде на једног учитеља долази редовно по два одељења или преко 200 ђака.«[7]

За нормалан рад школа и попуњавање упражњених учитељских места било је потребно још 1922 учитеља, од којих за АП Космет 125 (50 за школе на шиптарском језику) и 881 учитељ за школе у АП Војводини. Поред тога, у ужој Србији је било 374 неквалификованих учитеља, а у обе покрајине 28, док је у АП Космет од укупно 618 шиптарских учитеља неквалификованих било 560, односно било је само 58 квалификованих.

Слично је стање било и са професорским кадром за рад у средњим школама и гимназијама. За подручје уже Србије било је потребно 521 наставника (профес-

ра), док је за АП Војводину недостајало чак 643, а за АП Космет 30 наставника. У средњим школама и гимназијама радио је велики број неквалификованих наставника: У НР Србији их је било 1950, не рачунајући оне учитеље који су радили у непотпуним гимназијама на подручју АП Космет. У оквиру појединих струка, наставних предмета, бројно стање наставног кадра је битно варирало. Тако, на пример, готово потпуно је недостајао стручни кадар за наставу руског језика. Зато је међу наставницима који су предавали руски језик било највише свештеника и теолога, приучених бивших наставника немачког језика и Руса који су у нашој земљи живели као емигранти након Октобарске револуције.

На крају школске 1947/48. године уочен је још већи недостатак учитељског кадра. Отварање су нове школе, а расподелом наставног кадра Министарство НР Србије ставило је на располагање НР Босни и Херцеговини 100 наставника и професора и 32 учитеља са подручја уже Србије ван планске расподеле и 150 учитеља са планском расподелом. Зато је на почетку школске 1948/49. године, за потребе школа уже Србије, Министарство расподелило 202 врло добра и одлична ученика четвртог разреда учитељске школе. За потребе школа у АП Војводини распоређено је 30 таквих ученика, док је за школе у АП Космету одређено 20 ученика.

За школску 1949/50. годину било је потребно 784 учитеља: 506 за школе уже Србије, 252 за школе АП Војводине и 26 за школе АП Космет. За наредну школску годину, 1950/51, било је потребно још 1244 учитеља, од којих 769 за ужу Србију, 399 за АП Војводину и 76 за АП Космет.

Учитељски и уопште наставнички кадар је плански распоређиван у Секретаријату за персоналну службу Владе НР Србије.

Због изразитог недостатка наставничког кадра, као забрињавајући проблем јавила се презапосленост учитеља, наставника и професора који су већ радили у основним и средњим школама. Поред редовне норме, већина наставника држала је хонорарне часове — у просеку по 22 недељно, што је износило више од пуне норме за редовно радно време. Министарство просвете је указивало Влади НР Србије на негативне последице таквог стања:

— квалитет наставе неких наставника не расте потребним темпом;

— зарада таквих наставника се пење у појединим случајевима од 15 до 20 хиљада динара месечно;

— овакви наставници не могу да раде на свом стручном и идејном уздизању, а један део наставника не прати ни дневну штампу, нити се, пак, упознаје са актуелним политичким догађајима.

Да би отклонило наведене тешкоће у обезбеђивању наставничког кадра, Министарство просвете је предузимало низ мера, отварало је учитељске школе, отварало све потребне групе на вишим педагошким школама, факултетима, уметничким академијама, стипендирало ученике учитељских школа и свих потребних струка на факултетима и академијама.

Бригу о снабдевању учитеља основним животним намирницама и уопште о њиховом материјалном положају, преузимали су срезови. Зато су учитељи, у различитим срезовима, различито снабдевани, у зависности од тога колико су среске власти налазиле разумевања. Намирнице тзв. «гарантованог снабдевања» добијали су преко месних задруга или среских магацина, а текстил, обућу и разне друге артикле који су стизали преко међународне помоћи, добијали су преко синдикалних подружница, приликом примања плата. Брашно им је дељено за три месеца унапред, а посебно се водило рачуна о обезбеђивању потребне количине петролеја за осветљење. Међутим, било је и аномалија: «... у неким срезовима подела се врши преко месних задруга... и, ако учитељ хоће да купи дуван, мора прво

да купи у слободној продаји кукуруз од сељака да би га дао по »везаним« ценама и купио дуван, или мора да купује купоне по »везаним« ценама и да плаћа два динара за један динар, да би се њима користио... Тако су упућени на црну берзу људи који треба да воде борбу против ње.«[8] У неким срезовима учитељи нису добијали »К карте«, у другим су им из књижица исецали купоне за сапун и кафу, док у неким нису добијали масноћу и по два-три месеца, а меса скоро никако!

Да би олакшало снабдевање учитеља који су службовали у селима, Министарство просвете НР Србије је издејствовало код Министарства трговине и снабдевања НР Србије да се просветним радницима на селу обезбеде припадајуће количине житарица у брашну, свеже месо (по потреби и у живој мери или у сувом месу), текстил и дуван, шибице и со, допунско снабдевање у млеку, млечним артиклима, воћу и поврћу као и исхрана у ресторанима у време одржавања конференција. Поред тога, да би наградило рад учитеља који због недостатка кадра раде са више одељења и ученика, Министарство просвете је прописало, новембра 1948. године, Упутство по којем се одређују премијски додаци учитељима на селу. Посебно су одређени премијски додаци за рад у тешким условима.

Од 1. јануара 1949. године буџет за финансирање наставног особља прешао је на среске и градске народне одборе, што је условило пад личних примања и драстичне разлике у односу на поједине срезове. Тада је, преко Секретаријата за персоналну службу Председништва владе НР Србије почело планско распоређивање кадрова; ученици учитељских школа и студенти наставничких факултета и академија су, уз диплому, добијали и декрет о постављењу у служби, без обзира да ли су у току школовања и студија уживали стипендије или нису. Исто тако, Министарство је водило бригу о премештају учитеља, у складу са годинама радног стажа и постигнутим успесима, из тежих у лакша места службовања.

Да би се избегли прекиди у раду школа, Министарство просвете је издејствовало код Министарства народне одбране да се просветни радници позивају на одслужење војног рока само у јесењем року (у септембру), а никако у пролећном року (марту).

Министарство просвете је прописало и посебну методу (која је настала као производ обимнијег проучавања) за оцењивање наставника и донело Одлуку да се оцењивање рада наставника врши комисијски. Оцењивачку комисију за наставнике гимназије (и учитељских школа) сачињавали су: представник градског, односно среског народног одбора, персонални референт, инструктор и директор школе. Комисију за оцењивање рада учитеља и наставника основних школа сачињавали су исти чланови, с тим што је у већим градским и неким сеоским школама у комисију, по службеној дужности, улазио и управитељ школе.

Посебна брига Министарства просвете било је идејно-политичко усмеравање и образовање наставника. У циљу што успешнијег рада на том пољу, организовани су семинари и предавања за просветне инструкторе, за директоре школа, за персоналне референте и за наставнике.

III Оснивање и почетак рада Учитељске школе у Новом Пазару

»Срећна идеја о отварању храма просвете...«[9] у Новом Пазару, реализована је 1946. године. Тада је отворена Учитељска школа. »Смештена је при новопазарској гимназији. У првом разреду 19 мушких и 8 женских. Није имала свој буџет, али је у саставу гимназије у свему била подмирена, те се у том погледу не може рећи ништа.«[10] Већина ученика те прве генерације је била смештена у интернату: »10 мушких и шест женских, стан, храна и прање веша 400 динара; већина су питомци ОНО и стипендисти Министарства социјалне политике.«[11]

Паралне школске године, 1947/48, уписано је 52 ученика првог разреда (једно одељење, 45 мушких и 7 женских). Тако је у школи било укупно «80 ученика, 64 мушких и 16 женских, два одељења...»[9]

Школи се брзо ширила. Уписивали су се ученици са широког подручја: северне Црне Горе, западне и централне Србије, Косова и Метохије, источне Босне и Херцеговине, као и осталих делова Југославије.

У току школске 1948/49. године школа је «по распореду огрева од стране ГНО-а ... добила три кубна метра огревног дрвета... Од намештаја је имала 28 клупа и један орман... Њен в. д. директор учитељске школе, директор гимназије Бајрактартевић Данило, који се налази на дужности од 21. X 1948. године, успоставља везу са новим месним предузећима. У оквиру постојећих кредита извршио је набавку: једног писаћег стола, три школске табле и један орман за учитељску школу. Ради на томе да и кредите за 1949. годину искористи, користећи локалне изворе.»[10] Од потребних учила «Учитељска школа располаже само:

а) Географском збирком (4 зидне карте Европе набављене из средстава Министарства просвете НРС);

б) Збирком физкултурних реквизита (гарнитура за одбојку, фудбал и две шах-табле).

Ове збирке су инвентарисане. Карте се чувају у школи, а физкултурни реквизити у интернату, где се ученици њима користе.

Перед поменутих учила, Учитељска школа користи учила Мешовите реалне гимназије у Новом Пазару.

Реквизита за предвојничку обуку школа нема.«

Школа није имала радионицу за ручни рад, те није могла да искористи одобрени кредит од 5.000 динара за набавку потребне опреме и алата. Зато су ученици «израђивали ситније предмете за школске збирке код својих кућа».

Посебан проблем био је недостатак уџбеника и прибора за рад.« За српски језик ученици немају уџбеника уопште, а за остале предмете потребе у уџбеницима су углавном задовољене.«

Од школског прибора ученици оскудевају у оловкама, шестарима, свескама и гумицама. Већина ученика је сама направила себи свеске од штампане хартије која се могла добити у довољним количинама у «Грађанским» продавницама.

Наставничка књижница није постојала, већ су се ученици и наставници користили школском књигом и наставничком књижницом Мешовите реалне гимназије. Зато је Министарство просвете НР Србије одобрило кредит за куповину књига. Тако је први пут за потребе ове школе купљено 378 књига.

«Већину књижнице школе средио је и чува наставник историје Петровић Константин.« Њему је помагао наставник српског језика Миленко Пушоњић.

У први разред школске 1948/49. године уписано је једно одељење (мушких 23, женских 10, свега 33), тако да је у школи било укупно 110 ученика (88 мушких, 22 женских). «Ни један ученик није учио вероучку».

Настава је организована према наставном плану и програму који је Министарство просвете НР Србије одобрило за школску 1945/46. годину.

Ни треће школске године Учитељска школа није имала своје наставнике, већ су наставу изводили наставници гимназије. Због тога нису били заступљени следећи предмети:

– психологија са логиком у II и III години, са 5 часова недељно;
– педагогија у III години са 4 часа недељно;
– дидактика у II години са три часа недељно;
– методика и школски рад у III години са 6 часова недељно;
– цртање у све три године, укупно 6 часова недељно и
– физкултура у све три године, укупно 6 часова недељно.

	Предмет	Разред				
		I	II	III	IV	V
1.	Психологија с логиком	1	3	3	—	2
2.	Општа педагогика	—	1	3	4	2
3.	Методика и школски рад	—	—	4	7	8
4.	Историја педагогике	—	—	—	—	2
5.	Народно просвећивање	—	—	—	—	1
6.	Школска организација и администрација	—	—	—	—	2
7.	Основи социологије	—	—	—	—	2
8.	Српски језик	5	5	4	3	5
9.	Руски језик	3	3	3	3	3
10.	Историја	3	3	2	3	2
11.	Земљопис	3	2	2	2	1
12.	Природопис	3	2	2	2	—
13.	Хемија	2	2	—	—	—
14.	Физика	—	2	2	2	—
15.	Математика	4	4	3	2	—
16.	Хигијена	—	—	—	—	2
17.	Пољопривреда (домаћинство)	2	1	1	1	—
18.	Ручни рад	2	1	1	1	—
19.	Цртање	2	2	2	—	—
20.	Певање	2	2	1	1	1
21.	Физкултура	2	2	2	2	2
	Свега недељно:	34	35	35	35	35

НАПОМЕНА: У мањинским школама (одељењима) узима се недељно 1 час од прописаног броја часова за српски језик и додају се још 4 односно 3 часа недељно за наставу матерњег језика. Ове часове узети по подне.

Настава свирања на виолини или клавиру (клавирској хармоници) изводи се у учитељској школи обавезно ван часова редовне наставе у групама од највише 10 ученика.

Први наставник педагошке групе предмета у Учитељској школи у Новом Пазару био је Радован Обреновић. Међутим, у школи је радио кратко време, јер је упућен на одслужење редовног «кадровског рока» у ЈНА. На његово место је декретом Министарства просвете НР Србије[H] постављен Драгиша Марковић, дипломац филозофије, али се није јавио на дужност. «Неопходно је да овај најважнији предмет буде заступљен што пре, јер не само да се настава у учитељској школи

неправилно одвија, већ не могу да се спроводе ни практични учитељски испити, мада се за полагање овог испита непрестано обраћају кандидати из српског, црногорског, албанског и македонског.«[15]

Уважавајући и имајући све проблеме са којима се суочавала новоотворена Учитељска школа у Новом Пазару, привилан дужности директора школе, Данило Бајрактаревић, је, заједно са министарским изаслаником Младеном Вукићем, директором Прве мушке гимназије у Београду, упутио Министарству просвете следеће предлоге:

«С обзиром на стални пораст ученика у гимназији због обавезног осмогодишњег школовања, потребно је обезбедити нову школску зграду за учитељску школу, толико важну за овај крај, јер ју похађају ученици из неколико срезова. Због заосталости овога краја, ову учитељску школу би требало нарочито обезбедити укусним намештајем и снабдети је свим уџбеницима, како би се претворила у прави културно-просветни расадник за овај крај.

Пошто учитељску школу похађају многи ученици, ван Новог Пазара и из неколико суседних срезова, у којима је народ не само заостао културно, већ су изврћена и велика разарања за време фашистичке окупације, неопходно би било да се подигне један нов интернат за ученике учитељске школе са уређајем који ће васпитно деловати на културно уздизање ученика.«[16]

Заступљене наставне предмете предавали су следећи наставници Гимназије:

– српски језик: Данило Бајрактаревић, професор и Младен Вукићевић, наставник;

– руски језик: Владимир Сусукалов, наставник;

– историју: Јевросима Лукић, професор и Константин Петровић, наставник;

– географију: Рајко Шекуларац, наставник;

– биологију: Јелена Квегинић, професор;

– математику: Салих Хошић, наставник;

– физику: Милица Станковић, наставник и

– хемију: Добрила Бајрактаревић, студент Више педагошке школе.

У току ове школске године извршена је и контрола рада Учитељске школе. Контролу су извршили министарски изасланици: Ана Богосављевић, професор Мушке гимназије у Крагујевцу и Младен Вукић, директор Прве мушке гимназије у Београду као и привилни дужности директора школе, Данило Бајрактаревић, директор Гимназије у Новом Пазару. Они су указивали на бројне дидактичке, методичке, опште педагошке и уже-стручне проблеме. Међутим, као главни проблем истицали су недостатак школског простора.

На почетку школске 1947/48. године решење је нађено. Школа се уселила у приватну кућу породице Харчиновић. Била је то нека зграда у којој је од 1922. до 1936. године радило издвојено одељење Основне школе «Стеван Немања» – Основна школа «Краљ Томислав».

«То је муслиманска кућа у коју је без икаквих адаптација смештена школа. Учионице су ниске и мале те нема довољно ни светлости ни ваздуха. Највећа учионица има 32 квадратна метра површине, односно 87,75 кубних метара запремине, а најмања 22,50 квадратних метара површине, односно 66,82 кубних метара запремине. Просечно у сваком одељењу има 35 ученика те се може замислити колико је тесно и тешко радити у таквим учионицама обзиром на простор и на ваздух. Наставничка канцеларија је врло мала, ходници мали, степенице уске, а просторије за магацине, дрварницу, послужитеље, разне кабинете, уопште нема. Двориште је велико 500 квадратних метара, без дрвећа. Клозети нехигијенски, водс за пиће у школи нема.«[17]

За директора школе је именован млади наставник историје Константин Петровић. Избор Петровића за директора школе може се довести у директну везу са стручним прегледом школе који су у току школске 1948/49. године обавили министарски изасланици и вршилац дужности директора школе. Младог наставника историје, Константина Петровића, који је до тада био у службеном односу годину, обишао је министарски изасланик Младен Букин, директор Прве мушке гимназије у Београду. У записнику посете Букин је, између осталог записао: «Овај наставник, иако почетник (се) озбиљно припрема за сваки час и одмиче у свом развоју, користећи се, поред уџбеника и свом постојећом другом литературом... Успео је да придобије љубав ученика за предмет, а и за себе као наставника. Местимичне празнине у свом знању прихвата самокритично и вољно ради на њиховом попуњавању. Даје наде да ће се развити у врло солидног спремног наставника који ће моћи подједнако да ради и у нижим и у вишим разредима гимназије.»[28]

Самосталној учитељској школи, са својом школском зградом и својом управом, ова школска година је први пут обезбедила наставнике педагошке групе предмета. Наиме, Министарство просвете НР Србије је донело одлуку да се «... по својој молби, наставник Карличић Божидар, премести из Београда са места стручног радника у Савезу просветних радника — Земаљски одбор за НР Србију, на место професора Учитељске школе у Новом пазару.»[29] Доласком овог наставника високе педагошке стручности и богатог искуства, почело је изводење наставе на новим основама. Тек тада се може рећи да је Учитељска школа у Новом Пазару постала права стручна школа за образовање и даље стручно усавршавање учитељског кадра. Правилно је схваћен и реализован основни задатак школе: «... да спреми образованог и културног учитеља основне школе, који ће бити члан Федеративној Народној Републици Југославији и који ће располагати потребном теоријском и практичном спремом за успешно вршење свог позива.»[30]

Овај општи задатак је требало постићи кроз следеће оперативне задатке:

– Учитељска школа треба да обезбеди општу и стручно-педагошку спрему;

– Учитељска школа треба да васпитава у духу одлучности тековинама народноослободилачке борбе;

– Учитељска школа своје ученике оспособљава и навикава за културно-просветни рад на селу.

Као што се може закључити, тежиште рада у учитељској школи било је стручно оспособљавање будућих учитеља за рад у школи, али и васпитање и развијање карактеристичних особина које треба да краси одличног социјалистичког васпитача. То не значи да су били запостављени општеобразовни предмети. Напротив, солидно опште образовање било је схваћено као битан услов и за стицање стручне спреме и за подизање општег културног и педагошког нивоа будућих учитеља. У погледу обима наставних садржаја, општеобразовни предмети у учитељској школи нису се разликовали од истих предмета у гимназији, само је био задатак сваког наставника да води рачуна о практичној примени тих знања у конкретном учитељском раду.

Школске 1948/49. године настава је организована у складу са Изменама и допунама наставног плана и програма за 1946/47. годину, као и у складу са малим изменама и допунама извршеним за школску 1948/49. годину.

Према овом наставном плану и програму, школска организација и администрација није више била посебан наставни предмет, већ су се садржаји тог предмета обрађивали у оквиру предмета Устав ФНРЈ, док је обрада наставних садржаја из области народног просветњаштва била предвиђена у оквиру наставе методике.

У настави српског језика са југословенском књижевношћу наставник је био дужан посебно да обрати пажњу на следеће: да посебно обради ове делове програма

који ће ученицима учитељске школе као стручне школе бити потребни у њиховом наставничком раду; да обрађује теорију књижевности уз лектиру кроз цео курс историје књижевности; да посебно негује дикцију (изражајно читање, декламовање и правилан говор уз самостално, слободно излагање мисли); у четвртом разреду је био дужан да одржи специјални курс из дечје књижевности и да обради следеће теме:

— »Појам дечје књижевности и њене врсте,
— Педагошки и методички захтеви који се данас постављају књизи за децу,
— Техничка опрема,
— Часописи за децу у младеж,
— Преглед развитка дечје књижевности код Срба (од Змаја) и осталих јужно-словенских народа,
— Најважнија дела дечје и омладинске књижевности у светској литератури.«[21]

Поред тога, наставник је био дужан да организује израду најмање девет школских и домаћих писмених радова у вези са градивом, као и краће домаће задатке у вези са наставним градивом или са темама из савременог живота. Била је обавеза да се домаћи задаци читају на часу, те да се међу ученицима развија усмена критика. Идејне и језичке грешке су брижно исправљене под руководством наставника.

Новодошли наставник педагошке групе предмета, Божидар Карличић, имао је укупно 29 часова недељно и био истовремено и најоптерећенији наставник ове школе. Као такав био је и разредни старешина четвртом разреду, првој генерацији учитељске школе.

Учитељска школа је из дана у дан прерастала у установу која је била понос Новог Пазара и ширег субрегиона. Њен директор, сви наставници и ученици, уживали су посебан углед, а међу њима се истицао наставник педагошке групе предмета, Божидар Карличић. Ученици учитељске школе су се поносили наставником Карличићем, а најстарији разред, прве генерације, у одушевљењу, дизао је свог разредног старешину на руке.

Школска 1949/50. година започета је у Учитељској школи у Новом Пазару у знаку позива да прва генерација ученика, са групом наставника, посети Председника ФНРЈ, Јосипа Броза Тита, у Белом двору у Београду, 2. јануара 1950. године.

»За све нас то је био догађај живота. Срести се са Титом, бити са њим и водити разговоре — то је била привилегија само ове генерације, ове школе и овог града. Сви смо ми то тако доживљавали...«[22]

Време посете Титу се примицало. Коначно је уговорен и дан и час и место: уторак, 3. јануар 1950, у 10 часова, у Белом двору у Београду.

За поздравну реч је изабран један од најбољих ученика, Јован Брашнац. Поздравни говор му је припремио повереник за просвету, Миодраг Радовић. Брашнац је говор научио напамет и данима га је понављао и када је сам и пред друговима и пред својим наставницима. Тим говором је требало да репрезентује и себе и своје родитеље и родно село Бабине и срез Милешевски, али пре свега своје другове и другарице, своје наставнике и Учитељску школу у Новом Пазару, Нови Пазар и Срез дежевски... Узбуђење је расло...

Делегацију за посету Титу чинили су ученици IV разреда, директор школе Константин Петровић, разредни старешина Божидар Карличић и повереник за просвету ГНО, Миодраг Радовић. На путу од Новог Пазара, преко Крагујевца, према Београду, делегацији су се придружили представници Обласног повереништва за просвету из Крагујевца, Негосава Кузмановић и њен помоћник Божа (презиме нам је остало непознато — прим. С. К.). У аутобусу се највише пажње посвећивало

ученику Брашанцу. Он је свој говор гласно декламовао. Све очи и уши биле су усмерене у том правцу... Повереници за просвету из Крагујевца, нарочито Негосава Кузмановић, настојали су да тај говор употпуне и квалитетно побољшају. »Јова је то памтио, понешто је бележио, повезивао је са мојим текстом, писао неке тезе, преслишавао се, црвенео и беснео на њих, јер га је то њихово упадање збуњивало...«[23]

Делегација је стигла у Београд у Министарство просвете, око девет часова. Проирдали и збуњени путници су се утрејали и упознали са протоколом. Представници Министарства просвете су приметили да је директор школе, Константин Петровић, у »рејтхознама« (панталонама за јахање, одозго широким, а уз колена и листове прилубљеним) и чизмама. Брзо су му купљене панталоне и ципеле, како би могао присуствовати посети.

У Белом двору је делегација била у уговорено време и све је почело да тече по протоколу. Међутим, догодило се неколико »крупних пропуста«...

Ученик Јован Брашанац је искорачио према Титу, заузео став мирно и громко проговорио: »Драги друже Тито!« Наступио је тајац. Брашанац се упињао, црвенео и бледео, знојио се и хтео да се сруши... За тренутак је кроз његову свест пролетело родно Бабиње, врлетни пут до Новог Пазара и отац Милојица и ученици и аутобус и Негосава Кузмановић... Све варијанте говора су се смешале у његовој глави и наступила је потпуна блокада. Стајао је Брашанац пред живом легендом о којој је годинама и данима слушао... Доживео је сусрет о коме су милиони других могли само да маштају!

Тито је ту сцену мајсторски прекинуо; позвао је ученике и остале госте да се послуже, да нешто поједу и попију. Настојао је да створи добро расположење. Певи је запевао тада популарну песму:

»Пшеница је класала,
Шумадија гласала,
Шумадија наша дика,
Пуна бољшевика...«

Запевали су, са Титом, ученици и сви присутни. Запевао је и ученик Брашанац и све је било поправљено. Међутим, тада се догодио други »пропуст«: Тито је позвао ученике и остале госте у хол Двора да направе снимак за успомену. Већина ученика је потрчала за Титом у жељи да се пробију што ближе уз њега. Појурио је и Титов вучјак, зарежао и стао поред њега. И ову ситуацију је поправио Тито. Помиловао је пса и рекао му: »Ово су моји, буди миран!«

Након тога је Тито »пожелео успешан рад на ширењу културе у забаченим селима Санџака и затим се осврнуо на одлуке Трећег пленума ЦК СКЈ и будући рад у нашим школама и на просветном пољу уопште.«[24] Опширно је говорио о значају учитељског позива, о потреби за ширењем просвете и културе, о настојањима младе државе да положај учитеља уздигне на одговарајући ниво, у стручном, материјалном и моралном погледу.

Након тога се, у складу са протоколом, развила дискусија у којој су учествовали директор школе, Константин Петровић, неколико ученика (са припремљеним питањима) и повереници за просвету из Крагујевца из Новог Пазара. Након питања које је повереник за просвету из Новог Пазара, Миодраг Радовић, упутио Титу: »Како говорити ученицима о Црвеној Армији?« односно, након Титовог кратког одговора: »Као и до сада!« потпуно ван протокола, јавио се са питањима професор Божидар Карличић. Био је то трећи »мали пропуст« и »једина жута или црна мрља у току тог сусрета«.[25] Била је то, у ствари, »прва критика, супротстављање Титу, потекло из школе, од професора из Сјенице — Карличића, што је био израз несумњиве храбрости, искрености, а могуће делимично и наивности! Прва таква директна критика Тита у земљи!«[26]

Дијалог између Карличића и Тита је отприлике овакав:[27]

— «Уважени друже Тито,

Знао сам да ћу ложиштити сусрет са Вама. Нека питања ме муче. Верујте нисам их поставио никоме, јер желим одговор из прве руке, од Вас.«

— «Изволите, друже професоре!«

— «Како то да је у бившој Југославији имало преко педесет политичких партија и да данас ниједна није у праву, а само КПЈ јесте у праву? И како то да смо започели револуцију по угледу на Совјетски Савез, а сада потпуно напустили ту оријентацију. Хоћемо ли моћи направити нову државу без проверених модела у свету?«

Тито је ћутао. Замишљено су сви пресутни. Тито је дуго чистио лулу, затим је у њу набијао дуван. Колективно ћутање је потрајало. «Секунде су личиле на сате, а минути на дане...«[28] Коначно је Тито упалио лулу, дубоко је увукао дим, помазао руком, у себи својственом стилу и рекао:

— «Професоре, ми сада мислимо да смо у праву. Да ли смо били у праву или не, рећи ће историја.« Затим се обратио ученицима и говорио о одговорном послу учитеља: «Ја знам да ваш родитеље бити лак. Ви ћете радити не само са дјецом, него ћете морати да помогнете и становништву. Али, не у том смислу да вас тамо упрегну да правите разне синдикате и радите као ћете, у сеоским одборима, него да организујете и водите културно-просветни рад...«[29]

Професор Карличић није скривао незадовољство на дате одговоре...

Посета ученика и професора Учитељске школе из Новог Пазара Титу и питања која су постављена, унела су немир у школу, у град, у општину и срез. Расправљало се о томе партијска ћелија у школи, Градски народни одбор... Расправљало се у Министарству просвете и Министарству унутрашњих послова, расправљало се у Кабинету председника Тита...

Директор учитељске школе је добио телеграм од Министарства просвете НР Србије, у коме се тражило «... отпуштање из службе професора Карличића Божидара, без права на отпремнину и стављање на располагање Министарству просвете НР Србије.«[30]

«Био сам поражен и уплашен. Нисам знао како да се понашам... Када је код мене у канцеларију дошао Карличић, приметио сам да је нешто предузео. «Претерасмо са питањима код Тита, директоре.« Претерасмо, рекао сам му, а очи и руке, мој став и све моје кретње, су ме наводиле да се логаја нешто крупно. «Ја претерах, друже директоре. Молим те, немој да ме бранити — настрадаћеш и ти, али те молим, немој ни да ме нападаш, јер ти знаш да ја нисам заслужио да будем напљуван!« Тада сам му свештено садржину телеграма и чврсто га загрлио. То је био и наш поздрав. Група ученика, предвођена групом професора, кариериста, који су идејно, морално, а нарочито интелектуално, стајали далеко испод Божидара Карличића, крајње се негативно понела према Карличићу.«[31]

За, до јуче, најдражим професором, слављеним разредним старешином, на излазку из Учитељске школе, узвикивале су вулгарне речи, псовке, пароле...

Достојанствени професор Карличић се окренуо својим ученицима и обратио им се сласћним стиховима Јована Јовановића Змаја:

«Ти не сваташ, Среће мајо!
Ме старији знамо:
Кад одрастеш, кад разумнеш,
Кад'ће ти се само!«

Да ли су одрасли ученици професора Карличића и да ли су им јасни(ји) појмови које тада нису знали? Ко су били ученици прве генерације Учитељске школе у Новом Пазару, чији је разредни старешина био Божидар Карличић, а који су били у посети Јосипу Брозу Титу?[32]

I генерација свршених ученика учитељске школе коју је примио друг Тито у Белом двору 3. јануара 1950. године

1. Бабић (Панта) Надежда, рођена 24. VIII 1929. године у Сјеници.
2. Бабић (Панта) Његош, рођен 28. IX 1927. године у Сјеници.
3. Бојовић (Илије) Милован, рођен 28. II 1928. године у селу Седобра, срез Милешевски.
4. Брашанац (Милојице) Јован, рођен 15. III 1928. године у селу Бабине, срез Милешевски.
5. Гудурић (Павла) Михајло, рођен 26. X 1926. године у селу Радојињи, срез Златарски.
6. Елмазбеговић (Хасима) Кадрија, рођен 10. III 1923. године у Новом Пазару.
7. Елмазбеговић (Хасима) Митхад, рођен 25. XII 1925. године у Новом Пазару.
8. Јовићевић (Радомира) Добринка, рођена 5. II 1930. године у селу Бујне, срез Дежевски.
9. Карамарковић (Уроша) Симеун, рођен 10. VIII 1928. године у Сјеници.
10. Кнежевић (Акса) Димитрије, рођен 28. I 1925. године у селу Драгојловићу, срез Сјенички.
11. Кнежевић (Борислава) Славиша, рођен 19. VI 1927. године у селу Драгојловићу, срез Сјенички.
12. Крновић (Антонија) Милорад, рођен 3. III 1929. године у Пријепољу.
13. Лазовић (Тодора) Никола, рођен 19. XII 1927. године у Бродареву.
14. Маројевић (Крсте) Анђа, рођена 15. II 1928. године у селу Избице, срез Дежевски.
15. Миладиновић (Никифора) Тихомир, рођен 24. II 1927. године у Новом Пазару.
16. Николић (Станка) Јелица, рођена 22. VIII 1931. године у селу Штављу, срез Сјенички.

17. Османбеговић (Ибраима) Пешић, рођен 18. VIII 1924. године у Новом Пазару.

18. Оташић (Радосава) Вукашин, рођен 17. X 1927. године у Раждагњи, срез Сјенички.

19. Поповић (Вукомира) Александар, рођен 5. XI 1928. године у селу Жаровић, срез Косовскопоморавски.

20. Поповић (Милорада) Вукола, рођен 25. XII 1929. године у селу Страњанима, срез Милешевски.

21. Поповић (Луке) Горица, рођена 12. IV 1929. године у селу Сувом Долу, срез Штавички.

22. Поповић (Љубомира) Радмила, рођена 18. III 1931. године у селу Сувом Долу, срез Штавички.

23. Ђуковић (Аџа) Пешић, рођен 20. V 1927. године у Сјеници.

24. Хаџибеговић (Ибрахима) Туфик, рођен 30. XII 1928. године у Пријепољу.

25. Цицић (Добра) Мара, рођена 5. XI 1928. године у Новој Варош.

У току школске године је искључен из школе ученик овог одељења, Сталевић (Никшина) Јаков, рођен 26. XI 1928. године у селу Дулебе, срез Штавички.

Колектив Учитељске школе у Новом Пазару чинили су следећи наставници:

1. Константин Петровић, директор школе, наставник историје, педагогије и социологије са логиком (од 1. II 1950, након одласка Божидара Карличића) и педагогике (у другом разреду, такође након одласка Карличића);

2. Крста Б. Љубеновић, наставник српског језика и разредни старешина одељења I;

3. Никола Бошковски, наставник руског језика и физике и разредни старешина I;

4. Стеван Фогл, наставник историје, географије са геологијом и разредни старешина II разреду;

5. Михајло Милетић, наставник биологије и хемије са минералогијом, разредни старешина III разреду;

6. Салих Хошић, наставник математике;

7. Јован Милорадовић, наставник ручног рада, певања и свирања, вртлара и лепог писања, психологије са логиком у III разреду (након одласка Карличића), хемије са минералогијом (у III) и физике (у II);

8. Јосип Далић, наставник грађанског васпитања;

9. Будимир Маркићевић, наставник математике и

10. Божидар Ђ. Карличић, наставник педагошке групе предмета, као и наставник предмета основи марксизма и ленинизма (у IV).

На крају школске 1949/50. године школа је имала укупно 169 ученика, од којих је 15 било одлично, 66 врло добро, 31 добро, 52 је упућено на поправни испит са једном или две слабе оцене, а четири ученика су упућена да понове разред (један из првог, три из трећег разреда).

Ко је професор Божидар Ђ. Карличић?

IV Животни пут и васпитно-образовни рад Божидара Карличића

«Интелигентан и паметан није једно те исто — нада би требала!
Интелигентан много брзо запажа, али сувише брзо реагује и тако, по правилу, неправилно закључује!»

Б. Карличић («Мисли и афоризми»)

«Карличић (Ђорђа) Божидар, учитељ VII положајне групе, рођен је 7. јануара 1905. године, односно 25. XII 1904. године (по старом рачунању времена), у

Божидар Ђ. Карличић
(1905–1956)

Сјеница. Основну школу је завршио у родном месту, а затим нижу гимназију у Новом Пазару.»[33]

У трећој години живота остао је без мајке, а отац му је погинуо у Балканским ратовима, тако да је остао без оба родитеља. Иако је већ у основној школи у Сјеници показивао изузетне резултате, стричеви су одлучили да му прекину школовање и да он настави да ради у очевој пекари. Међутим, није било лако одвојити младог Карличића од школе и учења. Посао у пекари је савесно обављао, али се скривао од стричева и предано учио. То је определило стричеве да му ипак дозволе да настави школовање у Нижој гимназији у Новом Пазару.

По завршетку ниже гимназије учио је Учитељску школу у Скопљу, коју је завршио одличним успехом 15. јуна 1925. године. На почетку школске 1925/26. године, распоређен је на место учитеља у село доње Лопиже, срез Сјенички.[34] На овом радном месту је радио непуне три године, до ступања на одслужење «редовног војног кадра».[35] Војни кадар је служио у Сарајеву, у Школи за резервне војне официре, из које је изашао као резервни потпоручник.[36]

Ученици новопазарске гимназије 1921/22. године (Б. Карличић, трећи с десна)

Одмах по доласку са одслужења војног кадра, распоређен је на место учитеља основне школе у Скопљу, 31. V 1929. године,[37] на којем месту је предано радио једну школску годину. Радећи на овом радном месту Карличић је 21. IX 1929. године положио практични учитељски испит, те му је Министарство просвете Краљевине Југославије признало сталност у служби.[38] Поред тога, у периоду од 4. јула до

30. августа 1929. године (у току летњег распуста) посећивао је и са успехом завршио пољопривредни течај у Ваљеву.

У периоду од 3. XII 1929. до 12. VII 1930. године, Карличић је активно посећивао теоријску и практичну наставу на Годишњем течају за оспособљавање наставника за рад са недовољно развијеном — дефектном децом. Настава на овом течају се одвијала у Мушкој учитељској школи у Београду. Карличић је са успехом завршио овај течај, што га је професионално усмерило на рад са лакше ментално ретардираном децом. Специјална педагогија и специјални наставни рад постали су његова главна преокупација. Само два месеца касније Карличић је од Министарства просвете КЈ затражио једногодишње одсуство ради студијског боравка на Државном институту за специјалну педагогију у Варшави, што му је Министарство и одобрило.[40]

Карличић је дошао у Варшаву 20. октобра 1930. године, а од 12. XI 1930. године уредно је водио дневник за сваки дан. Из дневника је могуће сазнати да се упознао са теоријским и практичним искуствима тада познатих педагога у Пољској и свету. Упознао је Карличић бројне, беспрекорно опремљене и надасве чисте дечје вртиће и маштао о дану када ће и у родној Србији видети такве дечје установе. Видео је и сјај велеграда и необичну живост, другачију од оне у нашим градовима: »Због избора који се данас одвијају Варшава је необично жива. Пуне су улице света. Агитације на све стране, највише жене агитирају. Али ипак, види се, тј. примећује се да је овде север — мања загрејаност него што је то, у оваквим приликама код нас.«[41] Одушевио се тиме колико је »... уметност, нарочито музика, јако развијена«, али је уочавао да је »... наша војска ипак импозантнија — јер је елемент живљи... корак и живост није као код наше војске.« Имао је прилике да присуствује раду државне Скупштине. »... Зграда је необично лепа; говорника је било, нисам их могао разумети. Било је упадица, али мало и ипак тихо, што ми даје знања да су јако парламентарни«. Видео је Карличић и велику уметничку изложбу слика и статуа, »нешто величанствено, за дивљење, нешто што човека усхићава и потреса«, али и седео у бару »Морско око«. Упознао је Познањ, леп град наВарти. »Варош је претежно индустријска и трговачка и зато је и жива...«

На курсу се највише пажње поклањало методи Марије Монтесори[42] и школи Овида Декролија[43], али и испитивању интелигенције Бине-Симоновом скалом[44] и Термановим тестовима[45].

»Од 10–12 часова имали смо семинаријум о методи Монтесори. Обављена је дискусија... Метода Монтесори је доста добра за децу... али она изискује пуно очигледних средстава, која су доста скупа, те се готово и не исплате...« — писао је Карличић у свом дневнику.

»Данас (30. XII 1930. — прим. С. К.) сам разгледао материјал Декролијевих игара. Тај материјал може се добавити из Женеве. Адреса: Институт Жан Жак Русо — Женева (Genève). Углавном материјал се дели на три групе:

I материјал — за игре које служе за развијање чула;
II материјал — за рачун и
III материјал — за игре читања и писања...«

Даље је Карличић детаљно описивао Декролијеву школу и посебно његове игре.

»Пре подне (9. XII 1930) од 9–11 часова присуствовао сам испитивању дечје интелигенције. Госпођица која је испитивала користила је Бине-Симонову скалу и припремљене Термановe тестове. Поступак је исти, о коме смо ми у Београду већ слушали...«

»... Интересантно је забележити неколико података о развоју специјалног школства у Пољској. Школе су снабдевене потребним материјалом, радионица има

пуно и деца се спремају за живот онако како стварно треба. Женска деца уче шити, плести, кројити, везати, кувати итд. Мушка деца уче разне занате...» (5. XII 1930).

Посетио је Кралчић у Пољској и Завод за децу сиромашних родитеља. «... То је Завод у коме су смештене девојке. Њих има 130... Васпитачи, као и управитељ Завода су монашице – калуђерице...» Поред учења, рада, смештаја и исхране и шљокупне бриге о животу и будућности девојака, у том Заводу су се девојке «спремале и за удаљбу, тј. ако се која уда или за увек напусти Дом, односе извесну спрему...» (4. XII 1930).

Карличић је са успехом завршио и овај течај, о чему најречитије говоре сведочанство и диплома које су нострификоване у Београду.

По повратку из Пољске, сада већ 26-годишњи Божидар Карличић, одлучио је да ступи у брак. Оженио се са својом фах-колегиницом, Лепосавом Марић, рођеном 1907. године у Ваљеву. Божидар Карличић и Лепосава Марић склопили су брак 15. XI 1931. године. Брак је Карличићу донео срећан топао дом, породично гнездо у коме су рођене две кћерке – незаменице својих родитеља Љубинке[16] и Крунке[17]. Породична срећа трајала је пуну деценију, све до почетка Другог светског рата. За Божидара Карличића биле су то године посвећене неговању најплеменитијих осећања за три љубави: породицу, домовину и недељу. И једној и другој и трећој се несебично предавао.

Непосредно по повратку из Пољске, Карличић се представио читалачкој публици са више чланака: «О школама у Пољској», Народна просвета, 1931, «Специјалне школе у Пољској», Народна просвета, бр. 34/1931, «О развитку специјалног школства», Народна просвета, бр. 32/1932, «Дечји вртићи у Пољској», Народна просвета, бр. 37/1931, «Из живота организације пољских учитеља», Народна просвета, бр. 30, 1932. године и бројним другим. Поред тога објавио је обимнији чланак «Поремећеност у појмама воље».[18] У ствари, то је био превод текста који је написао његов професор, чувени пољски педагог и психолог, др Витолд Дунајевски. У чланку су обрађени бројни стереотипни поремећеног понашања: шизофренија, каталепсија, негативизам, клептоманија, пироманија, булимија, садизам, мазохизам, симболизам, хомосексуалност, хермафродизам итд.

У току 1936. године штампана је Карличићева књига «Чланци и афоризми».[19]

На првом месту је афоризам који у себи садржи сву тешку истину о животним страдањима самог аутора:

«Они који много запажају, осећају и размишљају –
ретко ће код срећни и задовољни бити.»

Целог живота је Карличић будно мотрио, осећао, размишљао, тумачио и коментарисао и зато је ретко био срећан и задовољан. Овај афоризам је остао уклесан и на његовом надгробном споменику.

Чланцима и афоризмима Божидара Карличића су сувишни коментари. Такође је ризик правити избор чланака и афоризама. У намери да представим књигу и аутора, навешћу неколико чланака и афоризама, без претензија да сам изабрао најбоље.

«Човек је, по својој природи најчешће склон да себе преиспитује, иако има и супротних случајева; док је, пак, околина склона да га потцењује. И разуме се, ни једно ни друго није правилно. Зато се треба знати, моћи и умети одговарајуће борити против себе и против других.»

«Треба знати, хтети, моћи и умети одговарајуће цењити реч, динар и минут, јер од тога зависи колико ћемо вредни бити.»

«Реч човек се често злоупотребљава, предајући је зверима у људском облику.»

«Девиза је да многи страдају зато што појединац важније ствари погрешно схватају и неправилно поступају; али, на жалост, има и таквих који страдају баш због тога што о многим стварима правилно мисле и правилно поступају.»

«Грешке, тако рећи, мали и велики; само што су грешке малих — мале, док су грешке великих — велике. Обичан човек, макар био и патолошки злочинац, једва да може унесрећити једну, две, па чак и десет особа; док људи са високих положаја могу милионе унесрећити и уништити.»

«Има људи који су својим сопственим глупостима толико „богати“ и заузети, да немају времена ни потребе да слушају о глупостима других.»

«Човече, најумнији овоземаљски створе, несумњиво да можеш бити још умнији, а поготову човечнији и хуманији! Надмено се и често хвалиш тиме што си се технички високо уздигао изнад обичне животиње; али заборављаш да се стидиш што си се у пуно којечему дубоко спустио испод ње.»

«Има људи каријеристичког типа, немајући личних квалитета, да се својим вредносним радом уздигну и афирмишу, узимају гараву четку и „молују“, односно клевећу и карикирају друге, да би сами испали „сјајнији“ и „величанственији“.»

«Висина стандарда живота, степен слободе и просвећености једног народа — су најпоузданије мерило и најтачнија оцена његове прошлости, садашњости и будућности.»

«Ако су у једној земљи цене животним намирницама високе, а плате службеника и радника у односу на те цене мале; ако су станови за становање претрпани и нехигијенски, ако се осетно оскудева у зградама за хигијенску и културно-просветну употребу; ако су путеви неизграђени, реке неканалисане, а шуме необновљене; ако недостају стручни кадрови и одговарајући руководиоци; ако недостају савременија пољопривредна средства; ако се земља у довољној мери и одговарајуће не обрађује, већ ако се са села бежи и тражи лакши посао; ако је земљорадник порезом и другим обавезама преоптерећен; ако недостају стварно најпотребније фабрике, сировине и радништво; ако се на војно-оружане сврхе много даје; ако се раскош и себичност појединаца толерише; ако се много конферише и необјективно пише, а мало стварно и предано за опште добро ради, онда у тој земљи — све док је тако — добро и не може бити, односно, не може бити благостања, изузев за појединце који нечовечно и драстично, живе на штету огромне већине.»

Тако је Божидар Карличић у чланцима и афоризмима сликао време у којем је живео, али и износио оцене о временима која су тек требало да дођу.

У листу «Одјек» од 3. IX 1936. године објављен је чланак Божидара Карличића «Тамна слика послератног друштва». У том чланку он је оштро шибао посним негативним појавама југословенског друштва: «пријатељство се идентификује са искоришћавањем... Од будућности се много чека, а за њу се мало доброг ради... Изгледа да је дошло време да се многе врлине сматрају за пороке, а пороци за врлине... Реч корупција често се чује, а много је њих с којима се она здружила и постала (им) одлика... Протекција је бржа од железнице, а прави су сломљене ноге па једва пузи... Европа се изгледа налази пред многобројним искушењима и, по њу, најсудбоноснијој прекретници...»

Осећао је Карличић близину светског рата и сву суровост коју он носи: «Милиони радних и поштених руку људи, жена и деце страхују од будућег рата. Дакле, кроз тешку и чемерну садашњост — страхују од још теже и мрачније будућности која може наићи ако и даље судбина човечанства остане у рукама трустова и капиталиста, диктатора, присталица рата и занешењака. Ако се његов утицај не ослаби и акција не онемогући, свет ће и даље падати у крваве сукобе.»[39]

Карличић се залагао за социјалну једнакост, за опште благостање, за слогу, равноправност, братство и јединство, заједништво... «Могуће је осигурати сваком човеку потребну и нормалну егзистенцију. Могуће је сваком човеку осигурати слободу, да се слободно и радосно осећа на своме скромном имању, стеченом уштедом и поштеним радом, као год што је могуће обезбедити и искоренити

себичне и непоштене инкултипе, паразите и лихваре итд. Јер нико не би смео имао да има него што му је за један нормалан и угодан живот потребно. Ако би свако према свом раду и стварној заслузи био награђиван, онда појединци никако не би могли имати више него што им треба. Ово је истина која се из дана у дан све више показује и намеће свету...»

За остварење таквог благостања у друштву потребни су патриоте који ће се борити против спољних и против унутрашњих непријатеља. Али, патриота не може бити било ко; то мора бити пре свега добар човек, коме краси права и свесна љубав према својој земљи и свом народу: «А права и свесна љубав према својој земљи и своме народу, као и према целом човечанству, рађа се само кроз слободу, братство и једнакост...»[32]

«Пламен рата из дана у дан све више шири, обухватајући и гутајући само један по један народ, једну по једну државу.»[33] Карличић је упозоравао на потребу за будућношћу и спремношћу: «Ако неки народ није предузео све што је могао и морао предузети, да се спасе ропства, сам је кривац... Ко год воли наш народ, потврдиће једну истину, наиме, да је наш народ у суштини својој за мир, али и за слободу; ко му дирне у слободу и независност — дирнуо је у још врелу крв свих својих палих хероја, од Косова (1389) па до данас!»

У овом периоду (1931–1941), Карличић је радио на више места: у школи «Доситеј Обрадовић» у Београду, у школи «Бранислав Нушић» у Београду, у Грађанској школи у Земуну, а од 8. VI 1938. године, Одлуком Министарства просвете КЈ, ОШ бр. 38854, постављен је за наставника Школе за дефектну децу у Београду. У овом периоду Карличић је завршио Филозофски факултет у Београду, XXXVII групу[34], студирајући педагогију са дечјом психологијом, општу психологију, логику и историју филозофије, као и народну историју. Исто тако, ово је најплоднији период стваралаштва Божидара Карличића. Он се активно јавља бројним стручно-педагошким расправама и чланцима. Један од најзначајнијих радова је: «О недовољно развијеној (слабоумној) деци – са педагошког и социјално-економског гледишта».[35]

У овом раду Карличић је описао умну заосталост, у складу са сазнањима до којих је била дошла психологија тог времена, наводећи сазнања и резултате истраживања више страних аутора. Посебно се бавио откривањем умне заосталости и наводећи класификација умног развоја, са акцентом на Терманову класификацију. Наравно, као педагог и непосредни радник са дефектном децом, Карличић је изнео теоријска и практична искуства у васпитно-образовном раду са таквом децом.

Карличић се бавио и вечно живом педагошком темом — улогом наставника и његовим педагошким ликом. «Васпитач има једну најделикатнију улогу у животу мора имати и најделикатнију душу. Груб, себичан и реакционаран човек, не само да не може бити добар и по друштво користан васпитач, већ је највећа препрека друштвеном прогресу и општем благостању... Дужност васпитача је да васпитава, да учини, да се од једног природног пупољка развије цвет природног мириса и изгледа. Да од једног невиног и наивног детета створи човека...(али ће ту дужност, прим. С. К.) ... он с успехом моћи вршити само онда када и остали позвани буду поредили на томе да се омогући лепши, спокојнији и удобнији живот и за васпитаче и за васпитанике. Данас већина једних и других живи под врло тешким приликама...»[36]

Бавећи се специјалним васпитно-образовним радом Карличић је уважио значај ручног рада. Међутим, ручном раду, као наставном и васпитном средству придавао је значај и у редовним одељењима основне и средњих школа.[37]

Идеја братства, јединства и заједништва југословенских народа, Карличића никако није напуштала. Користио је сваку прилику, сваки лик, сваки пример да

потенцира могућности слоге, заједничког живота и стварања. «Штросмајер (Јосип Јурај Штросмајер, 1815–1905, бискуп, политичар, културни радник, вођа Народне странке од 1860–1873, тежио уједињењу Јужних Словена... — прим. С. К.) је сјајна звезда у историји југословенских народа. Он је наша звезда водиља — која нас води правој народној љубави и братском јединству, које мора бити потпуно и духовно. Ко за њом иде значи да је пријатељ светлости, значи да је пријатељ свога народа и добре народне будућности...»[57]

Божидар Карличић је дочекао рат на одслужењу резервног војног кадра у Зајечу. Као резервни поручник Југословенске војске и истински патриота ставио се у службу отаџбине и показао спремност да стане у прве редове њене одбране... Међутим, издаја је била смишљена и успешна, а одбрана краткотрајна и неефикасна. Слом је брже дошао него што је професор могао слутити. Заједно са осталим припадницима његове војне јединице, Карличић је заробљен 21. априла 1941. године и депортован у Немачку. Карличић је «бераван у заробљеништву од 21. IV 1941. до 23. VIII 1945. године, у Кирабургу, Хамелбургу, Вербургу, Штрасбургу, Стрију, Борсенбрицеву, Нирнбергу и др. (Немачка)».[58]

Карличић Божидар, заробљенички број 4051, шеста барака, логор XIII/A, Nürnberg, Немачка, са групом заробљених резервних војних старешина

У заробљеништву се Карличић истакао као један од оснивача и најактивнијих предавача «Логорског универзитета». Већ 25. VII 1942. године одржао је прво предавање на тему: «Социјални и педагошки проблеми». Предавање је одржано у Логору XIII/B, у блоку IV, барака 58 у Нирнбергу. То предавање је пратило велики број логораша, «... за себе — међу њима и мој добар друг и пријатељ Милутин Забуновић, потпоручник, из села Жабаре код Пожаревца...»[59] Предавање «О дисциплини са психолошко-педагошког становишта» одржао је Карличић у четири барака у Нирнбергу: 18. III 1943, у бараци 60; 29. II 1943, у бараци 14; 27. III 1943, у бараци 25 и 28. II 1943, у бараци 56.

У августу 1943. године, у Стрију, Карличић је учествовао у дискусијама на течају: «Школска пракса». «... Једном приликом нашао сам и ја једним мањим

рефератом: «О школској деци на селу» – поводом теме «Село и његова школа» која се тада на том учитељском течају расправљала.»[40] Када је 14. VIII 1943. године организовао «Енциклопедијски час», Карличић је говорио «О дефектној деци и узроцима дефектности». Тако је Карличић постао врло запажен и у овом погору. Припремио је и реализовао предавање (3. XI 1943): «Запажања о психологији заробљеника». Поред наведених предавања припремио је и реализовао и следеће теме: «Нешто мало о нашем животу», «Двадесет година сиво гревили и лутали», «Ја, разни људи, разни и погледи», «Напредна омладина и њена стремљења», «Чему треба тежити», «Конструктивност је у вредноћи и привичности», «Размишљања о религији», «Ако је мени добро, не значи да је свима осталима добро», и др. У тим предавањима остао је доследан идејама за које се борио и пре рата: братство, јединство, слога, равноправност, социјално благостање, просвета, култура и општи просперитет.

«Остваривши формално и територијално уједињење Срба, Хрвата и Словенаца – на духовно уједињење нисмо знали, хтели или умели обратити одговарајућу пажњу... уместо рада на слози и уједињењу, радило се обратно: створио се раздор и несклоност између Срба и Хрвата, чему је, у том правцу, најпише зла допринела црква и многи непоштени политичари, који су са тим «српско-хрватским питањем» трговали. ... Нема народа за који би се могло рећи да је, по некој својој суштини или чак по рођењу, рђаво рђаве могу бити само неке, које се народу наметну и које народ, скренувши са с правог пута, заведе. Временом и паметном политиком сједињена би се ако би то било потребно и два заиста разнородна народа, а камоли два једнокрвна – једнојезична, братска народа, као што су Срби и Хрвати. Дакле, узрок свирепом проливању и убијању између Срба и Хрвата и између Срба православних и муханеданске вере, лежи у даљој и ближој прошлости, која је непријатељ непрекидно и најподлије уливао отров раздора – «Завади, па владај» – затим у мрачној и разорној акцији прве и, као што ће напоменусмо, у рђавој политици, раду и животу повлашћених и владајућих за последњих двадесет година.»[41]

У оквиру Логорског универзитета Карличић се активно бавио савладањем мисли Карла Маркса, Фридриха Енгелса, Владимира Ильича Лењина, Хегела, Робеспјера, Кревина, Плеханова, Светозара Марковића, Чернишевског и др. Прикупљао је предавања угледних предавача и критички их обрађивао и правио анализе прочитаних дела до којих је долазио.

Одмах након повратка из заробљеништва, Карличић је преузет и «... постављен за учитеља Народне школе у Београду, (11. IX 1945. године)».[42] На тој дужности се задржао до 17. XII 1945. године, када је «... распоређен за учитеља Градског дечјег дома у Београду.»[43] Од 9. I 1946. године Карличић је именован за управника овог дома.[44] Међутим, убрзо је поднео оставку на ту дужност.[45]

Према напредном педагогу и стваралачу Божидару Карличићу тињао је отпор у Министарству просвете још из предратног периода. Неко га је непрестано «молковао црном четком», а да чесно ни он сам тога није био свестан. Наша истраживања су показала да у његов досје, који је вођен од закрчења учитељске школе (15. VI 1925), никада није унета диплома о завршеном филозофском факултету. Међутим, нисмо открили ко се на тај начин бранио, или је бранио свој положај од амбициозног професора Карличића. Једно је сасвим извесно, да никада у интенцијама Министарства просвете, ни пре ни после рата, није напредовао у складу са степеном стручне спреме и стварним способностима.

Након разрешења са места управника Градског дечјег дома, Карличић је «... распоређен и упућен на рад у Народну школу бр. 28 у Београду, 14. V 1946. године.»[46]

На овом радном месту остао је кратко време. «Премештен је за учитеља у Неготин, с тим да ради у Учитељској школи (према указаној потреби), 16. IV 1947.

године.«[67] На раду у Учитељској школи у Неготину задржао се до 26. I 1948. године, када је »... према указаној потреби премештен из Неготина у Учитељску школу у Београду, с тим да ради у Савезу просветних радника — Земаљски одбор за Србију.«[68]

Божидар Карличић никада није »губио главу« у политичким партијама. Формално није припадао ни једној партији пре рата. За време рата је исказивао живу просветну активност и држао предавања надахнута идејама марксизма-лењинизма. По повратку из заробљеништва и даље се заносио да је довољан сам себи, да све може постићи радом, неskривеним симпатијама за основне идеале новог друштва, КПЈ и Савезне комунистичке партије (бољшевика).

Међутим, усамљени борац је ускоро постао мета напада. Већ 18. II 1948. године, решењем Министарства просвете НР Србије, пов. бр. 290, кажњен је »писменим укором«. У решењу није било образложења нити »поуке о правном леку«. Био је то први ударац диктатуре који је добио »слободни стрелац«. Истог дана уследио је и други: одлуком Министарства просвете НРС, бр. 10553, 18. II 1948. године, »... одобрено седмодневно одсуство, као и продужење истог«.

Тако је Карличић, у Учитељској школи у Београду, на поменутој дужности, радио око 20 дана!

По истеку »седмодневног одсуства и продужења истог«, Карличић је написао молбу у којој је изнео патриотске разлоге и жељу да ради у родном крају, на културно-просветном унапређивању Санџака. Министарство просвете НРС га је, својом одлуком бр. 2757, од 12. I 1949. године распоредило на место професора Учитељске школе у Новом Пазару. У Новом Пазару, у Учитељској школи, Карличић је доживео највећи успех у својој каријери, али је исто тако постао највећа жртва својих »... знања, осећања и размишљања.«[69] Био је хваљен и омеван од својих ученика и дизан на руке, али је испраћен са псовкама и повицима, па чак и тежим малтретирањима. Због питања постављених Титу, Карличић је решењем Министарства просвете НРС, бр. 2949, 23. I 1950. »... отпуштен из државне службе, без права на отпремнину, с тим да му служба престане даном разрешења.«[70] Кренули су за Карличића и његову породицу дани пуни неизвесности, дани страдања и губитка слободе. Узалуд се жалио, образлагао и тражио правду.

»Ухапшен је 12. јула 1950. године у Београду. Решењем комисије за прекршаје НО Грејења у Београду, бр. 815, 2. XII 1950. године, кажњен на две године друштвено-корисно-поправног рада.«[71]

Време од 12. VII до 2. XII 1950. године провео је у Централном затвору у Београду, а време од 2. XII 1950. до 12. XI 1951. године провео је на Голом отоку. На Голом отоку је преживљавао сва мучења, као и остали заробљеници. Тучен је сваког дана, затваран у самицу, мучен глађу, физички исцрпљиван, теран на физички рад без икаквог циља и смисла, изнуђиван да призна (?,!), тучен од полиције и својих сапатника који су на то присиљавани, гоњен да бојкотује заробљенике... Будући да никада није припадао ниједној политичкој партији, Карличићу су биле непознате методе самокритике и бојкота. Одбијао је да бојкотује и није никада прихватио оправданост затварања и мучења, тако да је одбацивао било какву самокритику. Никада није прихватио да оговара друге заробљенике и да их туче. То му је нарочито погоршавало положај, али му је чувало достојанство. Правдољубиви хуманиста то није могао да поднесе, те је два пута покушао самоубиство. Задњи пут се отео редарима који су га водили и главом ударио у ексер који је вирио из бетонског зида. Није успео да се убије, али је повредио мозак, што је до краја живота оставило последице и повремено се манифестовало као епилептични напад. Лекарска комисија га је, као потпуно излишан случај отпустила условно на слободу, са образложењем да је неспособан за физички рад.

Исцрпен, изнемогао, оболео, повучен у себе, Карличић се вратио својој породици. Као и лекарска комисија која га је отпустила, већина људи који су га

посетили очекивали су само дан када ће издахнути... Карличић се споро опорављао, али је жеља да се врати у разред била јача од болести и понижавања које је преживео. Обратио се Савету за просвету, науку и културу који га је «... преузео у службу и ставио на располагање СНО-у Среза Гроцканског (Гроцка на Дунаву)».[12] од 19. XI 1951. године. Срез гроцкански га је већ 3. I 1952. године распоредио на место професора — наставника Осмолетке у селу Брестовцу, када се и јавио на дужност.[13] На том радном месту остао је Карличић до краја свог живота. Радио је без воље и полета који су красили његов ранији рад, на нижем радном месту од оног које му је, с обзиром на стручну спрему припадало, у нижем платном разреду, са осећањем оштећеног коме штета никада није надокнађена. Рад је прекидао због честих боловања и лежања у болници. Једину топлину пружала му је породица, одана супруга која га, упркос страдањима и патњама никад није напуштала, ћерке — мезимице којима је желео да пренесе све позитивне стране свог богатог животног искуства, као и неколико искрених другова са којима је био у заробљеништву.

Интимно, сви ученици и већина наставника новопазарске Учитељске школе, били су уз професора Карличића. Јавно се, међутим, из познатих разлога, нису оглашавали. Неколико пута се догодило да је добијао писма од својих бивших ученика из Новог Пазара. Раније, пре одласка на Голи оток, добијао је од неких својих ученика и књиге: ученик Михајло Гудурић, поклонио му је књигу са посветом: «Поклон за дуго сећање најбољем и најискренијем професору педагошке групе учитељске школе, другу Божидару Карличићу...», а ученик Вукола Мил. Поповић, поклонио му је књигу на којој је исписао: «... Ову књигу поклањам свом драгом професору Божидару Карличићу... »

Била је то велика сатисфакција за неправедно гоњеног страдалника, али проф. Карличић никада није званично рехабилитован и није му одато признање и значај који је стварно заслуживао.

Нека овај наш скромни прилог послужи у те сврхе.

Божидар Карличић је умро 2. фебруара 1956. године. Буран живот сјеничког сирочета, препуштеног да само себи крчи пут пун препрека, завршио се прерано... Ране са Голог отока, запељивање пет година, ипак су победиле. Остало је достојанство и горштачка искреност пренета са родне Пештери, из Сјенице.

Напомене:

1. Извештај школског надзорника Божидара Д. Радовановића за 1929/30 годину. — Архив Југославије, Фонд Министарства просвете Краљевине Југославије. Одељење основне наставе, 109-8-20, 24477, 18. VIII 1930.

2. Качапор, С. (1997), Школство у Новом Пазару и околини од 1918. до 1941. године, Нови Пазар — књига је настала као производ обимних истраживања и проучавања појединих аспеката и развоја школства у Дежевском срезу, у поменутом периоду.

3. Качапор, С. (1995), Развој основног школства у Сјеници и околини, Сјенички зборник, бр. 1, стр. 120–133.

4. Качапор, С. и [illegible] Х. (1996), Наше место и околина, Тутин — у књизи је на популаран начин приказана територија општине Тутин, са посебним освртом на историју овог краја.

5. Качапор, С. (1997), Развој школства у Рожајама и околини од 1918. до 1938. године, Рожајски зборник, бр. 3, стр. 94–115.

6. Беговић, Т. (1959), Југославија, [illegible] енциклопедија 1, ур. Никола М. Потокњак и Петар [illegible], Београд [и т.д.], стр. 312–372.

7. Подаци за обраду овог поглавља коришћени су из анализе Министарства просвете НР Србије, «Бројно стање, материјални и друштвени положај наставног кадра», Архив Србије, несређени фонд Министарства просвете, Београд. — У даљем тексту овог поглавља коришћени су подаци из ове анализе, без директног навођења.

8. Исто, стр. 59.

9. Извештај о раду Гимназије у Новом Пазару за школску 1946/47, бр. 56, 15. II 1947. године, Несређени фонд Министарства просвете НР Србије, Архив Србије, Београд.

10. Исто.

11. О почетку рада Учитељске школе у Новом Пазару најречитије говори [illegible] директора гимназије, Милосава [illegible].

12. Извештај за школску 1947/48. годину, I-103, Министарство просвете НР Србије, Фонд 239, 15, Архив Србије.

13. Српска учитељска школа у Новом Пазару. Извештај за школску 1948/49. годину. Микрофилм фонд Министарства просвете НР Србије, Архив Србије, Београд.

14. Решење бр. 43 238, 13. V 1949. Министарство просвете НР Србије, Архив Србије, Београд.

15. Извештај директора школе за школску 1948/49, [illegible].

16. Исто, стр. 12.

17. Министарство просвете НР Србије, К. бр. 32 738, Извештај директора Учитељске школе у Новом Пазару, Ратка [illegible], 25. I 1951, Несређени фонд Министарства просвете НР Србије, Архив Србије, Београд.

18. Српска учитељска школа у Новом Пазару. [illegible], стр. 15.
19. Министарство просвете НР Србије. Одлука бр. 2757, 12. I 1949. године. Лична архива Божидара Карличића.
20. Наставни план и програм за учитељске школе, Просвета, Београд, 1946, стр. 3.
21. Исто, стр. 8.
22. Миодраг Раловић, [illegible] наставник Учитељске школе у Новом Пазару од 1946–1953, повереник за просвету Градског народног одбора. — Одговори на упитник за директоре и наставнике Учитељске школе у Новом Пазару, 1995.
23. Исто.
24. «Маршал Тито примио групу охрабрених ученика Учитељске школе у Новом Пазару», «Политика», 4. јануара 1950. — на насловној страни.
25. Миодраг Раловић, Цитирани извор.
26. Велимир Милошевић, наставник [1953–1968] и директор Учитељске школе у Новом Пазару (1955–1968). Одговори на упитник за директоре и наставнике Учитељске школе у Новом Пазару, јануара, 1995.
27. Константин Петровић, наставник и директор Учитељске школе у Новом Пазару. Усмени интервју који је аутор овог рада обавио у Ужицу, на научном скупу поводом стогодишњице рођења Антона Семјоновича Макаренка, 12. и 13. маја 1988. године.
28. Исто.
29. «Политика», 4. I 1950. цитирано.
30. Константин Петровић, Цитирани извор.
31. Исто.
32. Подаци о ученицима узети су из Уписнице ученика за школску 1946, 1947, 1948, 1949. и 1950. годину. На крају школске 1949/50. године рађени стереотипни, Божидар Карличић, вапитно је [illegible] у списима учитељских [illegible]. Уписница ученика. Историјски архив у Новом Пазару.
33. Лично досије. Г- 183. К-VI-15, Архив Србије, Фонд Министарства просвете, Непотребни фонд.
34. Министарство просвете. Одлука ОН бр. 40741, 14. IX 1925. године, Лична архива Божидара Карличића.
35. Министарство просвете. Одлука ОН бр. 41[illegible], 18. VIII 1928. године. — Упућена потешка на службу због ступања у [illegible]. Лична архива Божидара Карличића.
36. Школа за резервне војне официре. Уверење бр. 3051, 1. V 1929. године.
37. Министарство просвете КЈ. Одлука ОН [illegible], 24. V 1929.
38. Министарство просвете КЈ. Одлука ОН бр. 75843, 10. X 1929.
39. Мушка учитељска школа у Београду. Сведочанство, бр. 758, 12. VII 1930.
40. Министарство просвете КЈ. Одлука ОН бр. 69807, 24. IX 1930.
41. Дневник рада у Варварину, Божидар Карличић, за дан 16. XI 1930.
42. Марија Монтесори (Maria Montessori) италијански педагог, доктор медицине, 1870–1952. — Бавила се раном наставом деце и разрадила методе развоја њихових чула. Касније је то искуство обишла примењивала и у раду са нормалном децом.
43. Овид Декроли (Ovide Decroly, 1871–1932) — истакнути белгијски педагог, лекар и психолог. Године 1901. основао је Институт за дефектну децу у којем је обављао експериментисања и применио нове методе у настави и васпитању.
44. А. Бине и Т. Симон, израдили су прво средство за мерење интелигенције. Скала је «доживела» више ревизија. Постоји и наша ревизија — Београдска верзија Бине-Симонове скале, коју је израдио проф. Борислав Стевановић, а објавио је 1956. године. Крајње је сигурно да је ова скала била позната Божидару Карличићу.
45. Terman Lewis Madison, 1877–1956, амерички психолог, професор на Станфордском универзитету. Објавио преко 200 радова. Научник који је допринео психологији као и проучавању развоја и мерења интелигенције. Израдио је ревизију Бине-Симонове скале.
46. Дубравка Карличић — Милуновић, ћерка Божидара Карличића, рођена 16. X 1933. године у Београду, професор српског језика и књижевности, преводилац са италијанског језика. Живи и ради у Београду.
47. Јеврема Карличић — Лабудовић, ћерка Божидара Карличића, рођена 16. IV 1936. године у Београду, професор српског језика и књижевности. Живи и ради у Београду.
48. Божидар Карличић, Персонификације у народним песмама (Парафунковија песме), од д-ра Wiktik Lattimerkog из Варшаве, Учитељ, бр. 8–9, Београд, 1936, стр. 649–654.
49. Божидар Карличић, «Чланци и афоризми» — књига око 120 страница, формат 1/8, издање Доне Славке, Земун, 1936.
50. Божидар Карличић, Има људи којима похвала не смета, Народна просвета, бр. 38 и 11, 8. IX 1937.
51. Божидар Карличић, [illegible] «Земља», Загреб 1. II 1938.
52. Божидар Карличић, Окренимо се Косову. «Народ», бр. 73, 20. X 1940.
53. XXVII група — «[illegible] педагогија, за рад са [illegible] децом».
54. Божидар Карличић, [illegible] — [illegible]. «Народно [illegible]» (Српско [illegible]), Београд, 1937, стр. 226–233. — Овај рад је поново објављен, уз [illegible] аутора, у часопису «[illegible]», Београд, 1938/39, стр. 136–138.
55. Божидар Карличић, [illegible], Народна просвета, бр. 6, 5. VIII 1937.
56. Божидар Карличић, Ручни рад као наставно и васпитно средство, Народна просвета, бр. 17, 21. X 1937.
57. Божидар Карличић, Јован Јурај Штросмајер, Народна просвета, бр. 31, 2. II 1938.
58. Лична досије Б. Карличића, Г 183, К VI-15, Архив Србије, Фонд Министарства просвете, Непотребни фонд, као и Уверење Среског одбора Друштва Црвеног крста Југославије, бр. 2234, 24. VIII 1945. — о проведеном времену у заробљеништву.
59. Обер-лајтнант Карличић Ђ. Божидар, Гef. № 4050, лична белешница.
60. Исто.
61. Исто, текст «Двадесет година око прозора и ограде», стр. 4–6.
62. Министарство просвете НРС, Одлука V, бр. 15281, 11. IX 1945.
63. Министарство просвете НРС, Одлука V, бр. 25026, 17. XII 1945.
64. Министарство просвете НРС, Одлука, V, бр. 375, 8. I 1946.
65. Оставка, бр. 1042, 6. V 1946, поднета на основу акта Одељења за социјално старање, бр. 12068, од 6. V 1946, као и распис ИНО-а, бр. 5805, 21. III 1946. Решење за [illegible] остали су доступни аутору овог рада.
66. Просветно одељење ИНО-а, бр. 6033, 14. V 1946.
67. Министарство просвете НРС, Одлука, V, бр. 3964, 16. IV 1947.
68. Министарство просвете НРС, Одлука, бр. 5430, 26. I 1948.
69. Из зборника афоризама Божидара Карличића.
70. Лична архива Божидара Карличића.
71. Подаци о томе су разбацани. Лична архива Б. Карличића.
72. Савет за просвету, науку и културу, Решење бр. 29418, 19. XII 1951.
73. Решење бр. 29 3. I 1952.

Dr Sait Kačapor

THE INITIAL WORK OF TEACHER-TRAINING SCHOOL IN NOVI PAZAR AND LIFE OF BOŽIDAR KARLIČIĆ

In the period between the two world wars the schools and the educational system in the district of Novi Pazar were characterized by many weaknesses: great illiteracy of the population, negative attitude to school, underdeveloped school network, deficiency of teachers staff, the absence of democracy and secularity, administrative centralism, social and national unequality and intolerance, economic difficulties etc.

Many of these weaknesses were inherited after the year of 1945. Besides, the district experienced destructions during the war and a lot of schools were completely destroyed or remained without any furniture or equipment.

The teacher-training school of Novi Pazar was founded in 1946, when it strated work with the goal to train «... educated and cultured primary school teachers... devoted to the Federal Peoples Republic of Yugoslavia.»

During the school years of 1948/48 and 1949/50, a teacher of this school, Božidar D. Karličić, taught the subjects belonging to the field of pedagogy. In this paper we tried to elucidate his character and work and his life hardships with an emphasis on the sufferings he underwent after he had put some questions to Josip Broz Tito.

Translated by Dubravka Mišunović

Вељко Пајковић

УДК 551.44
6. септембар 1993.

О ЈЕДНОЈ ПОЈАВИ »ПОДЗЕМНЕ« ЕПИГЕНИЈЕ НА ГОРЊОЈ ПЕШТЕРИ

Обављајући проспекцијски преглед терена на Горњој Пештери наишао сам на изузетно ретку појаву, какву досада нисам нигде видео, иако сам до детаља проучио простране терене у Старој Рашкој (Новопазарском Санџаку) и шире. У следећем тексту даћу објашњење ове заиста необичне природне реткости о којој сам чуо и различите легенде.

Тереварска река, текући кроз пространу равницу Пештерског поља које изграђују слабо везани и тромни седименти у близини села Суви До наилази на јелен остењак назван Горица. Уместо да заобиђе ову препреку — кречњачку главицу, мекшим и нижим тереном, Тереварска река управља свој ток у знатно чвршћу каменту главицу, пробијајући је у виду канала — природног подземног тока, да би након 170 м наставила свој ток на површини равницом Пештерског поља.

Овакве природне реткости, уколико се јављају на површини терена, називају се у геоморфологији епигенијама. Оваква појава пробоја и подземног тока — подземна епигенија — заиста може представљати природну атракцију. На ову природну изузетност ме је још 1978. упутио мој поштовани познаник и сутрађанин — сада покојни др Ељуп Мушовић из Новог Пазара — тражећи од мене научно објашњење ове појаве.

Општи подаци

Пештерско поље налази се у јужном делу каренте Пештерске висоравни на подручју територије општина Тутин и Сјеница у југозападној Србији док један мањи део Пештери припада општини Бијело Поље. Унутар Пештерске висоравни се налазе два равна поља, чији мирни рељеф слудара од каренте Пештерске висоравни унутар које се налазе. То су Пештерско поље које смо већ помињали и Коштам поље.

Појава коју описујемо у овом тексту налази се у атару села Суви До које је од Тутина удаљено 26 километара.

Назив Пештер је потпуно поистовећен са геоморфолошким карактеристикама (пештер на старословенском значи пећина). То је крашки предео који одликује присуство бројних шикара, увала, вртача и са типичном крашком подземном хидрографијом. Пештерско поље се налази на надморској висини 1155–1170 метара. У народу се овај предео са околином назива Горња Пештер.

Доња Пештер је североисточни део овог пространства и чини га Коштам поље са околином. Оба поља се одликују типичном равничарском топографијом коју понегде ремете повори или блага заталасаност, са мањим остењацима који стрче из овог општег рељефа.

За разлику од кречњачких области у Далмацији, Црној Гори и Херцеговини, Пештер је покривена пашњацима и погодна је за сточарство, јер није (осим неколико делова) сиромашна водом и изложена високим летњим температурама и

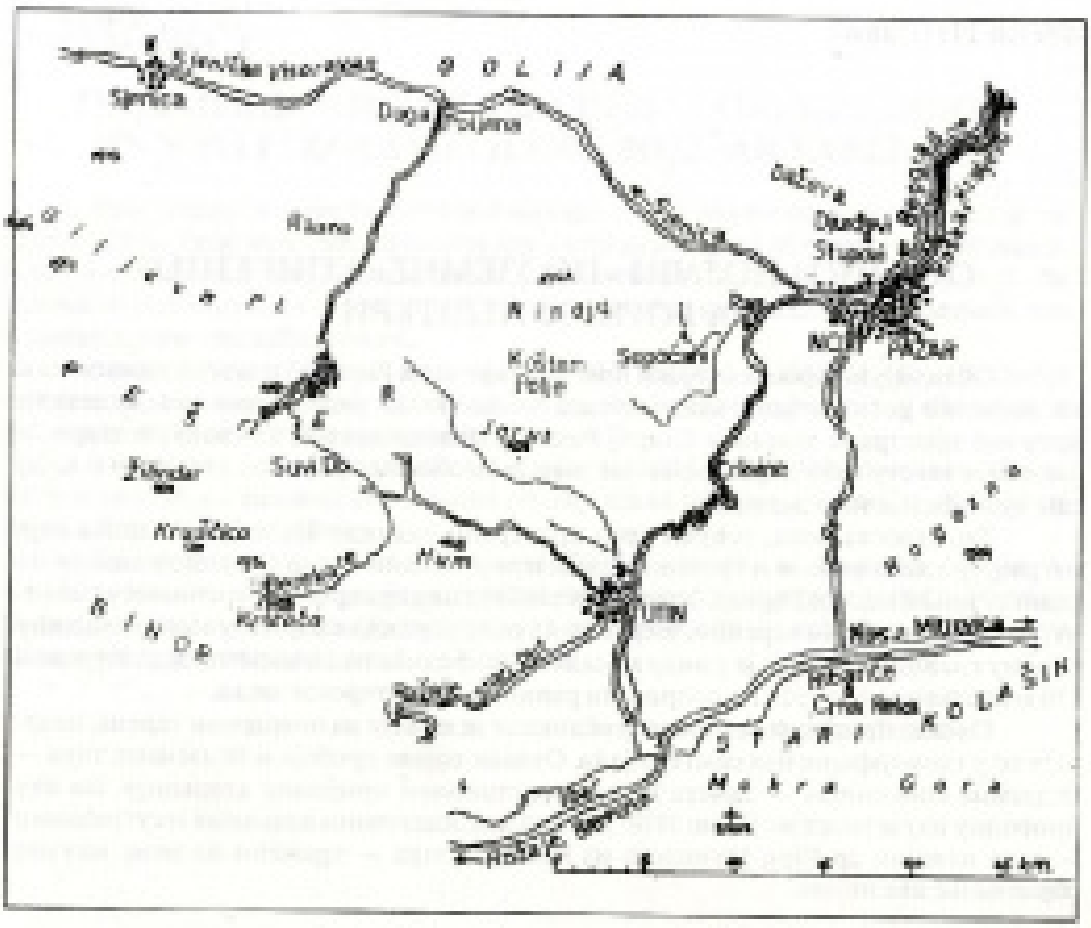

Прилог 1 — Карта комуникација

ивеолазије. Како у региону Пештерја преовлађују кречњаци и доломити, постоји и неколико великих подручја са лапоровито-рожначком формацијом, на чијим се међусобним контактима јављају извори. Пештерско поље изграђено је од квартарних седимената, испод којих се у већем делу простиру плиоценски седименти и заузима облик некадашњег басена.

Надморска висина околних планина је највећа и износи 1.600 метара: Гиљева, Жилиндар, Крувичица, Кретача. Ка северу је благо заталасана Сјеничка висораван која је засебна морфолошка целина.

Југоисточни део у коме се налази Горица нема облик једног уског бившег језеровог залива. Овим делом протиче Врекарова река која извире на крајњем истоком јужном ободу. Уласком у пространо поље она постаје равничарска река меандрирајућа и меандрирајућа. Површина Пештерског поља је око 45 км².

Према Цвијићу, Пештерско поље представља крашко поље настало скарстификацијом. Он је сматрао да је Пештерско поље тектонски ров, јер кречњачки седименти са ивица поља благо подилазе под терестрично-лакустријске наслаге на дну. Доцније истиче да стварање Пештерског поља одговара Пенковићевој обали и да је обављено у плиоцену.

Ритнер (1970) каже да је Пештерска котлина настала почетком диљувијума тектонским покретима — слично схватању Б. Миловановића и Ђорђева. Он закључује да је језеро у другој морфолошкој еволуцији подземно губило воду

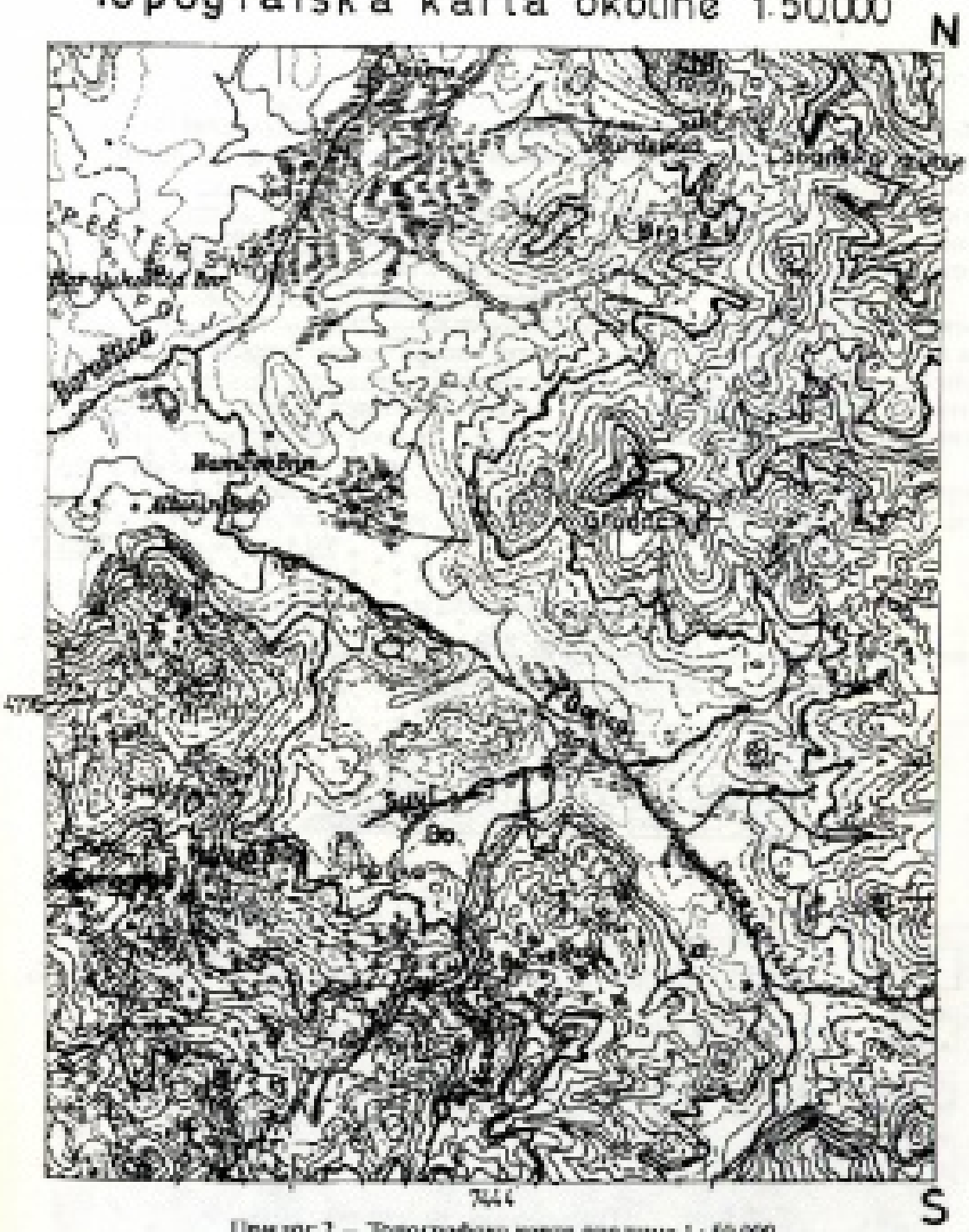

Прилог 2 – Топографска карта околине 1 : 50.000

отицањем ка сливу Лима и кањону Бистрице и да мало језеро у североисточном делу поља представља последњи остатак некс језерске површи.

Берекарева река (која се у доњем току назива и Бороватница) доскоро је била понорница и припадала сливу Лима, али је одведена пре више од двадесет година подземним каналом код Тузиња, на североисточном ободу басена, у слив Вапе, односно Увца, ради повећања капацитета акумулације хидроенергетског система на Увцу.

Приказ геолошке грађе терена

Басен Пештерског поља је тектонска потолина у структурно-фацијалној зони Унутрашњих Динарида чија дужа оса заузима правац северозапад-југоисток.

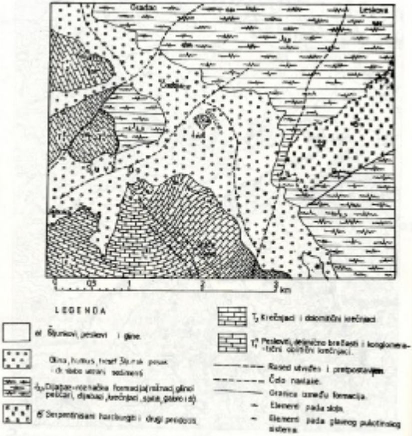

Прилог 3 – Геолошка карта околине 1 : 25.000

Према приложеној геолошкој карти 1 : 25.000 подлогу изграђују кречњаци тамно-сиве боје, песковити, местимично бречасти, редовно услојени и карстификовани. Оолитични кречњаци се налазе у виду млазева, гнезда и трака. Код Сувог Дола у њима је нађена фосилна фауна алги, остракода, криноида и молусака. Заузимају простор између Ђерекара и Сувог Дола.

Глиновити и песковити кречњаци су битуминозни и слојевити. То су рекристалисале стене понегде и оолитичне. У њима су нађене фораминифере. Напред наведене кречњачке творевине припадају доњем тријасу.

Средњи тријас је изграђен од слојевитих и масивних, понекад бречастих, често прекристалисаних кречњака и доломита.

Дијабаз-рожначка формација у овом простору је представљена хаотичном смешом магматских, седиментних и метаморфних чланова-меланжом, без правила у распореду. Седиментни чланови су рожнаци, глинци са умецима лапораца, лапоровити кречњаци и бреће, унутар којих се јављају излиmaking и пробојни магматских стена дијабаза, спилита и габрова. У вези са дијабаз-рожначком формацијом присутни су серпентинисани харцбургити, врло тектонизирани и изграђени од серпентинизиног оливина и ромбичног пироксена.

Депресију Пештерског поља изграђују нечисте глине, глиновити шљункови и песковi са доста променљивом количином пелитске супстанце. Шљунак и песак су изграђени од рожнаца, серпентинита, кварца, ређе кречњака са слабије заобљеним зрнцима. На најнижим деловима депресије формиране су тресаве, што говори о њеном барском карактеру. У појединим деловима поља дебљина ових седимената прелази и 30 метара.

Горица се налази у седиментима једног лучастог залива некадашњег језера те сматрам да су овде седименти нешто мање дебљине, мада то није проверено истраживањем бушењем.

Опис и образложење појаве са дискусијом модела Горице

Кречњачка главица се уздиже у виду остењака висине до 10 м изнад хоризонталних и слабо везаних седимената Пештерског поља.

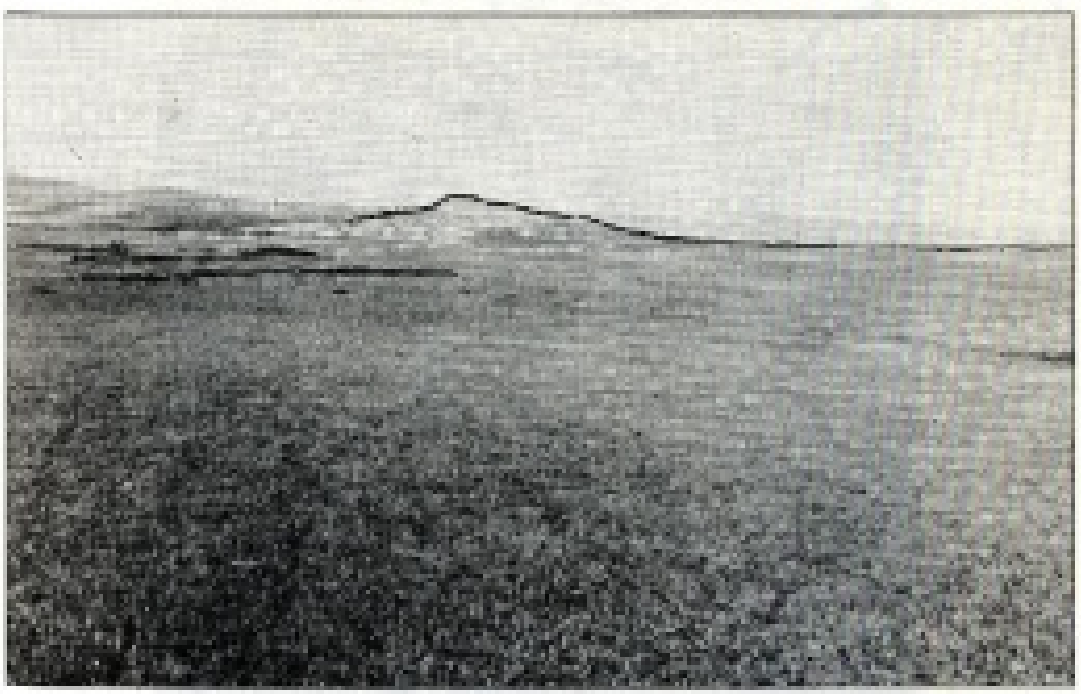

Сл. 1 – Узвишење Горице у Пештерском пољу

Остењак је овалног облика у хоризонталном пресеку је сличан крушки чија је дужина до 200, а ширина до 150 метара. Главицу изграђују слојевити сиви кречњаци. Дебљина слојева је од 8 до 30 сантиметара.

Сл. 2 – Увир Тереварске реке (Л)

Сл. 3 – Увир Лесковског потока (В)
I – Систем слојних пукотина
II – Пукотински систем-сви који пада ка југозападу

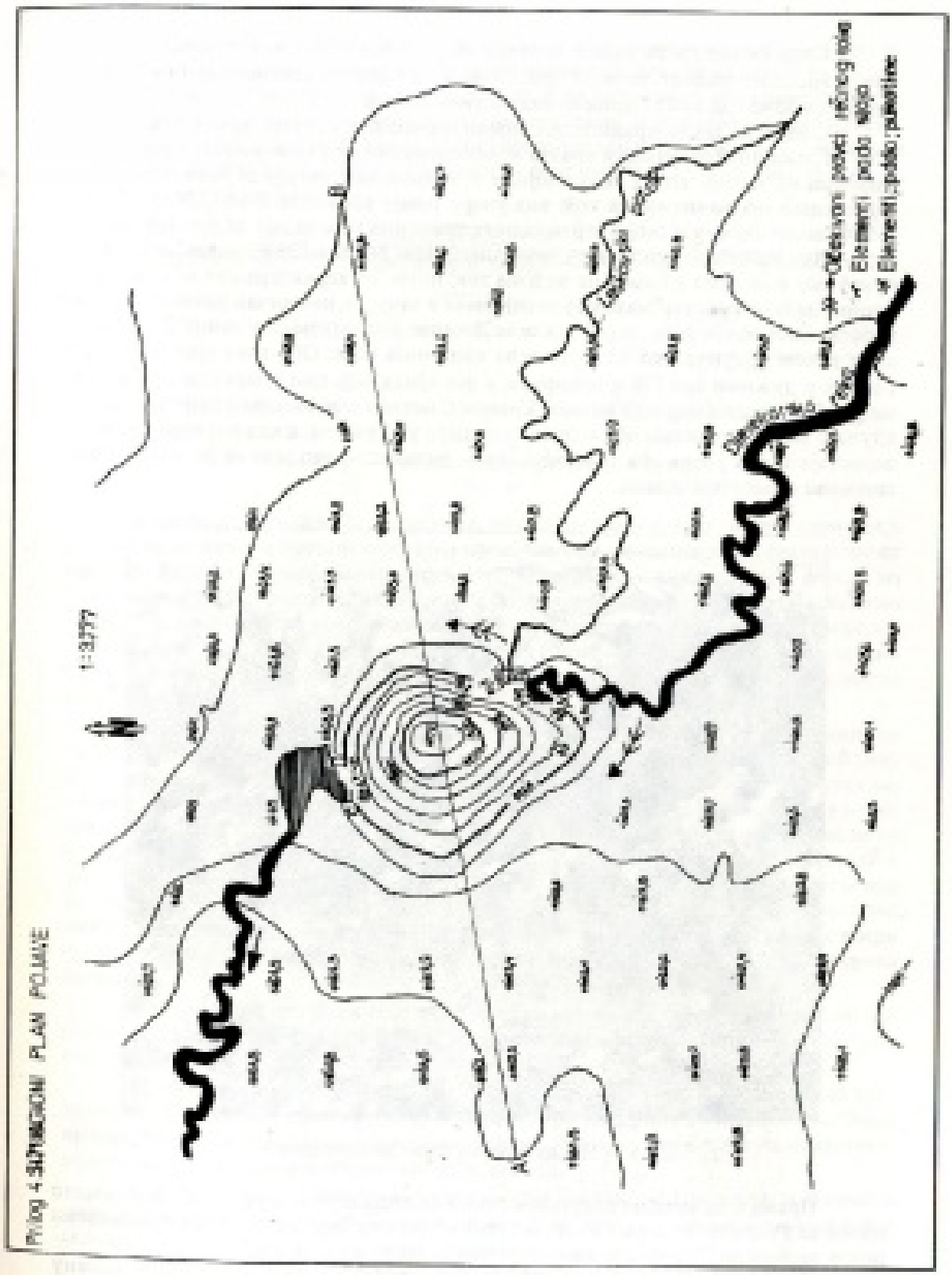

Прилог 4 – Ситуациони план појаве

Слојеви код увора падају ка североистоку под углом чија је средња статистичка вредност падног угла 37° (од 30 до 47°) односно статистички 61/37 а код извора су 50/45° до 64/47° односно статистички 57/46.

Опште је, дакле, правило да слојеви кречњака у Горњи падају ка североистоку са локалним скретањем праваца који генерално не утиче на овај смер. Осматрањима на терену пред оних слојних пукотина констатују се тектонска оштећења изражена пукотинама које код увора имају елементе 254/65, 249/87, 234/89, 285/90, дакле стрмих и скоро вертикалних пукотина које падају ка југозападу.

Код извора заступљено су пукотине 244/66, 243/82 и 325/89, дакле, осим задње пукотине која нема утицаја на водени ток, нетог су карактера као код увора. До Горње долази Тверекарска река уливајући се у тачку А, на сличан начин се појавља и Лесковски поток који долази од села Лескове уливајући се у тачку В. Тверекарском реком протиче око 3,5 пута већа количина воде. Оба тока кроз се испод Горње у дужини око 170 м изнурући у два крака која смо означили са С и D на међусобном одстојању од 6 метара. Краком С истиче знатно већа количина воде. У случају већег водостаја оба истока се спајају у један ток, а код изузетно великог водостаја и код увора оба тока не могу се разликовати, као што се десило у време снимања геодетског плана.

Сл. 4 – Излаз воденог тока на површину

Према изворском геодетском снимању види се да је терен у околини нешто нижи од увора те би логично било очекивати да су Тверекарска река и Лесковски поток зарезали Горицу «меким» тереном (избегли коте на плану).

Питање: 1. Шта је навело оба тока да пробијају на изглед чврсту камену громаду подземним каналима уместо да је заобиђу преко мекше седименте?

Узрок је тектонске природе. Оба водена тока усмерили су ток и ерозију по ослабљеном и повлашћеном правцу пресека између слојних пукотина и пукотина које падају ка југозападу. Овај правац се и сада на површини може констатовати само мерењем елемената пада тектонских пукотина и пукотина слојевитости. Доцније је воденом ерозијом канал стално проширивал откидањем и обурвавањем из горњих делова комада који су изгубили ослонац. Процес још није стигао на површину или близу ње.

Прилог 5 — Геолошки профил кроз Горицу

Намеће се и питање 2: Да ли неке, истина ретке и кратке, појаве епигеније и неки прерасти (природни мостови) представљају исходиште наставка горњег процеса, који је свакако морао бити дуг? Ерозија је у томе случају дошла из унутрашњости тиме што је проширењем подземног канала дошло до обурвавања лабавих комада стенске масе тектонски поломљеном правцу изнад канала и услед испуцалости, растварања водом која продире са површине, температурних промена, мрзњења и др. На тај начин су се могле створити кратке клисуре које би могле имати и кањонска обележја.

Поред тектонских услова усмеравању на остатак Горичког крша допринели су можда и постојање чврстих стенских маса које се као слепа налазе сасвим близу површине или у додиру са њом и танким прекривачем глине, те могу представљати знатну препреку усмеравању тока односно речној ерозији. У том случају пукотине у наизглед монолитној маси, постају повлашћени правци. Овакве појаве могу да настану само у време великих поплава када се у линији остењака нађу и друге чврсте препреке — бране краткотрајној и већој акумулацији водене масе која под већим притиском тражи најлакши пут ка пражњењу, те су пресеци пукотина иницијални правци отицања. Доцније, након пробијања, подземни канал се шири ерозијом те се усеца подземни ток, а истовремено и касније бочна ерозија открива остењак.

На примеру Горице види се да су масиви са епигенетским долинама можда представљали острва и полуострва у некадашњем језерском басену док је овај још егзистирао.

Тектонске предиспозиције које су представљале систем врло блиско постављених пукотина и других руптура и фрактура усмериле су водени ток. Овим правцем знато је одмицана ерозија потпомогнута је и продором воде са површине, мрзњењем, растварањем, обурвавањем и другим.

Напомињем да на овакав начин кратке и неке ретке епигеније и прерасти могу да настану само у карбонатним стенама око којих је мала дебљина младих седимената.

У прилог овоме говори још једна појава епигеније у Сјеничком басену са чврстим доказима да је могла настати оваквим обрнутим редом.

Литература

1. Цвијић Ј., Пештер на југоисток од Сјенице, Гласник Српског географског друштва, св. 3 и 4, Београд 1914.

2. Студија о отварању туристичког Пештерског поља, добијање тресета, његових особина и употреба, Институт за шумарство Шумарског факултета, Београд 1985.

3. Јовић М., Геолошке и хидрогеолошке особине Пештера, Геолошки анали Балканског полуострва, књ. 23, Београд 1955.

4. Марковић М., Проблеми из геоморфологије на геолошкој основи, полуторогенских скрипта, Београд 1972.

5. Милосављевић М., Луковић С., Превођење воде из Пештерског Поља у слив Увца, посебно издање САНУ CDLXVIII Одељење техничких наука, књ. 12, Београд 1974.

6. Пајковић, Б., Приказ геолошког састава и тектонског склопа терена околине Новог Пазара са освртом на палеогеографију постанка и појаве минералних сировина, Новопазарски зборник бр. 6, Нови Пазар 1982.

7. Петковић К., Основи опште геологије, Грађевинска књига, Београд 1955.

8. Петровић Д., Геоморфологија, Београд 1977.

9. Радуловић Р., Морфолошке особине Пештерског поља, Гласник САНУ CCLVIII, Одељење природних наука № 35, Београд 1975.

10. Основна геолошка карта СФРЈ 1 : 100.000, лист Сјеница са тумачем, Савезни геолошки завод, Београд 1980.

Vesko Pajković

APROPOS A CASE OF »SUBTERRANEAN« EPIGENY ON THE UPPER PEŠTER PLATEAU

In its course across the Peštter Plain, the Derekorsko river forms a highly unusual natural phenomenon. Flowing across the flatlands of the plain formed of independent and loosely connected sediments, at one point it reaches a limestone petrification. Instead of flowing around the hard mass of rock, through the »soft« terrain, the river flows underground and through the petrification by a channel formed at the crossings of its cracks.

The Leskovski stream, with three to four times less water in its bed, acts in a similar way. Among the local populace the petrification is known as Gorica.

This unusual phenomenon is significant because it points out that some epigenies in limestone and dolomites may be created by delving channels and two way erosion which is surely of vertoric nature.

Хусеин Дердемез

УДК 392/393

НЕКЕ ЗАЈЕДНИЧКЕ ЕТНОЛОШКО-СОЦИОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИКА РЕГИЈЕ БАРЕ

Пре и после Другог светског рата, Баре је било седиште општине која је обухватала петнаест села: Баре, Боришиће, Вишњева, Гргаје, Гоњево, Црвско, Крајиновиће, Блато, Језеро, Трешњевица, Тутиће, Плана, Захумско, Височка и Врбница. Дијагонала области, од Тутића до Црвене локве у Турског врха на Гиљеви, дуга је око 25 км. Целокупно становништво је пореклом из Црне Горе. Основна грана привређивања је сточарство које се допуњује ратарством, повртарством, воћарством и домаћом радиношћу. Село Баре је сада центар месне заједнице коју чине наведених 15 села. Матична школа на Барама је осморазредна са подручним, четвороразредним одељењима у Црвску, Крајиновићима и Врбници.

Говор становништва припада зетско-јужносанџачком говору, где се укрштају екавски и ијекавски изговор: млијеко, сијено, дијете, лијепо, свијећа, песма, вешто, девојка-дјевојка. Заједнички живот: мобе, сијела, рад у школи, сабори, сусрети у продавницама и друго, допринели су да ови људи имају много заједничких карактеристика у етнолошком и социолошком погледу. Обичаји, навике, особине, вуку корене из прошлости, али ново технолошко доба утиче да се живот људи мења, да се мењају сами људи. То је видљиво и на овом подручју, које је пасивно, заостало, удаљено од градова (од Сјенице, општинског центра, око 30 км, а од Бијелог Поља приближно исто). Број одсељених људи је велики. Многи су «трбухом за крухом» расејани по целој Југославији. Неки су стигли и до страних земаља и тамо раде од 15–30 година.

Током Другог светског рата окупаторска крилатица «завади па владај» у овоме крају је имала стопостотни ефекат. Све је попаљено и уништено, ни пећи колац није остао. Тешко је било на пепелу и згариштима градити нови живот. Није било могуће наставити, морало је све из почетка. То је био један од кључних узрока сиромаштва. На све то су дошле и гладне године, 1947–1949. Народ није имао ни хлеба. Јело се кукурузно, јечмено, па и овсено брашно. Неки су месили хлеб од јечмених трица, а ретки су били они који су имали да помузу краву, овцу или козу. Људи су једни другима помагали у пословима, орали су и сејали «под стопу», ако су имали семе и волове. Највећи сиромаси су ишли код ретких газда, радили су код њих да би могли да добију волове како би и себи поорали. Сиромашним удовицама комшије су обрађивали имање. Проноршанин Мурат није имао кућу већ је становао у дубари – бусари. На иницијативу сеоске учитељице, сељаци су се договорили да свако донесе по нешто од материјала и за један дан су «скрпили» кућицу, колибу за становање. Ту брвнару Мурат није успео да доврши и у таквој је и умро. Слично је било и са Пелом Пребирачевић. Село јој је помогло да направи малу, скромну кућицу. Више пута су јој помагали и у орању и сејању.

Послератних година народ се «слатко» веселио. Већина је, полупразног стомака, сваки посао почињала са песмом. Аналфабетски течајеви за описмењавање, обично увече, били су прилика да се омладина, а и старији, окупе у једној кући у селу. После завршеног часа описмењавања играло се, певало, шалило, склапала

се пријатељства. Људи у овом крају, православно и муслиманско становништво, по завршетку рата, почели су нов, заједнички живот, без мржње и свађе.

Сијела су била главни облик забаве народа и омладине послератних година. Омладинцима није било тешко да ноћу оду и у треће село, да препешаче и по 7–8 км у једном правцу. Омладина «домаћини» су се посебно радовали онима који дођу са велике даљине, нарочито домаћини куће у којој је сијело, а «странце» су чашћавали ракијом и кафом, а често је нуђена и вечера. У локалном говору сијело (село, посијело) зове се поседак или пошелак.

На сијелима се свирало и певало. Главни музички инструменти су биле: свирка (дрвена, дугачка), кратка фрула и двојнице. Свако село је имало по једног или више људи који су знали да свирају. Дешавало се да један свирач не уме свако коло да свира, онда се тражи други који уме. Обдарени свирачи су били много цијењени. Организатори сијела су их специјално позивали, из другог или трећег села. Како су свирачи учили овај занат? Некоме је отац, стриц или старији брат био добар свирач — фрулаш тако да и он жели да научи да свира и то и оствари слушајући њих и вежбајући по цео дан док чува стоку. Најпростији мали «инструмент» на ком деца вежбају звао се **пиштаљка** — имала је танак, писках звук. Деца су често правила писак од дебелог стабла жита, најчешће овса. Својеврстан «инструмент» деце чобана била је **борија** која се правила од ивове или врбове коре кад гране подмезграју.

Најпознатија кола која су се играла на сијелима и другим весељима у послератном периоду била су: «кукуњеш», «шестарац», «тројанац», «радикал», «ђачко» (по двоје се окреће после заједничког почетка), «по двапут» или «сеја». Касније се појавило коло «сарајевка». Сада тих кола више нема, а фрула и двојнице су још увек у употреби, али само кад нема других инструмената. Ова старинска кола памте само они «који су претурили педесету». Веома је било популарно масовно «црногорско коло» које се одржало до данас. Ако би неко боравио у другом крају и тамо научио неко ново коло, одмах би га остали терали да и њима покаже, што је он чинио са дозом одважности. Музикални и лако покретљиви, брзо би ново коло «опоравили», а музикални свирачи одмах би «укапирали» како се свира и то «увозно» коло би се постепено ширило и одомаћило.

Сличан поступак је био и са народним, групним песмама. Омладина је раније, па и данас, волела да чује неку нову мелодију. На сијелима су се певале групне народне песме, посебно младићи, посебно девојке. Било је и натпевавање момака и девојака. Соло певача није било. Музикалнији момци и девојке су само почињали песму, коју су сви прихватали. Главни мотиви групних песама на сијелима, некада су били: љубав, драги који често вара, туга што родитељи девојку не дају ономе кога она хоће, драги у армији који не пише често, срџба на девојку која је отишла за другог. Песме су биле пуне пркоса и гнева што родитељи одлучују о удаји, што им је важније богатство, а не особине момка (то је стари мотив који је био популаран послератних година).

Поред игранке и групног певања, на сијелима су се људи забављали и разним играма у којима су учествовали и старији.

Прстен

Сви играчи поседају около, поред зида на дрвене клупе. Један узме прстен и каиш. Прстен «поткрије» и онда свакоме у шаку стави «прстен». Шаке, обично леве руке, морају бити затворене све док се прстен не нађе. Кад код свих прстен «поткрије» врати се првом, удари га каишем по десној руци и пита: «У кога је прстен?» Овај каже име онога код кога претпоставља да се прстен налази. Прстен-

ција (онај који «поткрива» прстен) затим удара именованог питајући га где је прстен. Кад неко погоди код кога је прстен, прстенција му честита ударивши га мало јаче каишем. Онај ко је погодио постаје прстенција, тј. он сада скрива прстен.

Онај који крије прстен може да га не дâ никоме, остави га код себе. Ако неко од играча каже да је код њега, он себе удари по длану каишем говорећи: «Није у мене ни у моје гуре», поново удара и пита. Ако неко погоди да је прстен код поткривача, овај му честита каишем и предаје прстен. Некад се прстен одмах пронађе, а некада игра дуго траје. Многи добију и «врућих» удараца док се прстен тражи.

Звање на свадбу

Учесници игре поседају поред зида на дрвене клупе. Један играч, «младожења», иде од једног до другог играча говорећи: «Хоће бабо да ме жени, шта ћеш ми донијети на свадбу?» Неко каже: «печеног јарца», други — «свињу», трећи — «питу од коприва». Вулгарнији одговоре брабоњак, баљегу, говно. Кад све обиђе, «младожења» се нагле изгуби, онда се врати и «отказује» свадбу говорећи свакоме: «Бабо ме слагао, неће да ме жени, оно што си обећао да донесеш на свадбу седи и поједи сам». Настаје општи смех. Они што су обећали брабоњак и слично, застиде се, а остали им се смеју.

Вукови

Ова игра играла се нарочито у селу Гошеву, али и другим селима. «Поседничари» поседају на клупе или столице, а ако нема на чему, седну на патос. Два мушкарца су «вукови». Урлајући узимају по једног присутног, редом, између себе га ухвате за руке и изводе у део куће који се зове «кућа». Ту га попрскају водом по врату и прсима и избаце напоље. Радња се понавља док се не избаце сви присутни, осим старијих особа и, евентуално, неког госта из даљине. Озбиљне девојке не прскају водом, већ их мокром марамицом ударе по лицу и избаце напоље. Неке «поседничаре» нагараве чађом. Нагарављени морају да се умивају, па да поново уђу унутра. Избачени се након завршетка игре враћају унутра.

Фота

Учесници игре изаберу двојицу «судија», а трећи њихов «помоћник» од сваког узме по неку ствар — «фоту». То може бити прстен, марамица, џепни ножић, чешаљ, огледало итд. Морају бити ситне ствари које нису уочљиве. Да би добио своју ствар натраг, сваки учесник игре мора да изврши «одлуку суда». Игра је интересантна због тога што «судије» не знају чија је која ствар. Од прикупљених ствари «помоћник» изабере једну, да ни учесници ни судије не виде о којој ствари се ради и пита «судије»: «Шта ће да ради ова «фота»? «Суд» на пример, каже: «Та ће «фота» да пређе димњи и трипут да лане». Ствар се затим покаже свима и установи се чија је, а затим њен власник лаје на ветролејку. Уколико се утврди да ствар припада некој озбиљној девојци, старијој особи или госту «странцу» на сијелу, «суд» и присутни враћају ствар без извршене казне. Игра се наставља на исти начин.

— Шта ће да ради ова «фота»?

— Та «фота» ће да стане насред собе и пита: Како ја стојим? Власник те ствари стане насред собе и пита: Како ја стојим? Из публике му одговарају различито: кô(као) дрво, кô коњ, кô баљега, кô говно...

Игра траје док свако не добије своју ствар. «Пресуде» су биле врло различите, често и грубе и неукусне, али су имале циљ — смех и забаву. Неко је морао да

се врати на своје место жмурећи, други да пољуби мачку, трећи да се загрли са бабом... Ако судије «намирнику» да фота припада некој девојци, одлуче да се пољуби са неким од присутних момака. Девојка због стида не би пристала или јој ствар не би била враћена. Правила налажу да се ствар не враћа власнику, ако не изврши «пресуду». Дешавало се да ствари остану код «судија», па су враћене тек сутрадан. Игра је била омиљена код омладине, мада је често имала дозу голицавости, некад грубости и неукуса.

Пух

Игра је прилично груба. Играју је само мушкарци. Стану у већи круг. Онај, који «командује» игром узме каиш и неки предмет који представља «пух», стару мараму, поцепану капу, стару вунену чарапу. Замишља се, на кога падне «пух» да ће да «изгори», па мора муњевито од себе да га одбацује ка другоме. На кога падне «пух», «командант» га кажњава тако што га добро опали каишем говорећи: «пух!» Удара по било којем делу тела, не сме само по глави. Спретни и храбри често уграбе да одбаце «пух» од себе, пре него стигне ударац каишем. Спори и неспретни добију више удараца ако им се предмет — «пух» запетља око тела. У овој игри некад долази до замерања и љутње. Пошто је динамична, «ураганска», игра код присутних изазива френетичан смех.

Зукавац

Игра се одржала и до данас. Играју само мушкарци, омладинци на сијелу, војници у војсци, омладинци на радној акцији.

На сијелу се група омладинаца одвоји у угао собе, да не сметају осталима. Један стане испред осталих, окренут леђима друговима, стави шаку из ува, длан окрене споља, другом руком придржава прву. Један од другова га удари дланом по окренутом длану, после тога сви дигну два прста, говорећи: «ззззз!» Спустивши руке, ударени се окрене и погађа ко га је ударио. Ако погоди, овај стоји после испред, чекајући ударац дланом; ако не погоди, стоји и даље испред осталих, наместивши длан за ударац.

Ретко се деси да неко претера са јаким ударцем и онда, долази до љутње и свађе.

Игра капе

Поседају «поседенчари» на клупе. Један од млађих скине капу са главе и пита првога: «Шта ми даш капи?» Упитани на пример, одговара: «Камен ти у капу». Носач «капе» следећем каже исто то: «Камен ти у капу».

— Што?
— Што?
— Пуна ти капа балеге.
— Пуна ти капа балеге.
— Не моја богами.
— Не моја богами.

Тако, до краја учесника. Следећем говори оно што је претходни рекао. То је права игра речи која изазива смех. Пошто је ред свакога стао игра се наставља. Други круг, капу «носи» други, трећи, трећа личност. Тако се наставља игра, док се учесницима не досади и престану.

Боли ме глава

Претежно млађи учествују у игри. Свако узме неко име цвета: ружа, калифа, бејгурац, босиок, рузмарин (не кажу рузмарин или рузманин), јоргован, лала, нана, аратеч, јоргован (не јоргован).

Девојке и младе жене узимају цветове женског рода, мушкарци — мушког. Ако учесника игре има више а имена поменутог цвећа су «заузета», дају себи имена другог биљака, чак и дрвећа, као: коприва, паламида, чичак, бор, клека, јела.

Одреди се руководилац игре. Први «цвет» јечи «Јој!» Руководилац га пита: «Шта ти је?!» — «Боли ме глава». — «За ким?» — «За јоргованом». Јоргован одмах јечи, и тако се игра наставља.

Муслиманска омладина јечи са «ах! ах!», уместо «јој!» Игра је симпатична и омиљена код омладине. Кроз игру се и љубав исказује, на неки начин. Често се деси да момак и девојка више пута понављају исто пит: Јој! — Шта је!? — Боли ме глава. За кога! — За ружу. — Јој! — Шта ти је?! — Боли ме глава. — За ким? — За јоргована. Тако, по четири пута исто. Има и смешног, као неко каже да га боли глава за копривом или клеком, паламидом, чичком, буквом.

Прела

Домаћице које су имале пуно вуне или конопље за предење позвале би мобу увече. Долазиле су жене, младе и средњих година и веће девојке да помогну. Домаћица је припремала вечеру, трудећи се да буде добра и разноврсна, «да се не обрука». Прело није увек било моба. Домаћице, жене и старије девојке носиле су да преду за себе. У току прела редовно се певало. Највише изворне народне песме могле су се чути на прелу. Старије жене присећале су се мелодија из своје младости, песама које «у срце лирају».

Раније није имало преслица, тзв. «машина» за предење, употребљавале су се обичне кудеље направљене од суве даске, које се зову за појас. Кудеље, вретена и мало више није сваки мушкарац умео да направи. Градили су их самоуки мајстори којих и данас има по селима. На прело су долазили и момци, као «гости». Певало се и занграђо неко коло. На преслима су момци били још скромније него на сијелима. Главну реч су имале старије жене које су поштоване а ту су били домаћин и домаћица који су водили рачуна да све буде у реду. На преслима је владао ред и скромност. Момак са девојком није имао прилику да стане «насамо», одвојено од осталих а камоли да је изведе ван куће.

О популарности и скромности прела говоре ови стихови које сам чуо од покојне Кате Ранчевић из села Јошеве:

«Ој малено моје село
ј^ те свако вечере прело.
У тебе ми свако вече
Девојачка грла јече.
Ту су лепа момчад млада,
ал' карактер стари влада.
Свакој гури доћи мати
не сме никуд погледати
не сме никуд погледати,
а камоли' се насмијати.»

Поред сијела, прела су била боља прилика да се момци загледају у неку девојку. Видели би да нека крива, не само лепо пева, игра, него и добро преде.

Прела су, наравно, била у току дугих зимских ноћи, када има времена и да се опреде, провеселии и поразговара. Пре поласка кући договоре се код чије куће и када је следеће прело, некад одмах следеће ноћи. Сада су прела већ изумрла у овим селима. Конопљу нико не сеје, ни лан, такође. Ученици конопљу и лан могу видети на слици, само. Више оваца се гаји само у подгиљевским селима, Црвеку, Гоиеву и Вишњеви, у осталима мање, јер немају богате пашњаке и простор. Нико од жена сада не тка на положећем (хоризонталном) разбоју. Све се купује. Ћилими и сеџаде су се ткале у Борииићима до пре две године, на дубећем (вертикалном) разбоју. Вуна се употребљавала за плетење чарапа, рукавица и џемпера, а ко има више, продаје.

Умеће предења, ткања и плетења, некада се преносило са мајке на ћерку. То је важило и за остале кућне послове, мешење, кување, прање. Често се раније говорило: Мајка ћерку удаје! или: Узео бих је кад је од онакве мајке, да је ћорава у једно око. Обрнуто је, кад је мајка чувена као нерадница, лоша у понашању или »језичара«, љутк не бих је узео кад знам ко јој је мајка, да ми све злати по кући.

Утицај оца на децу, раније, био је важан, али његов утицај у моралном и радном погледу је пресуднији на сина него на ћерку. Ово је резултат патријархалне поделе послова. Особине које су некада красиле будућу жену, домаћицу, мајку и васпитача биле су: вредна и добра домаћица, добра ткаља, плетиља, домаћица која уме да дочека госта, »кад дође страшни и срамни«, да домаћину »образ не оде«, добра планинка и чиста — да њен смок »дође и пред цара, да се не зарами«, да њен сир смеш »и по тмуши да једеш«. Овакве особине важиле би и сада, међутим, оваквих домаћица све мање има по селима у овом крају, међу женама, о девојкама и да не говоримо. Девојке сада неће да се удају где има пуно да се музе, планинује, уопште где се много ради. Ретко која уме да преде, то раде само старије жене. Већина зна да плете, неке по мало везу и хеклају. Све је мање младих жена и девојака које су добре куварице. Та је појава уочљива, не само у регији Баре, него и много шире.

Карактеристике неких обичаја

Обичаји приликом сахране и испраћаја регрута у војску мењали су се од рата до данашњих дана. На то је утицала економска ситуација. Побољшан стандард људи утицао је да се ови предратни обичаји потисну и забораве, а да се уведу нови, модерни. Тако су људи постепено почели да губе стари идентитет и оригиналност. Седамдесетих година није се могао неко испратити у војску, родити или сахранити, без пива и сокова.

Сахрана

Код православног становништва је обичај после сахрањивања умрлог и обреда на гробљу, да домаћин, макар то био и највећи сиромах, захтева да сви сврате у кућу покојника »да попију чашу ракије«. Није, међутим у питању само чаша ракије. Прво, свако добије кафу уз чашицу ракије. После долази богато мезе, уз ракију, пиво и сокове. Ако је дан »мрсни« за мезе има саламе, чајне кобасице, сира, супа меса или пршуте, салате, паприка. За »посну« дану припреми се прженог кромпира, разне салате, пржене рибе. После мезета долази јело — ручак, супа од меса, куван пасуљ и доста куваног меса. Хлеб је, најчешће, куповни у граду. Свако ко дође на сахрану, обичај је да донесе флашу ракије, али и домаћин набави, посебно, лепе ракије. У већини случајева, ракија се пије флашама, кад »прође трећа чаша«. Ко пије пиво добије флашу, а кад је попије — другу, трећу... и тако редом. Ко не пије алкохолна пића доносе му се сокови. Чланови домаћинства покојника

и «послуга» често нуде госте да попију још, да мезе, «то је покојник (по имену) заслужио». Ако у сеоским продавницама нема пива и сокова, домаћин шаље људе чак у Бистрицу, Родијеља, Бијело Поље или Сјеницу да купе и дотерају. Људи наздрављају једни другима флашом уз уобичајене речи: «За покој душе» по имену тога и тога. Разговара се сувише гласно о свему и свачему. Обично се расправља о политици, ратовима. Под утицајем алкохола тон разговора се повећава, људи се разбашкаре, неки само што не запевају, иако је тужан скуп. По претерано гласном разговору, галами, нарочито се истичу људи у Гоњеву и Вишњеви. Кад их неко послуша из прикрајка, не би уопште закључио да је то жалостан скуп људи. Неки од комшија, старији човек, који седи у челу софре, има задатак да води рачуна о редоследу обичаја, да прођу «прва, друга и трећа чаша». Међутим, има случајева кад некима алкохол «развеже» језик и често устају и «држе говоре» па људима пређу у досаду и после расправљају путем и подсмевају се.

Код муслиманског становништва, по обичају, народ се са гробља не враћа покојниковој кући на ручак. Изузетак су рођаци из удаљених места. Ракија се не употребљава. Био је само један случај на Барама, кад је умро стари, дугогодишњи одборник. На његову сахрану дошли су људи из свих околних села православни и муслимани. На верском обреду био је хоџа, али су за постављеним столовима седели и православци и муслимани. Било је ракије, мезе и ручак. У последње време било је још примера и код муслиманског живља да домаћин са гробља све враћа на ручак.

Код православног становништва које је у овом крају у огромној већини (од 15 села, једно је чисто са муслиманским становништвом, два су мешовита, дванаест са чисто православним) постоји изрека да мушкарцу три пута у животу треба «трошак»: кад се роди, кад полази у војску и када умре. Трошкови око погребних обичаја нису мали. Прво, за сахрану (јело, пиће, сандук се често купује, обавезно кад умре у градској болници, плаћање попу). Сутрадан се даје седмица, жене и остали излазе на гробље. После долазе помени(софре): четрдесет дана, пола године и годишња. Раније тога није било, али је сада у «обавези» (или у моди) да се сваком покојнику подиже споменик, за четрдесетницу, најкасније за годишњицу. Скуп је споменик са урезаним словима и сликом, плаћа се превоз од града. Треба платити камион или трактор са песком и шљунком и, најзад, мајстора који ће то да уради и постави.

У послератном периоду и, све до 1965. године поп и хоџа нису присуствовали обавезно свакој сахрани у овом крају, а у последње четири године без њих су ретке сахране, осим ако се деси да је свештеник заузет или ако је покојник извршио самоубиство. Сада у овом крају и Муслимани после педесет два дана од смрти дају помен покојнику, мевлуд. Раније тога није било у овом крају.

Испраћај регрута у војску

После рата и све до, отприлике 1965. године регрут се у војску испраћао литром ракије и нешто новца му се давало за пута, колико је ко имао и «колико му је од срца пошло». Раније се није правило ни неко веће весеље са званицама и свирачима. Постепено се тај обичај мењао и за испраћај регрута на одслужење војног рока приређује се велики скуп са весељем и шенлучењем. Обавезно домаћин закоље нешто од стоке. Купи ракије, пива, сокова. Припреми се различито мезе. Припремање домаћина почиње од добијања позива регруту за одлазак у војску. Својте, кумови и пријатељи се такође припремају, купују дарове. Доносе поклоне за целу фамилију и «за кућу», ту су ћебад и флаше са «бољом ракијом» или неким другим пићем. Комшије доносе флашу ракије или другог пића и који динар регруту. Домаћин, домаћица и регрут пред кућом дочекују госте и са сваким се пољубе

«називајући» му добродошлицу. «У чело» астала «седију» главног кума или главног пријатеља, а до њега виђеније госте, пријатеље, «стране». Пијанка са мезетом почиње одмах. Наздравља се, пева, омладина игра. Већина гостију наздравља домаћину или домаћици речима: «Нека буде (бидe) срећан пут овом нашем војнику! Да здрав и весео одслужи и врати се! Да га пре(т) не заболи! И ако бог да, кад се врати, да га оженимо!» Домаћини примају здравицу, захваљују. После подне, кад су се искупили сви гости, кад се попило и замезило, онај што је у врху астала позове домаћина или домаћицу, да донесе «таблу» да се на њу стави који «динар пара» регруту. Неко од млађих донесе «таблу» (послужавник) са окићеном јабуком. Стави је у чело астала. Прво «челни» стави позамашну суму, онда и они око њега. Свако гледа «да се не обрука». Онда преместају «таблу» низ астал да присутни дарују регрута. Задњих две-три године људи стављају и марке, а ко је радио у иностранству и франке, «да се мало издува». У току овог «обреда» је тишина, престаје свирка и песма. Обични људи посматрају колико ко даје, па је «челницима» и богатима срамота ако мало новца стане. После се то препричава «по ћошковима». Кад је «табла» обишла све, враћају је «врху» астала да пребоје новац. «Главни» узима новац и позове регрута да му уручи, саопштавајући колико се новца скупило, честита му пут. Узимајући новац, регрут се свима топло захвали. Некад се регруту сакупи толико новца да, скоро, може домаћин све трошкове испраћаја да покрије.

Код Муслимана је сличан обичај, само новац дају лично регруту у руке приликом поласка кући, мада и овде често преовлађује «табла» што зависи од оних што су «у челу астала». Одмах истог дана, увече у регртовој кући је сијело, игранка. Долази омладина из других села, игра се, пева, весели до зоре. Попије и омладина по неку чашу, а и регруту пане још неки динар. Свирача домаћин обезбеди на време. Обично је то «кларинетиста» којем је придодат бубњар, ређе хармоникаш, јер њих нема у овом крају. Свирачу газда плати паушално за све. Ако неки «бекрија» за столом хоће да се њему посебно свира и пева плати свирачу који ону новчаницу залепи за «кланет» и свира. Коме се «срце разнежи» од алкохола, наручује и плаћа свирача док има последњи динар у новчанику. Код Муслимана се не употребљава «кланет», већ искључиво хармоника. Нема специјалног «сијела», окупљени пију, мезете, певају, обично се почне пред вече и настави целе ноћи, док не сване. Заједно су омладина и старији, омладина игра често напољу или у просторији где седе и пију одрасли. Уместо хармоникаша неко узме хармонику, стави је на астал или столицу и позива присутне да ставе који динар на њу, да је дарују. То се зове «обаљивање» хармонике. Пошто су собе тесне да приме све присутне, обично се употребљавају шатори. Пре испраћаја домаћин обезбеди шатор, нађе га, можда у истом селу, плати га у задње време маркама, не гледа цену колика је. Шатор једино не може у зимском периоду. Тада се користе и помоћне просторије, а некад људи специјално за то направе једну монтажну «салу». И сиромашни сељаци се потруде да припреме сличан испраћај регруту у војску.

Народни сабори — вашари

Народни сабори (муслимански живаљ их назива вашари) су најшири облик духовног живота који садржи елементе и привредног. На саборима се окупља народ из разних села, градова, различитих средина. Ту се људи упознају, разговарају, жене, купују и продају, богате своја искуства.

Познати су: сабор на Мачковцима, другог августа, првомајски сабор на Барама, сабор на Нову годину на Барама, велики сабор на Прокопље, 21. јула на Барама. Сабори ван терена Бара на које иде народ са ове територије: сабор у

Вољавцу (МЗ Бистрице — Бијело Поље) на Малу Госпођу, 21. септембра у Куманици (код манастира), 8. априла и 26. јула — Мали и Велики Аранђеловдан, Подврх (Бистрица) на Преображење 19. августа.

Сабор на Мачковцима

На обронку планине Гиљеве, на старом путу Барс — Тријебине на једној обрамној коси, 2. августа на Илиндан (Алиђун) одржава се велики, традиционални народни сабор. Сабор је заједнички за православни и муслимански живаљ. Верује се да је до подне Алија, од подне Илија. Уместо Илиндан Муслимани га зову Алиђун. Испод пута, на равнијем делу косе, окупљали су се православци, изнад пута муслимани, мада се народ одувек мешао. На средини, крај пута после рата је откривена спомен-плоча борцима из Црне Горе и жртвама фашистичког терора из НОР-а. Откривајући споменик, првоборац Ристо Јовановић замерио је окупљеном народу што се одвоја. Тако је било првих десетак послератних година. Касније се народ мешао, заједно се играло и певало. Првих послератних година народ се разликовао по народној ношњи и инструментима. Православни «ло» је играо уз звуке «кланета» (кларинета) и бубња, а муслимански уз хармонику. Током година, са продором моде из градова и растом стандарда људи, стара народна ношња постепено нестаје. Мини-сукње, штофани и слична одела уједначавају одећу припадника обе вероисповести. Православне девојке са овог сабора су се удавале. Пред завршетак весеља подлиђена са јенђом или звоном, девером или својим суђеником девојка је одвођена. Пратећи како девојку одводе, поједине групе омладине су узвикивале: Оде-еее! Ово се сачувало до садашњих времена.

У близини саборишта има извор бистре, хладне воде — «врела». Около је лепа, листопадна шума, пријатна хладовина за шетњу, одмор и вођење пријатељских разговора. По шуми има укусних боровница које баш од Илиндана почињу да зру. Многе групе и парови шетајући их беру, а неке жене и деца у већим или мањим судовима продају на саборишту. Овде се окупљао народ од Лима и Бијелог Поља до Сјенице и још даље. Долазе сви: деца, омладина, зрели људи, бабе и старци. Не долазе сви због игранке, весеља, долазе да посматрају, да нешто доживе, виде, да о томе после разговарају, распредају у доколици, при пољским радовима. Старији су некада долазили на коњима, млађи пешице. Околна шума била је пуна коња који су махали главама непрекидно, бранећи се од мноштва инсеката. Задњих година се долази колима, а има још пуно коња, кола су ту, у центру, коњи мало даље, по шумарцима, у хладовини. Некада су људи на коњима у котарама дотеривали рано воће да продају, сада камионима и тракторима из разних места довозе не само воће, поврће него и разну другу робу, пиво, ракију, сокове, играчке за децу. Пре су људи доносили од своје куће литар домаће ракије, нешто за мезе, да попију и поразговарају са пријатељима, уз разна пића, да почасте једни друге. Паркирани аутомобили и камиони некад добро дођу да се народ склони од изненадног пљуска. Често се деси да они који претерано «уживају» пренећи флаше ракије или пива «заметну књигу» па органи реда имају пуне руке посла. Узрок свађа (и туча) биле су често и девојке. Мора се са задовољством констатовати да није било ни једне свађе или туче између припадника две различите вероисповести, за ових четрдесет година.

Сабор на Мачковцима био је духовна и здравствена рекреација људи. На висини 1500–1600 метара провести неколико сати на сунчаном дану окружен врелима одличне воде за пиће, међу мирисима најразличитијег цвећа и дрвећа, значи много, ако се још овоме дода и задовољство због пријатног друштва. Повратак кући био је пун неке чаробне романтике, ако је лепо време, месечина, пут кроз четинар-

ску шуму, није сметало ако се ишло пешице или на бржим коњићима. Жагор путем чуо се до касних ноћних сати. Некада је сабор на Мачковини био један од највећих у широј околини. Већи је био онај на Лађевцу, такође другог августа у близини Корита. Истог датума има и велики сабор испод Тројана на Пештери, близу Карајукића Бунара. Међутим, сабор на Мачковини у последње време све је мањи. Спомен-плоча са Мачковца је пренета код школе на Барама, поред осталог и због тога што је била мета доконих чобана за гађање каменицама.

Народни сабор на Нову годину код старе школе у Барама

Од ослобођења до педесетих година у основној школи на Барама радио је само по један учитељ, у сва четири разреда. Осмогодишње школе није било. На народном просвећивању више је тај један учитељ радио, него, касније, читав тим учитеља и наставника. Уочи Нове године обавезно се са ученицима припремала приредба, китила јелка. После приредбе, игранка и народно весеље до после поноћи у великој учионици старе школе, наравно уз петролејку — струје није било. Пошто је учионица била претесна за све из околних села, учитељица једном замоли »вишак« посетилаца да дођу сутрадан, што програм са децом ће поновити. Нека кажу свима, после програма биће весеље. На Нову годину дође толико народа, ни четвртина не би стала у учионицу. Дан беше сунчан, програм се изведе пред школом, под ведрим небом. Тако ово новогодишње славље прерасте у традиционални, велики народни сабор који се и сада одржава сваке године. Због временских прилика (1. јануар), овај сабор по масовности није као онај првомајски или онај на Прокољу, задњих година. На сабору дође много комшија из бистричке и лимске долине. Омладина из Трешњевице, Језера, Гошева и Вишњева и још неких, долази на игранку уочи Нове године, задњих година у стару амбуланту која је била претворена у омладински дом.

Обичај кићења јелке и дочека Нове године у кругу породице у овом крају раније није постојао. Тек задњих година, местимично има кићења јелке по домовима и дочека Нове године у селу по групама. У кругу сеоске породице негде је пракса да једно другом честита Нову годину (мањи број), а у већини случајева као и да није дошла, као и обични дани.

Првомајски сабор

Овај сабор, наравно, везује се за прославу 1. маја, међународног Празника рада. Педесетих година у школи на Барама, учитељица је за 1. мај припремила приредбу са ученицима. Позвани су родитељи ученика и омладина. После приредбе родитељи и активисти имали су скромну закуску — по чашицу ракије и мезе. Певало се, свирало, а омладина је на брду почињала игранку. Следеће године је било масовније. Омладина се такмичила у бацању камена и трчању. Игранке су биле још веће. Почели су да долазе људи из даљих села, комшије из Пећарске, Родијева, Бјелина, Бистрице, села која припадају Црној Гори. Тако се, ето, оснива првомајски сабор, који се и сада одржава 1. маја. Уочи сабора старији ученици, неки омладинци и омладинке, као и један број наставника палили су ватру код школе на Старом крушу. Око ватре је било обавезно козарачко коло, па црногорско коло. Певало се, играло, а старије предошлице би попиле по коју чашицу ракије. Неких година на Први мај, поред народног весеља, одржавала су се спортска такмичења, турнир у ногомету, бацању камена са рамена, трчању. Иницијатор је била Месна конференција омладине. Сада тога више нема, осим, повремено турнира у фудбалу.

Сабор на Прокопље

Прокопље је 21. јула. То је верски празник када не сме ништа да се ради. Верују га обе вероисповести у овом крају. «Тежи» је празник од свих осталих. Постоји у народу једна прича како су некада, у прошлости, и Муслиманке почеле да празнују Прокопље и да га се боје. Једна старија Муслиманка на Прокопље прала веш на потоку. Пошто је пуно имала да пере, задржала се цео дан. Кад се вратила кући нашла је своје двоје деце како мртва леже једно до другога. Нису била болесна пре тога, весело су се играла. Много је зажалила што је баш тога дана прала. Кад је комшиница чула плач и кукање, дотрчала је да види шта је. Ожалошћена мајка је узвикнула: «Ех, сестро мила, ово влашко Прокопље, моју децу укопље! Не смијем ја више да радим на овај дан, макар све сагорело! Да није ово тежак дан не би га они сви листом празновали».

Било је некада разних епидемија, а услова за лечење није било, многим мајкама деца су умирала баш на Прокопље. Често су говориле: «Ех, ово влашко Прокопље, нашу децу укопље!» Тако је Прокопље постало заједнички празник кога се «боје» припадници обе вероисповести.

Сабор на Барама на Прокопље основан је скоро пре десетак година. Који је повод био за то? У јулу месецу 1941. године на Утрницу, близу Мачковца, недалеко од села Вишњева, дошло је до прве битке између усташа из Хрватске које су послали Немци и партизана из Црне Горе. Битка се одиграла 22. јула 1941. године. После рата општински одбори СУБНОР-а из Бијелог Поља и Сјенице договорили су се да на Барама открију спомен-плочу. Да би се што већа маса света окупила приликом те свечаности, да би тај дан био сваке године обележен народним сабором, са Бара је дат предлог да то буде 21. јули, на Прокопље, а не 22. јули. Иако је сезона косидби у овом крају у највећем јеку, на Прокопље нико не ради. Предлог је прихваћен. Први пут у својој историји, Барани су доживели да у њихово село слети један хеликоптер, да дође око шест аутобуса, мноштво путничких кола. На иницијативу руководства месне заједнице житељи баранских села давали су добровољне прилоге за дочек гостију, у новцу, сиру, јагњадима. Само село Црвско је поклонило око 18 јагњади, 120 кг сира и новца за који би се могло купити још шест јагњади. Донесена је домаћа ракија. На свечаној трибини, на платоу изнад старе школе одржани су говори, потом откривена спомен-плоча, а после је КУД «Весна» из Сјенице извело културно-уметнички програм. Гостију је било из свих суседних општина из Србије и Црне Горе, а колико је било мештана говори и податак да су неки стоку затварали «да пландује» док се не заврши свечаност. Ово је за становнике баранских села био духовни догађај каквог није било до тада, а мало је вероватно да ће га и у будуће бити. Тога дана се певало, играло, пило, меззетило, разговарало до мрака. Од тада се на Прокопље, 21. јула, у близини две спомен-плоче редовно одржава велики народни сабор. Карактер овог, као и других сабора се постепено мења. Пре неколико година сабор је стварно имао народни, сеоски карактер: локални народни инструменти, народна кола на неколико места, групна песма, међу народне ношње више нема. Последње две године слика сабора је другачија. Још увече, уочи сабора, приватници из Сјенице, из Бистричке и Лимске долине, дођу тракторима, камионима, да уграбе место, да разапну шаторе. Под великим шаторима, поред столова, столица, неколико врста пића и нечег за мезе, има и микрофон, «спикера», чланова «оркестра» и певач. Гости наручују пиће, плаћају конобару, а певачу наручују песму, наравно по ценовнику. «Демократија је, бато, само ти плати, певаћу ти шта год хоћеш»! Састану се пријатељи, познаници, кумови, јарани, момак са девојком за малим асталчетом у углу, или групно момци и девојке и, онда само «пљушти» «тура» за «туром». Ко често наручује и

песме, његово име не «силази» са микрофона. Многи се тако задуже и материјално «отаљавају» половину године. Мале групице омладине које би хтеле да се веселе на прост, сеоски начин, или ако немају новца да седе под шатором, склоне се на оближњи шумски пропланак са својим «сељачким» инструментом и одиграју које коло. Народне ношње нема. Последњи крик моде код омладине види се на сабору. Неко би закључио да је то последица високог стандарда ових људи. Такав закључак није тачан у потпуности. Руж на уснама, «нацртане» обрве, трепавице, па још и «хеланке». То је слика многих сеоских девојака. Већина од њих сутра морају да чувају овце или говеда, уз парче сира и хлеба. Врло мали број тих девојака живи у богатој кући. Напротив. Али, то се не сме приметити на сабору.

Већи сабори ван овог краја на које иде народ, нарочито омладина су: у Куманишти (2), на пролетни и летњи Аранђеловдан, у Вољевцу на Малу Госпођу, Подврх на Преображење, на Дебељ код Пожегиње, после Св. Тројица. Раније је било мањих сабора на дан заветине у Црвску, Гошеву, Гргајама. Сада нема.

Нека обележја програма на «Сусретима села»

Уз помоћ просветних радника, појединаца аутузијаста, народ и омладина овога краја скоро сваке године су учествовали на општинском такмичењу у фолклору и другим областима под називом «Сусрети села». Главни циљ је био очување и неговање изворног народног стваралаштва. Први успех на оваквој једној смотри у Сјеници забележила је «Политика», из пера новинара Воје Благојевића оваквим речима: «Пешачили око 30 километара кроз снег и мећаву, заузели прво место и поново се вратили кроз мећаву». Програм се састојао из групних песама, мушких и женских, народних, старинских кола и свирања на инструментима: свирали, двојницама и «кланету». Био је и један солиста, певач севдалинки. Поред осталих, група мушкараца је певала и ове стихове:

«Ми смо момци са планина
баранска смо омладина.
Ој, планине, моје миле,
ви сте мене одгајиле,
ви сте мене одгајиле,
ладном водом напојиле...»

Девојке су, поред других, певале и следеће стихове:

«Јутрос рано про' планине,
под јеле, под зелене,
под боре, под борове,
Запевало моје миле
под јеле, под зелене,
под боре, под борове,
Певај, певај, моје миле,
под јеле, под зелене,
под боре, под борове,
твоје су ми песме миле,
под јеле, под зелене,
под боре, под борове.

Народну ношњу су носиле у торбама и пешачиле. Била је то велика екипа ентузијаста, одабраних из пет села. Превоза онда није било. Била је позна јесен када су снег и вејавица свакодневна појава. Тада (и касније) се увек «кубурило» за старинску народну ношњу која би се пронашла у сандуку неке старије жене. Касни-

јих година наше изворне групе су превожене «газовима», «ландроверима», а кад је пут поправљен и аутобусом. Највише је учествовала омладина, старије је некако било теже «покренути», мада су и они учествовали неколико пута. Старији су казивали текст и мелодију неке старије песме, а млађи су после учили. Тако је било и са старим колима као што су: «шестерац», «тројанац», «завраламе», «радикал», «хај на лево, брате Стево» и друга. Обично се једне године ангажује сва омладина једнога села, уз помоћ осталих појединаца и група из других села. Једне године «окосницу» програма извела је група из села Тутића у комбинацији са другима. Долазили су на пробе са удаљености од преко 10 километара. Други пут је изворна група девојака са Врбнице побрала аплаузе публике у Дугој Пољани и учествовала на завршној смотри у Сјеници. Група девојака, Муслиманки са Височке је једном приликом донела, са својим хармоникашем, да екипа постигне завидан успех. Стално је била активна сва омладина из Црвска и Трешњевице. Агилни су били и они из других села. Не сме се сметнути са ума чињеница да су у овом крају села удаљена, тако да су, како би дошли на пробу програма, Тутићани морали да пешаче 11 километара у једном правцу, Врбничани девет, Височани осам, Црвчани пет, Крајиновићи шест километата. Жеља тих младих је да се виде, провеселе, нешто науче, да оду у друго место, нешто доживе и, као круна свега да победе, да буду запажени. Изворне групе са подручја Бара имале су запажене успехе на «Сусретима села». О томе су писали локални листови «Јединство» (из Сјенице), «Братство» (Нови Пазар), а било је речи о томе и у емисијама Радио-Новог Пазара. Највећи успех екипа овог краја је постигла када је са комплетним програмом заузела прво место у Сјеничкој општини и представљала општину на регионалној смотри у Ратини код Краљева. Програм је режиран као сијело у коме су заступљени елементи ранијег начина живота: вериге, огњиште, бакрач са кромпиром, ракија, печење ћумура, игра «зукавиц», предање како је село Црвско спасено од куге у доба кнеза Милоша, загонетке, брзалице, песме (мушке и женске), надпевавање момака и девојака, народна кола. Том приликом екипи је додељена специјална похвала за неговање изворног народног стваралаштва. У припремању и извођењу овог програма учествовали су просветни радници матичне школе на Барама, омладина и неки старији из пет околних села. Последње наступање у оквиру манифестације «Сусрети села», баранска екипа је имала 1. маја у Карајукића Бунарима под ведрим небом. «Сусрета села» после тога више није било.

Неке опште карактеристике са посебним освртом на садашње време

Првих послератних година људи су се веселили на сваком кораку, што се касније не дешава. Људи су богатији, ситији, слободнији (неки и превише), али нико срећан, нико задовољан. Путем певају само они који су пијани или су макар «под гасом». Кад је свечаност у селу код неког домаћина, слава, свадба, привчани, испраћај регрута у војску, тада се пије, пева. Домаћину је криво ако гости неће да пију и да се веселе. Популарни су они који умеју да почну песму, на пример:

«А што не би запевали
кад смо 'вако поседали
....
Наш домаћин захтијева
кад се пије да се пева.
Домаћине, дико наша,
у руци ти златна чаша.
Домаћине, срећно ти весеље,
све ти здраво и весело било!»

Индивидуална песма је ретка, изузетак су чобанице које, често саме, чувају овце и своју сету и љубав, кроз тиху песму, «прелају» околној шуми. Песма овог краја је у пентатону, слична оној у Црној Гори, проста, једноставна, без много вибрације и колорита. Код муслиманског живља песма је нешто другачија, наизглед «музикалнија», са отезањем на крају, са дрхтањем гласа, вибрацијама. Често се имитира босанска севдалинка, нема неке оригиналности.

Прва част сваком госту је чаша ракије и кафа. Домаћин, просто, не сме да остане без ракије, «може неко доћи», изузетак су само најсиромашнији, «социјални случајеви». Ако дође неко да обиђе болесника, прво добије ракију и кафу, затим се «окрене астал», донесе домаћица мезе уз ракију, на крају долази ручак. После ручка нико не пије ракију. Пива нема, сем у продавници, а домаћини га набављају за значајније свечаности као што су свадбе, прашчани, испраћај регрута, бабине. Неки пију много у продавницама и кафани, нарочито омладинци. У околини има пуно омладинаца који су завршили средњу школу. На жалост, утопили су се у оне са основном и оне без школе. Не умеју себе да нађу. Нема више ко да их окупи на игранке, на припреми неког програма, просто је постала мода да свако «књигу мрзи као крмак секиру».

Људи су у овом крају врло гостољубиви. У време кад није било моторних возила, роба се преносила колима, људи су ишли пешице или на коњима и комуницирали на релацији Дивска долина — Сјеница. Свака кућа у близини пута је била уточиште за уморног путника и његовог коња. Као и песме, делимично и језик, сличан је са црногорским. Однос према школи и просвећивању је различит. Раније су људи говорили: «Нека учи, нека иде даље, да не остане као ја, код очију, без очију». Нешто касније, људи су сматрали да после осмогодишње школе, дете мора да добије посао, не схватајући да је основна школа само основа, темељ за даље школовање. Нагли одлазак у градове омладинаца проузроковао је опадање броја ученика у основној школи. То потврђују ови подаци:

Школске 1967/68. (када је први пут формиран осми разред), матична школа са подручним одељењима имала је 472 ученика, док се тај број школске 1968/69. године попео на 496 ученика; 1969/70. — 548, 1972/73. — 620 а 1973/74 — 629 ученика. Почев од 1976/77. тај број опада, тако да је те године било 570 ученика, 1977/78 уписан је 551 ученик. За следећу 1995/96, укупан број ученика (матична школа + три подручна одељења) је испод 150. Разлог за овако мали број ученика је поред одласка омладинаца у градове ради запослења, велики број неожењених омладинаца у селима. Следећи подаци то илуструју: у Цријску има 50 неожењених момака, у Плани — 20, Захумску — 10, Гоњеву — 9, Трешњевици — 8, Крајиновићима — 10. Девојака има, али већина неће да се уда овде где има крава и оваца које треба мусти. Младе снахе не зову девере: златођевер, златко, већ правим именом, а тако исто и заове. Муслиманске снахе се мало више држе старинских обичаја.

Husein Derdemez

SOME COMMON ETHOLOGICAL-SOCIOLOGY TRAIT OF CITIZENS IN REGION BARE

Because they lived in community Serbian and Moslems citizens were takeing their coustums and the way of behaiwor to one. That was expressed fully on the massive meetigs on spinning bee, od sy dods and outdoor parties. On that meeting all the people sings the same songs and play the same game and everything what goes whith that. Bouth nations had a same coustum when man gouesto army but deferent about funerals.

All of this ethological-sociology trait had been characteristics of period after war, but some of them stayed in use until now.

Translated by Jelena Premović

ОСВРТИ, МИШЉЕЊА, КРИТИКЕ

Радиша Вилотијевић
Историјски архив »Рас«
Нови Пазар

УДК 940.53 (497.11)
5. септембар 1995.

МИОДРАГ РАДОВИЋ: ЉУДСКЕ И МАТЕРИЈАЛНЕ ЖРТВЕ НОВОГ ПАЗАРА И ДЕЖЕВСКОГ СРЕЗА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ,

Историјски архив »Рас«, Нови Пазар 1994.

Имам велико задовољство што ми се пружила прилика да нешто напишем о књизи господина Миодрага Радовића »Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату«.

Када сам се прихватао овог посла веровао сам да то неће бити тешко, јер сам пошао од чињенице да Миодрага Радовића дуго познајем, да сам једно време радио са њим и доста година са њим сарађивао. Међутим, када сам почео да сумирам све оно што је до сада Миодраг Радовић урадио, схватио сам да посао кога сам се прихватио, није једноставан.

Непосредно иза рата као »поверљива личност« М. Радовић је по задатку радио најразноврсније послове, пре свега у образовању и култури, а поред тога, непрекидно се огледао као наставник у наставном процесу.

Желим посебно да истакнем његов огроман рад, рекао бих пионирски, на плану образовања одраслих који је познат не само у нашој средини, већ и шире. Најзад, по мом мишљењу М. Радовић је најдубљу бразду заорао у списатељском раду. Његов стваралачки опус није мали. Написао је више књига, а једна од првих је »Хроника Новог Пазара« у три књиге.

Објавио је више радова у »Новопазарском зборнику«, »Зборнику Сјенице« и доста чланака у листовима »Братство«, »Рашка«, »Ибарске новости« и другим. Највећи део написаних радова су ауторове оригиналне научне творевине, што им даје још већи значај.

Већина страница које је М. Радовић до сада написао и објавио, говоре о Новом Пазару, односно о Дежевском срезу у Другом светском рату.

Писац ове књиге је опседнут савременом историјом свога завичаја. Том тематиком се бави од рата до данас и доста тога је написао и објавио. Заљубљен у средину у којој је поникао и у њену историју, гоњен неким унутрашњим поривом, све, већ у зрелим годинама не напушта га интересовање да што више драгоцених догађаја из непосредне прошлости свога краја отргне од заборава. За писање ове књиге као основни извори послужила су му у првом реду документа која се чувају у Историјском архиву »Рас« у Новом Пазару. Њих је писац врло пажљиво истраживао. Иако је ова грађа била драгоцена за израду књиге, она није била потпуна, па је због тога овај вредни, марљиви и неуморни хроничар, тамо где није било довољно историјске грађе, да би дошао до нових релевантних података, трагао за чињеницама, прикупљао сећања, разговарао са људима, породицама погинулих и несталих и са савременицима догађаја. Ништа му није било тешко. Да би један догађај расветлио и утврдио истину, био је спреман да лично оде на више места и све

провери. Разговарао је са људима неусиљено, лако, увек прожето хумором, на њему својствен начин, и то предано и педантно бележио.

Књига нам пружа сакупљене податке о људским и материјалним жртвама Новог Пазара и Дежевског среза у току Другог светског рата на једном месту, што је од огромне важности. Књига са овом ризницом чињеница може да нам послужи као драгоцен извор за проучавање наше националне историје. Књига Миодрага Радовића говори о преко 1900 жртава у судбоносним данима рата од 1941–1945. године, када је, како рече аутор на једном месту у књизи, за време окупације у Новом Пазару људски живот био јефтинији од цигаре дувана. Писац је веома детаљно приказао узроке погибије и страдања људи у међусобној борби у Новом Пазару и Дежевском срезу. Аутору је пошло за руком да све то саопшти једноставно и тако дочара једно време, пре свега млађим људима и будућим поколењима, као ружно сећање, и то трајно остави у наслеђе историји и култури овог краја. Писац је сматрао својим дугом да отргне од заборава огромне жртве које су страдале у току Другог светског рата. На опште задовољство тај посао је приведен крају и књига се налази пред нама. То није само хумани дуг према жртвама рата, већ и много више од тога; то је и порука садашњим и будућим генерацијама.

Ова нас књига гони да једно време не заборавимо, да трагедију нашег народа памтимо. Године пролазе и са њима сећања и успомене бледе. Све је мање оних који су доживели страхоте рата 1941–1945. године, још мање је оних који се тога времена добро сећају. Ова књига бележи то време. И још више, општи са сведоцима тих дана и тих страдања.

Књига је с разлогом лишена литерарне амбиције, јер јој то и није био циљ. И баш зато што многе странице говоре језиком живих сведока, што књига прича и препричава или боље речи саопштава факат, оживљава време, открива и подсећа на страдања овог града у Другом светском рату. Та страдања аутор нам приказује преко сасвим једноставно казаних чињеница о људима и о тренуцима који изгледају на први поглед једноставно а у збиру свега, откривају и уобличавају читаву трагедију времена и људи у њему. То је још голо казане чињенице преко које се и једино може доћи до величине одређене истине.

Описује ова невелика књига и један врло приметан дах оне стародревне помрачености стања и нарави, оног крвавог безумља које понекад завлада људима и које од памтивека прати људску мисао и не даје злу да заувек угасне у пепелу људског страдања. Ипак, ова књига није оптужница, она је прича, изношење чињеница које не заборављамо, а читаоцу оставља да о свему сам просуди.

Можда је моје поређење мало претенциозно, али ћу ипак да кажем следеће: две хиљаде година пре наше ере грчки историчар Херодот, кога сматрамо »оцем историје«, по легенди је на трговима Атине читао историју коју је писао да би је учинио познатом обичном грађанину. И ми бисмо мало знали за бој на Косову, за цара Лазара, за Први и Други српски устанак, да нисмо имали људе, у првом реду гусларе, који су певањем уз гусле описивали то време. Историја припада народу јер је народна, уколико народ зна за њу. Потребно је унети је у народ и учинити је историјом обичног човека. Сматрамо да се књига Миодрага Радовића много приближила том циљу.

Поремећени систем вредности, који ми данас имамо, рађа квази историчаре којих је нажалост све више, који описују догађаје и нека стања у друштву тенденциозно, вулгаризујући историју за потребе дневног политичког тренутка, за једнократну дневну политичку употребу. Али треба знати да нико и ништа, било да се ради о личностима или неком догађају, неће бити поштеђен од историјске валоризације, историјске критике и историјске провере.

Међутим, књига о којој данас говоримо је књига написана на основу фактографског материјала и опремљена је потребним научним апаратом.

Ми имамо историју, али она као да нас ничему не учи, јер се код нас историја најчешће понавља или у облику трагедије или у облику фарсе. У великим ратним олујама које су задесиле наше народе на овој балканској ветрометини, на бојном пољу остајао је сваки други. Тако је било у последњем рату, а нажалост то се и данас понавља. Изгледа да старији нису млађима добро пренели животно искуство, па се грешке понављају и увећавају. Ми за грешке немамо више времена. Педесет година смо учили школу братства и јединства, а никад више него данас није било нејединства. Ова књига је опомена да се прошло више никада не понови. Национализам је категорија најнижих људских страсти. Политика по којој једна нација може добити само ако друга губи је најортодокснији израз националне мржње.

Наравоученије које извлачимо из књиге о којој је реч упућује нас на зближавање, а не на свађе и деобе. Националистичка мржња нуди нам пут у суноврат, тога морамо бити свесни. Кад прочитамо ову књигу, схватићемо да немамо право да дане отрежњења препуштамо будућим покољењима, јер ми ипак нисмо само слични по географској укотвљености, по заједничком језику, обичајима, систему вредности, већ нам је и будућност заједничка, што никада не смемо сметнути са ума.

Истина која је испричана у овој књизи је монструозна и опомињућа, зато не смемо дозволити да је прекрије прашина.

Књига свакако има пропуста и примедби ће сигурно бити. То је судбина свих књига. Али жељу аутора да сачува од заборава нешто што се не сме заборавити и што пружа велики допринос савременој историји Новог Пазара, треба свесрдно поздравити.

На крају са задовољством да кажем да човек о чијој књизи говоримо, није одложио своје перо, већ несмањеном енергијом ради да за нас и будућа покољења отргне од заборава још много догађаја из наше прошлости.

Пожелимо му много здравља и успех у том раду.

Др Богумил Храбак
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 725.9. (049.2)

О ИДЕНТИФИКАЦИЈИ РАСА СА НОВИМ ПАЗАРОМ

Септембра 1993. године асистент Историјског института САНУ Ема Миљковић на симпозијумском окупљању «Сеоски дани Сретена Вукосављевића» дала је саопштење о томе да је стари Рас данашњи Нови Пазар. То погрешно мишљење су неки познати историчари давно изнели али и давно оповргли, што није смetало млађој асистенткињи да изађе за јавност (новинарки «Танјуга») о свом проналаску. Одмах после њеног предавања одређена је пауза и доле потписани је скренуо пажњу млађој асистенткињи да њена тема није нова и није тачна, поред осталог јер један савремен дубровачки податак у време постојања турског Новог Пазара говори о другу начињеном у Расу. Г-ђа Миљковић се при томе није чак ни окренула, па је примедбу примила у најбуквалнијем смислу преко рамена. Прошле децембра 1994. др Јованка Мијушковић — Калић, редовни професор Филозофског факултета у Београду, одржала је у редовном термину четвртком предавање у Историјском институту САНУ, где је тезу, коју неко време заступа, шире образложила. Доле-потписани је у времену које му је омогућено обрекао зашто та тврдња не може да се одржи.

Колегиница Калић је лепо почела са прегледом досадашње историографије о том питању. Посебно је критиковала Стојана Новаковића и К. Јиричека, велике писце српске историје, што није изазвало чуђење у публици, као у случају критике Новаковића доле потписаног на једној ранијој дискусији на истој трибини. Поента је да је Новаковић у чланку «Земљишне радње Немањине» (Годишњица Н. Чупића I, Београд 1877, 167) Рас изједначио са Н. Пазаром; касније, међутим, није тако мислио. Јиречек је такође у вези с тим мењао ставове. Одмах треба рећи (оно што је доле потписани на почетку своје речи установио) да нити критички приказ колегинице Калић није примењива на себе, јер се дуже време у својим истраживањима питања Раса (симпозијум о Расу 1976.) не одваја од хора осталих истраживача који сурачунали са Трговиштем (Пазариштем).[1] До промене је дошло тако што је знатно касније у једном од радова Х. Шабановића наишла на увређену тврдњу једног турског повесничара, које мишљење ни Шабановић најпре није у потпуности заступао.

С обзиром да је проф. Калић била студент београдске Историјске групе, од изузетне је важности навести промене у мишљењу и проф. М. Ј. Динића. Доле потписани је на Историјску групу прешао у свом II семестру (у пролеће 1947). Прво предавање које је слушао код проф. Динића био је историјско-географски преглед Србије у средњем веку, о чему је Динић радо предавао и писао. На том предавању проф. Динић се држао каснијег Новаковићевог мишљења, не везујући Рас за цркву св. Петра и Павла, чега је било код С. Новаковића и од чега је у својој еволуцији и пошла проф. Калић. Кад је у лето 1952. тадашњи директор Државног архива у Дубровнику после јавних приговора најпре и београдским историчарима омогућио да прегледају неке књиге серије «Приватa», прних дана јула 1952. доле потпи-

сани је нашао запис о Расу. Реч је о пословном »либру« једног од дубровачких путујућих трговаца који је по насељима Србије давао људима које је познавао робне кредите. Ту верзију је записао једним редом на једној празној страни. Дужник, домаћи пословни човек, није исплатио дуг, јер о томе није уписана напомена о касирању одмах испод реда, као у другим случајевима. Професори Динић и Тадић имали су обичај првих година рада у Дубровнику да увече, после поподневног рада, прошетају Страдуном и запитају млађе на чему раде и да ли су на што значајније наишли. Неколико дана после налажења поменутог записа о Расу дошао је у Архив и проф. Динић. На »ђиру« му је спомињен тај налаз, с обзиром да је било познато његово мишљење о Расу. Проф. Динић је у шали рекао да је и он кад је био млад свуда видео Рас, али се није радило о Расу него о дерачу (»de raç«). Пошто је доле потписани срећао и дераче, одмах је одговорио да није реч о француском »ç« (ç), него о латинском или италијанском. Сутрадан рано изјутра проф. Динић је тражио да види запис. Стајало је изузетно јасно »de Ras«. Професор је после недељама студирао тај »либар«, упоређујући готски писана слова »s«. Кад је историјска група била (априла 1953) на научној екскурзији у Старој Рашкој и на Косову до Призрена, на рушевинама Новог Пазара проф. Динић је одржао предавање о Старој Рашкој, не дајући мишљење о односу Раса према суседним насељима. Тражио је, међутим, да и ја изложим (на основу дипломског рада) материју о Старој Рашкој за време турског периода. Ја сам навео да Рас није био ни Трговиште ни Нови Пазар, на што проф. Динић није реаговао. Сам проф. Динић у каснијим историјско-географским прегледима на предавањима студентима није улазио у убикацију Раса. У једном раду навео је опште мишљење о положају Раса, али са резервом,[2] имајући свакако у виду запис из серије »Привата«.

О налажењу записа о Расу сазнали су и други млађи истраживачи у Дубровнику. Кад је покојни колега Вук Винавер писао партију о турском периоду Новог Пазара тражио је препис записа (који је и остао код њега); и он је избегао да Рас идентификује са Трговиштем а камоли са Новим Пазаром.

Године 1964. Х. Шабановић је објавио збирни катастарски попис из године 1455. Крајишта Иса-бега Исаковића. Ту се Рас као насеље не налази уписано, но издавач се није много тиме позабавио, свакако рачунајући да би евентуално насеље Рас могло бити унесено у царски дефтер о хаса-својини. Рас није убележен ни у детаљни таприр-дефтер Бранковића земље из исте године,[3] мада су забележена суседна села (Тврдо, југозападно од Раса, Мухово, северозападно од Раса).[4] Управо преминули управник Музеја Рас у једном чланку претпоставио је да се села Парице и Поток у попису Крајишта из 1455. могу изједначити са истоименим махалама Новог Пазара.[5] Мушовић је био велики противник идентификације Раса са Н. Пазаром, те је на његов наговор изјутра оног дана кад је умро и дошло до овог осврта. У свом чланку »Рас — српска средњовековна престоница«[6] Мушовић је прихватио да се некадашња тврђава Рас налазила на чуки за коју и деца знају где се налази (на више часова хода од градске периферије), држећи се начелно ставова изражених на научном скупу 1976, које је објавио у зборнику свог музеја.

На поменутом научном скупу 1976. Марко Поповић је у прилогу »Налази новца краља Стефана Радослава из утврђења Градина у Расу«[7] (исто гледиште је развио у свом посебном издању),[8] пошао од измењеног Новаковићевог мишљења као стандардног: Рас је престао да буде престоница Србије после владавине краља Радослава (1233) а утврђење је уништено у великом пожару; могло се веровати да је Рас коначно страдао четрдесетих година, при пролазу Монгола; ипак све до Деже́вског сабора (1284) Рас је остао средиште српских владара.

Тврђава Рас постала је поново војни објект оснивањем Крајишта (најкасније 1455), мада је одмах после 1435. створен уски коридор до Врабосие, који је образовао

неколико «вилајета» са седиштима у утврђеним градовима или тврђавама (Скопље, Тетово, Звечан, Јелеч, Рас, Сјеница, Хоџићеј). Вилајет Рас, са седиштем у ранијој напуштеној тврђави, обухватао је и области Херцеговине које су Турци (1463–71) освојили. У међувремену основани су и вилајети Моравица и Никшић. Кад је образован као зворничког санџак-бега (1455), у његов састав ушли су и Сјеница и Рас.[9] До обнављања Раса средиште турске војне силе у тим предјелима била је Глухавица, у којој је 1451. године седио неки «bemia», можда Иса-бег Исхаковић.[10] Непод обновљене тврђаве Рас, настало је подграђе које је такође добило име Рас, и ту је управо становао домаћин поменути човек који је имао кредибилитет дубровачког трговца који му је дао вересију. Та вересија је учињена шездесетих година, у вријеме кад је Нови Пазар постојао чак и као дубровачка насеобина.

Нови Пазар настао је као варошко насеље 1459–61. године, најприје наводно као насеље са дрвеним кућама. Он никако није био раније Трговиште, јер су 1461–62. постојали упоредо Трговиште и Нови Пазар. И за Дубровчане и за Турке и домаће људе Нови Пазар био је нови трг (турски «Yenikс Bazar» касније «Yeni Pazar»), супротстављен ранијем Трговишту, које је од постанка Новог Пазара добило име Пазариште, што значи стари трг. Доликовић писања је у свом дипломском раду (1990) први донео комплетне дубровачке податке о Новом Пазару 1461–62. године и о преласку дубровачког пословног свега из старог у нови регионални трг, што се види и из забележака дубровачког Малог већа.[11]

Наведени подаци оспоравају мишљење Х. Шабановића изнесено у једној напомени поднеса Крајишта Иса-бега Исхаковића. Навод о «Логору у подручју Раса (подвукао Б. Храбак) турског извора 1468. Шабановић је подесно, па је од подручја начинио град, уз објашњење: «Мисли се на подручје старог града Раса на чијем је рушевинама подигнут Нови Пазар. Под називом Рас спомиње се и у турским изворима до 1468. године, када се први пут јавља под турским називом Yenikс Pazar, а касније у облику Yeni Pene».[12] Дубровчани су знали за ново насеље Нови Пазар 1461. и Турци су својим језиком то насеље звали «Yenikбo Pozar», а што се тај назив јавља у изворима тек 1468. то никако не значи да се тек тада то насеље јавило и да је тек тада тако крштено. Још је апсурднија тврдња «Године 1469. изграђивало се у нахији Расу шехер Нови Пазар, који се другачије звао шехер Рас».[13] И Шабановић сматра да је Рас настао пре Н. Пазара. На основу нетурских извора (које Шабановић неће да зна) произлазе (1) да је Н. Пазар био привлачан за дубровачке трговце 1461. и 1462. кад у њега тако рано прелазе не само из Трговишта, дакле у вријеме кад он, према Шабановићу и не постоји; (2) Нови Пазар, дакле није почео да се изграђује 1468–9. него отприлике десет година раније; (3) насеље које тек почиње да се изграђује не може се називати шехером, јер је шехер врло велик град; (4) ако је Рас, наводно, претходник Н. Пазара, и то као велик град, како је то могао бити кад се до 1463, према Шабановићу, налазио у рушевинама; како је за свега пет година постао тако претежним (шехер Рас) шехера Нови Пазар, који се, дакле Рас, тек изграђивао.

Запис пописивача из 1469. године гласи: «Шехер Нови Пазар, друго име шехер Рас». Тај шехер је 1469. имао 175 муслиманских и 194 хришћанских домова, 7 удовица и 28 неожењених мушкараца.[14] Противречности у тим исказима морала је да уочи и Хатица Чар Дрина, која је начелно прихватила запис пописивача, а тиме и мишљење Шабановића. Она ипак зна да је шехер у «османској класификацији насеље највишег степена», а то није био Нови Пазар са означеним бројем кућа. Г-ђа Хатица нормално реагује: «тешко бисмо могли прихватити тврдњу да је подигнут (Н. Пазар) у наведеном периоду«; «Тешко да би у периоду од само неколико година Нови Пазар или који други град могао нарасти у развијено насеље у коме Дубровчани већ оснивају своју трговачку колонију и стално или привремено борави у њему». Тиме је дисквалификован запис пописивача, оспорена могућност да је

истинит. Њено мишљење, међутим иде на имагинаран закључак. Она сматра да је не само Рас у рушевинама (како мисли Шабановић) него и Нови Пазар који је само његов наследник. Зар тако велик град није Дубровчане и раније привлачио? Уместо рационалног одговора и познавања чињеница сад се мора ићи у свет маште. Најпре г-ђа Хатиџа зна и оно што не зна, јер — зна да су Дубровчани оснивали своје насеобине «само у развијеним градским срединама». Да је оријенталиста г-ђа Хатиџа само мало прегледала радове историчара видела би да су Дубровчани имали низ насеобина по малим копаоничким рудницима или у њиховом непосредном суседству али и у другим местима Србије и Босне (па и у Трговишту) која нису «развијене градске средине», него мали тргови. Г-ђа Хатиџа у свом иначе добром раду у списку литературе на другом месту наводи рад доленотписаног «Домаћи трговци у Новом Пазару» (1951). У фуснотама позвала се још на један рад доленотписаног и на два рада Т. Поповића.[15] Ни у једном од цитираних текстова нема мисли коју је о насеобинама изразила. То је њен властити мисаони производ. Њене претпоставке о великим шехерима Расу и Н. Пазару пре 1463–69. су илузије али и једино решење из лавиринта лаковерног прихватања записа пописивача и незнања стварног стања, мада је тај запис такође био гола тврдња, настао на основу узгредне информације мештана које због баријере језика пописивач можда и није честито разумео. Зачуђује лаковерност Х. Шабановића, који је иначе одлично исправљао нетачне наводе Евлије Челебије у напоменама свог издања његовог путописа, који су били врло налик на овај запис и настали су на исти начин — у пролазу, додиром са средином чији језик нису знали. На основу таквих навода ни оријенталисти као новопечени историчари не могу и не смеју да праве крупне закључке, јер су то, без подлоге стварног знања, само химере, куле у облацима маште, авети које никад нису имале тело покојника од кога су се одвојиле. И настанак Новог Пазара (без глупости о наглом шехеру) и о судбини Раса (рушевине, али обнављање као тврђаве 1455. са незнатним подграђем) су сувише добро познати да би било места несланим претпоставкама и маштовитим комбинацијама о фантом-градовима, велеградовима који нису никад постојали.

И по мишљењу Шабановића и по тврђењу г-ђе Хатиџе Рас је нестао добивши само ново име. То је опет гола и пресна комбинаторика. Рас није нестао 1468–69. године. Да су иоле познавали историјске податке о предмету о којем пишу (а што је знао један геолог који није доктор историјских наука) знали би да се Рас као насеље помиње и касније. Године 1597. калуђери Дамјан и Павле у име српског народа и њихових главара писали су папи Клименту VIII, наводећи: »Преко Сенице је Рас и Нови Пазар и ту имају много мајдани где се сребро ради«.[16] Дакле, упоредо постоје и Нови Пазар и Рас, као и 1469. године. Обновљени Рас је вероватно коначно опустео кад је и Нови Пазар жестоко страдао у време наступа аустријске војске 1689. године.[17] У међувремену «шехер» Рас зван Нови Пазар се, уместо да постане нешто веће насеље и приближи величини шехера, још смањио: 1468. године имао је 376, 1485 — 242 а 1489. године 218 домаћинстава.[18]

Колегиница J. Калић је потпуно прихватила «научне» резултате Шабановића и г-ђе Хатиџе о питању Рас — Нови Пазар, иако је очигледно да се њихови ставови умногоме не слажу, и да Шабановић само парафразира један збуњен запис пописивача са стране док г-ђа Хатиџа настоји да га прихвати условно, критички уз наглашавање једног његовог дела (такав став је на крају дискусије 1. децембра 1994. настојала да заузме и проф. Калић). Синтеза која је требало да измири све рогове у пописивачкој врећи Калићева је исказала мишљењем »Нови Пазар је турско, ново име за средњовековни Рас, упркос нетачним убикацијама центра ове области«.[19] Њен центар ове области, ипак нису ни Рас ни Нови Пазар него храм св. Петра и Павла, чиме се отвара нова страница замешатељства. На предавању 1.

децембра речено је да се црква налази на периферији Н. Пазара. Ствар је нешто другачија и данас, а поготову је била различита раније. Још 1858. године Ј. Дизданић, пишући о зворничкој и сарајевској епархији, наводи: »Нови Пазар, тврђава са црквом св. Петра 1 1/2 сата од места лежећем поред реке Ибра«.[20] Дакле, и 1858. а камоли 1458. средиште Новог Пазара налазило би се 6–7 километара од новопазарског насеља.

Схватање из поменутог рада проф. Калић је поновљено у више прилога с алтерираним називима, вероватно да шира и различита публика прихвати такво гледиште. У сасвим кратком прилогу »Српска црква у средњовековном Расу«[21] Калићева је настојала да открићу нађе покриће, што је учинила са свега два независна и веродостојна извора; један од њих је пописивачев запис. Долепотписани је у дискусији указао да при таквој квалификацији о веродостојности пописивачевог записа очигледно се не примењује познавање традиционалног историјског метода, кад се аутентичан документ одмах проглашава и веродостојним, те је кратко указао којим би правцем требало да иде нужна унутрашња критика извора. Увређена за упућивање на »просеминарски курс« из прве године студија (радило се о методологији, а не о том курсу), ипак се делимично сагласила да запису треба нешто одломити, свакако оставши се анализе г-ђе Хатиџе. Сувише инсистирајући да је Рас, уз Петрову цркву био »рашки стол« првих Немањића, проф. Калић је, као, заборавила да средњовековни краљеви нису имали искључиву и сталну престоницу, и да би, бар старији Немањићи, могли да »стол« наведу за више места. Но, наука зна за судбину те једне престонице од осамдесетих година XIII века и не лута у магли имагинације. Такви хронолошки скокови и заборави се ни за медиевистику не могу прихватити као да су неке методолошке иновације, што је наглашено већ у представљању предавања. Проф. Калић је шехер означила просто као »варош«, која се разликује од касабе и махале, док трг (пазар) није уопште поменула, мада је Нови Пазар управо био трг.[22] Тврдећи да су Турци затекли насеље на месту каснијег Н. Пазара, проф. Калић није означила одакле онда назив »нови« и »пазар« уместо Eski şeher (шехер је носило више места у Османској Империји као део свог назива) ни како се раније урбано насеље звало, јер је Рас био назив за тврђаву (у рушевинама), и уз потврду у изворима, не из 1253. године него, примерице, два или бар једно столеће касније. Дубровчани су толико добро прокрстарили средњовековну Србију да просто није могуће да би заобилазили Eski şeher и да о њему ништа не би проследили, кад помињу толике сеоске тргове у старој Рашкој и суседним крајевима. Да се помене бар неки од њих: Коштаник (поред Трговишта), Међе (поред каснијег Н. Пазара), Лескова Глава (код каснијег Н. Пазара), Глухавица (југозападно од Трговишта), Брвеник (на Ибру код Рашке), Избице (код каснијег Н. Пазара), Каменштица (код Сјенице), Пештер (између Сјенице и Бијелог Поља), Конарево (јужно од Краљева), Рујно (у ужичком крају), Пожега, тргови уз копаоничке рудинке, на Лиму итд. да не преврћемо места у »либрима« Радохне Радовчића, Мароја Милутиновића, Ц. Приничиновића[23] и других путујућих дубровачких трговаца шездесетих и седамдесетих година XV века.

Развијајући мисао о централном положају богомоља у средњовековним насељима, колегиница Калић је поменула и тзв. Латинску цркву у селу Постењу (што је додирнула и г-ђица Миљковић са наводом Евлије Челебије да је Иса-бег у Н. Пазару подигао своју џамију на темељу неке католичке цркве,[24] мада је и сам Шабановић слабо марио на Евлијине историјске екскурзе и кад је реч о његовим чешћим латинским црквама. Латине и латинске цркве касније насељено становништво везивало је за ранији цивилизацијски слој. Археолошки трагови не потврђују истинитост одређења таквог колонизованог живља, јер је поменута Латинска црква била православна с обзиром на окренутост олтара и друге елементе грађе; ово је прихватила проф. Калић. Али, у сељачком степену маштовитости и прете-

ривања (од којег зазиру турски научници) најсних седам католичких и православних цркава проф. Калић као да је уверена. О католичким богомољама Дубровчана у Новом Пазару свако се може информисати у раду доленотписаног: у Новом Пазару није било католичке цркве од 1460. године, кад се у вароши налазе Дубровчани, него је једна капела импровизована у кући неког дубровачког трговца (посвећена »Светој Госпођи»).[25]

Са црквом у средњовековном граду улази се у нови слој тврдњи проф. Калић на предавању 1. децембра 1994. Она је навела неко бугарско схватање да средњовековни град на балканском простору обухвата врло велик простор, са пречником (или полупречником) чак од три и по километра. То је потребно уваженој колегиници да бар некако приближи Петрову цркву новопазарском насељу. Ако се оставимо «бугарских» и сличних комбинација код наших источних суседа, морамо се подсетити шта је град у целој средњовековној хришћанској Европи. Да би насеље било означено градом (без обзира да ли велики или мали) морају се задовољити неколико услова: (1) насеље мора бити опасано зидинама, јер се управо по њима град разликује од трговишта; (2) насеље мора бити станиште људи различитог занимања (не само, на пример, аграрног); (3) насеље мора бити средиште управне, црквене или војне власти; (4) мора имати свога заштитника, чија наглашена прослава служи као вентил за социјална врањења, јер у прослави нема сталешких атрибуција (повеља о самоуправности града није била обавезна ни за све земље на Западу). Само је Цариград могао да се мери бугарским аршином, јер су његове зидине обухватале преко хиљаду хектара. Париз је имао мало пружање, између два крака Сене, на «острву», на коме се данас налази градска кућа катедрала Нотрдам. О броју хектара које су обухватале зидине неких карактеристичних градова доноси податке Гојко Грђић на основу објављених истраживања периода између два светска рата.[26] У случају Новог Пазара други и трећи услов био би лако усвојен, четврти би могао да отпадне, јер је реч о муслиманском насељу, али са зидинама никако не може да се изађе на крај. Нема говора да би новопазарске зидине могле обухватити целокупан простор од Новог Пазара преко цркве св. Петра и Павла до чуке на којој се налазио стари Рас, рецимо као у случају Цариграда или турских шехера, код којих су бедеми опасивали градско језгро са тврђавом. Ако лаже кола, не лаже рог! Нови Пазар уопште није био у XV веку ни шехер ни тврђава него војни логор са палисадном оградом, сходно ономе што је следовало отвореном насељу трга (пазара). Тек у пролеће 1722. године почело се градити градско утврђење од камена.[27]

Бугарски аршини, међутим, нису могли да укључе чуку на којој се налазила некадашња тврђава Рас, јер је она много више него три и по или седам километара удаљена од Новог Пазара. Необјашњиво зашто и како је колегиница Калић на крају предавања 1. децембра, после толико напора око идентификације Раса и Новог Пазара, закључила да се стари Рас налазио на локалитету Градина, што је Марко Поповић, на основу археолошких ископавања тврдио још на скупу 1976. године,[28] око чега се проф. Калић толико досад и спорила са Поповићем. Пошто је требало да два столећа преспавамо као историчари, сад је ваљало да, после временског скока, учинимо и просторни скок. Тако би Нови Пазар историјски био ђак Рас, а археолошки Рас би се ипак налазио толико километара далеко од Н. Пазара, све за љубав «проналазака», који су на линији мисли неких моћника, рецимо академика, који можда имају нека намерења са Новим Пазаром.

Дакле: од идентификације Раса са Новим Пазаром — нема ништа.

* * *

Остало би да се упознамо и са неким методолошким иновацијама г-ђе Е. Миљковић. Она није историчар по школовању, никад ни сата није оделела у

дубровачком архиву (а камоли да зна медиевални латински језик, готску медитеранску готику, дипломатику, метрологију, историјску географију итд.), али она је у стању да даје веома значајне судове о дубровачкој трговини (а зарад аргументације за једну промашену и небулозну тезу). Она је написала: »Крајем XV века дубровачка колонија у Новом Пазару била је веома бројна«. Доказ за то је католичка визитација столеће касније за пет различито развијених дубровачких насеобина које су скупа имале 200 католика, дакле житеља, а не трговаца. Године 1988. и 1989. изашла је расправа доле потписаног на 85 страница, израђена на основу истраживања која су трајала преко 40 година, и то интензивних, која је г-ђа игнорисала. Није се позвала ни на резултате других »рагузолога« — историчара и њихове радове, него смело јуначки крочила је одмах у — синтезу. У закључном делу поменуте расправе налази се и табела о присутности Дубровчана у Пазару и Трговишту по деценијама. Из табеле се види да је седамдесетих година XV века Н. Пазар имао само једног Дубровчанина више него Пазариште. Строго узевши осамдесетих година XV века сигурно су постојала у Н. Пазару само два а деведесетих година само један дубровачки трговац. На основу новог метода г-ђице Миљковић, метода лимитације и дискриминације научних истраживања, може се синтетизовати и став о »веома бројној« колонији у Н. Пазару. Тенденција опадања Дубровчана, уосталом и самог становништва у Н. Пазару и по варошима Србије, може се видети из једне друге упоредне табеле,[29] која је такође игнорисана. Дискриминације је, истина, било, али метода лимитације тако експлицитно изражене није досад било у српској историографији, која се још од великог Илариона одликовала доста присутном критичношћу. Било би још потребно да се да осврт на текст г-ђе Миљковић, али треба жалити и хартију.

Напомене:

1. Новопазарски зборник 1 (1977), 51-61.
2. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 61.
3. Х. Хаџибегић, А. Хан[illegible], [illegible], Област Бранковића, Сарајево 1972.
4. Б. Храбак, Феудални [illegible] у Крајишту Иса-бега Исаковића 50-их и 60-их година XV века, Историјски гласник бр. 2-3/1965, 25, 29.
5. Нови Пазар и околина, Београд 1969, 102.
6. »Рашка« бр. 4-7/1973, стр. 3-16 сепарата.
7. Новопазарски зборник 1 (1977), 37-56.
8. М. Поповић, Стари град Рас, Београд 1982, 9-18.
9. А. Хан[illegible], Тузла и њена околина у XVI вијеку, Сарајево 1975, 123, 33, 44.
10. Хисторијски архив у Дубровнику (у даљем тексту: ХАД), Cons. rog. 13, 78 од 13. VI 1451.
11. ХАД, Cons. min. XV, 137, 107'; XVII, 38', 39', 51. [illegible] XV, 87, 101, 115, 124', 130; XIV, 174.
12. Х. Шабановић, Крајиште Иса-бега Исаковића, Сарајево 1964, 80, бел. 25.
13. Х. Шабановић, Босански пашалук, Сарајево 1959, 117-18.
14. Е. Миљковић, Развој вароши Новог Пазара, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића XV, Пријепоље 1993, 115.
15. Х. Чар Дрнда, Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа, Новопазарски зборник 8 (1984), 73-102.
16. В. Симић, Историјски развитак нашег рударства, Београд 1951, 47.
17. То [illegible] Л. Ранке у делу »Србија и Турска у XIX веку«, српски превод, Београд 1892, 322 ([illegible] Н. Пазар и Косово).
18. Е. Миљковић, н. н., 120. — А. Хан[illegible] за 1489. годину даје друкчије податке »Значај крајишта у развитку градских насеља у Босни у XVI вијеку«, Југословенски историјски часопис бр. 1-2/1974, 64.
19. [illegible], Les églises latines à l'époque ottomane: Novi Pazar, La culture urbaine des Balkans, Belgrade–Paris 1991, 67-75.
20. [illegible], Документи из архива М. Ф. Рајевског 60-80 година XIX века, т. II, кн. 1, Београд 1989, 251.
21. Новопазарски зборник 18 (1994), 7-18.
22. О католицима [illegible] у првим добу турске владавине вид.: М. Васић, [illegible] у XVI вијеку, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 250.
23. Податке о тим [illegible] трговцима у Рашкој види: Б. Храбак, Рашки пазари, I део, Наша прошлост III н. с., Краљево 1988, 100-103.
24. Е. Миљковић, н. н., 118.
25. О томе вид.: Рашки пазари, Наша прошлост IV н. с. (1989), 105.
26. [illegible] историја Београда, Београд 1952.
27. Наша прошлост III н. с. (1988), 104.
28. Новопазарски зборник I (1977), 37.
29. Наша прошлост IV н. с., 100-9; Б. Храбак, Дубровчани у рударству и [illegible] трговини Косова 1455-1700, Врањански гласник XVII (1984), 132; исти, Дубровачка насеобина у Призрену, Врањански гласник XXIII (1990), 98. — [illegible] документ је 1. децембра 1684. [illegible] Дубровчани могли употребљавати [illegible] за Н. Пазар. [illegible] Сарајева су Дубровчани у току [illegible] времена [illegible] на три начина, али у исто време само на један. То је доле потписани [illegible] документ, [illegible] дубровачком истраживачу.

Др Јованка Калић
Филозофски факултет
Београд

УДК 725.9 (049.2)

ПРЕДТУРСКА ИСТОРИЈА НОВОГ ПАЗАРА

На молбу Редакције «Новопазарског зборника» прихватила сам позив да напишем осврт на текст др Б. Храбака под насловом «О идентификацији Раса са Новим Пазаром». Намерно остављам по страни све личне односе и појединости које са Расом немају никакве везе. Задржаћу се само на научним чињеницама.

Када се осврће све прече о томе где је ко и када ступирао, када се вратио Страдунском у Дубровнику и разговарао са професорима, када је ишао на екскурзију и говорио, итд. остаје један податак који др Б. Храбак жели да убаци у научну расправу о Расу. То је запис из серије «Privata» у Историјском архиву Дубровника у којем се помиње један домаћи човек из Раса (de Rae), који се задужио код једног дубровачког трговца, негде после 1461. године.[1] Сваки нови податак, ворочито архивска, драгоцен је и добродошао. Међутим, овај који нам је понуђен нема ни обавезну сигнатуру, ни датум, ни име дубровачког трговца, ни име дужника, ни било који научно неопходни податак да би уопште могао бити употребљен и проверен. Тако се догодило да некусни научни радник, др Б. Храбак, који је годинама радио у Дубровачком архиву пише текст «по наговору»,[2] без иједног архивски битног елемента за податак који користи. Такви подаци научно не постоје. Па ипак, пошто се томе податку у тексту Б. Храбака придаје посебна важност, коју у ствари нема, ја ћу веровати да он постоји и да је сећање аутора, после више деценија, приближно тачно репродуковало основни смисао. Колико видим, главни је закључак аутора да податак о насељу Рас (аутор само каже «de Rae») у време када се у изворима већ јавља турско име «Нови Пазар» (после 1461. године) значи да Рас није исто што и Нови Пазар. Дакле, аутор мисли да два имена места значи два различита насеља. Због тога Б. Храбак супротставља да Нови Пазар не може бити Рас. Све друго у тексту Б. Храбака су препричавања ита је ко од писаца *модерног доба* писао или написао о Расу (С. Новаковић, К. Јиречек, М. Динић, Х. Шабановић, Е. Мушовић, Х. Чар Дрина, Е. Миљковић, Ј. Калић) и то су познате ствари на којима се ја не бих задржавала. Свако може прочитати у радовима тих аутора. Б. Храбак, међутим, коментарише мањевље наведених писама, наводи неке историјске изворе (само дубровачке и турске) и произвољно одређује којима се може веровати, а којима треба укратити пажњу (један је неозбиљан, јер не одговара ауторовом мишљењу, други, опет, има друге мане, итд.).

Свако научно истраживање у историји, то др Б. Храбак добро зна, почива на подацима *из историјских извора*, наравно, после критичке анализе сваког појединог. То су *научни* докази и они се не могу прескакати по личном нахођењу. Стога ћу се ја задржати само на историјским изворима.

Историјски извори показују да стари Рас у различитим облицима постоји преко тридесет година пре појаве Турака Османлија на Балканском полуострву. То др Б. Храбак *не зна*. Читава проблематика старог Раса је научно питање античке и средњовековне историје и *у тим оквирима* се проблем решава. Турски, као и дубровачки извори (после 1459. године — пад Србије под турску власт) занимљиви су

само са становишта шта су Турци затекли од старог Раса. Др Б. Храбак у свом дугом и плодном истраживачком раду није написао *ниједан истраживачки текст* из историје раног средњег века, из области византологије или историје немањићког периода, ван уско привредних тема. Стога не чуди чињеница да он не познаје читава истраживачка подручја, која су битна за разумевање суштине старог Раса односно његову убикацију. Другим речима, он у овом тексту пише о појавама које су изван његовог научног интересовања. Углед који је др Б. Храбак стекао у својим радовима на историји новог века и поштовање које гајим према њему наводе ме да подсетим на важније историјске чињенице старијих епоха, иначе то не бих ни чинила. Овде ће бити речи само о оним подацима који одређују суштину Раса и његов положај.

Најстарији историјски податак о Расу потиче из пресловенских времена и носи печат римске епохе. То је вест, која је забележена у грчком тексту византијског писца Прокопија из Цезареје, који је живео у VI веку и описао делатност византијског цара Јустинијана I (527–565). Цар је, наводи писац, међу многобројним тврђавама у балканским земљама обновио и «тврђаву Арсу».[3] Другим речима, затечено римско утврђење је доживело темељну обнову у VI веку. Епиграфска грађа из римског времена (епиграфски споменици – жртвеници), нађени у Петровој цркви, у Новопазарској Бањи и у самом Новом Пазару, у секундарној употреби, откривају да се код Новог Пазара у III–IV веку налазила римска бенефицијарна станица (служба заштите друмова и значајнијих подручја).[4]

Насељавањем словенских племена (крај VI и почетак VII века) византијска Арса из времена цара Јустинијана I доживела је преображај. Мења се и само име у складу са потребама досељеника. Име се прилагођава језику досељеника метатезом ликвида у старословенском језику «Арса» постаје «Раса», касније «Рас» (као Arba – Раб, Albona – Лабин, итд.). То је добро позната језичка појава, која је темељно проучена на широким просторима словенског живљења од обала Балтичког мора до наших крајева.[5] Неспорна чињеница у научном свету. У словенском облику «Раса» старо име је забележено у X веку, у грчком тексту византијског цара – писца Константина Порфирогенита.[6]

Следећи податак је битан за разумевање историје старог Раса и потиче, опет, из византијских извора. Почетком XI века Византијско царство је у време Василија II (976–1025) обновило своју власт на Балканском полуострву и тада су све српске земље дошле под власт Цариграда. Тада су извршене важне управне и црквене реформе. Да то оствари цар Василије II је посебним повељама утврдио правни положај и опсег Охридске архиепископије и Драчке митрополије. У другој повељи цара Василија II (мај 1020. године) у саставу Охридске архиепископије, потчињене непосредно византијском цару, помиње се и епископија у Расу.[7] У то време су стара епископска средишта постала управна средишта византијске власти. Уз седиште (катедру) епископа постојао је утврђени град, тј. тврђава, која је припадала језгру византијског поретка у провинцијама. То показују, поред осталог, и примери Београда и Ниша: епископско седиште је штитила тврђава са војном посадом. Цар Василије II је, у ствари, обнављао стара епископска средишта Singidunum-а (Београда) и Naissus-а (Ниш) и уклапао их у војни, управни и црквени систем своје државе. Другим речима, епископска црква је изразити *елемент сталности* у историји насеља без обзира на друштвене промене које је време доносило, а тврђава је чувала име града. Тако је било и у Расу. Према томе, седиште рашког епископа у Петровој цркви (у средњем веку црква св. апостола Петра и Павла) је *битна историјска чињеница*.

У близини се налазио утврђени град. И та рашка епископија је за разлику од многих других имала посебну улогу у историји Србије – речи су изузетно

обновљеног и обраслог писма Димитрија Хоматијана почетком XIII века. Србија, каже он, покрштена од давнина, има епископа у Расу (текст писма упућеног Св. Сави 1220. године). Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан је, према истаћи, био надлежан за подручје раније епископије.[8]

Српски извори изричито наводе да се у цркви св. апостола Петра и Павла налазила катедра рашких епископа.[9] И ту се, уз ту цркву, налазило столно место Србије у XII веку. Нека посведочења сам српски владар Стефан Немањић, потоњи Првовенчани краљ. У биографији свог оца он је записао сведочење: Стефан Немања је рођен у Рибници, у Зети и тамо је примио латинско крштење. Нешто касније, «када се вратио отац његов (Немањин) *у столно место*, опет се (Немања) упутио да прими друго крштење из руку светитеља и архијереја усред српске земље, *у храму светих и свехвалних и врховних апостола Петра и Павла*» (данас Петрова црква код Новог Пазара).[10] Немања се, дакле, са свим вратио из Зете «у столно место» и ту је у храму св. апостола Петра и Павла примио друго крштење, по православном обреду. То су речи самог српског владара Стефана Првовенчаног, који је на истом месту, у истом храму, на престолу свога оца, као то изричито сведоче српски извори, примио власт над српским земљама 1196. године.[11] Овај податак Стефана Првовенчаног, чак и кад не би постојали други научни докази из предтурског доба, био би довољан, *просудом за закључак* да се у доба првих Немањића *престоно место* (стол = престо) Србије налазило уз данашњу Петрову цркву код Новог Пазара. Према томе, столно место првих Немањића је неодвојиво од Петрове цркве. То никакве везе нема са предлозима Б. Хребака о развијеном типу градова познијег доба. Свакако столном месту у средњем веку леже други садржаји, не они из доба робно-новчане привреде. У XII веку живело се другачије.

Следи опет несporан научни податак: српски владар је и у XIII веку имао *престо престо* (стол).[12] На том месту у Петровој цркви је Немања 1196. године предао власт своме сину Стефану, како сведоче српски извори.[13]

Да закључим. Столно место српских владара у доба првих Немањића налазило се уз Петрову цркву, под заштитом обновљеног утврђеног града (локалитет Рас — Постење).

Б. Хребак очигледно не разликује двор од *столног места*. Владар се у средњем веку у Европи и код нас често налазио у покрету током године. Седиште владара, које се стално столно место. У Немачкој, на пример, владар је такође често мењао *место боравка*, али је *државни престо* био онај у Ахену. Примера има много. Онај ко то не познаје, пре свега по изворима, о томе не треба ни да пише.

У тексту др Б. Хребака, очигледно писаном на брзину, има много грешака у приказивању предтурске историје. Овде их из пристојности нећу помињати. Пада ипак у очи да Б. Хребак византијска утврђења и градове назива «чукама», да не разликује разне «чуке» које се годинама истражују, међусобно их брка, помиње моје «бугарење», а не зна да је Рас једно време био под бугарском влашћу, итд. Турци су очигледно на ширем градском подручју данашњег Новог Пазара затекли епископско средиште и насеље (варош). Дуга средњовековна историја тога простора, уз све промене и ратове, даје за право анонимном турском пописивачу који је 1468–1460. године, као сведок, записао да је Нови Пазар ново име старог насеља Раса.[8] То насеље (варош) без бедема сачувало је своје име захваљујући Српској православној цркви, која је одржала традицију врло старе рашке епископије.

Да се вратим на почетак овога прилога и податак који је био повод за овај осврт на текст др Б. Хребака. То је дубровачки запис из сврље «Privata» у којем се помиње неки човек «de Ras» који се задужио код дубровачког трговца у време када се у изворима већ јавља ново име — Нови Пазар (од 1461. године). Зар уваженом колеги није познато да стара имена насеља живе дуго упоредо са новим и у свету

и код нас? Нека посведочи Београд. Вековима после пропасти римског Сингидунума средњовековни Београд се у изворима помиње као »Singidunum«. Тако је у наративним текстовима, тако у списковима епархија византијске цркве, у картографској грађи, итд. Поуздано се зна да модерни Београд буквално лежи на темељима античког Сингидунума. Остаци римског Сингидунума ван Београдске тврђаве видљиви су на много места и данас. Хоћемо ли тврдити да су у *средњем веку* постојала *два насеља* (1. Сингидунум, 2. Београд) само зато што се у изворима јављају *два имена места*? Или, по тој логици да два различита имена места не могу да се односе на *једно насеље* (ако је реч о старијем и млађем називу), треба негде тражити у средњем веку неки други »Singidunum«? Свако ко познаје средњовековне *изворе* (не литературу) добро разликује употребу старог и новог имена неког насеља. Старо име живи дуго и упоредо са новим именом и то пре свега у самом народу, па онда то читамо и у изворима. Другим речима, онај мештанин Новог Пазара који се задужио код дубровачког трговца (после 1461. године) навео је старо име свога насеља — Рас (наравно, ако је у латинском тексту извора уопште наведено да је то *насеље*, а не област). Тиме би се само потврдио податак турског пописивача. У сваком случају Нови Пазар је никао на простору дугих *историјских* традиција. Ту су се стекле различите културе. И као што се Београд поноси својим римским претком, Сингидунумом, зашто и Нови Пазар у старој Арси и Расу не би препознао богатство своје културе?

Текст др Б. Храбака не доноси ништа научно ново, као да је забуна била циљ.

Напомене

1. Б. Храбак, [illegible], Новопазарски зборник 18, 1994, стр. 294.
2. Б. Храбак, нав. дело, стр. 294.
3. Критичко издање: Procopii Caesariensis opera omnia, ed. J. Haury, vol. IV (De aedificiis), Lipsiae 1913, (1964), 120.
4. М. Мирковић, Бенефицијарна станица код Новог Пазара, Жива антика 21, 1971, 263-271; исти, Beneficiarii consularis [illegible] из Новог Пазара, Новопазарски зборник 9, 1985, 27-32.
5. P. Skok, Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogennetos, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4, 1928, 225; I. Popović, Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien, Zeitschrift für slavische Philologie XXVIII-1, 1959, 107; исти, Die Einwanderung der Slaven in das Oströmische Reich im Lichte der Sprachforschung, Zeitschrift für Slawistik, 4, 1959, 705-721; исти, Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden 1960, 112; E. Schwarz, Zur Chronologie der slavischen Liquidaumstellung in den deutsch-slavischen Berührungsgebieten, Zeitschrift für slavische Philologie, 4, 1927, 361-369; G. Shevelov, A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic, Heidelberg 1964, 391-421; 634; П. Ивић, Историја српског народа (поглавље: Језик и писмо развој до друге половине XII века), Београд 1981, 131.
6. Критичко издање Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. G. Moravcsik–R. J. Jenkins, Washington, 1967, 154. Уп. превод: Б. Ферјанчић, Византијски извори за историју народа Југославије, II, Београд 1959, 52.
7. H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, Byzantinische Zeitschrift, 2, 1893, 48.
8. J. B. Pitra, Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, Paris — Romae 1891, 262-264; уп. превод: Г. Острогорски, Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и одговор Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 107-[illegible].
9. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, 13; исти, Стари српски родослови и летописи, Београд — Сремски Карловци 1927, 23-24, и др.
10. Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчанога, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 28-29; уп. превод: М. Башић, Старе српске биографије, изд. Српска књижевна задруга, Београд 1924, 31.
11. Теодосије Хиландарац, Живот Св. Саве, изд. Ђ. Даничић — Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 28-29.
12. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I/2, Београд — Сремски Карловци 1934, 283.
13. Анализа извора: Ј. Калић, [illegible] Стефана Немање, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53-54, Београд 1987-1988, 22-23.
14. H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959 (друго изд. Sarajevo 1982), 118.

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Др Марко Поповић
Драгица Премовић-Алексић

ВЕЛИКА ГРАДИНА У ВРСЕНИЦАМА I

После прелиминарних истраживања која су вршена у раздобљу 1988–1991. године[1] и припремних радова обављених 1994. године[2] на овом локалитету су започета систематска археолошка истраживања, према Пројекту који је усвојен од стране Научног већа Археолошког института и Управног одбора Музеја «Рас» у Новом Пазару[3]. Планирани радови обављени су у току јула и септембра 1995. године.[4]

У току прелиминарних истраживања на локалитету су констатовани остаци утврђења са траговима бедема који су очувани на јужној, западној и источној страни, док се према северу налази неприступачна стеновита литица без трагова фортификација. Према најлакше приступачној јужној страни била је истурена главна кула утврђења уз коју се налазила и капија. Са источне стране поред бедема који затвара главни плато, нешто ниже налази се још један бедем, као део јединственог система одбране. Са исте стране постоје и трагови једног, по свему судећи, познијег бедема грађеног у сухозиду, којим је брањени простор утврђења био знатно повећан. У унутрашњости утврђења констатована су три основна културна хоризонта из раздобља касне антике и раног средњег века.

1 хоризонт – Овај најстарији стратум, чији слојеви леже непосредно над здравицом, може се временски определити у 4, а можда и прве деценије 5. века. Уз уломке карактеристичне керамике и друге ситне налазе евидентиран је и новац цара Константина. У једној од сонди откривени су трагови пожара, а трагова горења има и на неким другим налазима из овога хоризонта.

2 хоризонт – У слоју овог хоризонта откривени су трагови објеката са каменим зидовима као и остаци једне брвнаре уништене у пожару датоване новцем Јустина I. Уз бројне фрагменте керамичких посуда било је и металних налаза, као и један новац цара Анастасија I што све овај хоризонт јасно опредељује у 6. век.

3 хоризонт – Дефинише га слој црне растресите земље из кога потиче обиље налаза керамике. Заступљени су најчешће лонци разних величина рађени на спором витлу. Од орнамената јављају се снопови таласастих линија, паралелне хоризонталне линије, које прекривају целу површину суда, трагови чешља, радле и сл. Има и руком рађених посуда од слабо пречишћене земље, међу којима се од облика јављају црепуље и вршнице, као и плиће зделе. На основу аналогија, првенствено уломака керамике, слојеви овог хоризонта могли би се датовати у 9–10. век.

Велика Градина у Врсеницама представља једно од ретких налазишта са примером коришћења брањеног простора касноантичког утврђења као фортификације и у раном средњем веку. Будући да је у питању сложен локалитет са три културна хоризонта као и остацима објеката програмом систематских археолошких истраживања предвиђено је отварање широких откопних површина на свим просторима са добро очуваним културним слојевима. У том смислу, у оквиру припремних радова локалитет је подељен на секторе, а на целом простору у оквиру бедема постављена је квадратна мрежа, са квадратима димензија 5 х 5 м. Уз радове

у унутрашњости утврђења предвиђено је да се посебна пажња посвети истраживању остатака фортификације.

Овогодишња истраживања својим највећим делом била су усмерена на простор централног сектора. Ту је уз унутрашње лице основног источног бедема отворен широки ископ на простору осам квадрата — кв. Х/15–16, кв. Ђ/15–16, Ј/15–16, К/15–16, површине од 200 м^2. Радови су започети уклањањем лесолике шикаре која је својим кореном продрла у културне слојеве и местимично их оштетила. Већи део скидању површинске вегетације налазио се на најмлађи културни слој, који припада 3 хоризонту. На целој откопној површини то је слој изрито прве растресите земље са налазима средњовековне керамике. Исте структуре је и први откопни слој који је скинут до нивоа основе 3 хоризонта. У њему доминира црна растресита земља са каменом, претежно ситнијим, уз местимичну појаву и крупнијих комада. На појединим деловима откопне површине уочена је и појава мрке земље, али са истом структуром налаза. Културни садржај углавном чине улошци средњовековне керамике карактеристичне фактуре и орнаментике. Уочена је и појава невелике фрагментованих лонаца код којих ће према откривеним уломцима бити могућа и реконструкција облика. Уз ову скупину керамике у знатно мањем броју појављују се и фрагменти каснијих посуда старијих хоризоната, који су у овај слој доспели, по свему судећи, спирањем са виших делова локалитета. Поред керамике у слоју 3 хоризонта, уз нешто животињских костију било је и металних предмета. То су стрелице, међу којима и једна тробрида, ножеви, алатке (длета и сл.) као и гвоздени предмети који припадају конструкцији дрвене куће (балваме и реже за врата, катанац, кламфе, куке и сл.). Међу значајнијим налазима треба поменути једно мање бронзано звоно и гвоздени двокраки држач за свеће.

Дебљина слоја трећег хоризонта, рачунато од површине, доста је неуједначена али се углавном креће између 30 и 40 цм. Овај слој лежао је делом на траговима сувозидних конструкција, а делом и у нивоима оквирима. У питању су остаци сувозидних субструкција које потичу од неколико дрвених кућа, чије се основе, међутим, за сада још увек не могу јасно дефинисати. На делу непосредно уз источни бедем, у квадратима Ј/16 и К/16, могу се претпоставити остаци једне веће дводелне куће. Посебно добро очуван је њен сувозид поређан са бедемом, рађен од набачаја камена различитих величина. Занимљиво је да се у конструкцији преградног зида ове куће уочава једна групација блокова сиге, од којих су неки својим препознатљивим својарем, што указује да су у питању сполије које потичу са неког оближњег старијег, по свему судећи, касноантичког здања. У квадрату Ј/15 такође се може препознати камена субструкција једне мање бараке, која делом залази у неистражену површину кв. Ј/14. Сличан случај је и са сувозидом из квадрата Ј/15. Сви ови трагови објеката леже или су делом укопани у слој старијег хоризонта, који се од овог млађег по својој структури битно разликује. Занимљива стратиграфска ситуација уочена је у квадратима Х/15–16, где танак слој 3 хоризонта лежи над остацима зидова једне старије грађевине у чијем шуту има трагова својара од сиге као и малтера са додатком туцане опеке. Очигледно у питању је грађевина једног од касноантичких хоризоната, која је у средњем веку била у рушевинама са којих је узиман грађевински материјал. Ближи подаци о овој грађевини биће познати тек после истражавања која се планирају за наредну годину.

На источном руббу откопане површине откривено је унутрашње лице бедема, које показује да је овај зидни плашт у нагибу према спољној страни, што је, изгледа, био и разлог његовог обрушавања. Занимљиво је запажање да преко обрушених остатака овога бедема леже средњовековни, односно културни слој трећег хоризонта. То би указивало на могућност да је у разобљу 9–10. века, када се образује поменути слој, овај бедем био ван употребе. Ова претпоставка, будући веома

значајна за наша даља разматрања мораће бити проверена у току даљих истраживања.

Истовремено са овим радовима обављена су и мања истраживања у западном сектору. На том простору, уз југозападни бедем, паралелно са његовим унутрашњим лицем, у току прелиминарних истраживања, откривен је један подзид чија функција није била сасим јасна. То је био повод да се са две мање сонде, на простору квадрата Г–Х/2 и Н/5–6, овај проблем разреши како би се отворила могућност за планирање опсежнијих истраживања. Добијени резултати су показали да се овде ради о остацима једне веће, или више грађевина које су биле прислоњене уз унутрашње лице бедема. Према стратиграфији слојева да се закључити да је у питању здање настало истовремено са грађењем утврђења, у оквиру кога се јасно издвајају слојеви 1. и 2. хоризонта, што указује да је било у употреби у раздобљу 4–6. века. Над порушеним остацима подзида, који је представљао зидно платно грађевине према унутрашњости утврђења констатован је слој трећег хоризонта. Налази са овог простора у највећем броју су уломци касноантичке керамике уз неколико металних предмета (нож, гвоздене куке, прећица и сл.).

Овогодишња истраживања својим резултатима потврдила су неке од претпоставки до којих се дошло у току прелиминарних ископавања уз наговештаје проблема које тек треба разрешавати.

Напомене

1. Д. Премовић-Алексић, Велика Градина у Брвеници, Извештаји у Новопазарском зборнику 11/1987, 235–239; 12/1988, 161–162; 13/1989, 221–223; 14/1990, 171–174 и 15/1991, 185–197.

2. Д. Премовић-Алексић, Велика градина у Брвеници, Новопазарски зборник 15, 1991, 243–244.

3. Пројекат је започет за раздобље од пет година и остварује се у сарадњи Археолошког института и Музеја »Рас«. Руководиоци радова су др Марко Поповић и Драгица Премовић-Алексић, а стални чланови екипе мр Вујадин Иванишевић и мр Весна Бикић.

4. Средства за овогодишње радове обезбедили су Министарство за науку, Министарство културе и општине Нови Пазар и Сјеница.

Др Марко Поповић

РАС — КАСНОАНТИЧКО УТВРЂЕЊЕ X

Вишегодишња систематска истраживања тврђаве Рас углавном су била окончана у току прошлогодишњих радова, међутим, услед недостатка средстава том приликом се нису могли у целини разјаснити неки детаљи фортификација у источном углу утврђења, а указала се и потреба да се пре коначног публиковања изврше и нека мања ревизиона истраживања на Градини. Захваљујући разумевању Министарства културе било је могуће да се та допунска ископавања изведу у току јула месеца 1995. године.[1]

Овогодишњи радови били су усмерени на дефинисање источног угла утврђења који захвата простор од источне капије до северне куле на једној од унутрашњих зграда. Велика стрм терен са вертикалним литицама стена, делимично обрастао шумом и густом шикаром, неповољан је за спровођење истраживања тако да су радови били усмерени само на откривање и праћење траса бедема ради добијања целовите слике основе како касноантичког тако и средњовековног сукцинктног утврђења.

Касноантичко утврђење — Главни радови на овом простору били су усмерени на дефинисању зидне масе са малтером која је уочена у источном углу утврђења. У току прошлогодишњих истраживања било је претпостављено да је то наставак сукцинктног бедема, односно угао средњовековног утврђења, учвршћен и ојачан малтерном масом услед већег нагиба терена на падини. Међутим, истраживања су показала да је ова претпоставка нетачна. Након откривања и чишћења ове зидне масе у целини уочено је да су у питању остаци угаоне источне куле касноантичког, односно рановизантијског утврђења. Било је то полукружна кула основе у виду латиничног слова «U», грађена у пуној зидној маси, без унутрашње просторије. Ширина у фронту јој је око 6 м. Заснована је директно на стени, без уконавања темеља, и својом западном, односно задњом страном ослоњена је на литицу. На том делу, који захвата једна полукружна са доста осутог камена, услед великог степена разорења не може се јасно уочити траг лица зида. Зидну масу куле чини ломљени камен средње величине са жутим трошним малтером као везивом. Лице зида куле, грађено је крупнијим грубо притесаним блоковима, очувано је у висини два до три реда камена. Веза куле и даљег правца источног бедема, који се јасно назире, није истраживана будући да на том простору нису трагови старијег доње остали изнад средњовековног сукцинктног бедема. Знатно нејасније је питање везе са североисточним краком бедема, који је ишао преко литица стене ка северној кули.

Простор између северне и источне куле, где је терен стрм и степенаст, природно је био брањен вертикалним литицама стена, између којих постоје само мање лакше приступачне увале које је било нужно затворити бедемом. На једном таквом простору, на рубу мање заравни више северне куле, у контролном рову откривен је део бедема грађен у сукцинцту. Његова ширина је 1,40 м, а сачуван је у висини једног, местимично два реда камена. Остаје нејасно да ли овај део бедемске ограде припада касноантичкој одбрамбеној траси, што би по положају одговарало, или је можда настао у једној од средњовековних обнова.

Средњовековно утврђење — *У* току истраживања источне куле на истом простору дефинисан је и угао средњовековног сухозидног утврђења. У контролним сондама постављеним на простору између капије и куле касноантичког утврђења, откривен је наставак трасе овог бедема, која се завршава на литици непосредно изнад остатака источне куле. Новооткривени део овога бедема лежи нешто ниже у односу на трасу старијег и извија се обухватајући један сасвим мали плато, пре силаска ка положају источне куле. Сондажним истраживањима на том простору откривени су остаци једне мање грађевине приближно правоугаоне основе, унутрашњих димензија 2,50 х 2,10 м. Зидови су јој грађени у техници сухозида, а очувани су у висини два до четири реда камена. У питању је грађевина, у горњем делу грађена од дрвета, која се, изгледа, ту налазила у време настанка сухозидног бедема, крајем 11. века. Остаје нејасно каква је била њена улога у оквиру новоизграђене сухозидне фортификације. Будући да је тешко претпоставити да се на томе положају могао налазити неки стамбени објект, није искључена могућност да се ради о некој врсти унутрашње куле-чардака, која је била укључена у новоуспостављени систем одбране.

На простору дела утврђења на Градини, где су систематска археолошка истраживања завршена пре више од једне деценије, ради провере резултата до којих се тада дошло о конструкцији земљаног бедема као предње линије одбране отворена је нова контролна сонда. Димензије су јој биле 10 х 2 м и поред самог бедема обухватала је и део простора на падини према главној јужној кули. Након ископавања откривена ситуација могла би се резимирати у следећем. На простору падине, западно од главног тврђавског бедема, као предња линија одбране налази се земљани бедем, чија је некадашња висина могла износити око 1,50 м. Иза бедема, а према падини налазио се ров косо засечених страна у виду латинског слова »V«, који је у односу на затечени ниво терена био укопан за око 1,50 м што даје укупну висину рова са бедемом од око 3 м. На горњој површини бедема вероватно се налазила палисадна ограда, од које приликом истраживања нису уочени никакви трагови.

Стратиграфија слојева наводи на неке закључке у односу на начин конструисања земљаног бедема. На затеченој површини терена прво је било започето копање рова и то засецањем површинског хумуса, односно слоја прљавомрке земље, чија дебљина износи око 0,30 м. У овом слоју има местимичних налаза праисторијске керамике. Земљом из ископа овог слоја започето је насипање бедема, што се јасно уочава у профилу. Даљим формирањем рова засечена је здравица, која се на овом простору састоји од ситне камене дробине измешане са светломрком, готово беличастом земљом у којој има и делова распаднутих стена. Овај материјал ископан у рову послужио је као главно градиво за насипање земљаног бедема. Над насипом бедема, који је сада делом развучен према западу, односно спољњој страни налази се танак слој хумуса. Цео простор некадашњег рова испуњен је урушеним камењем, који се осуо низ падину, највероватније, са простора јужне куле. У нижем делу рова камен је нешто ситнији, док је сав остали простор испуњен крупнијим камењем. Између камена има продора тамно мрке, готово црне хумозне земље, која се спушта скоро до дна рова. Занимљиво је напоменути да међу овим камењем нема никаквих трагова малтерног шута, нити било каквих других налаза.

Напомене

1. Радови су обављени у времену од 4. до 17. јула. Екипа: др М. Поповић, мр В. Бикић, Н. Стојановић, арх. Д. Бецарић

IN MEMORIAM

СЕНКО РАШЉАНИН
(1960–1994)

Сенков изненадни одлазак, обавио је тугом наш град и крај и не само његове многобројне пријатеље него све грађане, све оне који су га познавали, а мало је оних који га нису знали. Нестао је у журби да доврши зграду Библиотеке, тај храм културе, тај најлепши дар своме граду и грађанима. У тај посао је, без сумње, уложио себе и журио да то што пре заврши као да је предосећао да њих неће моћи присећа.

Стварност је страшно показала своју суровост. Нестао је у јеку младости, у време када је, с обзиром на интелектуане и људске потенцијале, тек требао да да плодове стваралаштва на свим пољима, плодове прожете духом интернационализма, космополитизма, братства и слоге, свега онога што нам је било најпотребније. Због тога је његов одлазак велики губитак за град, крај и све људе у њему.

Сенко Рашљанин, одликаш новопазарске Гимназије, завршио је студије етнологије на Филозофском факултету у Београду. Као човек са пуно смисла за дружење са људима, стекао је велике симпатије и постао омиљен и драг међу студентима. Не занемарујући ни једног момента учење, он је слободно време рационално користио у студентским активностима, посебно на пољу културно-уметничког стваралаштва за шта је имао и природну надареност. Као члан културно-уметничког друштва «Абрашевић», спајајући у најбољем за фолклор, обишао је велики број европских и неколико афро-азијских земаља. Боравио је неколико месеци у Северној Кореји припремајући један од најмеличанственијих слетова у част посете тој земљи председника СФРЈ-е.

Окренуо је на себе пажњу стручњака из неких европских градова, попут Милана и Нице, и готово до последњег дана стизали су позиви са привлачним понудама да код њих ради као кореограф. Он је остао ту где је рођен, у свом граду који је волео изнад свега, желећи да му помогне, да своје обавезности, које је родом наказивао, утемељи у његову будућност.

По завршеним студијама, Сенко је као етнолог почео да ради у Музеју у Новом Пазару истичући се на пољу своје уже стручне опредељености. Активни је учесник у етно-фекогносцирању нашег краја, у прикупљању етнографских експоната, у обављању етно поставки. О томе је написао и неколико научних радова. Учесник је више научних скупова почев од оних које је организовала Српска академија наука, Савет фолклористике, па до оних локалног карактера. На тим скуповима је био јако запажен као правилан тумач материје о којој се расправљало. Ипак његова уска преокупација било је шеријатско право. Из те области је објавио неколико научних радова, а остала му је недовршена магистарска теза као подлога за докторат.

Последњих година је Сенко Рашљанин провео на дужности директора Градске библиотеке Доситеј Обрадовић у Новом Пазару, улажући велики труд на даљем развоју библиотекарства. Посебне напоре је уложио у активирању и отварању сеоских библиотека, упућујући тако млађе на књигу, на библиотеке, као најсигурнији ослонац за формирање правилно личности.

Изузетан Сенков допринос је на пољу културно-уметничког стваралаштва на нивоу града. Единствени су му резултати били из области фолклора и драмског стваралаштва. То су били само наговештаји још много већег стваралаштва, али најгоре га је спречило.

Ако може бити утеха, овда му изражавамо једно велико хвала за све што је урадио, за његову људскост и човечност изнад свега.

Ђуро Мушовић

IN MEMORIAM

ВУКАШИНОВИЋ ДРАГОМИР ГАНЕ
(1937–1995)

Крајем пролећа, 2. јуна 1995. године, престало је да куца срце Драгомира Вукашиновића Ганета, директора Дома културе из Новог Пазара.

Потиче из старе новопазарске породице и цео свој кратки живот посветио је оплемењивању културних и духовних садржаја Новог Пазара, чији је био искрени заљубљеник.

Нови Пазар није имао таква два интелектуалца браћа друга, као Ганета и Бисеру, нити тако рано преминулу, који су огромном енергијом, знањем и љубављу, разбијали монотонију, уносили живост и радост, претварали Нови Пазар у културну средину и достојно место за живот.

Рођен је 19. фебруара 1937. године у Новом Пазару, у Новом Пазару је завршио Учитељску школу, а у Суботици Економски факултет. Радио је у Основној школи «28. новембар», као професор у Економској школи, секретар у Учитељској школи, заменик директора Радио Новог Пазара (од оснивања до 1980. године), у Осигуравајућем друштву «Дунав» и од 1984. године до смрти као директор Дома културе.

На свим пословима на којима је радио, оставио је неизбрисив траг, као стручњак, организатор и хуманиста. У Новом Пазару смо га знали као културног и јавног радника, спортског радника, председника извиђача, боема, доброг човека.

За културни преображај Новог Пазара, којим је изборио место на културној мапи Србије и Југославије, заслужан је својим непосредним и одлучујућим ангажовањем, да се афирмише сликарска колонија «Соколанска вињева» и Октобарски сусрети писаца. Фестивал омладинских хорова, Школа старих сликарских техника. Не може се заборавити да је Сликарска галерија у Новом Пазару заживела за време његовог рада у Дому културе, да смо видели много позоришних представа од аматерских до професионалних, оперских представа, гостовања уметничких ансамбала из земље и иностранства и гостовања Београдске филхармоније.

Изузетно се ангажовао за Новопазарску библиотеку, достојну величине града, и видимо да се тако репрезентативно здање диже у парку, на месту старог биоскопа. Није било аматерског позоришта без њега, ни било какве културне и друштвене акције у коју није био укључен.

За свој рад, хуманизам, понашање, имао је изузетно уважавање сугрђана и људи ван Новог Пазара, па се морамо потрудити да се трајно обележи његов допринос развоју града и културе.

Предраг Јовановић
Вукић Радовановић